

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ

ҚАЗАҚТЫҢ ТҰҢҒЫШ ЖУРНАЛЫ «АЙҚАП»

С.О. Смагулова – т.ғ.д., Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институтының жетекші ғылыми қызметкері

«Айқап» журналының жарық көргеніне былтырғы жылы 100 жыл толды. Бір ғасыр болған бұл журнал қазақ баспасөзінің қарлығаштарының бірі екендігі баршаға мәлім. «Әй, қап» деп басталған бұл журнал төрт жылға созылаған ғұмырында қазақ халқының өзекті деген мәселелерін батыл көтере білді.

Қазақ баспасөзі саласын зерттеген ғалым Б.Кенжебаев «Айқаптың» елу жылдық мерейтойына байланысты 1961 жылы шыққан Ү.Сүбханбердинаның «Айқай» бетіндегі мақалалар мен хат-хабарлар» деп аталған библиографиялық көрсеткішіне орай «Қазақстан мұғалімі» газетіне жариялаған мақаласында: «Айқап» қазақ арасындағы бектік-феодалдық қоғам қалдықтарына: ескі ғұрып-әрекеттерге, жалқаулыққа, надандыққа, партиягершілікке қарсы күресті, жаңаны, жақсыны дәріптеді. ...қазақ халқын отырықшы болуға, қала, поселка салуға, қаладан, орыс поселкаларынан үлгі алып, егін шаруашылығымен, ұсақ өнеркәсіппен айналысуға үндеді, мектеп, медресе салып, жаппай оқуға, өнер-білім үйренуге, ғылымды, техниканы меңгеруге үгіттеді», – деп басылымның құндылығын жоғары бағалаған еді [1].

«Айқап» журналының алғашқы саны демократ ақын, жазушы Мұхаметжан Сералиннің редакторлығымен 1911 жылдың қаңтар айында Троицк қаласындағы «Энергия» баспаханасында басылып шықты. Журналдың «Айқап» атануының себебі бірінші санында айқын жазылды. «Біздің қазақтың «Әй, қап» демейтұғын қай ісі бар?! Газет шығармақшы болдық, қолымыздан келмеді. Пұлы барларымыз ынтымақтаса алмадық. Пұлы барларымыз ынтымақтассақ та, ақшасыз істің жөні табылмады. «Қап, пұлдың жоқтығы, қолдың қысқалығы-ай» дедік. Жақсы жерлерімізді қолда сақтар үшін қала салмақ болдық. Басымыз қосылмады. Қолайлы жерлер қолдан кетті. «Қап» ынтымақсыздығымыз-ай дедік. Болыс, би, ауылнай боламыз деп таластық, қырылыстық. Жеңілгеніміз жеңген жағымызға, «ендігі сайлауда көрерміз, қап, бәлем-ай» дедік. Осындай біздің қазақтың бірнеше жерде «қап» деп қапы қалған істері көп. «Қап» дегізген қапияда өткен істеріміз көп болған соң журналымыз өкінішімізге лайық «Айқап» болды», – делінді [2, 1-3 бб.].

Тіпті журналдың не үшін «Айқап» деп аталуын талдап, өзіндік тұжырым жасағандар да болды. Мәселен, 2 санында Халиолла Ғабдолжәлилов деген автор «Айқап» деген сөздің үш түрлі мағынасы барлығын, оның біріншісі болмай қалған іске өкіну десе, екіншісін, қараңғы түнде жарық еткен ай және оның қабы (сауыты), ал үшіншісі халықты айқап-шайқап аралау деп түсіндірмекке тырысты [3, 18 б.].

Тұңғыш журналды халық үлкен қуанышпен қарсы алды. Басқармаға жолдаған хаттарында «Кұдай ғұмырын ұзақ қылсын!» немесе «Айқап» журналын көріп бек шаттықта болдық. Бұл журналымыз шығуыменен дін, дүнеміз жағынан тез ілгерілеп кетпесек те ақырындап алға барамыз деген үмітіміз бар» деген құттықтаулар әр санында басылды [4, 15, 17 бб.].

Журналды шығарудың өзі оңай болған жоқ. Қаржы тапшылығы жөнінде журнал редакторы Мұхамеджан Сералин «Айқаптың» бірінші санында оқырмандарына арнаған мақаласында: «Жұртқа атақ шығарып білім сату үшін емес, бәлкі дәулет иесі ағалар мұны көрген соң, ойға қалмас па екен деген ниетпен. Қолда пұл жоқ. Жұрт болып жұртшылық етіп, бұл журналға көбірек қыридарлық етпесе, әлбетте бұл журнал да қазақтың дүниеге шығара алмаған ісінің бесіншісі болар да қалар. Қазіргі үміт халықта», – деп, аз да болса қаржылай көмек көрсетуді өтінген еді.

Журналдың қаржыдан қиыншылық көріп отырғандығына оқырмандары қынжылыс білдірді. Азамат Алаш баласы халықтың бас адамдары мен оқығандарының журналға еш көмек бермей отырғандығына өкініш білдіре отырып, басылымға шамалары келгенше жәрдем берсе деген тілегін білдірген [5, 1 б.].

Бұдан кейін де басылымды құттықтаған хаттарда да үзбей шығып тұруы үшін қолдау көрсету керектігі және аса маңызды мәселе төңірегінде материалдар жариялауды қуаттаған, тіпті Ресейде шыққан баспасөздермен салыстырып, кемшілікті тұстарын сынға алып, оның мазмұны мен

тұрақты шығуына, елді жақсылыққа, мәлениеттілікке тәрбиелеуге шақырған мақалалар да жарық көрді.

1911 жылы «Айқаптың» – 12 саны, 1912 жылы – 14, ал 1913-1914 жылдары – 24, 1915 жылы – 14 нөмірі жарық көрді. 1912 жылы оның оқырманы мыңнан асқан [6, 89-90 бб.].

«Айқап» алғашқы санында-ақ қазақ халқының бірінші мұқтажы дін мәселесі екендігін, қазаққа бөлек мүфтилік ашу, екіншісі жер екендігін ашық жазып, ендігі нөмірлерінде осы мәселелер төңірегінде журналға көбірек жариялайтындығын жаза келе, қазаққа керекті үш пайданы атайды. Оның бірі, қажетті жерлерді алу болса, екінші пайда, қала, мешіт, мектеп, медреселер салу, ал үшіншісі діни тілектерді орнына келтіру болды [7, 1, 3 бб.].

«Айқап» өзінің әр жылдардағы алғашқы сандарында журналдың мақсаты бұрынғыдай жер, дін, қала салу мәселелері екендігін, сондықтан осы тақырыптардағы ойларын бөліскенді жөн санаған. Басылымды шығарудағы қаржы тапшылығын да жасырмай, қолдан келгенше көмек берсе риза болатындықтарын да білдірген.

«Айқаптың» алға қойған бағдарламасы сыртқы хабарларды, мұсылмандар тіршілігінен мысалдар, уақиғалар беруді, фельетондар жариялауды, жаңа шыққан кітаптар хақында және ғылым баптан кеңестер, басқарушыға келген хаттар мен түрлі мәселелер төңірегінде оқырмандарына мағлұматтар беріп тұруды көздеді және осы бағдарлама негізінде 1911-1915 жылдар аралығында сол кездегі қазақ халқының көксеген көптеген өзекті мәселелерін көтерді.

Қазақ баспасөзінің тарихын зерттеген ғалым Б.Кенжебаев журналдың бетіне шыққан материалдарды тақырыбы мен мазмұнына қарай саяси-әлеуметтік, әдеби шығармалар, әдебиет мәселелері, оқу-ағарту ісі, ана тілі, әліппе, теңдік мәселесі, дәрігерлік, агротехникалық кеңестер, ғылыми табыстары, ішкі-сыртқы хабарлар, кітап сындары, тілші хаттары, жауап хаттары деп бөліп көрсеткен болатын [8, 26-30 бб.].

«Айқап» журналының идеялық бағыты қазақ қоғамын ағарту және өркениетпен байланыстыру болды деп белгілі ғалым, академик С.З. Зиманов пен ғалым Қ.Ыдырысов дұрыс бағалаған [9, 268 б.].

«Айқап» сол кездегі көкейтесті мәселелерге жауап беруге, халықтың қоғамдық-саяси өмірін ойландыратын өзекті жағдайларға айрықша көңіл бөлуге тырысты. Журналды тұрақты шығару жұмыстарына С.Торайғыров, М.Кәшімов қатысқан. Сонымен қатар М.Көпеев, Ш.Әлжанов, С.Ғаббасов, М.Жолдыбаев, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Ш.Құдайбердиев, Б.Майлин, Б.Өтетілеуов, С.Көбеев, Н.Құлжанов, М.Малдыбаев т.б. сияқты белгілі жазушылары мен ұлт зиялылары да белсенді қызмет атқарып, басылымның тартымды болуына елеулі үлес қосты.

«Айқап» журнал алғашқы санынан халықты оқу-білімге, өнер-ғылым жолына түсуге шақырды. Қазақ елінің экономикасы мен саяси жағдайлары туралы мағлұматтар, шаруашылық, мемлекет пен құқық мәселелерін, әйел, отырықшылыққа көшу, қоныстандыру, дүниежүзілік империалистік соғыс және оның Қазақстанға тигізген әсері, қазақ халқының тарихы, археологиясы және этнографиясы туралы мағлұматтар, тұрмыс әдет-ғұрыптары, мәдениеті, оқу-ағарту саласы, тіл мен әдебиет, көркем әдебиет, баспасөз, денсаулық, дін мәселелері жайында материалдар жариялап, осы тақырыптар төңірегінде пікір алмасып, ойлары мен тұжырымдарын ашық айтуды сұрады.

«Айқап» қазақтың тұңғыш журналы бола отырып, сол кездегі қоғамдағы өзгерістерді оқырмандарына өз нақышында жеткізуге тырысты. Журнал көшпелі қазақ арасында отырықшы өмір сүруді насихаттады. Отырықшы болып, мектеп, медресе салып, бала оқытудың маңыздылығын, өнер-білімнің аса қажеттігін, ғылым-техниканы меңгеруге үндеді.

Журнал өзінің алдына қойған мақсаты бойынша жер мәселесін көтерген. Басылымға жарияланған мақалаларды оқи отырып, ұлт азаматтарының екі сауал төңірегінде қызу таласқа түскенін байқауға болады. Оның бірі «көшпелі өмір сүруді жалғастыру керек пе» делінсе, екіншісі «отырықшылыққа көшу арқылы мәдениетті ел болуды» көтерген пікірлер. Бірінші пікірді ұстанғандар қазақ отырықшылыққа көшіп, қала салатын болса, мал бағып, өмір сүрген жерлерінен айырылып қалуы мүмкін деген қорқынышта болды. Сонымен қатар қазақтың көп жері егінге жарамсыз деген тұжырымды ұстанған. «Жер аламын» деген қазаққа, үкімет құнарсыз, егіске келмейтін жаман жерлерді бөліп беріп жатқандығына, сырттан келген орыс, хахол мұжықтарына ең шұрайлы жерлерді бөліп беруіне қынжылыс білдірген. «Қазіргі қазақ жеріндегі жеріндегі хахолдар неге байып кетті десеніздер, бұлар қазақ жерінің ең тәуірін таңдап алған, алған жері тозса, қазақтан жерді арендіге алып, өз жерлерін тың сақтап отыр. Жақсы деп орныққан жерлері нашар шығып, көшіп кеткен яки жаңа жер кестіріп алған мұжық көп. ...қазақ көшпенділікті өзі тастамаса, хүкі-

мет еріксіз қала болғызбайды. Қазақ халқының егіншілікке айналмай, бұрынғыдай мал өсіру кәсібінде болғанда, бірінші өзіне, екінші мемлекетке зор пайда келтіреді», – делінді журналда жарияланған мақалада [10, 84 б.]. Бұл жерде көшпелілікті жалғастырушылардың пікірін қолдаушылар да, оған қарсы шығушылар да көп болды. Сондықтан, жер мәселесін журнал өзекті мәселе ретінде қабылдады.

Отырықшылыққа көшу, қала салып, ірі мәдени орталықтар салу, қазақ жастарын сауаттандыру мәселесіне де қызу айтыс ұйымдастырды. «Айқапта» көтерілген бұл мәселе «Қазақ» газетінде де жалғасын тауып, екі басылым арасында пікірталастар туындаған.

Қазақ әйелдерінің мәселесі, қалың мал, көп әйел алушылық, әменгерлік сияқты зиянды салтқа қарсы ең бірінші болып үн қосты. Тұңғыш журналға көзі ашық, оқыған қазақ қыздары да үн қосып, әйел, қыз-келіншектерге қажетті мәселелер төңірегінде кеңес берген мақалалары мен өлеңдерін көпшілікке таныстырды. Сақыпжамал Тілеубайқызы журнал арқылы ең бірінші болып қазақтың ескі салт-дәстүріне қарсы шыққан қазақ қыздарының бірі болды. «Қазақ қыздарының аталарына» атты ашық хатында «...қызыңызды мал секілді сатасыз. Бесікте жатқан шағымызда-ақ біреуге қатындыққа сатып қоясыз» дей келе, «...қазақ қыздары надан болып һәм нәрсе білмегендіктен мұң-мұқтажын айтып зарлана алмайды. Болмаса қарап жатпас еді» деп қыздардың мүшкіл халін баяндап, олардың алдына «біздердің білімді, үлгілі болып надандық болмай, тәрбиелі болсақ, сіздерге абыройлы болмай ма екен?» деген сауал қойған. Қыз-келіншектердің білім алып, өнерге ұмтылуына, өз сүйгендеріне қосылуына кедергі келтірмей, керісінше қолдауды өтінеді [11, 11-12 бб.]. Бұдан кейін де «Айқапқа» Сақыпжамал Тілеубайқызының қалың малға сатуды мінеген, ел басшыларының әйел мәселесін дұрыс шешпейтіндігін сынаған өлеңі мен мақалалары жарық көрді. Міне, осындай мазмұндағы ата салтына қарсы шыққан, білімге ұмтылған қазақ қыздарының жан айқайын «Айқап» барша қазаққа жариялай отырып, осындай намысты қарындастарының қатарының көбейгендігін қалады. Журналға Күләйім Өтегенқызы мен Мәриям Сейделинованың келешектен жақсылық күткен, сұлулықты суреттеген, еңбекке, талаптылыққа үндеген бірнеше өлеңдері басылды.

Сөйтіп, журнал ескі салт-сана, әдет-ғұрыптың құрбаны болған әйел мәселесі, әйелдің қоғамдағы рөлі жөнінде қоғамдық пікірді қалыптастырды. Ш.Әлжанов, А.Бадықов, Ә.Ғалымов, А.Жәкеев, С.Жолаушин, М.Кәшімов, Б.Кәдесов, Н.Манаев, Т.Қиямбеков, И. ашболатов және т.б. азаматтар қалам тартып, қыз балаларды оқытуды көтеріп, қызды жасынан айттыру әдетіне, қалың малға қарсы шықты.

«Айқап» тіл мәселесі, әліппе, емле, балаларын жаңаша оқыту, қазақ мектеп, медреселеріне арнап оқу құралдарын шығару мәселесін де қолға алу қажеттігін үндеді. Журналда мұсылманша және орысша оқу барысы жөнінде пікірталас туындап, қазақ елінің келешегі оқуда екендігін дәлелдейтін материалдарға орын берді. Мектеп-медреселерді бітірген кейбір шәкірттердің ел мәдениетін өркендетуге, білімді көтеруге еш құлық танытпай отырғандығын да сынға ала жазған [12, 13 б.]. Қазақ мектеп, медреселерінде құнды білім беру, оқу-ағарту ісіне қыз балаларды тарту, баланың үйренгендігін емтихан ұйымдастыру арқылы тексеру, мұқтаж оқушыларға қаржылай көмек беру жайы және оқу-ағарту саласында өткізілген мәдени іс-шаралар барысымен оқырмандарын таныстыруға тырысты.

Қазан, Уфа, Троицк сияқты ірі қалалардағы мектеп, медреселерде оқыған қазақ жастарын да тарта білді. Оларға қызығушылық тудыратын тақырыптағы материалдарды басып, қазақ шәкірттерінің пікірлерімен санасып, оларды өз бастарына түскен қиыншылық мәселесімен бөлісуге шақырды. Жастарға, әсіресе оқу орындарында оқып жатқан тұрмысы нашар шәкірттерге қаржылай көмек көрсетуді ұйымдастырды.

«Айқап» қатар халық ауыз әдебиетінің шығармаларымен бірге шығыс, орыс және еуропа әдебиетінің туындыларын жариялауды да қолға алды. Қазақ тарихына қатысты С.Ғаббасовтың «Тарих қазақ жайынан», Ғ.Мұсаның «Қазақ жайынан», М.Сералиннің «Қазақ қай заманда Россияға қараған», тұрмыс ғұрыпымен салт-дәстүрге, ойын-сауықтарға байланысты Ш.Бағышайұлының «Құда болу һақында бір сөз», Ж.Басығаринның «Қазаққа уақыттың қадірі қалай?», Ы.Бердіқожаұлының «Құда болған адамдардың алыс-берісі», Ғ.Тоқтарбековтың «Қызды көп сақтаудан көрген залал» сияқты тағы басқалардың танымдық мақалалары жарияланды.

Ресейдің Мемлекеттік думаларда көтерген мәселелерді көпшілік талқысына салып, қазақ халқын бірлесе бас қосып, аса маңызды істерді ақылдаса шешуге шақырды. Қазақ елін билеу ісі, дін,

шариғат мәселесі төңірегінде толымды пікірлер жариялап, дін мен ғылым арасындағы жетістіктерді байланыстыра, салыстыра қарастыруды міндет етті. Қазақ арасындағы денсаулықты сақтау, тазалық, халық арасына тараған жұқпалы аурулардан сақтану және күресуге қатысты жүргізілетін іс-шаралармен тыныстырып отырды. Бұл қауыпты аурудың халық арасына тез тарауына тежеу бола алды.

«Айқап» журнал өзінен кейін жарыққа шыққан «Қазақ» газетімен кейбір мәселелер төңірегінде қайшылықты пікір ұстанып, өз басылымдарында сөз таластыруға дейін барып, кей жағдайларда бірін-бірі қатты сынға алған материалдарды жариялауға дейін барды. Мәселен, бас қосуға орай айқапшылар мен «Қазақ» төңірегіндегілер екі түрлі пікір ұстанды.

Қорыта айтқанда «Айқап» қалың елдің қоғамдық санасын оятып, қазақ жастарын білімге, өнерге жетелеген, өмірге жаңаша көзбен қарауға жол бастаған басылым болды. Қазақ зиялыларының, көзі ашық, оқыған азаматтардың қолдауымен және тікелей араласуымен өз оқырмандарын мәдени тұрғыда байытты. Сондықтан «Айқап» журналында жарияланған материалдар біріншіден, сол кезеңдегі тарихымыздың, әдебиетіміздің әлі де болса анықталмай жатқан кейбір тұстар айқындауда маңызды десек, екіншіден, ХХ ғасыр басында қалыптасқан ұлттық интеллигенция өкілдерінің тұлғалық ғұмырын толықтыруға септігін тигізеді, үшіншіден, белгілі себептермен тарих бетінде аттары беймәлім күйде қалып кеткен азаматтардың есімдерін қалпына келтіруге көмек берері сөзсіз.

1. Кенжебаев Б. «Айқап» журналы туралы еңбек // Қазақстан мұғалімі. 1961. №32. 4 август.
2. Сералин М. Құрметлу оқушылар! // Айқап. 1911. №1.
3. Абдолжәлилов Х. «Айқап» мағыналары // Айқап. 1911. №2.
4. Айқап. 1911. №2.
5. Айқап. 1911. №8.
6. Мұса Ф. «Айқапты» үлкейту ықыды // Айқап. 1912. №4.
7. Сералин М. Шаһар Троицк февраль 1911-нші жылы // Айқап. 1911. №2.
8. Кенжебаев Б. Қазақ баспасөзінің тарихынан мәліметтер. – Алматы: Қазмембас, 1956.
9. Зиманов С. Общественно-политические воззрения Ч.Валиханова, М.Сералина. – Алматы: Арыс, 2009.
10. Энциклопедия «Айқап» / Бас редактор Нұрғалиев Р., – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1995.
11. Айқап. 1911. №7.
12. Ахметов М. Қазақ оқығандарына! // Айқап. 1911. №10.

Резюме

Издаваемый в 1911-1915 гг. в г. Троицке журнал «Айқап» освещал социальные, культурные и политико-экономические вопросы общества в начале ХХ в. Автор в статье подчеркивает особое значение материалов журнала в изучении истории, литературы и культуры.

Summary

The «Aykap» magazine issued in 1911-1915 in Troitsk city, was informing about social, cultural and political-economic issues of society at the beginning of the XX century. In the article the author emphasizes special importance of the magazine's material at studying history, literature and culture.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ СИСТЕМЫ ТЕХНИЧЕСКОГО И ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН В НОВЫХ УСЛОВИЯХ

М.Ж. Ташенев – д.и.н., проф., кафедра истории Казахстана, КазНУ им. аль-Фараби

Форсированное индустриально-инновационное развитие РК предполагает строительство новых промышленных предприятий, имеющих важное народнохозяйственное значение, и ставит перед ее создателями задачу по подготовке новых специалистов, умеющих работать с новейшей техникой. И в этом главная роль отводится молодежи, обучающейся в учебных заведениях ТИПО страны.

В настоящее время, многие крупные промышленные предприятия активно сотрудничают с профлинеями, профколледжами, делая заказы на подготовку специалистов той или иной специ-

альности для работы на промышленных объектах Казахстана. Так, например, только в 2011 г. учебными заведениями заключено более 17,5 тысячи соглашений с предприятиями о предоставлении 150 тысяч рабочих мест для учащихся по прохождении производственной практики, 4000 студентов обучаются за счет работодателей, 3000 получают стипендии¹.

Хотя в системе профтехобразования имеются проблемные моменты, оно имеет сильную государственную поддержку. Государственная программа РК по развитию образования предусматривает выделение до 2015 г. 90 млрд. тенге на обновление ТиПО, а с 2012 г. предусматривает возмещение до 70% расходов работодателей на обучение специалистов. Кроме того, в результате займа Всемирного банка уже запущен проект стоимостью 33 млн. долларов на модернизацию ТиПО и разработку современных профстандартов для 147 специальностей в 2012 г.²

Следует отметить, что в работе профтехобразования вводится новая модель управления, основанная на принципах корпоративной ответственности бизнеса и государства. Уже созданы 432 попечительских, 16 региональных, 14 отраслевых советов, а также Национальный совет под предводительством Премьер-министра РК³.

Особое внимание работе профтехобразования уделено в Атырауской области, считающееся одной из лучших в РК. В 2011 г. из числа выпускников школ города на учебу в профлицей, профколледжи и другие учебные заведения было направлено 600 человек. Все они были распределены по 22 учебным заведениям области, где охотно согласились пройти обучение по различным специальностям, по 45 профессиям. Это, прежде всего, строительные специальности: сварщики, монтажники труб, металлоконструкций и лесов, арматурщики, электрики, водители тяжелой техники и др. Кроме перечисленных выше, юноши и девушки охотно получают и другие специальности⁴. Все они, окончив профтехшколы, профлицей и профколледжи, пополнят ряды профессиональных рабочих Казахстана. Все это явится хорошим подспорьем в решении кадровой проблемы, которая стоит перед казахстанской экономикой, испытывающей острую нехватку работников различных специальностей. Решение этой проблемы состоит в том, чтобы пропагандировать среди молодежи престижность рабочей профессии, от которой зависит работа того или иного предприятия или целой отрасли индустрии республики. Необходимо поставить профориентационную работу в школах на такой уровень, то привлекло бы молодежь на учебу в профессиональные лицей, и другие специальные учебные заведения для получения избранной профессии. При этом надо вспомнить, что в бывшей Казахской ССР была создана и долго функционировала разветвленная сеть ПТО, которая, с небольшими оговорками, выпускала значительное количество работников разных специальностей. Так, например, в 1989 г. в республике действовало 474 профессионально-технических училища, в которых занималось 243,3 тыс. учащихся. При этом выпуск квалифицированных рабочих составил 144,9 тыс. человек⁵. В настоящее время положение резко изменилось. Поступающая на производство новая техника требует от работника знаний на уровне инженера и работать на ней гораздо сложнее, чем в предыдущие годы. Соответственно и возросло время на подготовку нового специалиста. Так, например, в Атырауском профессиональном лицее №1 выпускники девятого класса обучаются 2 года 9 месяцев⁶.

Как уже говорилось выше, программа ФИИР РК, рассчитанная на пять лет, уже себя оправдывает. Только за два года в ее рамках запущено 389 проектов на сумму 1,8 трлн. тенге с созданием более 90 тысяч рабочих мест. В их число входят и выпускники профтехобразования⁷. При этом следует отметить, что профлицей и другие специальные учебные заведения дают большой процент квалифицированных кадров для работы в индустрии страны. Этому способствует та обстановка, которая складывается во время учебы будущего специалиста. Так, например, в Алматинском профессиональном лицее №6 состоялась презентация пилотного проекта системы электронного обучения e-learning. В 2011 г. его апробировали в 44 учебных заведениях Астаны, Алматы и Караганды. Планируется, что в 2011-2015 годах электронное обучение будут использовать 50% всех учебных заведений страны, а в 2016-2020 годах – уже 90%⁸.

В настоящее время, система ТиПО переживает новые перемены. Так, например, к началу 2012 г. в строй вступили 14 новых учебных заведений. Для координации новой инфраструктуры ТиПО уже создан холдинг "Кәсіпқор". Более того, в системе ТиПО РК успешно реализуется проект Всемирного банка, закуплено более 100 стандартов, которые вначале апробируются вместе с работодателями и на их базе будут созданы новые программы, что позволит им активно внедряться с помощью фонда "Кәсіпқор"⁹.

В настоящее время государство оказывает большое внимание системе профессионального образования. Достаточно привести данные статистики и всё будет понятно. Так, на 1 января 2012 г. в РК функционировало 896 учебных заведений ТиПО, из которых 511 государственных и 385 частных учебных заведений, в которых обучалось 600,7 тыс. человек по 185 специальностям и 495 квалификациям. Следует отметить, что в 2011/2012 учебном году в учебные заведения ТиПО было принято 217,1 тыс. человек, из которых 94,1 тыс. по госзаказу (43,3%) и 123,0 тыс. человек на платной основе (56,7%), причем прием осуществлялся по разным специальностям: 5,06% – право (10925 человек); 6,4% – медицина (13894 человека); 11% – сельское хозяйство (23881 человек); 12,4% – образование (26920 человек); 2,54% – искусство и культура (5514 человек); 41,9% – техника и технология (90963 человека); 20,7% – сервис, экономика и управление (44939 человек).

Из приведенных данных видно, что молодежь в большинстве своем выбрала такие престижные профессии, относящиеся к технике и технологии, в которых остро нуждается наш народно-хозяйственный комплекс, а также сервис, экономику и управление, т.е. те специальности, которые востребованы в нашем обществе. Далее следуют такие приоритетные сферы, как образование и сельское хозяйство. Всего из учебных заведений ТиПО в 2011 г. было выпущено 182,5 тыс. человек, из них: по госзаказу – 66,6 тыс. человек и по очной форме обучения – 138,7 тыс. юношей и девушек, а всего было трудоустроено 60,3% бывших учащихся. В то же время 13,4% выпускников нуждается в трудоустройстве, 3,4% – призваны в ряды ВС и 22,9% – еще продолжают учебу в ВУЗах и колледжах¹⁰.

Следует отметить, что возрождение системы ТиПО связано, в первую очередь, с бурным ростом экономики страны и, прежде всего, с развитием индустрии РК. Например, только за один 2011 год было введено в строй действующих 288 предприятий на сумму более 970 млрд. тенге и создано свыше 30 тыс. постоянных рабочих мест¹¹.

Даже в условиях надвигающегося кризиса руководство страны и, прежде всего, ее Первый Президент Назарбаев Н.А. делает все для того, чтобы и дальше стабильно и поступательно развивать экономику РК и готовить кадры для различных отраслей народного хозяйства региона. В своем ежегодном Послании народу Казахстана Н.А. Назарбаев отметил о необходимости создания эффективной системы обучения и содействия в трудоустройстве.

Как эта проблема решается на практике, рассмотрим на примере Южно-Казахстанской области. Здесь, прежде всего, обратим внимание на модернизацию системы профессионально-технического образования. Было обращено серьезное внимание на подготовку специалистов тех или иных профессий, востребованных на рынке труда и подготовку новых специалистов по заказу. Так, в 2011/2012 учебном году заказ по профессиям составил 10 тыс. мест. Более того, колледжи области займутся обучением по 53 специальностям, а профессиональные лицеи получили лицензирование на открытие 14 новых специальностей. В 2011 году в области стартовала Государственная программа "Занятость-2020", по ней повысили квалификацию и прошли обучение 2500 человек и все они были трудоустроены. Квалифицированные специалисты были подготовлены и нашли работу в сельском хозяйстве, транспорте, строительстве, нефтяной отрасли и сфере услуг. Новые кадры нашли работу на машиностроительном заводе и ТОО "Стандарт-Цемент". Все они прошли обучение в двух специализированных колледжах и профессиональном лицее №25 в селе Карабулак Сайрамского района. Следует отметить, что весь учебный процесс ведется в рамках социального партнерства. Всего по ЮКО подписано 522 соглашения с социальными партнерами. В результате 405 учащихся получают стипендию из средств работодателей, а 2426 учащихся, окончившие колледжи и профессиональные лицеи в 2011 г., трудоустроены. В то же время, на капитальный и текущий ремонт колледжей и лицеев из областного бюджета было выделено 340 и 89 тыс. тенге, также последовательно укрепляется их материально-техническая база. В Южно-Казахстанской области в целях подготовки кадров на уровне мировых стандартов запланировано строительство межрегионального центра, в 2012 г. начнется его сооружение, а в 2013 г. он примет первых учащихся. Его стоимость составит 2 млрд. 400 млн. тенге, а готовить он будет специалистов, необходимых для многоотраслевой индустрии ЮКО и это еще больше усилит престиж системы ТиПО в области¹².

Следует отметить, что аналогичная ситуация складывается и в других областях РК, где особое место отводится системе ТиПО, решающей проблему восполнения трудовых ресурсов через профессиональные лицеи, колледжи и другие специальные учебные заведения. Все это позволит успешно реализовать ГП ФИИР и подготовить для ее решения квалифицированные кадры.

1. *Казахстанская правда. 2011. 19 ноября. – С. 1.*
2. *Там же. – С. 2.*
3. *Там же.*
4. *Казахстанская правда. 2011. 23 декабря. – С. 9.*
5. *Народное хозяйство Казахстана за 70 лет. Статистический сборник. – Алма-Ата, 1990. – С. 23.*
6. *Казахстанская правда. 2011. 23 декабря. – С. 9.*
7. *Казахстанская правда. 2012. 24 января. – С. 3.*
8. *Казахстанская правда. 2011. 24 декабря. – С. 9.*
9. *Казахстанская правда. 2012. 1 февраля. – С. 1, 4.*
10. *Казахстанская правда. 2012. 2 февраля. – С. 4.*
11. *Казахстанская правда. 2012. 31 января. – С. 3.*
12. *Казахстанская правда. 2012. 3 февраля. – С. 11.*

Резюме

Мақалада фактологиялық материалдар негізінде республикадағы қазіргі кезеңдегі кәсіби білім беру жүйесінің дамуы қарастырылады. Қазақстандағы кәсіби техникалық училищелердің саны, оқушылар контингенті мен бітірушілер, олардың жұмысқа орналасу барысы талданады. Атырау және Оңтүстік Қазақстан облыстары материалдары негізінде кәсіби лицейлер мен колледждердің қызметі көрсетіледі.

Summary

In the article the author considers current development of professional education system in the Kazakhstan on the basis of factual material. He shows the quantity of professional technical schools in Kazakhstan, the quantity of students and graduates, and also their employment. He considers the work and educational activity of professional lyceums and colleges with young people in Atyrau and South Kazakhstan regions and he gives those as bright examples.

КОЛОНИЗАЦИЯ И МИГРАЦИОННАЯ ПОДВИЖНОСТЬ КАК ФАКТОР ИЗМЕНЕНИЯ ЧИСЛЕННОСТИ НАСЕЛЕНИЯ КАЗАХСТАНА В 1920-Е ГОДЫ

Б.О. Жангуттин – доцент, кафедра истории и культуры Казахстана
Института магистратуры и PhD докторантуры, КазНПУ им. Абая

В 1920-е годы численность населения республики постоянно менялась, что было следствием территориальных изменений. С образованием Казахской АССР в августе 1920г. в ее состав были включены Семипалатинская, Акмолинская, Тургайская, Уральская губернии, Мангышлакский уезд, 4-я и 5-я Адаевские волости Красноводского уезда Закаспийской области, Синеморская волость Астраханской губернии, Букеевская Орда и территории бывших казенных оброчных земель, прилегающих к 1 и 2 Приморским округам, населенные казахами. В сентябре 1920 г. ВЦИК дополнительно ввел в состав КАССР Оренбургскую губернию, а г.Оренбург стал столицей республики.

В течение 1921 г. произошли существенные изменения в сторону увеличения территории и численности населения. Из состава Омской губернии был возвращен Павлодарский уезд с населением 212,6 тыс. человек, через некоторое время в него влились 11 волостей Омской губернии с населением 42,8 тыс. человек.

В июле 1921г. из Алтайской губернии в Семипалатинскую область передается большая и плотно населенная территория с населением 271,8 тыс. человек (Бухтарминский район – 89,6 тыс.; 19 волостей с населением 182,2 тыс. человек. В состав Акмолинской губернии переданы из Тюменской губернии 5 волостей (38,2 тыс. человек), из Омской губернии 15 волостей (60,5 тыс. человек).

Развитие административно-территориального устройства Казахстана в последующие годы в большой степени было связано с национально-государственным размежеванием Средней Азии. В итоге размежевания, завершившегося в конце 1924 г., в состав Казахской АССР вошли Казалинский, Акмечетский, Туркестанский, Чимкентский, большая часть Аулиеатинского уездов, часть Ташкентского и Мирзагульского уездов Сыр-Дарьинской области, шесть кочевых волостей

Джизакского уезда Самаркандской области, а также Алма-Атинский, Джаркентский, Лепсинский, Капальский уезды, Георгиевская, Чуйская, Каракунисская волости Пишпекского уезда. В результате территория Казахстана увеличилась на 685,9 кв.км, а население на 1.468 тыс. человек.

После размежевания, при увеличении территории и чрезмерной отдаленности южных областей от столицы республики г.Оренбурга, руководство хозяйственным и культурным строительством было затруднено. В апреле 1925 г. ВЦИК выделил Оренбургскую губернию из состава Казахской АССР. Столицей Казахстана стал город Ак-Мечеть (Кзыл-Орда). Пересмотр границ отразился на национальной структуре населения Казахстана. Так, в 1926 г. доля некоренного населения республики в сравнении с 1920г. сократилась с 53,4% до 42,4%. Удельный вес казахов за эти годы увеличился на 11%, доля русских сократилась на 13,8%. Объясняется это тем, что в 1924 г. в результате размежевания республик Средней Азии население Казахстана пополнилось в основном лицами казахской национальности. С другой стороны, в вышедшей из состава республики Оренбургской губернии проживало в основном (72,4%) русское население [1].

Но не только административные преобразования влияли на изменение численности и национального состава населения. В начале 20-х годов на Казахстан и Поволжье обрушилось страшное стихийное бедствие – неурожай и последовавший за ним голод. Он охватил территорию в 1048100 кв.м. с населением 1558927 человек. К осени 1921 года голодали уже пять из семи губерний Казахской АССР: Оренбургская, Актюбинская, Букеевская, Уральская, Кустанайская (исключая Сырдарьинскую и Жетысуйскую губернии) и жители отдельного Адаевского уезда. В Уральской губернии голодали 99%, в Оренбургской – 80,3 %, Кустанайской – 74% населения [2].

Декретом ВЦИК Уральская, Оренбургская, Актюбинская, Букеевская и Кустанайская губернии были включены в число голодающих и освобождены от продовольственного налога [3].

Общую ситуацию прояснить документы эпохи. Так из отчета о деятельности Уральского Губздрава в период с 1 октября 1921 по 1 апреля 1922 следует, что с осени 1921 г. была сложная эпидемиологическая обстановка. «Эпидемия холеры, занесенная в Уральск из Саратова, и встретившая здесь неподготовленность борьбы и антисанитарную подготовку в буквальном смысле слова быстро распространилась по городу и уездам. Холерная эпидемия ураганом пронеслась по губерниям да 7.143 заболевания и умерших 3.396, причем сведения далеко не полны». Общую картину дополняет признание губздрова о том, что «развившийся голод по городу и эпидемия в домах беженцев-переселенцев способствовала чрезвычайной смертности с одной стороны и несвоевременной вывозки трупов коммунальщиками с другой, откуда как следствие, трупы залеживались и могли вести к весьма нежелательным результатам». И наконец признание «точно также положение по уездам, где трупы малого того, что залеживались, а зарывались только под снег. Каковы размеры голода, можно видеть, из статистических данных о количестве трупов проходивших через похоронное бюро. Так за январь месяц прошло 1137 трупов, в дальнейшем цифры растут». Если по городу достаточно обеспеченному и снабжаемому, выбирают 25%, то по уездам процент безошибочно можно удвоить [4]. За голодные годы численность всего населения республики сократилась на 19,1%, сельского – на 21,5%. В голодающих западных губерниях потери составили 648,7 тыс. человек (29,5%). В это число входят эвакуированные, перебравшиеся на новые места жительства вне пределов республики, а также умершие в результате голода и эпидемий. Жертвами голода стали 414 тыс. казахов, что составляло 18,5% всего коренного населения республики. В Актюбинской губернии потери составили 159 тыс. человек (39,1%), Кустанайской – 60 тыс. (37,6%), Акмолинской – 106 тыс. (23,7%), Уральской – 70 тыс. (22,9%), Букеевской – 33 тыс. (14,6%), Оренбургской – 4 тыс. (18,1%), Адаевском уезде – 3 тыс. (2,6%). За счет миграций лишь в Семипалатинской губернии численность коренного населения выросла на 21 тыс [5].

Для населения Казахстана начала 1920-х гг. характерна значительная миграционная мобильность. При этом, под последней понимается готовность к миграции. Следует отметить, что главный контингент переселенцев в Степной и Туркестанский край «вербовался по преимуществу из ...губерний составляющих ныне Советскую Украинскую Социалистическую республику дав 74,5% за период времени 1895-1906 г. и 78,3% за время 1906-1916 гг. все переселения в период 1895-1916 гг. (4 млн.душ, обоего пола)» [6].

В сентябре 1920 г. в Харьков прибыли «ходоки из Кустанайского уезда от 1500 желающих возвратиться обратно переселенцев, входивших членами в состав ставящей своей целью обратное переселение украинцев на родину особой «Украинской Громады» с центром в г. Троицке...»

Президиум Всеукраинского ЦИК принял решение «признать в принципе допустимым переселение из Сибири на Украину в ограниченном числе семей...»

Как показывает анализ документов, указанное можно объяснить рядом факторов, в том числе процессом национально-государственного строительства, подготовкой, к осуществлению земельно-водной реформы, наконец, «очевидно имеющимся свободным земельным фондом на Украине (одна Николаевская губерния имеет таковой в 122 тыс. дес.)». «Причинами своего стремления на Украину ходоки выставляют, с одной стороны неблагоприятные климатические и вообще естественно исторические условия Кустанайского уезда, а с другой опасения агрессивных действий по отношению к переселенцам Украины со стороны киргизского населения, в особенности в связи с образованием Киргизской Социалистической республики» [7].

31 января 1920 г. в Наркомзем из Туркестанской Республики была получена телеграмма о том, что в «связи с выработанными и проводимыми в Туркестанской Республике планом землеустроительных работ, предусматривающих водворение на прежние места жительства киргиз, бежавших в 1916 и 1917 годах пределы Китая опасаясь репрессий царского правительства и обид колонизаторского элемента, создается необходимость принудительного и добровольного переселения пришлого элемента в пределы России и Сибири...»

Из Украины сообщали в Наркомзем: «В настоящее время по сообщению Туркестанской Республики, имеется уже до пятисот семей изъявивших желание переселиться в указанные районы, а потому, и принимая во внимание облегчение вносимое подобным добровольчеством в острую земельную ситуацию колонизированных районов Туркестанской Республики Наркомзем последней просит сообщить точные указания о том в каком количестве и куда могут быть направлены переселенцы, равно и способ их передвижения по железной дороге» [8]. Наркомзем, Украины занял двойственную позицию: с одной стороны он весьма желательным организацию данными переселенцами хозяйства на Украине на артельных началах признавал «весьма желательным организацию данными переселенцами хозяйства на Украине на артельных началах», с другой опасался «вызвать массовое неорганизованное стремление украинцев-переселенцев из Сибири на Украину». Власти Украины обратились в Наркомзем РСФСР с просьбой выяснить: «роль упомянутой «Украинской громады» по отношению к организации и пропаганде обратного движения переселенцев Украинцев из Сибири и степени влияния «Громады» в этом смысле на переселенцев степных областей», «выяснить действительно ли те экономические-политические причины, которые выставляют названные ходоки, настолько серьезны, что могут вызвать стремление сотен и тысяч семей сняться с давно насиженных мест и переселят на родину. Причем выяснение этих причин (хотя бы беглые) крайне необходимо распространить не только на Кустанайский уезд, но и на всю ту территорию Киргизских земель, в которую вкраплены переселенцы (как украинцы так и великороссы)» [9]. Интересен тот факт, что просьбы, ходатайства о переселении на Украину шли не только из Республики. Так в телеграмме Заместителя заведующий сибирским земотделом Кривошеков сообщал в Москву из Омска 9 февраля 1921 г.: «Сибземотдел продолжают поступать ходатайства целых украинских обществ тире сел разрешения переселения из Сибири Украину точка. Просьба выяснить решение центра и результату телеграфировать» [10]. Другая депеша почти аналогичного содержания поступила на имя председателя коллегии Центрального отдела землеустройства «от группы граждан Немирского уезда Оренбургской губернии» [11].

Возможно беспокойство украинских властей потерять контроль над ситуацией имели под собой основания. И хотя нам не удалось выявить объемы самовольных миграций на Украину, можно предположить, что таковые имелись. Подтверждением этой точки зрения служат два текста телеграмм. «3 марта 1921 г. Москва-Харьков. Наркомзем УССР просит до получения с него сведений о свободном земельном фонде и об обследовании мест населения предложит незамедлительно губземотделам Сибири Уфимской Оренбургской Сибирской и Самарской губернии не выдавать разрешения на поездку на Украину ни переселенцам ни ходокам [12]. Наконец Наркомзем И.Теодорович телеграммой который сообщал 15 марта 1921 г.: «В согласии с Наркомземом Украины воспрещается впредь до указаний выдавать населению разрешения на поездку Украину как ходокам так переселенцам». 4 апреля 1921 г. Наркомзему Украинской республики от Народного комиссара земледелия Осинского поступила телеграмма следующего содержания: «Ввиду того, что Туркестанским правительством признано необходимым выселить теперь по политиче-

ским соображениям значительную часть русских переселенцев из Семиречья, по преимуществу уроженцев Украины, в общем количестве до пяти тысяч семей или 30.000 едоков, с инвентарем и имуществом, народный комиссариат Земледелия просит спешно сообщить Ваше заключение по существу этого вопроса и о возможности обратного вселения собственно украинцев на родину – в частности на свободный фонд в 120тыс десятин в Николаевской Губернии. Ваше заключение необходимо получить спешно для немедленного соображения способов наименее болезненного разрешения этого вопроса в соответствии, так же, и с условиями ж-д транспорта» [13].

Вопрос «О переселении украинских крестьян живущих в Киргизии на Украину» специально рассматривался 21 июля 1921 г. на заседании президиума Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета советов рабочих крестьянских, красноармейских и казачьих депутатов. В его решении было записано: «Принимая во внимание, что переселение настоящий момент связано с неимоверными трудностями, что Киргизия не считается голодающей, а наоборот предполагается направить туда переселенцев голодающих губерний: а) выселение из Киргизии на Украину считать целесообразным б) считать единственно целесообразным перегруппировать переселенцев внутри Кирреспублики в более благоприятные области. в) Предложить КиргизЦИКу принять все меры к восстановлению разрушенных крестьянских хозяйств» [14].

Если ранее Украинские власти выражали беспокойство по наметившейся стихийной миграции, то теперь Наркомзем РСФСР в своем письме предлагал свой вариант решения проблемы. В преамбуле документа анализировалась сложившаяся ситуация. Из него следовало, что движение на Украину было массовым. «По неоднократным сообщениям Сибземотдела значительное количество граждан-украинцев всех областей Сибири заявляют о своем желании переселиться обратно в пределы Украины. Точные цифры размера этого стремления не известны, но они достигают крупной величины. Аналогичное стремление украинцев замечается в других районах России: так в Самарской губ. размеры этого стремления по сообщениям Украинского Подотдела Самарского Губнада достигает 360.000 человек крупная волна обратного переселения поднимается из Киргизской и Туркестанской республики. Наркомзем завален ходатайствами украинцев». Несмотря на официальную позицию ведомства который неоднократно заявлял о запрете переселения, остановить его не представлялось возможным. «Обратное переселение минуя все легальные пути, все-таки совершается в обход этих путей, что видно из телеграммы Наркомзема Украины №805/925; наиболее крупная волна самовольного обратного переселения еще не докатились до Украины». Было предложено следующее решение проблемы. «Одной из наиболее реальных мер в этом смысле могло бы быть обращение Украинского Совета Народных комиссаров к гражданам украинцам, живущим вне пределов Украины с предложением воздерживаться в настоящее время от переселения, указов не только на трудности переселения, но и на трудности хозяйственного устройства на новых местах и вызываемый этим риск для переселенцев надолго потерять свою хозяйственную самостоятельность. Наркомзем РСФСР просит в срочном порядке издать такое обращение широко опубликовать его в украинских газетах и один экземпляр не отказать прислать в Наркомзем РСФСР для того, чтобы он мог с своей стороны распространить его в тех районах, откуда наблюдается массовое стремление украинцев к обратному переселению.

Второе предложение сводилось к тому, чтобы дать указание «местным органам Украинского Наркомзема о том, чтобы они прекратили выдачу ходокам, являющимся из различных районов РСФСР, удостоверений о зачислении за ними земли в пределах Украины. Такие удостоверения выдаваемые по видимому без общего принципиального разрешения на это со стороны Наркомзема Украина, рассматриваются ходоками как вполне достаточные основания для, того чтобы ликвидировать свое хозяйство и предпринять обратное переселение... Со своей стороны Наркомзем не может рассматривать удостоверение выдаваемые местными органами Укрнаркомзема за достаточные основания, чтобы разрешить переселения, считая за таковые основания для себя исключительно уведомления Наркомзема Украины» [15].

Между тем на «станциях Лебяжьей, Петухово, Петропавловск наблюдалось большое скопление людей «неустроившиеся [в] Акмолинской губернии переселенную выхода двадцатого года Тульской, Калужской [в] других губерний [в] количестве до 1250 [человек]» Им было объявлено, что они «могут быть отправлены на родину но [при] непременно условии выдачи каждым главой семьи до посадки [в] эшелон подписки о непредъявлении на родине никаких требований земельно-хозяйственном устройстве к местным земорганам. Подписки направьте Москву Центрозем. Об исполнении телеграфируйте».

Из Семипалатинска сообщали: «Выселенные [из] Турккрая переселенцы сгруппировались в Семипалатинске. Положение безвыходное. Ходатайствуем регулированию вопроса путем немедленной отправки Россию уже выселенных и прекращением дальнейшего выселения» [16].

В начале 1920-х годов государство создавало необходимые предпосылки для колонизационных установок Советского государства в новой трактовке. Первым шагом стало принятие Земельного Кодекса в октябре 1922 года. Так, 4 раздел 222 статьи кодекса, «О переселении» закрепил положение о том, что «переселение и ходачество (для предварительного осмотра и выбора земель) являются делом свободным и добровольным». В тексте оговаривалось, что «в исключительных случаях Губисполкомам, по представлениям Губернских Земельных Управлений, утвержденных, Народным Комиссариатом Земледелия, предоставляется право объявлять принудительное переселение, которое, однако, может быть осуществлено лишь в том случае, когда на расходы по переселению и земельно-хозяйственному устройству переселенцев будут отпущены общегосударственные либо местные, средства [17].

Кроме того, предусматривалось предоставление льгот как плановым, так и внеплановым переселенцам, в случае если последние поселялись на колонизируемых землях с разрешения переселенческих организаций. В последующем, рядом постановлений (Президиума ВЦИК от 29 марта 1923 г., ВЦИК и СНК РСФСР, 30 июня 1924 г.) в документы внесены изменения. Согласно новой редакции, «открытие и прекращение переселения в Автономные Социалистические Советские республики и области, а также и обратное переселение из их пределов и переселение внутри их, а равно условия и порядок этих переселений» устанавливался Президиумом ВЦИК по представлениям: Федерального Комитета по земельному делу – в отношении автономных социалистических советских республик и Народного Комиссариата Земледелия РСФСР, согласованным с Федеральным Комитетом по земельному делу в отношении автономных областей» [18].

Статья 224 определяла, что «на Народный Комиссариат Земледелия РСФСР возлагается руководство и контроль по переселенческому делу, разработка планов переселения, образование и подготовка земельного фонда для переселения, организация выхода, передвижения и водворения переселенцев, а также принятие мер по финансированию переселения и издание подробных, правил об его условиях и порядке».

В анализируемых документах закладывался механизм вовлечения населения в миграционные процессы, при этом главным стимулом, как и прежде, оставались льготы. Последними наряду с плановыми переселенцами, могли воспользоваться «внеплановые переселенцы, если они с разрешения переселенческих органов водворились на землях переселенческого фонда, или доприселились к земельным обществам в порядке ст. 46 Земельного Кодекса, или получили в постоянное трудовое пользование землю из состава государственных земельных имуществ в порядке ст. 158 Земельного Кодекса». Документ определял их перечень. «Льготы в виде полного или частичного освобождения их от исполнения общегосударственных и местных повинностей (воинской, продналоговой, трудгужевой и пр.) в течение первых лет устройства на новых местах, а также и другие льготы для оказания им помощи при водворении на новых местах» [19].

Стремясь взять под контроль стихийные миграции того времени, циркуляр Наркомзема (№79, 3-го сентября 1923 г.), подтвердил «запрещение земельным органам выдавать какие бы то ни было документы на право переселения и пользования льготным переселенческим тарифом, впредь до открытия переселения в порядке» Отметим приоритеты государства в рассматриваемый годы. Не смотря на запрет, оговоренный в предыдущем документе, циркуляр НКЗ за №85, от 22 октября 1923 г., допускал открытие «переселения, демобилизованным красноармейцам, удовлетворяющим требованиям, предъявляемым к переселенцам, согласно утверждаемого плана колонизации отдельных районов, предоставляется право зачисления земель колонизационного фонда в первую очередь».

В последующем государство принимает меры для упрощения процедуры переселений. Так, декрет ВЦИК и СНК (1 декабря 1924 г.) предоставил Наркомату земледелия «право, не входя с представлениями в Президиум Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета, собственными распоряжениями разрешать ходачества и переселение отдельных семей и групп в районы, закрытые для планового переселения, в порядке доприселения к старожилам, аренды государственных и земельных статей и устройства на свободном государственном фонде». Кроме того ведомству разрешалось «применять к ходокам и переселенцам... действующий льготный

переселенческий тариф в пределах нормы льготных переселенческих перевозок, устанавливаемый на каждый год соглашением Народного Комиссариата Земледелия и Народного Комиссариата Путей Сообщения» [20].

Ряд документов принимаемых в тот период государством позволяют понять каким образом и какие цели ставились перед ведомствами, ответственными за выработку и управление миграционными процессами. Так в постановлении СТО в 1924 г. было зафиксировано: «Задачей колонизации должно быть вовлечение в хозяйственный оборот необжитых земель с целью увеличения сельскохозяйственной и промышленной продукции страны путем рационального, как с точки зрения общегосударственных, так и местных интересов, расселения и эксплуатации естественных богатств, колонизируемых районов». Разработан механизм достижения сверх задачи стоящей перед страной. Он предполагал определенный алгоритм работы. «Мероприятия по колонизации и переселению проводятся в следующем порядке очередности: а) землеустройство туземного кочевого и неоседлого населения; б) землеустройство пришлого населения, самовольно захватившего и заселившего земли в колонизируемых районах; в) заселение остающихся свободными земель колонизируемых районов путем переселения».

Планы мероприятий должны быть строго согласованы: с планами организации государственных и концессионных предприятий по эксплуатации богатств окраин СССР; строительства путей сообщения вообще и железнодорожных в частности в намеченных для колонизации районах; с реальной возможностью размещения в колонизируемых районах добавочного населения, его прочного хозяйственного устройства и своевременной подготовки фонда для заселения.

Наконец, из текста следует главные стратегические направления колонизации. Документ предписывал «принять меры к скорейшему земельно-хозяйственному устройству имеющихся налицо неприписных переселенцев в Сибири и в Киркразе и к упорядочению переселенческого хозяйства этих районов, согласовав эти работы с потребностями местной промышленности и железнодорожного строительства» [21].

Во второй половине 1920-х годов государство принимало меры по урегулированию миграционных процессов в стране. Мощный толчок началу планового переселения дало Постановление ЦИК и СНК СССР от 18 января 1928 г. «О задачах переселения, его организации, основах составления планов переселения и порядке финансирования переселенческих мероприятий», где была выстроена целая система мер, направленных на хозяйственное устройство и укрепление крестьянских хозяйств.

Главной проблемой оставалась несогласованность действий между различными ведомствами контролирующими миграционные процессы. В одном из анализируемых документов признавалось, что «постановлением СНК от 3 апреля 1928 г. по операционному плану на 1927/28 г. по ходатайству Госплана предложено было НК РКИ Союза ССР, Всесоюзному Переселенческому Комитету при ЦИК Союза и Совету Народных Комиссаров РСФСР принять меры к уточнению и упорядочению отчетности по переселению и установить наиболее целесообразные сроки ее представления, согласованные со сроками представления Всесоюзным Переселенческим Комитетом операционных планов и отчетов о его деятельности (часть первая ст. 17 указанного постановления СНК СССР от 3 апр. 1928). Вместе с тем поручено было НК РКИ и НКФ Союза ССР провести в 1928 году обследование переселенческих мероприятий на землях фондов общесоюзного значения с целью проверки правильности, целесообразности и стоимости этих мероприятий, а также целесообразности существующей системы органов переселения, порядка их деятельности и взаимоотношений с местными земельными органами (вторая часть ст. 17 постановления СНК СССР от 3 апр. 1928 г. по операционному плану переселения на 1927/28 г.)» И наконец главное «далеко не все директивы, данные Правительством в постановлениях его по переселению от 18 января, 3 и 20 апреля 1928 года [,] выполнены и выполняются на местах полностью или частично, так [,] например: не выполнено требование ст. 14 постановления ЦИК и СНК СССР о порядке осуществления переселенческих мероприятий; переселенческие Управления в ДВК и Сибкрае до сих пор фактически не входят в состав краевых земельных органов и действуют оторвано от них, без должного надзора и контроля со стороны последних в оперативном отношении; с другой стороны органы, ведающие переселением еще не осуществляют должного надзора и контроля за работой местных органов здравоохранения, просвещения, кооперации и проч. по обслуживанию переселенцев. Не выполнены еще также, полностью или частично, требования ст. 4, 7, 8, 9, 18 (в части контроля со стороны Всесоюзного Переселенческого Комитета за правильным расхода-

нием средств постановления ЦИК и СНК СССР от 18/1-28 г.), а также директивы, преподанные в постановлении СНК СССР от 3 апреля 1928 г. (п. 4, 5, 8, 10, 11, 12, 16 и 17 в части, касающиеся упорядочения отчетности)».

Из документа подготовленного Госпланом СССР, датированном 30 ноября 1928 г., «Заключение по докладу НК РКИ СССР о результатах обследования переселенческих мероприятий на земельных фондах общесоюзного значения и по проекту постановления СТО по этому вопросу», следует «озабоченность состоянием отчетности по планированию переселенческих мероприятий на период 1027-1928 гг.» Госпланом было установлено: а) крайне неудовлетворительное состояние отчетности по переселенческому делу и затруднительность, а часто и невозможность выявления и определения по ней с достаточной достоверностью и точностью задач и целей заселения отдельных районов, количества и качества земель в них, могущих быть заселенными в ближайшие годы, о степени подготовленности этих земель к заселению и необходимые мероприятия для их подготовки, последовательность проведения этих мероприятий и связь их между собой, стоимость и хозяйственный эффект заселения отдельных районов, и прочие данные, необходимые для составления плана; б) наличие крайней распыленности переселенческих мероприятий по подготовке фондов к заселению и заселение их как по отдельным районам территории Союза (ДВК, Сибкрай, Уралобласть, Поволжье, Северный Кавказ, Крым и пр.), так и внутри этих районов, что усложняет организацию переселенческого аппарата и производство мероприятий по подготовке фондов к заселению, заселение этих фондов и мероприятия по всякого рода обслуживанию переселенцев (хозяйственному, медико-санитарному, культурно-просветительному и проч.), затрудняет и удорожает необходимый надзор и контроль за этими мероприятиями и проч.; в) наличие оторванности деятельности переселенческих организаций от деятельности земельных и других органов на местах; г) неудовлетворительность качества подготовки фондов и т.д...» По сути речь в документе шла о низкой исполнительской дисциплине на местах, и не только. Проведенный специалистами Госплана анализ показал, что многие вновь издаваемые директивы различных ведомств, включая НК РКИ, «в значительной своей части повторяет директивы [,] уже данные Правительством Союза ССР в той или иной форме в указанных выше постановлениях ЦИК, СНК и СТО СССР...»

Особое внимание в документе уделялось КазАССР, которая согласно статьи 5 постановления ЦИК и СНК СССР от 18 января 1928 г., была исключена из перечня районов, в которых «переселенческие фонды признаются имеющими в отношении заселения общесоюзное значение и являются открытыми для переселения и из других республик...» Госплан СССР предложил: «Свободные и недостаточно используемые земли Казакской Автономной ССР признать имеющими в отношении заселения общесоюзное значение и открытыми для переселения как из Российской Социалистической Федеративной Республики, так и из других союзных республик». И далее «Переселенческие мероприятия на земельных фондах общесоюзного значения, особенно по подготовке их к заселению, в ближайшие годы сосредоточить в районах: Дальне-Восточного Края, Сибирского Края, Казакской Автономной ССР, Черноморского Побережья Сев. Кавказского Края и Крыма». Госплан предложил Переселенческому Комитету при ЦИК СССР представить к 1-му февраля 1929 г. в Совет Труда и Обороны доклад о ходе работ по свертыванию переселенческих мероприятий в остальных районах [22].

В проекте постановления ЦИК и СНК СССР «по плану переселения на фонды общесоюзного значения в пятилетие с 1928-29-1932-33 гг.», подготовленный Госпланом СССР в ноябре 1928 г. были заложены объемы планировавшихся переселений. В соответствии с данным документом, предусматривалось в период с 1928-29-1932-33 гг. в районах расположения фондов общесоюзного значения подготовить к заселению и хозяйственному освоению около 12 млн гектаров земли, за исключением земель, отводимых под совхозы, и поселить и хозяйственно устроить на них 1.638.800 чел. переселенцев, из которых объединить в колхозы не менее 900.000 чел., в результате заселения в последний год пятилетия получить около 2,3 млн. гектар новой посевной площади, из которой в колхозах не менее 1.500.000 гектаров».

Предполагаемый объем подготовки переселенческих фондов, заселения и хозяйственного устройства переселенцев предполагалось распределить между основными районами заселения следующим образом: а) в Дальне-Восточном Крае подготовить к заселению около 4.500 тыс. гектар земли, для 700.000 переселенцев и поселить и хозяйственно устроить 600 тыс. человек пере-

селенцев, из которых объединить в колхозы не менее 318 тыс. человек (53%)... б) в Казахской Автономной ССР подготовить для заселения и хозяйственного освоения около 4.000 тыс. гектар земли для 500.000 переселенцев, и поселить и хозяйственно устроить 380 тыс. переселенцев, из которых объединить в колхозы не менее 228 тыс. человек (60%). Подготовку переселенческих фондов в первую очередь сосредоточить в годных для земледельческого и земледельческо-скотоводческого хозяйства районах, прилегающих и тяготеющих к Турксибу и в районах Северного Казахстана».

Помимо обозначенных районов вселения в этот перечень вошли: Сибирский Край где предполагалось подготовить к заселению до 2 млн га земли для 300.000 переселенцев, и поселить и хозяйственно устроить 350 тыс. человек переселенцев, из которых объединить в колхозы не менее 175 тыс. человек (50%); Уральские области, где планировали подготовить к заселению переселенческих фондов около 60 тыс. гектар земли для 12 тыс. человек переселенцев и поселить и хозяйственно устроить 60 тыс. переселенцев, из которых объединить в колхозы не менее 30 тыс. чел. (50%); в Средне-Волжской области и Нижне-Волжском Крае предлагалось закончить подготовку всех переселенческих фондов на площади около 110 тыс. гектар и поселить и хозяйственно устроить 10 тыс. переселенцев, из которых объединить в колхозы не менее 5 тыс. переселенцев (50%); в Карело-Мурманский Крае подготовить к заселению земельных фондов на 6 т. чел., площадью около 12 тыс. гектар и поселить и хозяйственно устроить 5 тыс. переселенцев, из которых объединить в колхозы не менее 2.100 чел. (42%); В Черноморском побережье Черноморского округа Северо-Кавказского Края размещали 20 тыс. человек переселенцев, площадью около 40 тыс. гектар «в целях развития садово-огородных хозяйств и обеспечения продовольствием курортов и поселить и хозяйственно устроить 15 тыс. человек переселенцев, из которых объединить в колхозы не менее 6 тыс. человек. Наконец, в Азербайджанскую АССР Закавказской Федерации направляли 50 тыс. человек, на территории АССР Армении обустроить 6.800 человек армян-беженцев из заграницы, из которых 2.700 объединить в колхозы; В Северной части Крыма около 50 тыс. грудящихся евреев, на площади около 220 тыс. гектар земли, из которых не менее 40 тыс. человек объединить в колхозы; в Бурято-Монгольской АССР 15 тыс. человек переселенцев и поселить и хозяйственно устроить 5 тыс. переселенцев, из которых объединить в коллективные хозяйства не менее 2 500 переселенцев (50%); в Якутской АССР выделяли 25 тыс. гектар земли на 4 тыс. чел. переселенцев. На земельных фондах внутривнутриреспубликанского значения размещали «105 тыс. человек трудящихся евреев, из коих объединить в колхозы не менее 79 тыс. человек (75%). Таким образом, в республику направлялось 30,5% всех мигрантов.

Рассматриваемый документ интересен тем, что из него следуют не только стратегические планы государства направленные на освоение природных ресурсов регионов, но и суммы которые готово было государство выделить из бюджета на переселенческие мероприятия. Из общесоюзного бюджета на эти цели направляли 350 млн рублей «за счет транспорта, промышленности и промысловых предприятий без учета снижения и 27 млн рублей с учетом снижения цен». Интересен и состав переселенцев, в основном славянского, направляемый в места вселения из РСФСР – 42%, УССР – 40%, и БССР – 18%.

Особое внимание обращалось на необходимость, при землеустройстве по образованию переселенческих участков и земельно-хозяйственному устройству размещать переселенцев «взаимно между собой и по отношению к дорожной сети, а также усадебные места в них, так, чтобы в дальнейшем можно было укрупнять землепользования без ломки основного землеустройства по образованию переселенческих участков, и без переноса построек и тем способствовать внедрению в сельско-хозяйственное производство более сложных машин и образованию более крупных коллективных хозяйств».

В целях более полного заселения и вовлечения в хозяйственный оборот переселенческих участков с индивидуальным землепользованием, землеустройство внутри его углубить до разверстания на отдельные групповые участки по угольям, с определением порядка их занятия и пользования по мере прибытия переселенцев. Что касается подробных инструкций, правил «о порядке занятия и использования переселенцами участков земель», то их было предложено разработать органам, ведающих переселением. Всесоюзному Переселенческому Комитету совместно с НК Земом РСФСР и представительством ЗСФСР, а также с органами совхозного и колхозного строительства, предписывалось разработать правила о согласованном размещении в районах пересе-

ленческих фондов общесоюзного значения совхозов, колхозов и обществ с индивидуальным землепользованием, с тем, чтобы совхозы могли возможно больше организовано технически воздействовать на хозяйство окружающих землепользований, а последние могли бы возможно полно обеспечить совхозы сезонной рабочей силой. Для использования переселенцев, «едущих без плановых нарядов на переселение (самовольное переселение) для заселения и хозяйственного освоения свободных и излишних земельных районов подготовки фондов и их заселения по планам переселения, а также в целях большего упорядочения самовольного переселения и урегулирования поземельных отношений между переселенцами и старожилым населением, предложили земельным и переселенческим органам разработать «правила о заселении этого рода переселенцами указанных земель и о доприселении в старожильческие земельные общества, имеющие излишние земли, изъятие которых для образования переселенческих участков по их размерам или территориальному размещению хозяйственно не целесообразно». В этих документах должно было быть предусмотрено «связь планов землеустройства и планов переселенческих мероприятий по выявлению и использованию излишних земель, а также меры по урегулированию поземельных отношений между старожилыми и до приселяемыми».

Основным фактором успешности управления миграционными процессами является успешная их адаптация в местах прибытия. Отсюда понятно, почему в документе уделено было внимание этой проблеме. В тексте документа прямо сказано «в целях создания условий возможно большей приживаемости переселенцев и развития их хозяйств обязать органы переселения к моменту прибытия переселенческих семей в их районы заселения производить распашку целины из расчета 4 гектара на семью для колхозов и 3 гектара – для индивидуальных хозяйств. В районах промыслового и промышленного заселения размер распашки определять в соответствии с основным занятием переселенцев». Таким образом Госплан СССР пытался облегчить адаптацию мигрантов. Более того, этим документов регулировались действия местных органов власти. Так, Всесоюзному Переселенческому Комитету, совместно с НКЗемом РСФСР и организациями автотранспорта, предложено «срочно разработать вопрос о практических мерах по введению автотранспорта в этих районах».

Всесоюзному Переселенческому Комитету, совместно с НКЗемами Союзных Республик, колхозцентрами и кооперативными организациями, поручено обеспечить переселенческие хозяйства в первые годы достаточным снабжением и обслуживанием сельско-хозяйственным инвентарем и средствами производства с таким расчетом, чтобы в дальнейшем колхозы могли полностью развернуть свои хозяйства и распахать все пахотоспособные земли – в лесных районах не позднее 6-го и в степных 5-го года с момента водворения, индивидуальные же хозяйства – в лесных районах не позднее 7-го года и в степных 6-го года». Это же ведомство должно было разработать, совместно с земельными органами и органами совхозного и колхозного строительства, организационные формы обеспечения и обслуживания хозяйства на переселенческих фондах сложными машинами с. х. производства (в том числе и организацию тракторных станций) и установками сельско-хозяйственной индустрии, определяя вместе с тем тип хозяйственно-технического оборудования колхозов и земельных обществ с индивидуальной формой землепользования.

Поручено Всесоюзному Переселенческому Комитету, совместно с НКТоргом СССР, Всесоюзным Советом Колхозов, НКЗемом РСФСР, а также колхозцентрами РСФСР и ЗСФСР и кооперативными организациями, разработать план и практические мероприятия по вовлечению переселенческих колхозов в систему индустриализации, предусмотрев соответствующие кредиты. Для усиления экономического стимулирования переселенцев, «предоставления переселенцам заработка, облегчающего организацию переселенческого хозяйства, поручено «органам переселения приступить к замене существующей системы ходачества рабочими дружинами из переселенцев не позднее 1929/30 года в возможно большей степени использовать переселенцев для работы по подготовке переселенческих участков». Органам переселения дано указание «принять все меры к улучшению качества работ и их рационализации, а также возможно точно определить стоимость отдельных мероприятий, особенно по подготовке земельных фондов к заселению и хозяйственному устройству переселенцев, а также по культурно-просветительному и медико-санитарному их обслуживанию».

И все же в документе ясно видно, что районы «Дальнего Востока, Сибири и Казахстана, имели «наибольшее хозяйственное и политическое значение». И здесь отметим два интересных момен-

та. Первый – в документе была заложена идея «организации колонизационно-промышленно-транспортных комбинатов» разработка которых поручалась Всесоюзному Переселенческому Комитету, Правительству РСФСР, ВСНХ СССР и НКПС с последующим представлением проекта постановления по данному вопросу на утверждение ЦИК и СНК Союза ССР. Наконец, второе положение которое гласило, «признать необходимым выделения на переселенческих фондах в Дальне-Восточном Крае, Сибирском Крае, Казакской Автономной Советской Социалистической Республике, а также и на других фондах общесоюзного значения, районов, предназначенных для совместного водворения переселенцев одной и той же национальности... Поручить Всесоюзному Переселенческому Комитету установить по согласованию с Народным Комиссариатом Земледелия Союзных республик районы совместного водворения, с таким расчетом, чтобы переселение в эти районы, могло быть организовано с 1929/30 года [23].

Происходит в рассматриваемый период, реорганизация системы управления миграционными процессами. Переселенческий Комитет, находившийся в ведении НКЗема СССР был преобразован в Переселенческое Управление.

29 января 1930 г. состоялось расширенное заседание коллегии НКЗем СССР совместно с республиканскими земельными органами с повесткой «Об основных установках и о плане переселенческих мероприятий 1929-1930 года на фондах общесоюзного назначения». Вновь прозвучала мысль о том, что реорганизация переселенческого дела должна производиться на основе того, что в ряде районов, «хозяйственно совершенно не развитых, в первую очередь в Сибири и на Дальнем Востоке необходим подъем и скорейшее освоение земель, чрезвычайно ценных в сельскохозяйственном отношении, но не обжитых или мало обжитых...»

Переселенческому Управлению было предложено вести свою работу в районах промышленного и промыслового союзного заселения (Камчатка, Сахалин, район Союззолота, рыбопромышленные районы ДВК и свеклосахарные районы Западной Сибири и т.д.). В районах, где этого требовали особые условия, переселенческие мероприятия должны проводиться совместно с переселенческими органами НКЗема СССР и заинтересованными промышленно промысловыми организациями на основе особых договоров. В необжитых и малообжитых районах переселенческие мероприятия, включая как подготовку фондов и водворение, так и организацию административно-хозяйственного и культурного обслуживания приезжающих переселенцев, – должны проводиться через машинотракторные станции. Было особо подчеркнuto, что «водворение переселенцев в районы крупных старожильческих колхозов или в районы сплошной коллективизации старожильческих хозяйств» должна производиться «путем доприселения и объединения прибывающих переселенческих колхозов с колхозами, существующими на местах водворения. Вся работа по водворению переселенцев, по устройству и обслуживанию образуемых смешанных колхозов должна проводиться местными земельными органами и соответствующими органами колхозной системы на основе особых договоров с переселенческими органами НКЗема СССР. Эти мероприятия должны осуществляться за счет средств Переселенческого Управления». В целях осуществления намеченных стратегических целей, переселенческому управлению поручалось:

а) совместно с Колхозцентром и с Сектором Крупного Хозяйства НКЗема СССР выработать типовой договор, предусматривающий в основном (с тем, чтобы в соответствии с особенностями каждого отдельного случая могли быть допущены те или иные изменения) условия, на которых будут построены совхозно-колхозные отношения в районах переселения;

б) одновременно с выработкой оперативного плана переселения установить районы и определить границы для каждой из предусмотренных выше (п. 3) формы переселения;

в) в трехмесячный срок разработать порядок упрощения структуры переселенческих органов с тем, чтобы с 1930-31 года переселенческие мероприятия по организации территории хозяйственного устройства переселенцев в районах заселения полностью были переданы хозяйственным организациям на основе договоров с переселенческими органами. Изменялся порядок финансирования. Расходы государства по индивидуальному переселенческому сектору сокращались, разрешалось переселение в индивидуальном порядке за счет средств самих переселенцев на места, специально отведенные переселенческими органами. Было предложено «НКЗемам Союзных Республик проводить подбор переселенцев по нарядам Переселенческого Управления и только в гнездовом порядке, образуя на местах выхода крупные колхозы из бедняцко-средняцкой части села, с возможно большим вовлечением в них демобилизуемых красноармейцев. К работе по организации колхозов привлечь коллективные объединения...» В документом утверждался

«объем мероприятий по заселению переселенческих фондов общесоюзного значения в 1929-30 г.» Предлагалось «поселить и хозяйственно устроить на подготовленных для этого фондах 100.130 переселенцев, объединенных в колхозы. Переселение индивидуальных хозяйств, зачисливших землю в [19] 29-30 году, приостановить, обязав НКЗемы РСФСР, УССР и БССР уведомить об этом заинтересованное население; подготовить новый переселенческий фонд, необходимый для заселения в 1930-31 г. 189.000 чел. переселенцев, объединенных в колхозы» [24].

Другой вариант объемов переселения был обозначен в первом пятилетнем плане развития народного хозяйства, утвержденного в 1929 году. Здесь содержались ориентировочные цифры, составленные из расчета примерно на 300 тыс. переселенцев, из которых первые 6 000 должны были прибыть в Казахстан в 1930 г., 43000 в 1931, а остальные в 1932-1933 гг. Основную массу их планировалось мобилизовать из Украины, России, разместив переселенцев в Павлодарской, Семипалатинской, Петропавловской областях. К июлю 1930 г. «плановое переселение» стало пробуксовывать, планы мероприятий по подбору переселенческих контингентов и по сельскохозяйственному переселению выполнялись «в лучшем случае на 20-30%, установлено наличие обратного движения переселенцев, равное по своим размерам прямому движению» Причиной сложившейся ситуации были «недостатки и недочеты в работе на местах водворения, доходящих в отдельных случаях до недопустимых безобразий, которые зарегистрированы как обследования специальными комиссиями, так и установлены по данным представителей районов выхода» [25].

В связи с наметившимися тенденциями, а по сути анализ показывал наличие глубокого кризиса в организации переселения, в НКЗеме СССР срочно было созвано совещание. На нем было предложено «Наркомземам Союзных Республик обратить серьезное внимание на состояние работы по подбору переселенческих контингентов и принять решительные меры по изжитию наблюдающегося на местах недостаточно внимательного отношения к мероприятиям по подбору и отправке переселенцев». Предложенный план по исправлению сложившейся ситуации состоял из двух составляющих – финансовой и пропагандистской. Первая предусматривала увеличение объемов финансирования. Наркомземы союзных республик должны были срочно представить в НКЗ СССР заявки и соображения о кредитах, необходимых для дополнительных мероприятий по проведению работы, связанной с подбором переселенческих контингентов и отправкой их в районы водворения; Вторая включала в себя комплекс мероприятий предусматривающих, говоря современным языком, информационную поддержку. Совещание пришло к выводу, что «работа на местах выхода может быть правильно поставлена при условии своевременной информации земельных органов не только о естественно исторических условиях открытых для заселения массивов, но также и о тех организационных формах ведения хозяйства, которые предусматриваются планами заселения и планами устройства переселенческих МТС, колхозов и других хозяйственных объединений». Регионы-доноры «обязательно должны быть информированы об уставах тех колхозных объединений, которые устроены или которые предполагается устраивать на каждом данном, отведенном для заселения массиве». В связи с изложенным потребовали «срочно разослать на места выхода краткое информационное письмо о состоянии работ по подготовке переселенческих фондов к водворению, указав в этом письме районы и массивы, пригодные для немедленного заселения и нуждающиеся в отправке переселенческих контингентов в связи с произведенными посевами; обязали Наркомземы союзных республик немедленно провести в печати кампанию по вопросам переселения, организовав эту кампанию с таким расчетом, чтобы движение переселенческих контингентов было усилено в максимальной степени; предложили привлечь к делу усиления переселенческого движения с мест выхода, а также к работе по наблюдению за проведением этой работы на местах, органы центральной печати («Правда», «Известия») и органы РКИ. С целью «заострения внимания советской общественности на вопросах переселения просить НКЗ СССР войти с представлением в ЦК Партии и высшие Правительственные органы на предмет издания директив и указаний местным руководящим партийным и советским учреждениям и организациям об основных установках переселенческого дела». Признано необходимым проведение Наркомземом Союза кампании в широкой прессе с разъяснением основных установок и с конкретными указаниями методов и повседневной практики переселенческой работы. Просить Наркомзем Союза принять за правило и ввести в дальнейшем в практику систематическое освещение всех возникающих в текущей переселенческой работе вопросов в прессе как в центральной, так и местной.

Предложили переиздать изданные переселенческие справочники общего характера «описаниями крупных массивов водворения по отдельным районам общесоюзного значения», издавать специальные плакаты, листовки, карты с указанием маршрутов следования переселенцев и расположения крупных массивов заселения. Все вышеуказанное надо было сделать в жесткие сроки, «с таким расчетом, чтобы эта литература могла быть использована на местах выхода с начала операционного года (октябрь месяц)».

Отмечая положительные достижения в деле привлечения к переселенческой работе системы промысловой и рыбацкой кооперации, признать необходимым возложить работу по подбору сельскохозяйственных переселенцев и по организации переселенцев в переселенческие колхозы на местах выхода на соответствующие колхозно-кооперативные системы, в связи с чем просить НКЗ СССР: а) срочно установить совместно с Колхозцентром, Всекопромсоветом и системой рыбацкой кооперации порядок и условия выполнения колхозно-кооперативными системами работы по подбору переселенческих контингентов и по подготовке их на местах выхода к переселению; б) предусмотреть в общесоюзной смете расходов на переселение – кредиты, необходимые для обеспечения систем Колхозцентра и промкооперации соответствующими работниками, ответственными за проведение мероприятий по переселению; в) оставить за НКЗ СССР и местными земельными органами общее руководство мероприятиями по подбору переселенческих контингентов, инструктирование и инспектирование всей переселенческой работы.

Отметим, так же решение о создании на местах «особого инспекторского аппарата, обслуживающего эту работу». В составе Наркомземов союзных республик, Краевых и Областных земельных Управлений предложено организовать специальные переселенческие аппараты «отнесением расходов по содержанию этих аппаратов на средства общесоюзного бюджета по смете НКЗ СССР; контроль за деятельностью отделов « возложить на Наркомземы союзных республик, сохранив за НКЗ СССР общее руководство всем переселенческим делом», разработать проекты штатов местных переселенческих органов.

В целях упорядочения переселенческой работы на местах выхода считать совершенно необходимым коренное изменение существующей до настоящего момента. За каждой республикой предлагалось закрепить конкретные «крупные переселенческие массивы в районах водворения, учитывая при этом национальные особенности переселенческих контингентов», обязать Наркомземы союзных республик распределить эти массивы в пределах отдельных районов своих республик. В целях более четкой постановки переселенческого дела в районах водворения признать необходимым провести в жизнь систему мероприятий, обеспечивающих постоянную и взаимную связь между районами выхода переселенцев и районами вселения, для чего организовать, начиная с [19] 30/31 г. следующие мероприятия: а) обеспечить возможность отдельным районам выхода переселенцев, прикрепленных к определенным крупным переселенческим массивам в районах водворения, высылать своих представителей в эти массивы и ознакамливаться таким путем не только с климатическими и природными условиями, но также и с хозяйственными и производственными возможностями этих массивов; б) провести, в качестве опыта, работу по командированию в районы выхода переселенцев представителей переселенческих колхозов, организуемых в местах водворения и подлежащих доприселению, с тем, чтобы эти представители знакомили переселенцев с условиями ведения хозяйства в колхозах, с уставами колхозов, а также и с ближайшими производственными задачами, поставленными перед районом местопребывания колхозов; в) обеспечить командирование представителей машинно-тракторных переселенческих станций, организованных в местах заселения, в районы подбора переселенческих контингентов для подробной информации об условиях организации и ведения хозяйства на территории этих станций; г) проработать вопрос о порядке непосредственных письменных сношений районов выхода с районами водворения по вопросам, связанным с формированием и переброской переселенческих контингентов; д) реорганизовать существующую практику посылки хозяйственными органами вербовщиков в районы выхода для подбора промысловых переселенцев, имея в виду, что эти вербовщики могут допускаться в отдельных случаях и при условиях, обеспечивающих ответственную и четкую информацию как о районах устройства переселенцев, так и об условиях переселения; е) обеспечить Наркомземам союзных республик возможность командировать периодически своих представителей для ознакомления с общим состоянием работы в районе водворения, а также и с массивами, предназначенными для закрепления за отдельными республиками. Ставка была сделана на красноармейские переселения. При этом, признавалась «непрорабо-

танность вопроса о порядке организации переселения красноармейских колхозов». Для решения этого вопроса необходимо было «срочно издать, по соглашению с ПУРом, соответствующую инструкцию, обеспечивающую четкую постановку работы в районах выхода, по оформлению и переселению красноармейских переселенческих контингентов».

Задачи стоящие перед государством в рассматриваемый период могли быть решены при наличии переселенцев, рабочей силы, имеющих определенную квалификацию. Следует признать, что организаторы переселений хорошо указанное понимали. В связи с этим был предложен механизм решения возникшей проблемы. Он предусматривал: выявление в местах выхода наличных кадров, которые «могут быть в текущем году и [19] 30/31 году выделены для целей переселения; б) к подготовке и переподготовке на будущее время промысловых переселенцев в соответствии с запросами районов заселения». Предусматривалось выделение специальных средств на организацию «подготовки и переподготовки членов специальных промысловых артелей и колхозов, направляемых в районы переселения».

Рассматривался вопрос о целесообразности «заключения на местах выхода договоров между хозорганами и промысловыми переселенческими артелями и колхозами на обеспечение последних в места водворения сырьем, полуфабрикатами и гарантированным заработком». Время требовало внесения изменений в существовавшие ведомственные акты. Так, Наркомзему было предложено «в срочном порядке отменить директиву «по оформлению в самостоятельные колхозы тех переселенцев, которые доприселяются в уже существующие на местах водворения колхозы, так как для этих переселенцев специальных уставов, кроме тех, которые приняты в колхозах мест водворения, не требуется». Для упрощения порядка доприселения в переселенческие колхозы мест водворения новых переселенческих контингентов просить НКЗ СССР издать, по соглашению с Колхозцентром СССР, особое разъяснение, предусмотрев в этом разъяснении условия, при наличии которых доприселяемые по нарядам НКЗ Союза переселенческие контингенты могут включаться в состав полноправных членов колхозов без предварительного обсуждения на общем собрании кандидатур доприселяющихся, требуемого при приемах новых членов в обычные директивы. Ввиду поступающих в районах выхода переселенцев заявок на переселение в индивидуальном порядке, просить НКЗ СССР разъяснить порядок, при котором переселение в индивидуальном порядке может быть допущено, районы, куда эти переселенцы должны направляться, а также уточнить объем льгот, предоставляемых единоличникам-переселенцам.

Обратить особое внимание НКЗ СССР на необходимость скорейшего установления порядка ликвидации переселенцами своего имущества, оставляемого в местах выхода, имея в виду при этом: а) необходимость привлечения к делу ликвидации имущества переселенцев колхозно-кооперативной системы; б) необходимость четкой организации дела финансирования колхозов, а также бедняков-единоличников, заявляющих желание приобрести имущество, оставляемое переселенцами; в) установление порядка выдела колхозами в районах выхода имущества тех членов этих колхозов, которые будут включены в план переселения. Считать необходимым полностью отменить право переселенцев на сдачу земли в аренду и просить НКЗ СССР одновременно поставить вопрос в Правительстве о необходимости увеличения норм ссудной помощи, оказываемой переселенцам в районах водворения.

В целях упрощения процесса переселения считать необходимым разработать сроки посылки рабочих дружин из районов выхода, а также передвижения самих переселенцев в районы водворения, которые должны быть согласованы со сроками сельскохозяйственных кампаний в районах выхода и в районах водворения.

Предлагалось изменить существовавший порядок регистрации переселенцев. Для чего, просить НКЗем СССР пересмотреть существующую систему регистрации. Из материалов совещания следуют категории переселенцев. Предлагалось учитывать переселенцев, следующих в районы водворения; переселенцев, возвращающиеся обратно; переселенцев, следующих для ликвидации имущества; возвращающиеся члены рабочих дружин [26].

Анализ проведенных документов позволяет нам подтвердить справедливость выводов Л.И. Бородкина, С.В. Максимова. Последние, утверждали что, смысл, вкладываемый в термин «плановое переселение» в него в 20-е и 30-е гг., различался существенным образом. Так, в упомянутых указах середины 20-х гг. термин «плановость» (переселения) по своему содержанию был еще далек от «плановости», употребляемой в контексте документов конца второго десятилетия,

не говоря уже о 30-х гг. Плановое переселение в первых указах понималось как система мер, направленных на государственное регулирование процессов механического движения населения в пределах СССР. Сосуществование на территории страны различных экономических укладов объективно требовало от государства постоянно учитывать сложный комплекс стихийных процессов, определявших жизнь общества того времени [27].

13 февраля 1929 г. бюро Казкрайкома ВКП(б) рассмотрело вопрос о переселении и организации Переселенческого управления в Казахстане и вынесло решение, одобряющее план проведения переселенческих работ в республике. Чуть позже, на V11 съезде Советов КазАССР рассмотрена возможность начала планового переселения в республику. По данным Н.Ф. Базановой в Казахстан прибыло 250 квалифицированных металлургов Москвы и Сибири для восстановления предприятий рудного Алтая. На строительство Карсакапайского медеплавильного завода из разных районов РСФСР только в 1926 г. приехали 629 рабочих. Из Астрахани в Гурьев было направлено 150 опытных нефтяников. На стройке узкоколейной железной дороги Александров-Гай-Эмба вместе с казахами и русскими трудящимися активно работали 3 тыс. немцев Поволжья [28].

Среди прибывших на строительство Балхашского завода 69,2% были русские, 20,2% украинцы, 1,6% белорусы, 4,4% татары, 0,2% поляки представители других этносов [29].

Наиболее квалифицированную часть строителей, по данным М.Х. Асылбекова, от 8 до 12% составляли рабочие прибывшие из Центральных районов РСФСР, Поволжья, Урала, Сибири [30].

В течение 1928-1930 гг. в Казахстан на работу в совхозы из разных областей СССР прибыло 65 тыс. семей [31].

Рассмотренные процессы сыграли свою роль в изменении национальной структуры населения Казахстана. В 1926 году в границах Казахстана проживало 6 198 467 человек. Казахи оставались доминирующим этносом, их удельный вес снизился до 58,5%, абсолютная численность увеличилась, по сравнению с 1897 г. всего на 6,5%. Численность русских, напротив, увеличилась в 2,8 раза, а удельный вес до 20,6%. Так же увеличился удельный вес украинцев на 13,9%. Русское население преобладало в Акмолинской и Семипалатинской областях. Значительная часть украинцев проживала в Кустанайском округе, в Акмолинской губернии их доля увеличилась с 18,7% до 25,8%. Казахи преобладали в Сырдарьинской, Уральской, Актюбинской, и Джетысуйской губерниях. Для русского населения был характерен высокий процент грамотных в возрасте от 9 до 49 лет – 64,3%, от 50 и старше – 27,9%. Среди казахов 9,9% и 5,3% соответственно [32].

Таким образом, в 1920-е г. миграции в республику определялись рядом факторов, из которых особо отметим процесс национально-государственного строительства, осуществление колониционных установок Советского государства в новой трактовке. Практически все регионы страны активно участвуют в миграционном движении крестьянского населения. В Казахстан, наряду с Сибирью, Северным Кавказом, направлено 59,6% всех мигрантов, [33] что подчеркивало значение региона в геополитических интересах советского государства.

1. Алексеенко А.Н., Алексеенко Н.В., Козыбаев М.К., Романов Ю.И. *Этносы Казахстана*. – Астана, 2001, – с. 12.

2. *История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Том 4*, – Алматы, 2009, – с. 193, 194.

3. Алексеенко А.Н., Алексеенко Н.В., Козыбаев М.К., Романов Ю.И. *Этносы Казахстана*. – Астана, 2001, – с. 12.

4. ГАРФ, ф.1064, оп.2, д.125, л.1.

5. Алексеенко А.Н., Алексеенко Н.В., Козыбаев М.К., Романов Ю.И. *Этносы Казахстана*. – Астана, 2001, – (168 с.), с.12.

6. РГАЭ, ф. 478, оп.7, д. 198, л.7.

7. РГАЭ, ф. 478, оп.7, д. 198, л.2.

8. РГАЭ, ф. 478, оп.7, д. 198, л.7 об.

9. РГАЭ, ф.478, оп.7, д.198, л.2.

10. РГАЭ, ф.478, оп.7, д.198, л.4.

11. РГАЭ, ф. 478, оп.7, д.198, л.12.

12. РГАЭ, ф. 478, оп.7, д.198, л.10.

13. РГАЭ, ф. 478, оп.7, д.198, л.16.

14. РГАЭ, ф.478, оп.7, д.198, л.35.

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №1 (32), 2012 ж.

15. РГАЭ, ф.478, оп.7, д.199, л.1 и об.
16. РГАЭ, ф.478, оп.7, д.199, л. 29, 37.
17. Извлечение из земельного кодекса РСФСР.СУ, 1922, №68 // Переселенческое дело. Сборник декретов и распоряжений по переселению. Под ред. Большакова М.А. – М, 1927, – с. 15.
18. Извлечение из земельного кодекса РСФСР.СУ, 1922, №68 // Переселенческое дело. Сборник декретов и распоряжений по переселению. Под ред. Большакова М.А. – М, 1927, – с. 16.
19. Извлечение из земельного кодекса РСФСР.СУ, 1922, №68 // Переселенческое дело. Сборник декретов и распоряжений по переселению. Под ред. Большакова М.А. – М, 1927, – с. 16.
20. Декрет Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета и Совета Народных Комиссаров. 1 декабря 1924 г. // Переселенческое дело. Сборник декретов и распоряжений по переселению. Под ред. Большакова М.А. – М, 1927, – с. 18.
21. Постановление Совета Труда и Оборона. О ближайших задачах колонизации и переселения. 1924 г. // Переселенческое дело. Сборник декретов и распоряжений по переселению. Под ред. Большакова М.А. – М, 1927, – с. 18.
22. РГАЭ. Ф. 4372. Оп. 26. Д. 26. Л. 258-265.
23. РГАЭ. Ф. 4372. Оп. 27. Д. 26. л. 106-108.
24. Восточный вектор переселенческой политики в СССР. Конец 1920-х - конец 1930-х гг., – с. 67.
25. РГАЭ. Ф. 7446. Оп. 2. Д. 198. л. 4,5.
26. РГАЭ. ф. 7446. оп. 2. д. 198. л. 4-9. Восточный вектор переселенческой политики в СССР. Конец 1920-х - конец 1930-х гг., – с. 69-70.
27. Бородин Л.И., Максимов С.В. Крестьянские миграции в России/СССР в первой четверти XX века (Макроанализ структуры миграционных потоков). http://russiabgu.narod.ru/pages/themes/txt/borodkin_maximov.pdf
28. Базанова Н.Ф. Формирование и развитие структуры населения Казахской ССР. – Алма-Ата, 1987. – С. 36, 52.
29. Базанова Н.Ф. Формирование и развитие структуры населения Казахской ССР. – Алма-Ата, 1987. – С. 55.
30. История рабочего класса Советского Казахстана. В 3-х томах.Т.1 (1917-1937 гг.) – Алма-Ата, 1987, – (432 с), с 283.
31. История переписей населения и этнодемографические процессы в Казахстане. – Алматы, 1998, – с. 32.
32. История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Том 4, – Алматы, 2009, – (768 с.), с. 658, 660.
33. Бородин Л.И., Максимов С.В. Крестьянские миграции в России/СССР в первой четверти XX века (Макроанализ структуры миграционных потоков). http://russiabgu.narod.ru/pages/themes/txt/borodkin_maximov.pdf

Түйін

Мақалада 1920-жылдардағы Қазақстанға миграциялық үрдістердің себептері мен салдарлары қарастырылған. Автордың пікірінше, бұл үрдістерге әсер еткен факторлар, негізінен, ұлттық-мемлекеттік құрылыс, кеңестік мемлекеттің отарлаушылық бағыттағы нұсқаулары болды. Миграциялық қозғалыс бүкіл елді қамтыды. Қазақстанға барлық мигранттардың 59,6%-ы қоныстандырылған. Бұл Кеңес мемлекетінің аймақтағы геосаяси мүдделерінің деңгейін көрсетсе керек.

ДІННІҢ АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМДАҒЫ РӨЛІ

М.Дакенов – профессор, т.ғ.к., теориялық-қолданбалы саясаттану және әлеуметтану кафедрасы, Абай атындағы ҚазҰПУ,

С.Ә. Жолдыбаева, С.М. Илгидаева – Қазақстан тарихы, философия, саясаттану, әлеуметтану кафедрасы, С.Ж. Асфендияров атындағы ҚазҰМУ

Дін – адамзат қоғамындағы аса күрделі де маңызды әлеуметтік-мәдени сана. Діннің басты мақсаты – адамның рухани жетілуі және оның Жаратушы Құдайға сенімі. Ислам философиясының түсіндіруінше, дін дегеніміз – әлемді байланыстыратын күш Алланың барлығына сенім. Діни тұрғыдан, дін – бүкіл болмыстың түпкі себебі барын, дүние болмыстың жаратылу мақсатын, оның сыр-сипатын түсіндіріп, танып-білуге және адамның рухани жетілуіне мүмкіндік жасайтын әдіс-әрекеттер мен бүкіл дүниетанымды болмысты, толық қамтитын өте кең, ауқымды ұғым. Дін адамдардың бірлестігін және ұйымдастығын қалыптастырушы идеологиялық механизм. Діннің мазмұны әлеуметтік мәні бар негізгі құндылықтарды қасиетті деп танудан тұрады [1]. Адамзат

өзінің даму тарихында мәңгілік және тұрақты қасиетті тіректі іздестірумен болды. Және оны діннен тапты. Әлемдегі діндердің көптеген түрлері осының куәсі бола алады. Азаматтық қоғамдағы діннің басты қызметі өзі бір бөлшегі болып табылатын әлеуметтік мәдени жүйенің тұтастығын сақтау. Азаматтық қоғамда адам өзімен және өзін қоршаған ортамен бейбіт, өзара келісімде өмір сүруі керек. Бұл жерде адамға көмекке дін келеді. Сондықтан да діннің рөлі қай кезеңде болмасын өзінің мәнін жоғалтқан жоқ.

Дін адамзаттың рухани мәдениетінің маңызды бөлшегінің біріне айналды. Дін арқылы адамдар арасындағы рухани байланыстан, ұлтаралық келісім мен қоғамның беріктігі, адамзат сапасымен салт-дәстүрлі сақтаудың ең жақсы мүмкіндігін көре білуіміз қажет. Дін, әуелі, әлемдік және дәстүрлі діндер адамның діни және рухани негіздерін дамытудың күшті факторы болып табылады. Діннің негізгі мақсаты адамдардағы барлық адамгершілік қасиеттерді сақтау және оларды дамыту, адамдардың өзінің «бет-бейнесін» сақтап қалуына көмектесу болып табылады [2].

Ортағасырларда дін мемлекетті басқару ісіне белсене ат салысты. Еуропада дін жай ықпалға ғана емес, сол қоғамның монополиялық жағдайына ие идеологиясы болатын. Жаңа заманда оған балама идеологиялар мен ұстанымдар пайда болды. Дін жаңа өмір шындығына бейімделуі тиіс еді.

Кеңес үкіметі кезеңінде атеистік бағыт үстем алып, дінді апиын санап, мемлекеттен бөлініп тасталды. Содан бері дін мемлекеттік істерге, саясатқа араласа алмайды. Біздің еліміз де зайырлы мемлекет болғандықтан, дін мемлекеттен бөлінген. Бірақ, мемлекет діннен бөлінгенімен, қоғам діннен бөліне алмайды. Өткен кеңес заманында да, қазір заманауи жағынан қамтамасыз етілгенімен, халық рухани тіректі қажетсінген бллатын. Сондықтан да, қазіргі уақытта дініміздің мемлекетімізде, қоғамымызда, мәдениетіміздің өрлеуінде алар орны ерекше болып қала бермек.

Қазақстан Республикасының ата заңы – Конституциясы бойынша дін мемлекеттен алшақ бөлінген, ол дегеніміз олардың әрқайсысы өз алдына өзінің қызметтерін атқарады және де бір-біріне кедергі етпейді деген сөз. Біздің республикамыздың азаматтарының қандай дінді ұстанам деуі, яғни, ар-ождан еріктілігі Қазақстан Республикасының Конституциясына, Азаматтық Кодексіне, «Қазақстан Республикасының діни бірлестіктер және дін тұту еркіндігі туралы» Заңдарына негізделеді.

Қазақстан Республикасында заң жүзінде бекітілген шіркеу мешіттің мемлекеттен бөлінуі діннің мемлекетке ешбір етер ықпалы жоқ дегенді білдірмейді. Қай мемлекет болмасын азаматтардан тұрады, ал олардың өзіндік бағыттары, наным-сенімдері, соның ішінде діни наным-сенімдері, діни көзқарастары бар болатын болса, онда мемлекет те өзін толығымен діннің ықпалынан тысқары деп сезіне алмайды. Діни факторды ескермей маңызды, әлеуметтік-мәдени процестерді қарастыру және олардың мәселелі тұстарын шешу мүмкін емес. мұны бүгінде елдің бәрі мойындайды. Дін елдің бәріне, көпшілікке түсінікті түрде адамзат тарихының мәні мен ерекшелігі туралы сұрақ қояды, адамшылық идеясын алға тартады, адамгершілікті тұлға, ар-ождан, ұя, намыс, махаббат туралы көзқарастарды қалыптастырды. Ол тек адамның сыртқы қылығы мен іс-әрекетін ғана реттеп, бағыттап қоймайды, сонымен қатар ішкі дүниесін, ішкі әлемін жасайды. Адамның Мейірімділік, Махаббат және Шындыққа деген сенімі мен үмітін қалыптастырды. Бүгінгі күні дінмен, діни ұйымдармен байланысқа түскен адам дұрыс таңдай алуы керек. Ол өзінің ақыл-ойына немесе пайғамбарлары мен ұстаздарына сенуі керек. Адамдардың таңдауы қайсысына түскеніне қарамастан дін әркез өзінің маңыздылығын жоғалтпайды. Діни қажеттіліктер әсіресе қоғамдық қарым-қатынастардың күрт өзгеріске ұшыраған, түбегейлі жаңашыл бағыт ұстанған қиын-қыстау өтпелі кезеңдерінде өте маңызды болары сөзсіз, өйткені дәл сондай шақтарда жеке тұлғаның өзінің болашағына деген үміті жоғалып, өзіне деген сенімінің азаятындығы белгілі. Сондықтан болар, КСРО-ның ыдырауы, яғни алғы шептегі қоғамдық мұрат – “коммунистік бақытты болашақтың” жүзеге аспай қалуының нәтижесінде адамдардың көпшілігі әр түрлі діни конфессияларға, бірлестіктерге бет бұрды.

Қазірде Батыста болсын, Шығыстың көптеген зайырылы мемлекеттерінде болсын, солардың арасында бізде де дін азаматтық қоғамның біріктіруші-бақылаушы механизмі ретінде қарастырылды. Азаматтық қоғамдағы діннің негізгі қызметі оның мәдени-әлеуметтік жүйенің бірлігін сақтап қалушы күш болып табылатындығында. Көптеген діни бірлестіктер өздерінің діни насихатын шаруашылық қызметімен қоса ала жүреді, нәтижесінде республика территориясында кіші жеке меншік ұжымдар мен фирмалар пайда болып, экономиканың дамуына және жаңа жұмыс орындарының пайда болуына әсерін тигізеді. Шіркеулер мен мешіттер қаражаттан тапшылық көретін кемтарларға, кәрі-кұртандарға, жетімдерге, жалғыздіктерге және т.с.с. қайырымдылық

көрсетуді де ұмытпайды. Діни ұйымдардың бүкіл қаржы-қайрат, іс-әрекеттері бейбітшілік, төзімділік және сүйіспеншілік мұраттарын өмірге енгізу үшін бағышталған.

Бүгінгі тәуелсіз Қазақстанда 46 конфессия мен деноминацияның өкілдері өмір кешсе, әртүрлі діни миссиялар мен қозғалыстар жұмыстарын жандандыруда негізінен 3241 қауым тіркеуден өткен, соның ішінде 1832 мұсылмандық, 268 православтық, 1161 протестанттық, 80 католиктік, 20 иудейлік; ресми түрде 344 шетелдік миссионер әрекет етеді [3].

Республикада ислам және православие дінін ұстанушылар басымдық танытуда. Қазақстан мұсылмандары діни басқармасының мәліметтеріне қарағанда қазір елде 24 этностан тұратын 11 миллион мұсылман бар [4]. 1990 жылдың қаңтарында республикада Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы құрылды (ҚМДБ), бұған дейін орталығы Ташкентте болған Орта Азия мен Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы әрекет етіп келген болатын. Республикада араб тілі мен әдебиеті, ислам тарихы мен мәдениеті мамандықтарының негізін қалаған профессор, ғылым докторы Әбсаттар қажы Дербісәлі ҚМДБ-ның төрағасы, бас мүфти болып келгеннен бері аталған басқармада діни істерге реформа жасалып, заман талабына сай өркениеттілік жолмен игі істер еңсерілуде. Қоғамдық негіздегі кеңесші орган болып табылатын және имандылық, салауаттық жас ұрпақты жоғары адамгершілік рухта тәрбиелеу сияқты өзекті мәселелерге қатысты қоғамдық негіздегі кеңесші орган болып табылатын және имандылық, салауаттық жас ұрпақты жоғары адамгершілік рухта тәрбиелеу сияқты өзекті мәселелерге қатысты іс-шараларды атқару барысында пікірлесіп тұру мақсатында ақылдастар алқасы, сондай-ақ бұрын болмаған жаңа орган сараптау комиссиясы құрылды [5]. Бұлар ауыл, кент, аудан, қала, облыс имамдарының, дін қызметкерлерінің діни білімі мен білігін, қабілетін анықтаумен айналысса, діни басқармалар мен мешіт қызметкерлері қоғамда болып жатқан әртүрлі күрмеуі қиын мәселелерге де араласып отырады. Мысалы, елімізді дендеп бара жатқан маскүнемдік, нашақорлық, зинақорлық, парақорлық, жемқорлық, суицид мәселелерінің алдын алу, теріс әдеттерден, қылықтардан жирену, басқаларға көмектесу жолдарын үйретуде.

Елдің қазіргі діни жағдайына тоқталар болсақ республиканың қоғамдық өмірінде діннің рөлі өсіп, оның имандылық, рухани және әлеуметтік функциялары белең алуда. Жалпы діни бірлестіктердің ішкі саяси тұрақтылық пен ұлтаралық келісімді нығайтуға өз үлесін қосып отырғандығы көңілге қуаныш ұялатады. Жұртшылықтың арасында діннің беделі артуда және бұл үрдісті діни нанымдағылар мен діни бірлестіктер санының тұрақты өсуі дәлелдей түспек. Мұндай жағымды құбылыстардың қалыптасуы республикада дінге қатысты сындарлы саясаттың орнығуымен түсіндірілмек. Және оның кейбір тұстарын саралар болсақ, ең алдымен елде ар-ождан бостандығы сақталып отыр, әр адам қалаған дінін таңдау мүмкіндігіне ие болған. 1992 жылы қабылданған «Діни сенім бостандығы және діни бірлестіктер туралы» заңға сәйкес республикада дін және діни бірлестіктер туралы құқықтық және конституциялық негіз жасалды, маңызды құжаттағы басты идея діни фактордың саясаттануына жол бермеу болып табылмақ. Дегенмен бүгінгі соңғы Конституция қағидаларына сай етіп, аталған заңды қайта толықтыру мәселесі жиі айтылуда және бірқатар өзгерістер енгізілуде.

Кеңестер Одағы ыдырап, еліміз тәуелсіздігін алғаннан кейінгі жылдарда көптеген игі істер болды. Сондай оң өзгерістердің бірі ретінде кеңес заманындағы атеистік қасаң түсініктен арылып, адамдардың дінге жүзін бұра бастауын атап өтуге болады. Жалпы жұртшылықтың дінге бет бұруының қоғам үшін пайдасы зор деп айтуға болады. Өйткені иман ұялаған жерге ырыс, береке дариды. Ислам дініндегі бес парыздың бірі бес уақыт намаз оқу арқылы адам баласы тазалыққа тәрбиеленсе, екінші парыз Рамазан айында ораза ұстау арқылы шыдамдылыққа шынығады. Ал, үшінші парыз зекет беру арқылы жұмыр бас пенде жомарттыққа үйренеді және жер бетінде сәл уақытқа болса да бай мен кедей атаулысы теңеледі.

Дінге бет бұрушылық әсіресе жастардың арасында көптеп белең алуда. Қазіргі уақытта діннің рөлінің артуы, оның ішінде жастардың дін жолына түсіп, имандылыққа бет бұруы қуанарлық жағдай болғанмен, ресми емес діндердің де көптеп таралуы қоғамда келеңсіз жағдайлардың орын алуына әкеліп соқтыруда. Сондықтан жастарымыздың басқа дін, немесе жат діни ағымдардың жетегінде кетпесі үшін қоғам болып ат салысуымыз керек. Ол үшін діни басқармалардың жетекші өкілдері болсын, мешіттер мен діни орталықтардың жұмыстары болсын, бұқаралық ақпарат құралдары болсын мемлекет, қоғам алдындағы өз парыздары мен борыштарын абыроймен атқарып, тәуелсіздігіміздің баянды болуы қызмет етуі керек.

Жалпы алғанда, дін – бейбітшілікке қызмет етеді. Көпұлтты және көпконфессионалды Қазақстан қоғамында діни толеранттылықты, ішкі саяси тұрақтылықты сақтауда және конфессия арасындағы мәдениеттің қалыптасуында діннің рөлі жоғары болып табылмақ.

1. Мұртаза Бұлұтай. *Дін және мәдениет. «Қазақстан-Заман» халықаралық, қоғамдық-саяси, танымдық газет. №22 (429) 30.05.2003.*

2. Борбасова Қ.М. *Қазақстандағы діни сенім және діни төзімділік мәселелері. // «Ұлттық қауіпсіздік аясындағы діни сәйкестілік мәселесі» халықаралық ғылыми конференция материалдарының жинағы. – Алматы, 2008. – 75 б.*

3. Артемьев А.И. *Влияние России на религиозную ситуацию в Республике Казахстан – Научная практическая конференция «Защита прав граждан на свободу совести и вероисповедания – сфера взаимной ответственности государства и общества». – Алматы, 2007.*

4. Есім Ғ., Артемьев А.И., Қанаев С., Біләлова Г. *Дінтану негіздері. – Алматы, 2003, – 128 б.*

5. Төлентаева К.Ә., Илгидаева С.М. *Қазақстандағы діни жағдай және мемлекеттік қауіпсіздік сабақтастығы мәселелері. // «Ұлттық қауіпсіздік аясындағы діни сәйкестілік мәселесі» халықаралық ғылыми конференция материалдарының жинағы. – Алматы, 2008. – 234 б.*

Резюме

В данной статье рассматривается роль религии в гражданском обществе. А также показаны социальные действия религий в сплочении людей на современном этапе развития общества. Анализируется взаимодействие религий с другими институтами гражданского общества.

Summary

This article discusses the role of religion in civil society. And also shows the social activities of religions in rallying people in the modern society. We analyze the interaction of religion with the other institutions of civil society.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КУПЕЧЕСТВА И ПРЕДПРИНИМАТЕЛЕЙ В ОБЩЕСТВЕННО-КУЛЬТУРНОЙ ЖИЗНИ СЕМИРЕЧЬЯ (конец XIX – начало XX вв.)

Ф.М. Султанова – к.и.н., доцент, кафедра Всемирной истории, КазНПУ им. Абая

Постепенное развитие промышленности и торговли с одной стороны, породило множество социальных проблем в обществе, а с другой, становление и развитие капиталистических отношений в Казахстане способствовали расширению участия предпринимателей в общественной и культурной жизни края. Это выражалось в материальной поддержке духовных, художественных начал в региональной культуре.

С втягиванием Казахстана в капиталистические отношения представители торгово-промышленных кругов постепенно занимают первое место в развитии культуры и просвещения. Купеческое сословие города Верного традиционно было самым представительным обществом в крае. На торгово-промышленный капитал коммерсантов, предпринимателей, меценатов строился, рос и благоустраивался город. Имена многих благодетелей должны быть вписаны в золотую летопись делового мира Семиречья – купцов первой гильдии братьев Василия и Владимира Кузнецовых, А.С. Гаврилова, Н.Я. Пугасова, Исхака Габдулвалиева, Медеу Пусырманова, Г.А. Шахворостова, коммерции советников Н.И. Иванова и Г.В. Дюршмидта.

Лучшие представители верненского общества, известные предприниматели, купцы, чиновники, образовали в 1877 году Верненскую думу, в состав которой вошли гласные от всех сословий, избранные сроком на четыре года. Из состава Думы был выбран исполнительный орган – городская управа, ее попечительству подлежали вопросы благоустройства города, народное образование, здравоохранение, торговля и кредит, благотворительность. В разные годы главами городской администрации Верного, были почетные граждане П.М. Зенков, С.М. Быков, И.Д. Лутманов, А.И. Путолов, Я.С. Щепкин, И.Л. Брызгалов, С.И. Петухов.

Вклад предпринимателей в интенсивное развитие различных отраслей культуры, был реально ощутим. Все это способствовало стабилизации региона. Царское правительство не считало нужным вкладывать деньги в образование и просвещение. Все это перекладывалось на местные вла-

сти, которые должны были изыскать необходимые резервы для поддержки культуры, науки, образования, здравоохранения.

Отметим, что одной из особенностей участия предпринимателей в культурно-общественной жизни в дореволюционный период было создание различного рода благотворительных обществ и комитетов попечительства.

В составе общества предусматривалось наличие почетных и действительных членов и членов-благотворителей в зависимости от размеров и сроков внесения пожертвований. Так, действительными членами считались лица, одновременно внесшие не менее трехсот рублей или обязавшиеся ежегодно вносить не менее десяти рублей. Членами-благотворителями считались лица, внесшие единовременные пожертвования или постоянные взносы в пользу Общества в меньших размерах.

Во главе общества стоял Благотворительный Совет из десяти членов под председательством Военного Губернатора Семиреченской области, помощника председателя, исполняющего обязанности председателя и семи членов. Первым председателем Благотворительного Совета стал А.Я. Фриде, почетным членом Общество единогласно избрало Степного генерал-губернатора Г.А. Колпаковского. Первыми членами Верненского Благотворительного Общества стали известные в городе и области личности Н.А. Аристов, П.Г. Февицкий, А.О. Савримович, Л.О. Костенко, Е.А. Михайлович, С.П. Зеланд, Д.К. Новак, Н.Н. Пантусов, С.М. Быков, Х.Х. Петичинский, Л.В. Черницкий, Е.М. Груздев, М.И. Богоявленский, А.А. Михайлович и Н.А. Михайлович. /56/. Почетные члены – Преосвященный Папский Епископ Туркестанский и Ташкентский, Старший Председатель ташкентской судебной палаты сенатор И.А. Дедюлин, военный губернатор Семиреченской области генерал-майор М.Е. Ионов. Пожизненные – купец Исхак Габдулвалиев, мировой судья И.И. Четвериков.

Общество было официально зарегистрировано и утверждено за подписью Товарища Министра Сенатора Дурново. Едва успев зарегистрироваться, члены Общества развили активную деятельность по различным направлениям общественной и культурной жизни города.

Одним из самых заметных дел общества была организация приюта для сирот в г. Верном. В течение нескольких лет собирались денежные средства и различные пожертвования в пользу сирот, рассылались листы пожертвований, устраивались музыкальные вечера и представления, средства от которых направлялись на организацию приюта. Так, только в 1901 г. «в пользу приюта поступило пожертвований от спектакля, представлений, данных в пользу приюта музыкального вечера в Общественном Собрании г. Верного – 233 руб, музыкального вечера, данного в Военном Собрании – 50 руб., гуляния на катке верненского мещанина Ф.И. Титова – 15 руб, представления в цирке сарта Мулла Касыма Атабаева – 15 руб. 43 коп., сеанса кинематографа новгородского мещанина Н.Михайлова – 54 руб. 50 коп.» [1].

Особой заботой со стороны благотворителей пользовался Верненский детский приют. Этот приют был организован 28 октября 1879 г., располагался в отдельном здании с собственной церковью и службами, садом и огородом. Большая часть средств на устройство приюта была собрана по подписке от частных жертвователей. Так, в архивных фондах хранятся многочисленные подписные листы на сбор пожертвований для постройки дома сиротского приюта в г. Верном.

В январе 1904 г. в приюте находилось 69 детей, 36 мальчиков и 33 девочки. Ежегодно денежную и материальную помощь приюту оказывали чиновники и купцы города. Так, в 1904 г. поступило денежных пожертвований – «...ежегодные взносы почетных членов: от коммерции советника М.А. Коковина – 100 руб., купца 1-й гильдии И.Г. Габдулвалиева – 100 руб.; ежегодные пособия: из областных земских сумм – 1000 руб., сумм г. Копала – 25 руб, общества казаков Саркандской станицы – 10 руб., уездных попечительств детских приютов – 200 руб. Единовременно – по духовному завещанию Ф.М. Малкова (процентными бумагами) – 315 руб...» [2] Кроме того, потомственный почетный гражданин Н.Я. Пугасов пожертвовал свыше 649 пудов пшеничной муки на сумму в 355 руб. Также представители фирм М.И. Оленева, Г.А. Шахворостова, С.С. Рафикова, А.М. Лушникова, А.И. Дерова и «Михайлов и Малышев» внесли щедрые пожертвования на устройство благотворительной лотереи в пользу приюта. Проживавший в Джаркенте верненский 1-ой гильдии купец В.Юлдашев пожертвовал 50 руб., священник урджарской Пророко-Ильинской церкви – 10 руб. в пользу приюта.

За счет пожертвованных средств в приюте устраивались различные праздники, новогодние елки [3]. Любопытны документы о создании Благотворительного общества в г. Капале. Укрепле-

ние Капальское было основано в 1847 г., а в 1854 г. оно было возведено в ранг окружного города. Особенностью благотворительного общества в Капале являлось то обстоятельство, что инициатива организации его принадлежала просвещенной части мусульманского общества города [4].

Средства общества должны были пополняться за счет ежегодных и единовременных взносов, пожертвований лиц сочувствующих идеям общества, «сумм вырученных от литературных и других вечеров, а также доходов от имущества общества». Учредителями общества являлись указанный мулла Закир Таипов, мулла первого прихода Хаджи Ахмед Мухамадиев, аулиеатинский купец Юсуф Янгальчев, купцы Шагий-Ахмет Ансатаров и Кадыр Кусебаев, мещане Мухамед-Галий Муксинов и Исках Давлетяров.

Сельскохозяйственное общество г. Верного, узнав о голоде, разразившемся в 1905-1906 гг. в России, создало Комитет под председательством действительного статского советника Брызгалова для сбора пожертвований в пользу голодающих. Комитет получил разрешение собирать пожертвования от военного губернатора Семиречья Ионова и от бывшего Туркестанского Преосвященного Паисия организовать сбор пожертвований в церквях епархии и через священников. За два года Комитет собрал 13.400 руб. пожертвований, которые были направлены в Россию. Впоследствии собранные средства и вещи были переданы Верненскому Обществу пособия нуждающимся переселенцам для оказания материальной помощи голодающим и нуждающимся переселенцам из российских губерний [5].

В конце XIX в. в городах Семиречья стали возникать различные общества, главной целью которых было оказание помощи своим членам. Так, в апреле 1898 г. было создано общество приказчиков г. Верного. В первом параграфе его Устава значилось следующее: «Общество взаимного вспоможения приказчиков в городе Верном имеет целью улучшение быта действительных членов сего общества: а) выдача пособий, ссуд и постоянных вспоможений; б) содействие в прискании мест службы и занятий членам общества; в) распространение между ними полезных знаний; г) содействие в воспитании и научном образовании детей, братьев и сестер недостаточных или умерших действительных членов; д) доставление действительным членам и их семействам врачебной помощи; е) призрение престарелых и неизлечимо больных недостаточных действительных членов; ж) выдача единовременных пособий и постоянных вспоможений вдовам и сиротам умерших действительных членов, а также их родителям, малолетним братьям и сестрам, бывшим на попечении покойного» [6].

Надо отметить, что и жители Верного по возможности пытались оказать посильную материальную помощь приказчикам своего города. Местный торговый люд изъявил свое согласие делать всем действительным членам общества скидку на товары, которые ими приобретались в их фирмах. Так, известный в крае купец Г.А. Шахворостов снизил цены на вино, бакалейные и другие товары (кроме водки и карт) – 5% с рубля: владелец магазинов И.В. Михайлов – на мануфактурные товары, готовое платье и обувь (3% с рубля), а аптекари Сенчиковский и Шлинке снизили цены на медикаменты соответственно на 5% и 10% с рубля. Половинный сбор с постановки спектакля сдали в пользу общества приказчиков любители драматического искусства, подобный же вклад сделали служители цирка «Товарищество» города Верного.

За двадцать лет своей деятельности, несмотря на небольшую сумму в кассе, общество проделало, значительную работу по оказанию материальной и иной помощи своим членам. Если в 1898 году обществом была выдана ссуда только одному действительному члену в сумме 100 рублей, то в 1901 г. – уже семерым, а в 1902 г. были выданы денежные пособия нескольким членам общества, также была оказана медицинская помощь сотням людей и др. [6].

Итак, в дореволюционный период купцы и предприниматели Семиречья принимали активное участие в общественно-культурной жизни края. Несмотря на довольно низкий уровень развития экономики края, малочисленность предпринимателей, все же их роль в жизни городов была заметной и значимой.

1. ЦГА, Ф. 158, Оп.1, Д.1, Л. 24.
2. ЦГА, Ф.160, оп.1, д.5, Л.198,76, 203.
3. ЦГА, Ф.160, оп.1, д.5, Л 204.
4. Урашев С.А. Из истории первого Благотворительного общества города Капала. // Наука Казахстана, 1994, №19, июль, – С. 8.
5. Урашев С.А. Благотворительность – дело серьезное. // Огни Алатау, 2001, №118, октябрь.
6. Урашев С.А. Общество приказчиков города Верного. // Вечерний Алматы, 10 июня, 1996.

Резюме

В дореволюционный период купцы и предприниматели Семиречья принимали активное участие в общественно-культурной жизни края. Несмотря на довольно низкий уровень развития экономики края, малочисленность предпринимателей, все же их роль в жизни городов была заметной и значимой.

Summary

In the pre-revolutionary period merchants and the businessmen Семиречья accepted active participation in cultural life of territory. Despite of a rather low level of development of economy of territory, small number of the businessmen, nevertheless their role in life of cities was appreciable.

РОЛЬ ИДЕОЛОГИИ АЗЕРБАЙДЖАНСТВА В ТРАНСФОРМАЦИИ ДУХОВНО-ПРАВСТВЕННЫХ ФАКТОРОВ

Т.Р. Мамедов – *диссертант, Бакинский славянский университет*

В процессе построения демократического государства успехи демократизации наряду с другими условиями зависят также от духовно-нравственных трансформаций. Нижеследующая мысль профессора С.Халилова в этом плане заслуживает серьезного внимания. В число вопросов, требующих долговременных исследований, он включает следующее положение: “определение нового идеологического курса, ориентирование общественного сознания в соответствии с требованиями заново формирующегося социального идеала, адаптация программ деятельности системы образования и СМИ к стратегическим целям, проведение широкомасштабной просветительской работы во всех этих сферах” [1, 18]. Для последовательного осуществления этого колоссального обновления требуется наличие эффективного механизма – такого механизма, на основе которого могли бы произойти изменения по вышеперечисленным параметрам. Качественные изменения в общественном сознании возможны только лишь благодаря новому идеологическому концепту. Идеологическое обеспечение построения демократического государства в современный период является необходимостью. Если демократия – это требование дня, то его идеологический состав – его движущая сила. Идеология как “мотивационная фабрика” больших и малых социальных групп придает направление обновлению общества и в то же время, формирует его новую социокультурную и политическую структуру. Так как осуществление общенациональной идеологии и политики дает возможность установить в обществе гармонию, создать в соответствующей форме социальную стратификацию, усилить рост конкурентоспособности страны, формировать гражданскую идентичность как основу развития демократического государства. Для осуществления всего этого обязательно наличие соответствующего концепта. То есть в процессе построения демократического государства идеология оказывает направляющее и формирующее влияние на трансформацию духовно-нравственных ценностей в нескольких аспектах. Среди них можно выбрать несколько факторов, актуальных для азербайджанского общества. С точки зрения политики демократизации, проводимой руководством Азербайджана, эти факторы можно сгруппировать следующим образом:

1) развитие сознания, приверженного государственности; 2) формирование идеала патриотизма; 3) формирование идеала героизма; 4) формирование духовно-нравственного образа нового поколения; 5) формирование социокультурного образа нового поколения.

Это деление основывается на признании концепта государственности в качестве фундамента всех обновлений при демократизации. “Основная цель, которую реализовал Президент Ильхам Алиев, опираясь на фундамент государственности, заложенный Гейдаром Алиевым, состояла в дальнейшем укреплении и развитии национальной государственности” [5, 5]. В свете этой идеи мы будем анализировать вышеперечисленные факторы.

Сознание, приверженное государственности, выполняет в обществе адаптивную и интегративную функции. В зависимости от вида политического управления, сознание, приверженное государственности, оказывает серьезное влияние на формирование способа адаптации и солидарности индивидуумов с обществом. Форма адаптации людей к общественной среде и солидарности с ней выявляет очень актуальные вопросы с точки зрения социокультурных факторов. В том числе, отсюда становится ясной роль, которую играют архетип власти и адаптивно-консолидационные

архетипы в сохранении духовно-нравственных ценностей. А если при модернизации общества и государства в качестве основного концепта выступает понятие «сильное государство», то идеология должна и направлять, и формировать общественное сознание. Поэтому сознание, приверженное государственности, входит в содержание стратегии модернизации Азербайджана. Естественно, это сложный и требующий длительного времени процесс.

Другой аспект направляющего и формирующего влияния идеологии связан с формированием идеала патриотизма. В Западной философской и научной литературе имеются различные подходы к определению категории гражданственности. Для Э.Гидденс критерия гражданственности состоит в выполнении личностью социальных ролей в соответствии с социальной моделью. Социальная модель представляет собой объективацию желаемых и декларированных характеристик индивидуумов. В Азербайджане гражданственность рассматривается с точки зрения высоких духовно-этических качеств личности. Гражданственность далеко отстоит от обыденного, она тесно связана с таким качеством, как «мужество», мужественность. Гражданином является не тот индивидуум, который преследует только личные интересы, а тот доброжелатель, кто все свои силы посвящает служению народу и родине. Быть гражданином также означает быть ответственным за все происходящие вокруг несправедливости и бедствия. Образно говоря, гражданственность азербайджанца – это «узоры духовно-нравственной солидарности», выражающей чувство ответственности за развитие национальной культуры и народа. А для того чтобы справиться с этой задачей, необходимо наличие новой идеологической основы, новый направляющий и формирующий духовный курс. Никакой идеологический концепт, кроме азербайджанства, эту роль выполнить не может. Потому что в содержании идеологии азербайджанства три элемента – этническая принадлежность, модернизация и религия соединены в единое целое именно в контексте построения независимого государства. В этом аспекте самую полную характеристику азербайджанства дал Гейдар Алиев. В речи на I всемирном съезде азербайджанцев он подчеркнул: «...любая нация, любой народ не может жить только в рамках своей территории, жить в условиях национальной ограниченности. ...Всех нас азербайджанцев объединяет наша национальная принадлежность, наши исторические корни, национально-духовные ценности, национальная культура – литература, искусство, музыка, фольклор, хранимые народом традиции. ...Однако в мире идут также и процессы ассимиляции. ...Нас всех объединяют, делают солидарными именно эти факторы и идея азербайджанства... Азербайджанство означает сохранение своей национальной принадлежности, своих национально-духовных ценностей, вместе с обогащением их синтезом, интеграцией с общечеловеческими ценностями и обеспечением развития каждого человека» [2. 4. 18]. Таким образом, азербайджанство является открытой и динамической идеологической системой, которая сфокусирована на человеческом факторе и способна сочетать национальное и общечеловеческое на современном историческом этапе. Она представляет собой систему духовных ценностей, обеспечивающих формирование демократического общества в строительстве независимого государства Азербайджана. Для Азербайджанского общества те аспекты идеала гражданственности, которые учитывают важные существенные стороны современной социокультурной и правовой среды, становятся более актуальными, чем ее эмоционально-патриотическая сторона.

Следовательно, на наш взгляд, формирование идеала патриотизма не может быть рассмотрено вне идеала гражданственности. Идеал патриотизма должен предусматривать правильное определение соотношения гражданственности с духовностью. Дорога, ведущая к идеалу гражданственности, проходит через усвоение общечеловеческих и национальных ценностей. Эта просветительская позиция не лишена смысла, потому что в бытии человека его нравственное поведение занимает главное место. Отсюда, становится более понятной важность трансформации духовно-нравственных ценностей в формировании идеала патриотизма. Как составные части идеологии азербайджанства, тюркство, Ислам и современность (соответствие требованиям времени) определяют содержание морально-нравственных трансформаций. В азербайджановедении сформулированы научные идеи относительно соотношения этих составных частей [6]. А в аспекте формирования идеала патриотизма эти составные части должны приобретать конкретное историческое содержание. На современном историческом этапе необходимо требуется, чтобы идеология учитывала также требования глобализации. В этой связи очень важно, какое содержание будут приобретать составные части азербайджанства. Естественно, в содержании идеала патриотизма должны быть выражены тюркство, религия и современность как составные части азербайджанства и определено их истинное место. Место и роль этнического фактора в демократической

обществе отличаются от его места и роли в других обществах. Политическая принадлежность выходит на передний план относительно этнической принадлежности. Тогда и в содержании тюркства должны найти отражение эти нюансы. Приходится быть очень деликатным и в вопросе о религии. Религия играет серьезную роль в формировании морально-нравственных ценностей человека. Его актуальность сильно возрастает особенно в периоды, когда религиозные вопросы примешиваются в политику. И по этой причине в контексте демократизации азербайджанского общества модернизация необходимым образом должна учитывать религиозный фактор. Религию ни в коем случае нельзя примешивать в политику и радикальную идеологию. С этой точки зрения в рамках идеологии азербайджанства религиозный фактор рассматривается с учетом очень деликатных для Азербайджана политических, социокультурных и идеологических моментов. Наконец, современность как очень важная составная часть азербайджанства должна играть серьезную роль в формировании идеала патриотизма. Без современности содержание азербайджанства может оказаться лишенным яркости. Точнее, современность на нынешнем этапе следует считать ведущим фактором. И здесь основным направляющим началом должна быть государственность. А государственность тесно связана с утверждением, установлением демократического режима в соотнесенности с формированием гражданского общества. В этом смысле, современность должна служить развитию государственности.

Наряду с идеалом патриотизма, формирование идеала героизма также является одной из существенных задач. Ибо идеал героизма является одним из факторов, обеспечивающих любому обществу достижение своих целей. На любом историческом этапе у общества должно быть какое-то идеальное представление о будущем. Это представление играет основную роль в определении критериев поведения членов общества как патриотов. Формируются образцы поведения для индивидуумов-членов общества. Эти образцы фактически выражают существенные стороны того, во имя чего человек живет. Имеющее героев общество способно существовать. Идеал героизма представляет собой серьезный социальный феномен. В контексте идеи известного историка Л.Гумилева о пассионарности этот вопрос можно представить себе более ясно [7; 8]. Согласно Л.Гумилеву, каждый этнос в своей эволюции проходит через несколько этапов, на каждом из которых имеется свой “лозунг момента”. “Лозунг момента” характеризуется наличием императива, который является таковым для общества и с которым согласно “молчаливое сообщество”. Например, лозунгом этноса, находящегося на высоте, является “Будь тем, кем ты должен быть”, а этноса, находящегося на вершине – “Будь самим собой”. Ясно, что существует социальная сила, способная воплотить в жизнь эти идеалы. По Л.Гумилеву, в этом процессе ведущую роль играют пассионарии.

Пассионарии – это такие индивидуумы общества, которые выполняют функции лидера, ведущего и управляющего. Их количество, обычно, бывает небольшим, однако они могут быть примером для всего общества. В конкретные исторические моменты могут определить судьбы, пути эволюции общества в целом. Индивидуумов, способных выполнять подобные функции, можно назвать героями. Следовательно, образ героизма, имеет историческое содержание, и выполняет конкретные социальные функции. То есть герои во вред своему благополучию, процветанию и безопасности способны изменять ценности, поведенческие стандарты, взаимоотношения и взамен создавать новые. Л.Гумилев объясняет этот феномен следующим образом: “При этом пассионарии выступают не только как непосредственные исполнители, но и как организаторы. Вкладывая свою избыточную энергию в организацию и управление соплеменниками на всех уровнях социальной иерархии, они, хотя и с трудом, вырабатывают новые стереотипы поведения, навязывают их всем остальным и создают, таким образом, новую этническую систему, новый этнос, видимый для истории” [7, 89]. Эти мысли хорошо выражают содержание героизма.

Все вышесказанное выдвигает на передний план в масштабе всего общества актуальность формирования духовно-нравственного и социокультурного образа нового, подрастающего поколения. Формирование духовно-нравственного образа нового поколения выявляет большой потенциал азербайджанства как идеологического концепта. Здесь “Я” архетипа азербайджанца и современные оттенки духовно-нравственного образа составляют единство. Азербайджанство выполняет функции идеологического концепта миллионов, составляет содержание формирования нового человека. В связи с этим можно говорить и о конкретных направлениях роли, которую азербайджанство для этого играет в деле воспитания нового поколения. В качестве основного принципа

следует взять организацию диалога поколений. Современные научные теории доказывают, что когда самая современная, самая рациональная, плодотворная идея применяется к системе неправильно и не во время, происходит упадок, деградация. Теоретическое подтверждение этому тезису можно найти в конкретных исследованиях [10; 11; 12]. Поэтому осуществление азербайджанства по констатированным выше направлениям зависит, в первую очередь, от диалога поколений. А существенной составной частью этого является формирование политической культуры. Политическая культура является одним из важнейших пунктов строительства демократического государства и модернизированного общества. Это фактически определяет климат в обществе. Наличие высокой политической культуры обеспечивает достижение в обществе согласованности, гармонии консолидации и интегративной функции идеологии.

Одним из важных существенных факторов формирования политической культуры является достижение гармонии между сильной государственностью и либеральными ценностями. Некоторые круги выдвигают идею о том, что больше нет надобности в сильном государстве. Они искусственно абсолютизируют такую функцию государства, как быть “ночной стражей”. В подобных помыслах заинтересованными являются или те, кто планирует постоянно держать другие государства под своим влиянием, или ищет легких условий для террора, или же принадлежит к транснациональным преступным группировкам. В этом плане, особенно поучительно одно из замечаний Френсиса Фукуямы. Он пишет: “Сторонники заката государственности – будь то приверженцы свободного рынка, будь то сторонники идеи многосторонних договоров – должны объяснить, что именно заменит в современном мире силу суверенных национальных государств... А так как внятного ответа на этот вопрос нет, то мы должны вновь вернуться к суверенному национальному государству и стараться понять, как его следует превратить в сильное и благополучное государство” [15, 199]. Для завоевавших независимость стран в основе своей сущность суть вопроса состоит в этом. Руководство Азербайджана заняло правильную позицию, проводя курс на модернизацию на фоне строительства сильного государства. В обществе с сильным государством формирование либеральных ценностей имеет свою диалектику. Либеральные ценности не только дают возможность обеспечить социальные, культурные, политические, экономические и юридические свободы, но и предоставляют шанс нейтрализовать извне совершаемые попытки нарушить порядок в обществе. Следовательно, для сохранения целостности, исторической линии эволюции, настоятельно требуется наличие сильного государства, некоторой регулирующей и консолидирующей силы. Необходима структура, весьма эффективно управляющая процессами в самом широком масштабе – от защиты прав граждан вплоть до национального суверенитета.

Наконец, центральным пунктом формирования политической культуры является Национальная Идея. Национальная Идея проистекает из идеологии азербайджанства. Для идеологии азербайджанства существует идея “Азербайджана”. Азербайджан – это идея, объединяющая в себе такие аспекты, как географо-культурный, политический, геокультурный и государственность. Фактически все вышеотмеченные факторы должны быть объединены вокруг Национальной Идеи. Точнее говоря, Национальная Идея выполняет функцию идеального конструкта, объединяющего эти факторы в систему и придающего им импульс.

Таким образом, в построении демократического государства идеология азербайджанства выполняет многопараметрную функцию. Азербайджанство представляет собой фактор, направляющий и формирующий такое направление, как трансформация духовно-нравственных ценностей. Азербайджанство, выполняющее эти две функции, является движущим фактором обновлений, которые предстоит осуществить во всех сферах общества. Азербайджанство как идеальный конструкт должно наличествовать в мышлении, духовности, нравственности и психологии каждого азербайджанца. Этот момент имеет огромное значение для формирования нового поколения. В то же время, эта идеология представляет собой основной идейный источник формирования политической культуры. Азербайджанство, обладая этими качествами, будучи пропитанным культурой государственности, всегда будет оставаться локомотивом развития прогресса нашего государства.

1. Халилов С. Введение в науковедению. – Баку: “Azərbaycan Universiteti”, 2010, – 440 с. (на азерб.)

2. Мехтиева Р. Определяя стратегию будущего: курс на модернизацию // «Бакинский рабочий», 10 января 2008, №4 (25738).

3. Речь Президента Азербайджанской Республики Гейдара Алиева на I съезде Азербайджанцев Мира. – Баку, 9 ноября, 2001. (на азерб.)

4. Джафаров Н. Введение в Азербайджановедению. – Баку: AzAtaM, 2002, – 600 с. (на азерб.)

5. Гумилев Л.Н. *География этноса в исторический период*. – М.: Наука, 1990, – 286 с.

6. Гумилев Л.Н. *Этногенез и биосфера Земли*. – М.: Эксмо, 2008, – 736 с.

7. Пригожин И. *Кость еще не брошена // Синергетическая парадигма. Нелинейное мышление в науке и искусстве*. – М.: Прогресс-Традиция, 2002, – с. 15-21.

8. Хакен Г. *Синергетика и некоторые ее применения в психологии // Синергетическая парадигма. Нелинейное мышление в науке и искусстве*. – М.: Прогресс-Традиция, 2002, – с. 296-306.

9. Курбанов Ф.М. *Переход к «постзападному» периоду истории. I т. Риски, прогнозы и сценарии*. – Баку: «Тәкнир», 2010, – 378 с. (на азерб.)

10. Фукуяма Ф. *Сильное государство: Управление и мировой порядок в XXI веке: [пер. с англ.]* – М.: АСТ: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2006, – 224 с.

Түйін

Демократиялық қоғам құру үдерісінде демократияландыру табысы сондай-ақ рухани-адамгершілік мәселесіне де байланысты болып саналады. Профессор С.Халиловтың бұл тұрғыда айтқандары ерекше көңіл аударуды қажет етеді. Ол әлеуметтік идеологияны қалыптастыруда қоғамдық санаға негізделген жаңа идеологиялық курсты анықтау туралы ой білдіреді.

Автор бұл мақаласында рухани-адамгершілік факторларды жетілдірудегі азербайжандық идеологияның рөлі туралы жазады.

Summary

In the article is analyzed the role of ideology in the construction of independent democratic state. In the sample of Azerbaijan ideology the author shows that, the ideology has an essential role in the process of transformation of moral factors in the modern society. In this process the directing and forming role of ideology is becoming more actual. In the article, the author analysis the directing and forming role of azerbaijanity in the transformation of main moral factors at the present stage of Azerbaijan modernization.

ҰЛТАРАЛЫҚ КЕЛІСІМ – ҚОҒАМ ТҰРАҚТЫЛЫҒЫНЫҢ МАҢЫЗДЫ ФАКТОРЫ

Н.И. Ләпбаева – *социол.ғ.к., аға оқытушы, теориялық-қолданбалы саясаттану және әлеуметтану кафедрасы, Абай атындағы ҚазҰПУ*

Қазақстан Республикасы биыл өз тәуелсіздігінің үшінші он жылдығына аяқ басты. Өткен жиырма жыл уақыт ішінде еліміз әлем алдында мақтанарлықтай жетістіктерге қол жеткізді. Мемлекеттің, елдің өзін-өзі басқаруы барлық уақытта да жалпы ұлттық мүдделерді қорғаудың формасы болып келді. Бұны қазіргі кезде бүкіләлемдік өркениет тәжірибесі айғақтап беріп отыр.

«Біз бүгінде бәсекеге қабілетті, әлеуеті зор, экономикасы қуатты ел құрудамыз. Біздің міндетіміз айқын, алған бағытымыз дұрыс деп санаймын. Бұл жолда ең бастысы – тәуелсіз Қазақстанның тұтастығы мен тұрақтылығы» деп атап көрсетті Елбасы Н.Ә. Назарбаев биылғы өзінің Қазақстан халқына жолдауында [1].

Қазақстан қазіргі таңда өзіндік саяси-әлеуметтік және экономикалық жүйесі бар, көптеген әлем елдері дерлік таныған егеменді, тәуелсіз елге айналды. Тәуелсіздік жағдайындағы сол жылдардың маңызды жетістігі – Қазақстан Республикасы өзін бүкіл әлемге егеменді ел ретінде мойындатып, қазақ ұлтын, сондай-ақ, көпұлтты мемлекетімізді халықаралық деңгейде танытып бере алды. Мұнда бүгінгі таңда өзара татулық пен келісімде жүзден астам ұлттар мен этностар, этникалық топтар өкілдері тұрады.

Қазақстанның көпұлтты халқы қазіргі таңда қайта жаңарып, өзінің көп уақыттар бойы жоғалтып келген мемлекеттілігін қайта қалпына келтіруде. Қазақстанда тұратын барлық ұлт өкілдері мен олардың арасында қалыптасқан достық қарым-қатынастар, ұлтаралық келісім Қазақстан Республикасының одан әрі дамуында да маңызды роль атқарады. Бұл жөнінде Ел Президенті «Қазақстанның әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті 50 елдің қатарына кіру стратегиясы» атты Қазақстан халқына жолдауында да атап көрсеткен болатын: «...біз қазақ халқының санғасырлық дәстүрін, тілі мен мәдениетін сақтап түлете береміз. Сонымен қатар ұлтаралық және мәдениетаралық келісімді, біртұтас Қазақстан халқының дамуын қамтамасыз етеміз» деп ұлтаралық келісімді сақтауды басты міндеттердің бірі етіп қойған болатын [2].

Ұлт саясаты мен ұлтаралық келісім мәселесі біздің еліміздің болашағы мен дамуындағы және қазіргі ұлтаралық қатынастардағы басты мәселелердің бірі. Біздің еліміздегі басқа ұлт өкілдері де өз кезегінде, республикадағы ұл саясатын, ұлтаралық келісім мен ынтымақтастықты қолдап, ұзақ мерзімдік әлеуметтік-саяси тұрақтылықты сақтауға ықылас-ниет білдіріп, Қазақстанның біртұтас халқының болашағына үлкен сеніммен қарайды.

Дамыған, өркениетті қоғам құру, құқықтық мемлекет пен толыққанды азаматтық қоғам қалыптастыру қай елде болмасын, сол мемлекетте тұратын ұлттар мен халықтардың татулығынсыз мүмкін емес.

Қазіргі кезде бүкіл әлемде 3000-ға жуық ұлттар мен ұлыстар өмір сүріп отыр. Олар екі жүзден астам мемлекетке біріккен. Әлемдегі мемлекеттердің басым көпшілігі бірыңғай бірұлтты емес, көп ұлтты. Әлемнің көптеген аймақтарының халқы барған сайын этностық құрамы, мәдениеті мен өмір салты бойынша әркелкілене (әр түрлі бола түсуде) түсуде. Бұл шаруашылық пен қоғамдық өмірдің интернационалдандырылуының, халықаралық және ішкі мемлекеттік көші-қонның өсуі мен аралас некенің санының артуының нәтижесі. Бұл заңды процесс болып табылғанымен, өкінішке орай көп жағдайда ұлтаралық шиеленістің күшеюіне, кейде тіпті қан-төгіске әкелетін ашық дау-жанжалдарға да алып келіп ұрындыруда. Соған байланысты, ұлтаралық келісім мен татулық қазіргі таңда қоғамдағы көкейтесті мәселенің біріне айналып отыр.

Дүниежүзін мекендеген үш мыңға жуық халықтар мен ұлттардың даму деңгейі әр түрлі. Бірақ соған қарамастан әрбір ұлттың өзіндік жеке болмыс-бітімі бар, әр халық өзінше ерекше. Ал, біздің елімізді мекендеген жүзден астам ұлт өкілдерін Қазақстан жерінде табыстырған, топтастырған тағдырдың әр түрлі соқпағы. Соның ішінде бұл халықтардың қоныс аударуына түрлі тарихи кезеңдегі ұлт саясатының жүзеге асырылуы, соған сәйкес ерікті немесе еріксіз түрде қоныс аударту сияқты жағдайлар да қатты ықпалын тигізді. Қазіргі кезде Қазақстанда тарихи-мәдени шығу тегі жағынан алшақ тұрған әр түрлі ұлт өкілдері өмір сүруде. Дегенмен, бұл алшақтық олардың арасындағы келісім мен татулыққа кері әсерін тигізе алмайды. Бұл жерде Қазақстан Республикасында жүргізіліп отырған ұлт саясатының да маңызды роль атқаратындығын айта кеткен жөн. Сондықтан, барлық ұлт өкілдері қиын-қыстау кезеңдерде өздеріне пана болған Қазақстанның дамуына бейжай қарай алмайды.

Қазақстан өзінің тәуелсіздігін алғалы бері қоғам өмірінде үлкен бетбұрыстар болды. Қоғамның саяси-экономикалық дамуында үлкен жетістіктерге қол жеткізілді. Еліміздің осы қол жеткізген табыстары мен жетістіктерін баянды ету тек қазақ ұлтының ғана емес өзге де ұлт өкілдерінің мақсаты болып табылды. Республикамыздағы тату-тәтті өмір сүріп жатқан ұлттар арасындағы шынайы достық пен сенім – мемлекетіміз үшін басты шарт қана емес, еліміздің тыныс-тіршілігіндегі игіліктің де кепілі болып табылатындығы сөзсіз.

Қазақстан Республикасында тұратын ұлт өкілдерінің барлығы өздерінің ұлттық еркшеліктерін сақтай отырып дамуда. Ұлт мәселелері демократиялық негізде шешімін табуда.

Қоғамдағы ұлтаралық келісім мен татулыққа ықпал ететін негізгі факторлардың бірі – тіл жағдайы. Қазіргі кезде еліміздегі ұлттар мен ұлыстар арасындағы қатынас құралы ретінде жүзге жуық ұлт тілдері қолданылады [3]. Кез келген халықтың тілі – оның салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын, әдебиеті мен мәдениетін сақтауының негізі болып табылады. Соған сәйкес біздің елімізде де тіл саясатына мемлекет тарапынан ерекше көңіл бөлініп отыр. Тіл саясаты Қазақстандағы ұлт саясатының маңызды тармақтарының бірі болып табылады. Қазақстан Республикасының бүгінгі таңда жүргізіп отырған тіл саясаты ең алдымен елдің әлеуметтік-саяси тұрақтылығына, қоғамдағы ұлтаралық, этносаралық келісімдерді нығайтуға бағытталған. Себебі, әр ұлттың тілі мен мәдениеті, даму жағдайлары белгілі бір мөлшерде халықтар арасындағы қарым-қатынастарға, байланыстарға да өзіндік әсерін тигізеді.

Қазақстан Республикасы бүгінде жаңа мыңжылдықтың табалдырығын аттай отырып, дүниежүзілік қауымдастықтан да өзінің лайықты орнын таба бастады. Мемлекеттілікті қалыптастыру мен нығайтудың күрделі кезеңін сеніммен еңсере білген еліміз дүниежүзілік қауымдастықтың мойындауына ие бола отырып, осы заманғы талаптарға сай келетін нарықтық экономика мен саяси және әлеуметтік жүйе құруды негізінен аяқтады. Демократиялық саяси жүйені қалыптастыруға сәйкес елдің саяси стратегиясы анықталды, ол қазіргі таңда өз нәтижесін беруде. Дүниежүзілік қауымдастықтың басқа да мүшелерімен бірге Қазақстан мемлекеті де қоғамдық өмірдің барлық салалары бойынша, соның ішінде ұлтаралық қарым-қатынастарда өркениетті жаһандану процес-тері байқалатын жаңа дәуірге аяқ басты [4].

Ел президенті өзінің жолдауында атап көрсеткеніндей Қазақстан дүниежүзілік қауымдастықтың толық құқылы әрі жауапты мүшесі болып табылады. Ал, бұның өзі еліміздің ең бастысы әлемдік экономикалық процестерден шет қалмауын, соған сәйкес дамуын ұйғарады. Қазақстанның әлемдік экономикалық қауымдастық құрамына белсенді түрде кіруі жағдайындағы басты мақсат – мемлекеттің кешенді ұлттық күш-қуат деңгейін көтеру болып табылады. Бұл өз кезегінде, еліміздің экономикалық дамуының ұлттық артықшылықтары мен кемшін тұстарын да дәл тауып бағалауға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, қоғамды демократияландыруды одан әрі тереңдету, құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғам қалыптастырудың басты проблемаларын шешу кезек күттірмейтін мәселелердің біріне айналды. Осы даму жағдайларының барлығында да ең алдымен, Қазақстан халқының біртұтастығының сақталуы, әр ұлттың өзінің жеке мүдделерімен қатар жалпыұлттық, мемлекеттік мүдделерді де естен шығармауы қажет.

Елдегі ұлтаралық келісім мен жарастық мәселелеріне үлкен ықпалын тигізіп келе жатқан ұйымдардың бірі – Қазақстан халқы Ассамблеясы болып табылады. Он алты жылдан бері қызмет атқарып келе жатқан осы қоғамдық институт халықтар мен ұлттардың біртұтастығын сақтауды қамтамасыз етудегі басты міндеттерді тиімді түрде шешіп келеді. Бұл ұйымның алдына қойған мақсат-міндеттерінің бірі – нәсіліне, ұлтына, тіліне, дінге қатысына, қандай әлеуметтік топқа жататындығына қарамастан республика азаматтарының құқықтары мен бостандықтарының теңдігін, халықтар достығы мен ұлтаралық келісімді нығайту мен сақтау болса, бұл міндеттер табысты түрде іске асып келеді.

Қазіргі Қазақстан – бұл бұрынғыдан өзге, жаңа саяси-басқару және әлеуметтік-экономикалық құрылымы қалыптасқан, дүниежүзі мойындаған тәуелсіз мемлекет. Мұнда жалпыадамзаттық құндылықтардың ішінде бостандықты, еркіндікті, өзара келісімді жоғары қоятын көптеген ұлт өкілдері бейбіт және тату-тәтті өмір сүруде. Аса жоғары руханият пен ой-өріс жоғарылығы үйлесім тапқан қазақстандықтардың күш-қайраты қоғам өмірін батыл да түбегейлі қайта құруда шешуші фактор болып табылды.

Тәуелсіздік жолын таңдаған Қазақстан үшін сол тәуелсіздік пен егемендіктің, бостандық пен еріктіліктің негіздерін қалай отырып, оны одан әрі сақтап қалу – өмірлік маңызды мәселе болып саналады.

Қазақстан Республикасында, басқа да көптеген мемлекеттердегі сияқты ұлт саясатының мәселелері өте маңызды мәселелердің қатарынан саналады. Әсіресе, қазіргі жағдайда мемлекетіміздегі ұлт саясатының мазмұнын, оның күрделілігі мен проблемаларын талдаудың маңызы арта түсіп отыр. Өйткені Қазақстан қоғамының әлеуметтік-этникалық құрылымында тілі, діні, психологиясы, салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпы бір-бірінен айтарлықтай ерекшеленетін көптеген ұлттар, ұлыстар, этникалық топтар өмір сүруде. Соған сәйкес, елімізде ұлт саясаты қоғамның әлеуметтік-саяси тұрақтылығына ықпалын тигізетін маңызды факторлардың бірінен саналады.

Еліміз тәуелсіздігін алған уақыт аралығында қоғамдық қатынастар түбегейлі өзгеістерге ұшырады. Соның ішінде қоғамымыздағы ұлттық-этникалық қатынастар да елеулі өзгерістерді басынан өткерді. Бірақ, бұл өзгерістердің барлығы дерлік біздің мемлекеттілігімізді одан әрі нығайтуға оң ықпалын тигізді. Қоғамдағы орын алған әлеуметтік-экономикалық қиындықтарға қарамастан, еліміздегі ұлттар мен ұлыстар, этникалық топтар арасында бірлік, ынтымақтастық, ауызбіршілік әлі күнге дейін жалғасын тауып келеді.

Бұрынғы Кеңес Одағы республикаларының көпшілігінде одақ ыдырағаннан кейін түрлі алауыздықтар туындап, соны үлкен қақтығыстарға айналып жатқан шақтарда біздің еліміздің халықтары тыныш та, тату-тәтті әрі бейбіт өмір сүруін жалғастырып жатты. Бұл жөнінде Ел Президенті Н.Ә. Назарбаев өзінің 2010 жылғы Қазақстан халқына жолдауында былай деп еске салған болатын: «Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында өзге республикаларда қантөгістер мен қақтығыстар болып жатқанда, татулық пен бірліктің арқасында жас мемлекетімізді жасақтап, өтпелі кезеңнен шығынсыз өттік емес пе?!» [5]. Осыған байланысты еліміздегі ұлт мәселесі, ұлтаралық қатынастарды реттеу әрдайым күн тәртібінде тұратындығын есте ұстаған жөн. Көптеген зерттеушілер мен сарапшылардың пікірі бойынша, қазіргі таңда Қазақстандағы ұлтаралық қатынастар тұрақтылығымен және қолайлы даму қарқынымен сипатталады. Сонымен қатар айта кетуіміз керек, ұлт саясатының дұрыс жолға қойылуы мен ұлт мәселесінің дұрыс шешілуі Қазақстанның дүниежүзілік қауымдастықта лайықты орынды иемденіп, оның әлемдік өркениеттің жаңа көкжиектеріне шығуына да мүмкіндік жасайды.

Әрине, қазір әлемнің басқа да елдеріндегідей, біздің қоғамымыз да өзінің тарихи дамуындағы ауыртпалықты кезеңнің бірін басынан өткеріп отыр. Бұл жағдай дүниежүзілік қаржылық-экономикалық дағдарыстың салдарларымен байланысты екендігін әрбір саналы ел азаматы түсінеді. Бүкіл қоғамды шарпыған әлеуметтік-экономикалық дағдарыс еліміздегі жұмыссыздық мәселесін одан әрі шиеленістіріп, жұмыспен қамту өзекті мәселеге айналып барады. Сондықтан, жұмыссыздыққа тап болған адамдар нәсіліне, ұлтына, діни наным-сеніміне қарамастан мемлекеттің тарапынан әлеуметтік тұрғыдан қорғалуға құқығы бар. Яғни, ұлтына, шығу тегіне қарамастан адамдарды әлеуметтік қорғау ұлт саясатындағы өзекті проблеманың бірі болып табылады. Себебі, қоғамдағы ұлттық қатынастарға теріс ықпалын тигізетін факторлардың бірі – осы жұмыссыздық. Бұл тұрғыдан алғанда елімізде біліктілікті арттыру, қажеттілікке сай кадрларды қайта даярлау сияқты бірқатар шаралар жасалынып жатқаны анық.

Міне, елдігімізге, мемлекеттілігімізге сын болған осындай кезеңде ұлт саясатының мәселелері де назар аударуды талап етеді. Осы орайда ел президенті Н.Ә. Назарбаев: «Бүгінде бүкіл дүниежүзі бір-біріне қарап отыр. Дағдарыстың беті қалай болар екен, одан қай мемлекет қалай шығар екен деп бақылауда. Сан түрлі саясаткерлер, сарапшылар Қазақстан қазіргідей қиындықтан өтер ме екен, осы кезде ел бірлігін сақтап қалар ма екен, бұл ел өзінің мемлекеттілігін құрметтей білер ме екен деп тұрған сын сағатта мен, әсіресе қазақ халқына үлкен жауапкершілік жүктеймін» деп айтқан болатын [6].

Қазақстанды мекендейтін әлеуметтік-этникалық қауымдастықтар ұлттық-мемлекеттік құрылысқа қатысуына қарай және өздерінің мәдени даму қарқынын айқындайтын ерекше жағдайларға қарай бір-бірінен өзгешеленеді [7]. Соған сәйкес мемлекетіміздің негізгі міндеті – барлық ұлттар мен этникалық топтардың құқықтары мен бостандықтарын тең дәрежеде қорғау үшін тиімді жолдарды қолдану. Бұл тұрғыдан алғанда Қазақстан қоғамының тұтастығы мен тұрақтылығын сақтаудың бірден-бір жолы – бұл барлық қазақстандықтардың саяси санасын жалпы адамзаттық құндылықтар негізінде қалыптастыру мен жетілдіру болып табылады.

Дағдарысты қоғамның қиыншылықтарына қарамастан Қазақстандағы ұлтаралық қатынастар мен ұлт саясаты тұрақты қарқынмен дамуда. Әрбір ұлт, әрбір этнос қоғам мен мемлекет алдындағы жауапкершілігін осындай сәттерде таныта білуі керек. «Ұлт саясаты қазіргі кезеңде ғылыми тұрғыдан негізделген болуы тиіс, ал ол үшін біздің еліміздегі де, сондай-ақ әлемдегі де интеграция процестерін мұқият және жан-жақты талдау қажет» [8]. Өйткені, кейінгі кездері әлеуметтік-этникалық процестер қайсыбір формада болмасын іс жүзінде барлық дүниежүзілік қауымдастықтарды қамтуда. Жалпы алғанда, адамзаттың тұрмыс-тіршілігінің ұлттық-этникалық қырлары қазіргі таңда дүниежүзілік қауымдастықты барынша алаңдататын мәселеге айналып отыр. Соның ішінде әлемнің көптеген мемлекеттерін әбігерге салған этникалық негіздегі шиеленістер, қарама-қайшылықтар, қарулы қақтығыстар тек сол мемлекеттердің өздеріне ғана әсер етіп қоймай, тұтас алғанда дүниежүзіндегі әлеуметтік-саяси, экономикалық жағдайдың тұрақсыздануына алып келуі мүмкін. Сондықтан да, қазір ұлт саясаты мемлекеттік саясаттың негізгі бағыттарының бірі ретінде саясаткерлерді де, ғалымдарды да толғандырған басты проблемаға айналууда. Осыған байланысты, мемлекетіміз қоғамның ұлттық өмірінде орын алып жатқан алуан түрлі құбылыстар мен процестерді жан-жақты зерттеуді, талдауды зерттеуші ғалымдардың алдына міндет етіп қояды. Осы тұрғыдан алғанда «құқықтық мемлекеттегі дұрыс жүгізілген ұлт саясаты ұлттық өмірді интернационалдандырудың да, халықтардың этносаяси қауымдастығын қалыптастырудың да маңызды реттеушісі болып табылады» дейді ғалым Р.Б. Әбсаттаров [9].

Қазақстан бүгінгі таңда дүниежүзілік қауымдастықтың белсенді мүшесінің бірі болып саналады. Біздің егеменді, жас мемлекетіміздің әлеуметтік мүмкіндіктері өте зор. Қазақстанның жалпы жер аумағы 3 млн. км²-ге жуық. Республикадағы халықтың тығыздығы орташа алғанда 1 км²-ге тең. Еліміз көмір, мұнай, газ, күміс, мыс, және т.б. табиғат ресурстары бойынша дүниежүзінде жетекші орындардың бірін иеленеді. Қазақстанда өнеркәсіп орындары, соның ішінде шикізат саласында, ауылшаруашылығы саласында жеткілікті дамыған. Ғылыми әлеуеті, жоғары білікті кадрлары, тұрақты жұмыс істеп тұрған білім беру жүйесі де бар. Осының бәрі мемлекетіміздің өзінің халқын, лайықты әрі толыққанды өмірмен қатамасыз ете алатындығын, болашағы зор екендігін, ертеңгі күнге сенімі мол екендігін көрсетеді.

Қазақстан Республикасы көпұлтты, нақтырақ айтқанда полиэтникалық мемлекет болып қала бермек. Оның келешек дамуы да ақиқат ретіндегі осы фактімен байланысты болады. Қазақстан қоғамының әлеуметтік-этникалық құрылымының 80 %-ын қазақ және орыс этносының өкілдері

құрайды, шамамен алғанда 12-13 %-ын – өзбектер, татарлар, украиндар, немістер, белорустар, ұйғырлар, ал қалған 6%-ын басқа ұлттар мен этностар құрайды [10]. Осыған байланысты Қазақстан мемлекеті еліміздің көпұлтты халқының ұлттық және мәдени мүдделерінің барлық алуан түрлілігін, тең құндылығын ескеріп отырады. Осы жағдайда ұлттық-ерекшелік пен интернационалдықтың тұтастығын сақтауға көп нәрсе байланысты болады. Бұл ішкі мен сыртқының, ұлттық-ерекшелік пен интернационалдықтың өзара сіңісуін қамтамасыз ететін интернационалдандыру процесінде ғана мүмкін болады. Бұл тұрғыдан алғанда мультикультурализм либералдық идеологияның ерекше формасы болып табылады. Яғни, мультикультурализм ұлттық көпшілік пен этникалық азшылықтың мәдениеттерінің тең құндылығын мойындауға саяды. Қазақстан Республикасы ұлт саясатын жүргізуде осы тең құндылықты қамтамасыз ететіндей жағдайларды үнемі есепке алып отырады. Бүгінде Қазақстан мемлекеті тарихи тұрғыдан еліміздегі әр түрлі мәдениет үлгілерінің өзара бірін-бірі байыту мекеніне айналып отыр.

Әлемдегі қазіргі кездегі демократиялық көпұлтты мемлекеттердің дамуына зер салып қарасақ, онда олардың барлығының қоғамдағы ұлты әр түрлі адамдардың бірлесіп өмір сүруінің формаларын іздестіруінің, қоғамдық өмірдің әр түрлі салаларындағы демократиялық тетіктерді нығайту мен полиэтникалылықтың сақталуының және ұдайы өндірілуінің арасындағы қарама-қайшылықтарды үнемі шешіп отырудың қиын жолдарынан өткендігін байқаймыз. Дүниежүзінің тарихи тәжірибесінің көрсетіп отырғанындай, ұлт саясатының мәселелері қандай кезеңде, қандай жағдайда болмасын мемлекет пен қоғам алдындағы маңызды проблеманың бірі болған және болып қала бермек. Сондықтан елімізде іске асырылып отырған ұлт саясаты ұлттық өмірді бейбіт жолмен реттеудің және дамытудың маңызды факторы болып табылады. Бұл бағыттағы Қазақстанның тәжірибесі, атқарып жатқан іс-шаралары әлемнің көптеген елдерінде болып өткен конференцияларда халықаралық сарапшылар тарапынан жоғары бағалауға ие болып отыр.

Жалпы алғанда, біздің еліміздегі ұлт саясаты төмендегідей принциптерге сүйенеді: адам құқықтары мен ұлт құқықтарының парасатты түрде үйлесім табуы; ұлттар, ұлыстар мен халықтар арасындағы ізгілік, ұлтаралық келісім мен ынтымақтастық қатынастары, өзара көмек пен бірін-бірі қолдау; қоғамның тұрақтылығы мен тұтастығы; ұлттық құндылықтар мен жалпыадамзаттық құндылықтардың үйлестірілуі; конструктивті ұлттық-ерекшелікті мүдделердің жүзеге асырылуы; елдегі барлық ұлттар мен ұлыстардың әлеуметтік-экономикалық және рухани-мәдени дамуының теңдігі мен теңестірілуі. Барлық ұлттар мен халықтарды бір жерде тоғыстырған ортақ тарихи тағдыр олардың бәріне ортақ мұраттар мен құндылықтардың қалыптасуына да себепші болады.

Еліміздің Ата Заңында көрсетілгеніндей, Қазақстан – демократиялық, зайырлы және құқықтық мемлекет, оның бүкіл ішкі және сыртқы саясаты биліктің демократиялық институттарын нығайту мен дамытуға, азаматтық және ұлтаралық келісімдерді сақтау мен баянды етуге, ынтымақтастықтың барлық бағыттары бойынша халықаралық байланыстарды кеңейту мен өрбітуге бағыт-бағдар ұстанады. Біздің еліміздің жүргізіп отырған ұлт саясаты өзінің бағыт-бағдары бойынша демократиялық және келісімшілдік, прогрессивті және жасампаздық сипатымен ерекшеленіп келеді. Сондықтан, еліміздегі ұлтаралық келісім мен бірлік қазіргі кезеңде орын алып отырған қоғам өміріндегі әлеуметтік-экономикалық дағдарысты еңсеруде де маңызды роль атқаратын факторлардың бірі бола алады деп ойлаймыз. Өркениетті экономика, өркенді саяси-рухани құрылым дәне дамыған инфрақұрылым және интеллектуалды ұлт қалыптастыру үшін қазір ең керегі – ұлттық ынтымақтастық пен бірлік. Дүниежүзілік озық технология мен интеллектіге сүйенген саяси-экономикалық және әлеуметтік құрылыс қазақ халқымен бірге барлық қазақстандық халықты өркениетті өмірге әкелетіндігіне күмәніміз жоқ.

1. ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы. // Егемен Қазақстан. 2012. 27 қаңтар.

2. «Қазақстанның әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті 50 елдің қатарына кіру стратегиясы». Қазақстан Республикасы Президенті Н.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы // Егемен Қазақстан. 2006. 2 наурыз.

3. Абсаттаров Р.Б. Национальные процессы: особенности и проблемы. – Алматы: «Гылым», 1995. – 135 б.

4. Қаңтарбекова Г. Ұлтаралық қатынастарды зерттеу бағыттары // Саясат. – 2003. – №4. – 47 б.

5. ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы // Егемен Қазақстан. 2009. 6 наурыз.

6. Бұл да сонда.

7. Курганская В.Д., Дунаев В.Ю. Казахская модель межэтнической интеграции. – Алматы: Центр. гум. Ис., 2002. – С. 39.

8. Абсаттаров Р.Б. *Формирование казахстанского народа как гражданской и этнополитической общности // Вестник российского университета дружбы народов. Серия социология. 2008. – № 4. – С. 90.*

9. *Бұл да сонда.*

10. *Бұл да сонда.*

Резюме

В данной статье рассматриваются проблемы межнационального согласия и межэтнических отношений. Показано значение межнационального согласия в контексте стабильности казахстанского общества.

Summary

In given article problems of the international consent and interethnic relations are considered. Value of the international consent in a context of stability of the Kazakhstan society is shown.

ӘЙТЕКЕ БИ ҰРПАҚТАРЫ ТАРИХЫНАН (МҰРАҒАТ ІЗІМЕН)

Қ.М. Әбілсейіт – *т.ғ.д., профессор, ғылыми және халықаралық байланыстар жөніндегі проректор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ*

Атақты Болпыш бидің балалары Әжібай мен Арал алыстан ат арытып бүгінгі Өзбекстан жеріндегі Нұрата төңірегін жайлаған төртқара Жалаңтөс батырдың немере інісі Әйтеке бидің ақ батасын алуға келгенде, қазақ кемеңгері: «Ел жайы – ер азаматтың күндіз есінен, түнде түсінен шықпайтын киелі ұғым. Бұл қазақ нені бастан кешпеді, қазақ болғалы. Өткен – ереуіл, қалған – салауат деумен күн артынан ай, ай артынан жылдар өткізумен, талай қайырма мәуесі күйсе де, тамыры аман келе жатқан жер бетінде екі халық болса бірі – қазақ, бір халық болса – өзі екенін мен ежіктемей-ақ өздеріңізге мәлім. Сонда оның тамырын сақтаған – әуелі бір Алла тағала, сосын мына өздерің секілді сенімді сайыпқыран жампоздар. Шеге-тағаны сақтайды, таға тұлпарды сақтайды, тұлпар ерді сақтайды, ер-елді сақтайды. Елді сақтар Ерлер аман болғай», – деп елінің ертеңіне сеніммен қараған екен. Міне, осы Әйтеке биден бата алған асыл ұрпақ ата-баба сенімін ақтауға барын салды. Тарих соқпағы бұралаң жолдарда оларды сынға салды, шыңдады. Оның даналығын сезінген Әжібай да, Арал да ұрпақтарына өздері алған батаны аманаттады. XVIII ғасырдағы Ресей мұрағаттары деректері Әжібай мен Аралдың қазақ елінің қоғамдық-саяси өмірінде белді роль атқарғанын айғақтайды. Орынбор шенеуніктері Әбілқайыр, Әбілмәмбет хандар және Нұралы, Абылай, Барақ, Ерәлі сұлтандар, Есет батырлармен бірге әрдайым олардың тұрғылықты мекендері туралы ақпараттар жинап отырған [1]. Өз бауырларымен бірге Ембі өзенінің ар жағындағы Көктөбеде көшіп конған Әжібай бидің Орынбор губернаторы И.Неплюевке 1747 жылы 10 шілдеде жолдаған хаты мұрағатта сақталған [2]. Әжібай бидің тағы бір бауыры Алтай батыр есімі 1736 жылы Кіші жүз ханы Әбілқайырдың қабылдауында болған ағылшын суретшісі Джон Кэстль еңбегінде аталады [3]. Алтай батыр ағалары атынан 1742 жылы қазақ пен қалмақ арасында бір ұрпаққа дейін, яғни сол кездегі «еңбектеген бала еңкейген кәрі болғанға дейін» соғыс ашпау туралы бітім жасауға қатысып, Әбілқайыр ханды қолдаған [4]. Келтірілген мұрағат деректері Әйтеке бидің Әжібай, Арал, Алтайлардың әкесі Болпыш бимен замандастығын дәлелдейді. Өкінішке орай, Әйтеке, Болпыш туралы мұрағат деректері еш сыр ашпайды. Соған қарағанда олар Ресей империясының «қазақ даласын Азияны жаулап алудың кілті» деп жар салған кезеңінде өмірде болмаған болуы керек. Мұның өзі биді 1700 жылы қайтыс болған деген пікірлерді жоққа шығарады. Сонымен бірге белгілі ғалым О.Смағұловтың би туралы «Жетпіске келген не одан асқан адам болуы керек. Дегенмен сүйектің Әйтеке бидікі екендігі жөніндегі дәлелдер нақты дей аламын» деген қорытындысын толықтай қолдауға болады [5]. Әйтеке есімі мұрағатқа түспесе де оның Әз-Тәукенің арқа сүйер бас билерінің бірі болғандығы, артына елі ұмытпайтын баталы сөз қалдырып, өз кіндігінен тараған ұрпақтарына елі үшін адал қызмет жасауды аманаттаған. Әйтеке би ұрпақтары туралы мұрағаттық деректер осыны айғақтайды.

Ата шежіреде Әйтеке би – Сығай ханмен замандас Сейітқұлдың шөбересі. Сейітқұлдан туған Ақша Ходжентке (Қоқанға), Жалаңтөс баһадүр Самарқандқа хан болған екен. Әйтеке би танушы көрнекті қаламгер Мұқадес Есламғалиұлы «Әйтеке – Ақшаның он баласының үлкені», – дейді.

Әйтекенің өзі Нұрата тауының Бұхара жеріне қарай созылып жатқан Қыз-Бибі тауы етегінде дүниеге келген. Ел ішінде Әйтеке биді Әз Тәукенің жиені оның анасының аты Қырғұсұлу болған

деген де әңгімелер бар [6]. Әйтекеден Өтебас, Жалтыр, Қонысбай туған. Шежірешілер бұл тізімге Тоғанды да (кейбіреулер Құрыс дейді) қосып, Өтебасты бәйбішеден, ал қалғандарын әменгерлік жолмен алған қайтыс болған ағасының әйелінен таратады [7]. Өкінішке орай, Тоған жөнінде мұрағат деректерінде ештеңе айтылмайды. Сонымен бірге Әйтеке бидің кенже қызы Шақшақ Жәнібекке тұрмысқа шыққан екен. Орыс мұрағаты деректерінде Әйтеке би ұрпақтарының есімі алғаш рет 1748 жылы тамыздағы Әбілқайыр хан өлімінен кейін атала бастайды. Хан өлімін анықтауға барған аудармашы Я.Гуляев қазан айы басында «Төртқара руынан Әйтеке би балалары Жалтыр мен Қонысбай» Батыр сұлтан ауылына келгендігін айтса, Кіші жүзде сол сәтте болған казак атаманы Смайл молда Абдрезяков та аталған ауылда төртқара руынан Қаратоқа, Қонысбай билердің, Жалтырдың, Мырзагелді батырдың, Дәулет бидің болғандығын Орынборға жеткізеді [2, С. 430, 433]. Яғни, Әйтеке би балалары ата қоныстан қашық емес Арал теңізінің оңтүстік-батыс бағытында көшіп қонып, Хиуа ханы Қайыппен, оның сол маңда тұрақтаған әкесі Батыр сұлтанмен тығыз араласқан. Өтебай, Жалтыр мен Қонысбайлар аға ретінде Қаратоқа бидің айналасында болған. Қаратоқа би төртқара Сейітқұлдан тараған ұрпақтар атынан Я.Гуляевке «Батыр сұлтанның баласы Қайыптың Хиуада хан болғанының өзі оған (сұлтанға) жарайды. Ал хан сайлау, сайламау біздің шаруамыз» деп ашық айтқан. Сонымен бірге 1748 жылы 23 қыркүйекте Әбілқайыр ханның күйеу баласы Жәнібек сұлтан Барақ сұлтанның өзінің болашақ тағдырын төртқара Қаратоқа, Қаракесек Қозанай, Мамет аталық, Бағаналы найман Өтебай билерге тапсырғанын және билердің шешіміне көнетіндігін естіген [8]. Мұның барлығы Қаратоқа бидің төртқара руы ғана емес, барлық қазақ рулары алдында үлкен сенімге ие болғандығын дәлелдейді. Орыс шенеуніктері Батыр сұлтанның соңғы жылдардағы тұрғылықты мекені Ұлы жүзбен шектесіп жатыр деп көрсетеді. Бұл жерде қазақ рулары мен Қайып хан, Батыр сұлтан т.б. Әбілқайырдың Ресеймен қарым-қатынасына сенімсіздік танытып, орыс патшасының әрбір қадамына күдікпен қарағанын көреміз. Ол 1748 жылы 15 қазанда Батыр сұлтанның хан сайлануынан анық көрінді. Жәнібек тархан шөмекей, шекті, қарасақал руларының билерін төртқара руы қазақтары арасында жүрген Батыр сұлтанның жанынан кездестірген.

Сонымен Әйтеке би балалары Өтебас, Жалтыр, Қонысбай, немере ағалары Қаратоқа т.б. 1748 жылы 2 қазанда Ырғыз өзенінің сол жақ тармағындағы Қайыңды өзені жағалауында өткен Нұралы сұлтанды хан сайлау рәсіміне бармайды. Мұның өзін олардың Ресей араласқан хан сайлауына ашық қарсылығын білдірсе керек. Бірақ төртқара руынан Құдайназар, Дәулет, Апай, Болат, Тілеубет билер Нұралыға барып қайтады (9). Көп ұзамай елдің оңтүстігінде Кіші жүздің екінші ханы Батыр сұлтан ақ киізге көтеріліп, хан сайланады. С.Абдрезяковтың айтуынша 1748 жылы 15 қазанда Әлімұлдарының шекті, шөмекей, қарасақал, төртқара руларының 20 белгілі би, батыры Батыр сұлтанды өздерінің ханы ретінде мойындаған. Кейін Нұралы ханға келген қазақтар «Батырдың хандыққа өзінің өтініші бойынша сайланғандығын және одан ешқандай қауіп-қатер болмайтындығын» хабарлаған [9, 311-312 pp.]. Бұл жайды зерттеген орыс зерттеушілері де оңтүстіктегі хан сайлауын «Ресейге қарсылық» ретінде түсіндіреді [10]. Қаратоқа би 1748 жылдың аяғында Барақ сұлтанның мәселесін қараған билер сотына қатысады. Сот құн төлете отырып, Барақты ақтап алады. Бұл арада соттың Батыр иелігіндегі жерде өтуі және сот мүшелерінің Батыр, Барақ иелігінде көшіп қонуы да белгілі дәреже ықпал етсе керек.

Батырдың хан сайлануы, Барақ сұлтанның ақталуы сырт көзге қазақ қоғамындағы шиеленістің басталуы болып көрінгенімен, оның арты ішкі бірлікті бұзатындай талас-тартысқа ұласпады. 1749 жылғы 11-25 шілдеде Орынбор қаласында өткен орыс-қазақ келіссөзіне белгілі сұлтан, би-батырлар түгелге жуық жиналды. Кездесуде Нұралы хан бастауымен Ерәлі, Қожахмет, Айшуақ сұлтандар, Есет, Жәнібек тархандар, Серке батыр, төртқара Қаратоқа би т.б. көрінеді. Келіссөз барысында Қаратоқа би екі қайта сөз алып Орынбор губернаторы И.Неплюевке Әбілқайыр ханның орнына Нұралының сайлануын және оны Ресейдің мойындағанын құптап, екі жақты өзара пайда үшін сауда-саттықтың еркін дамуына қолдау көрсететінін жеткізген. Кездесу барысында Батыр хан қарамағында шекті Төлеміс бай басқаратын 500, шөмекей Бөбек би басқаратын 200, төртқара Қонысбай би басқаратын 300 түтін бар екендігі белгілі болды [2, С. 462, 463, 472].

Қаратоқа би 1749 жылы 3 тамызда Батыр ханмен бірге Әбілқайыр ханның асына қатысқан. Капитан А.Яковлевтің айтуынша асқа Кіші, Орта жүзден 200-ге тарта белгілі тұлғалар қатысқан. Жәнібек, Есет тархандармен бірге төртқара руынан Құдаш би, Дәулет би, Құтылымбет би, Сары молла, Момын би, кете руынан Алыбай жасауыл, Алтай, Арал батырлар, алаша руынан Байсақ

би, Тілеу би, Бабатай би, адай руынан Мырзатай батырлар Барақ сұлтанды іздеп табу, Әбілқайыр ханның қалмақ әйелінен туған қызын Жоңғар ханына қалыңдыққа беру, тұтқындар алмасу мәселелерін арнайы талқылаған [11]. Сонымен бірге А.Яковлев шекті руы қазақтарының Нұралыны «аға хан» деп атауға келіскенін атап өтеді.

Дегенмен бұл кездесулерге Әйтеке би балалары бармаған. Олар немере ағалары Қаратоқа би, Құдаш билерді жіберіп өздері оңтүстікте қалған.

1750 жылы 18 қаңтарда Нұралы хан И.Неплюевке жолдаған хатында төртқара руының Сейітқұл бөлімінің сауда-саттықта өзіндік орындары бар екендігін ашық жазып, кей жағдайда оларға өз билігінің жетпей қалатындығын да мойындайды [2, С. 490].

Бұл жылдары Өтебас, Жалтыр, Қонысбай бірге көшіп қонып, Хиуа ханы Қайыппен, әкесі Батыр ханмен сенімді қарым-қатынас орнатады. Олар шекті билері Мойнақ, Бақтыбай, Айдарғали, ақ кете Әжібай, Алтай билермен бірге Ресейде қамауда жатқан Бақтыбай, Алтай балаларын босату жолында ізденеді. Орынбор әкімшілігі белгілі би, батырлардың туған-туыстарын сауда-саттық кезінде ұстап қалып, өз талаптарын орындатуға әбден машықтанып алған-ды. Нұралы да өз билігін күшейтіп, оңтүстіктегі Қайып, Батыр хандарға бағынатын қазақтарды бағындыру үшін кейде арнайы орыс шенеуніктерін айдап салып отырды. Әрине, мұндай жағдайдан Батыр да хабардар болатын. Бірде Қайып хан Ерәлі сұлтан, Мұсылман би т.б. би-батырларға «сендер Ресейдің сыйлықтарына алданғансындар, сондықтан олармен жақсы болғыларың келеді» деп реніш білдірген [12]. XVIII ғасырдың екінші жартысында оңтүстіктегі төртқара руы қазақтары шамамен 3000 түтінге жеткен. Өтебас би, Жалтыр би, Қонысбай би және Қонысбайдың балалары Қаракөбек би, Есекене мырза Қайып хан балалары Сейіт, Шомқара, Ескендірмен бірге Сырдария бойындағы Бұрлыбас елді мекенінде тұрақтаған [13]. Әйтеке би балалары, немерелері бұл кезеңде алдымен Батыр ханға, ол 1771 жылы қайтыс болғаннан кейін Хиуадан Сырдария бойындағы өз иелігіне оралған Қайып ханға бағынады. Сонымен бірге олар Кіші жүздің оңтүстігіндегі кейбір казак руларын басқарған Ерәлі сұлтанмен де сенімді қарым-қатынас орнатқан.

1776 жылы 25 маусымда Нұралы хан Орынбор губернаторы И.А. Рейнсдропқа хат жолдап, өзінің қыстан кейін ел аралап, табын және тама руларындағы Көзкөрмес, Әулие, Арбағыш немесе Жанкөрмес, Көктемір (есімдері өзге-өзге болғанымен бәрі бір адам) бастаған қозғалысты анықтауға күш салғандығын хабарлайды. Ерәлі сұлтанның ханға жазылған хатында төртқара руынан Өтебас, Қаракөбек билерді жібергендігі айтылған. Хан «Досалы сұлтан мен Жетіру қазақтарын адастырып жүрген Көзкөрмес деп жүргеніміз әйел адам, оны өлтіріп, үйін өртейін деп барсам, ол Ерәлі сұлтан иелігіндегі Қиыл өзені бойына көшіп кетіпті» деп хабарлайды [14]. Хаттан белгілі болғандай Өтебас, Қаракөбек билер ханмен бірге ел ішіндегі орыс тұтқындарын босатумен бірге, Көзкөрмес қозғалысын, сауда-саттық мәселелерін талқыға салған. Осыдан кейін Ерәлі сұлтан, төртқара билері өз малдарын Бұхара, Хиуа, басқа да Азия елдеріне саудаға шығару туралы келісімге келген.

1776 жылы қыркүйек айында Ерәлі сұлтанға хан атынан Сырым батыр келген. Сырым сұлтан қол астындағы билермен кездесіп, шекті руы қазақтары тоқтатқан орыс керуені мен оның адамдарын іздестірген [15]. Біздіңше, осы жолы Сырым Әйтеке би ұрпақтарыменде кездескен. Сөйтіп Өтебас би өзінің немере інісі Қаракөбекті Нұралы хан төңірегіндегі билермен таныстырып, ел ісіне араластыруға кірісті. Қаракөбектің осы жолғы Сырым батырмен бірге маңызды мәселелерді шешуге талпынысы өзара сенім мен достыққа ұласады. Араға уақыт сала Қаракөбек Сырым бастаған ұлт-азаттық қозғалыстың негізгі тұлғаларының біріне айналды. Ол немере ағасы Өтебаспен бірге Кіші жүздегі би, батыр, старшындардың 1785 жылғы шілдедегі жиналысына қатысқан. Жиналыс жайылым мәселесін шешу, Жайық бойындағы казак-орыс әскерлерінің озбырлығын тоқтату сияқты күрделі күн тәртібін талқылап, Нұралы ханның өз билігі мен халық сенімінен айрылғандығын атап өтіп, оны орнынан босату туралы бір ортақ пікірге тоқтады. Содан Кіші жүздегі 25 рудың 21-нің атакты би, батырлары қол қойып, хатты орыс патшасы II Екатеринаға жолдайды [16]. Төртқара руынан Өтебас, Қаракөбек билер, Телбай баһадүрлер ел ішінде беделді шекті Сегізбай, кете Көккөз, шеркеш Тұрмамбет, Жарқын, ысық Қаратау, адай Атағозы, беріш Қара, Саржала, масқар Дөкен, байбақты Сырым, жағалбайлы Тотай батырлармен бірігеді. Қазак рулары қалыптасқан жағдайда оңтүстіктегі Батыр ханның ұлы Қайыпқа үміт артып, оның хан тағына отыру мүмкіндігін көтере бастайды. Әрине оның сенімді үгітшілері негізінен шекті, төртқара руларының беделді билері болатын. Олар Қайыптың ата бабасының қазақтың бас ханы болғандығын, оның тегінің парсы елімен, Хиуа, Бұхаралармен байланысын ескеріп, Ресейдің саяса-

тына айтарлықтай байлаулы еместігін түсінді. Бұл уақытта Қайып ханның Қаракөбек бидің иелігінде екендігі анықталды. Оны Сырым батырға Ақсақал Барбы мекенінен келген бауыры Дос хабарлайды. Дос 1785 жылы 2 қазанда Қаракөбек бидің Қайып ханды тұтастай отбасымен, ағайындарымен бірге өз жанына көшіріп алып, қазақ билері мен батырларынан хабар күтіп отырғанын жеткізеді [17].

Сонымен Кіші жүзді ұзақ жылдар бойы басқарған, соңғы жылдары елімен байланысын үзген Нұралы ханды ауыстыру мәселесі күн тәртібіне қойылады. Сырым батыр да Қайып Батырұлына сеніммен қарайды. Бұл саясат жүзеге асса Әбілқайыр өлімінен кейін екіге бөлінген хандық қайта бірігетін еді. 1785 жылы Орта жүзде болған капитан И.Г. Андреев өз жазбасында «Алшын болысында айрықша хан Қайып бар. Ол Нұралы, Уәли хандардан еш кем емес. 12000 шаңырақты басқарып, Сырдария өзені бойында көшіп қонады» деп жазады [18]. Ал 1786 жылы 9 наурызда Сырым бастаған Халық Кеңесіне куә болған ахун М.Хұсайнов пен адыютант М.Черкасский Әбдіжәлел қожадан Қайыптың бұрын Хиуаны басқарғандығын, 16 жылдан бұрын Кіші жүзге оралғандығын, қазір Ұлы Борсықта мекендейтіндігін естиді [19]. Кеңеске қатысқан би, батырлар, барлығы 1000 жуық елдің игі жақсылары Қайыпқа үміт артады.

Осындай жағдайда 1786 жылы көктемде Орынбор әкімшілігі Нұралы ханды ел ішіндегі күрделі мәселелерді талқылау сылтауымен Ресейге кездесуге шақырып, 3 маусымда хандық дәрежесінен айырып, Уфа қаласына жер аударды. Патша шенеуніктерінің мұндай шешімі қазақтың өзі шешетін мәселені қолға алып, Нұралыны елден Ресейге көшіруі би-батырлардың заңды наразылығын туғызды. 1786 жылдың жазында Өтебас би, Қаракөбек би, шекті Сарытай Байжанов, төртқара Қарабыз Тілеумурзин, Ақбота Үсенов, жағалбайлы Тотай батыр т.б. 80-ге жуық белгілі тұлғалар Орынбордан «Нұралы хан мен Айшуақ сұлтанды елге қайтаруды» талап етті. Осындай мәтіндегі хат Сырым атынан да жолданды. Бірақ хатқа Сырым мөрі соғылмады. Сондықтан орыс әкімшілігі Сырымның хаты дегенге күмәнмен қарады [20]. Өйткені, Сырым шамамен 1786 жылдың маусымында Ерәлі сұлтан иелігіне күшпен әкетілді деген хабар жеткенді [20, 27-28 pp.]. Мұрағаттық деректері Сырымды Есім сұлтанның төртқара руының биі Қаракөбек ауылына ертіп келгендігін айғақтайды. Сырымтанушы М.П. Вяткин бұл жағдайды ескере отырып, Қаракөбек би Ерәлі сұлтанды қолдап, еш негізсіз Сырымды аулында ұстап, батырға дұшпандық көзқараста болды деп түйіндейді [21]. Біздіңше, Қаракөбек Сырымды өз ауылында қамауда ұстады деген пікір еш сын көтермейді. Біріншіден, Қаракөбек атам заманнан бері Ерәліге емес, Батыр хан, Қайып хандарға бағынды және олармен іргелес қоныстанды. Мұны бидің 1785-1786 жылдары Қайыпты Кіші жүз ханының тағына көтеруді қолдауы да дәлелдейді. Екіншіден, дәл осы сәтте би-батырлар күтпеген жағдай, Ресейдің Нұралы хан мен Айшуақ сұлтанды кездесуге шақырып, елге қайтармай Уфаға жер аударғаны, оған барша қазақ куә болғаны белгілі. Ханды қайткенде де елге қайтару, оны тақтан айырса да, ішкі бірлікті сақтау мәселесі күн тәртібінде тұрды. Ол үшін би-батырлар, сұлтандар барлық мүмкіндікті пайдаланды. Оның бір жолы патшаға хат жазу болса, Өтебас та, Қаракөбек те, Қайып ханның бауыры Қарабай сұлтан да сол тізімде болды. Яғни, Әбілқайыр, Батыр ұрпақтары Нұралы ханды елге қайтаруда өзара бірікті. Ал оның екінші жолы ретінде Өтебас би, Қаракөбек би т.б. Бұхарадан шыққан орыс керуендерін тоқтатты. Ол жөнінде орыс көпестері, М.Дилянчев пен И.Григорьев 1787 жылы тамызда Орынборға хабарлайды. Олардың айтуынша, қазақтарды Ерәлі сұлтан мен оның күйеу баласы Артық сұлтан басқарған [22]. Үшіншіден, кейін мұндай жағдайды тексерген О.А. Игельстром «төртқара ауылында жатқан Сырымды Қаракөбектің немере бауыры арқылы босаттым. Оған бостандық берген Ерәлі сұлтан емес, Қаракөбек старшын» деп жазады [23]. Бұл мәліметті Орынбор обер коменданты Я.М. Зенбулатовтың орыс әкімшілігіне жазған хаты да толықтыра түседі. Хатта Ерәлі сұлтанның шекті Сарытай биге, төртқара руының басшысы Өтебасқа Сырымды ешқайда жібермеуді тапсырғаны, бірақ Қаракөбек пен Басықараның келісіп Сырымды босатып жібергені жазылған [24].

Мұның барлығы Сырым батырдың Әйтеке би ұрпақтарымен сенімді қарым-қатынаста болғандығын дәлелдейді. Бұған қоса дәл осы кезеңде, 1787 жылы жазда Қаракөбек бидің немере бауыры Орынбордағы сауда үйіне оңтүстіктен керуен бастап келеді. О.А. Игельстром онымен жеке кездесіп, Қаракөбекке хат жолдаған. Нәтижесінде Сырым батыр оңтүстіктен Жайық бойына қайтып келеді [16, С. 114-115].

Содан 1787 жылы 14 қыркүйекте Сырым, Сегізбай, Саржала, Көккөз, Атағозы, Қаракөбек, Бөдене, Қаратау, Сопыра, Дөнен барлығы 18 би қол қойып, О.А.Игельстромнан Нұралы хан мен

Айшуақ сұлтанды елге қайтаруды талап етеді. Нәтижесінде Айшуақ елге оралды [20, 50-51 pp.]. Хатқа назар аударсақ қол қоюшылар арасында төртқара Басықара бидің де есімі кездеседі. Ол – Қаракөбек бидің немере бауыры, атасы Сейітқұлдың үшінші баласы Төлестен тарайтын ұрпақ. 1787 жылғы қыркүйекке дейін Қаракөбектің есімі үнемі немере ағасы Өтебас бимен бірге аталса, бұдан әрі оның жанынан Басықара биді байқаймыз.

Осы кезеңде патша шенеуніктері Кіші жүзде хандық басқаруды жоюдың бастапқы шаралары ретінде Байұлы, Әлімұлы және Жетіру бірлестіктерінде 3 расправа құрып, біртіндеп ел билігіндегі сұлтандарды ығыстыра бастайды. О.А. Игельстром расправаның қызметі жанданбай тұрған кезде билікті бас старшындарға жүктейді. Әлімұлдарына Сарытай, Қаракөбек, Мұратбек билер, Байұлдарына Сырым, Қаратау билер, Жетіруға Тіленші, Жанболат батырлар басшылыққа ұсынылды. Елді басқарудағы өзгерістерге қарамастан қазақ рулары патша реформасын, яғни қазақтың дәстүрлі басқару жүйесін жойып, жаңа орыстық басқару енгізуге ашық қарсылық танытты. Билер Қайыпты хан сайлау жоспарларын жалғастыра берді. Мұны ескерген патша үкіметі Сырым батырға, Қаракөбек биге тархандық атақ беріп, оларды өз саясатын қолдаушылар қатарына қосуды көздейді. Алдымен, 1787 жылы 19 қарашасында Сырым батырға тархандық атақ берілсе, 1789 жылы наурыз айында Қаракөбек биге арнайы грамота жіберілді. Тархандық грамота мәтінінде: «Қазақтың Кіші Ордасының Әлімұлы руының старшыны Қаракөбек бидің бізге адал қызметімен берілгендігі үшін, оның балалары мен ұрпақтарына тархандық атақ берілді. Қырғыз-қазақ сұлтандары мен би-батырлары және барлық қырғыз-қазақ жауынгерлері мен қарапайым халқы Қаракөбек биге берілген тархандық атақты танып, құрмет тұтып, сыйлауларын және барлық хаттарда есіміне тархан шенін тіркеп жазуды бұйырамын. Қаракөбек бидің және оның балалары мен ұрпақтарының біздің ықыласымызды сезініп, бізге адал қызметімен берілгендіктерін дәлелдейтін қызметтерін және қайырымды істерін мәңгі жалғастыра беретіндіктеріне сеніп, Қаракөбек биге осы тархандық грамотаны тарту еттік» делінген [25]. Патша сыйлаған тархандық атаққа билер масаттанбай, керісінше оның шекара бойындағы кейбір мүмкіндіктерін пайдаланып, қазақ-орыс қатынасындағы күрделі мәселелерді шешуге ұмтылды. 1790 жылы 2 тамызда Қаракөбек тархан мен төртқара Жантөреұлы Шұбар би Ресей Сыртқы істер коллегиясының мүшесі А.А. Безбородкоға «атаман Д.Донсков басқаратын казак-орыстар әйелдерді өлтірді, кейбіреулерінің ішін жарып, балаларын суырып алып, бастарын шапты» деп ашына хат жолдады [26]. 1790 жылы тамыз айында Уфа қаласында Кіші жүзді 1748-1786 жылдар аралығында билеген Нұралы хан қайтыс болды, ал бұдан бір жыл бұрын билер үміт артқан Қайып Батырұлы да дүниеден өтеді. Екі бірдей ел басқарған тұлғаның қатарлас дүниеден өтуі тағы да ішкі арасалмақты өзгертті. Орынбор әкімшілігі оны ұтымды пайдаланып, хандық билікті әбден шайқалту мақсатында қартайған Ерәлі сұлтанды 1791 жылы 4 қыркүйекте хан сайлап тынды. Орынбор губернаторы А.А. Пеутлинг «хан сайлау кеңесіне Әлімұлдары, Байұлдары мен Жетірудан екі-екіден старшындар қатысып, Ерәліні сайлады» деп патша әкімшілігіне хабарлайды. Ата дәстүрді бұзып, казак би-батырларының барлығын жинап келісімін алмаған мұндай қасақана жасалған заңсыздыққа тағы да Сырым, Мұратбек, Қаракөбек, Басықара т.б. би-батырлар қарсы көтерілді [26, 164-167 бб.]. Осы тұста Сырым мен Қаракөбек Қайып хан ұрпағы Әбілғазы сұлтанмен бірлесіп, үлкен кеңес өткізеді.

1792 жылы 25 шілде де қазақ билері А.А. Пеутлингке наразылық хатын жолдап, өзара келісімнің бұзылғандығын хабарлайды. Құйтырқы саясатқа қарсылық ретінде қыркүйек айында Ордадан Сырым, Қаракөбек, Басықара билер Нұралы хан баласы Есенғали сұлтанды хан сайлайды [27]. Аталған билерге шекті Сегізбай, төртқара Сарыалтай қосылып, 1792 жылы 11 қыркүйекте А.А. Пеутлингке жазған хатында «Ресейдің халық кеңесінсіз және билер келісімінсіз хан сайлап алғандығын» ашық айыптайды. Көп ұзамай билер Ресейге қарсы соғыс жариялайды. Хабарды естіген бойда губернатор Сырымға, Тіленшіге, Бөденеге, Қаракөбек пен Басықараға арнайы молдалар арқылы хат жолдап, патша рақымын ұсынып, қоқан-лоқы көрсетуден аса алмады (26, 169-170 б.). Бұл хатқа назар аудармаған билер губернатор А.А. Пеутлингтің саясатын Петербургке жаза бастайды. Сырым, Қаракөбек, Боранбай билер Петербургтегі казактар депутаты Шерғазы Қайыпұлы арқылы граф П.А. Зубовқа (1793 жылы көктемде), 1794 жылы 4 қаңтарда II Екатерина патшаға хат жеткізеді. Осыдан кейін Шерғазы сұлтан шиеленіс себептерін анықтау үшін Ордаға жіберіледі [28]. П.А. Зубовтың хабарына сенсек Шерғазы сұлтан 1793 жылы шілдеде Орынборға жіберілген. Сұлтан қолында ешқандай билік болмаса да, қазақ-орыс қатынасын реттеу үшін А.А. Пеутлингтің небір кедергілеріне қарамастан Сырым бастаған би-батыр, сұлтандармен кездесуге келеді. Кездесу

1793 жылы қазан айында Елек қорғаны маңында өтіпті. Бұл жолы Сырым батыр жанынан Басықара биді кездестіреміз [21, С. 322-323]. Араға уақыт сала, 1794 жылдың наурызында Шерғазы сұлтан П.А. Зубовқа кездесу қорытындысын және Сырым батыр, Қаракөбек би мен өзге де тұлғалардың өзін Ордаға жібергені үшін алғысын жеткізеді. [26, 175-176 б.].

1794 жылы 10 маусымда Ерәлі хан қайтыс болғаннан кейін 1795 жылы 17 қыркүйекте Есім сұлтан хан сайланған кезеңдегі тарихи оқиғаларда Әйтеке би ұрпақтарынан осы кезде елге беделді Қаракөбектен басқа оның інісі Басықара, Боранбай, Өтебас би баласы Жанас есімдері аталады. Жаңа жағдайда Есім Әйтеке би ұрпақтарының сеніміне ие болуды көздейді. Сол үшін сұлтан 1794 жылы 10 қыркүйекте Шақғазыұлы Абылай сұлтанды Әбілғазы мен Қаракөбекке жіберіп, «Ресеймен татуластырам» деген уәде береді [29]. Ал Жанас Өтебасұлы 1794 жылы 18 маусымда Орынбор экспедициясына Мұратбек Айбасов, Қараша Қалыбеков, Базарбай Құдайбергеновтермен бірге Есімді хан сайлау қажет деп хат жолдайды [30].

Мұндай жағдайда Сырым мен Қаракөбек билер бауырлары байбақты Қойсары мен төртқара Боранбайды қайта-қайта Есімге жіберіп, оны ел ортасында өтетін жалпы қазақтық кеңеске шақырған. Бұл жайды Есімнің өзі 1794 жылы 17 қазанда А.А. Пеутлингке хабарлаған [31]. Есім хан сайланғаннан кейін Ресей бағытын ұстанып, ел ортасындағы кеңестерге бармай қояды. Өзара келісім үшін жасалған қадамдар сәтсіз аяқталып, оның соңы 1797 жылы 27 наурызда Есім ханның өлтірілуіне әкеп соғады. Орыс үкіметі мен Нұралы хан ұрпақтары Сырымның артына түседі. Соған қарамастан 1797 жылы 29 тамызда Сырым батыр жанына Қаракөбек, Басықара, Манас Өтебасұлы, Жанназар, Көккөз, Наурызәлі бастаған әлімұлдарын, Бекмамбет, Құлмамбет, Бөдене, Сасай, Марқаш бастаған байұлдарын, Жетірудің би-батырларын ертіп, 1000-ға жуық адамымен Хан кеңесіне келеді. Кеңес соңында қазақ-орыс қарым-қатынасындағы талас мәселелерді шешу үшін әлімұлдарының басшылығы Қаракөбекке, байұлдарының билігі Сырымға жүктеледі [32]. Бұған қоса Қаракөбек бидің немере інісі Боранбай би Кіші Қобда бойында Айшуақ сұлтанның басқаруымен өз жұмысын бастаған (1797 жылы 8 тамыз) Хан кеңесіне сайланды. Яғни, би-батырлар Әбілқайыр хан ұлдарынан қалған ақсақал Айшуақ сұлтан арқылы белгілі дәрежеде ішкі келісімді қалыптастыруға мүдделігін танытты.

1798 жылы күзде Сырым, Қаракөбек, Жанназар, Сарышоңай, Көккөз т.б. билер бірлесе отырып, шекарадағы әскерилердің озбырлығын Ресей коммерция министрі И.П. Румянцевке жеткізеді [33]. Сонымен Әйтеке би ұрпақтары XVIII ғасырда ел алдына жарқырай шығып, қоғамдық-саяси өмірдегі белсенділігімен көрінді. Ресей саясаткерлері оларды қазақтың қамқоры ретінде таныды. Өтебас, Қаракөбек, Боранбай билердің, олардың бауыры Басықараның ел ішіндегі беделін үнемі есепке алып, назардан тыс қалдырмады. Әсіресе, Әйтеке бидің немересі Қаракөбектің Ордада аса беделді екендігіне, тіпті Айшуақ ханға қарағанда халық алдында Қаракөбектің сөзі өтімділігіне куә болды. XVIII ғасырдың соңғы 50 жылын саралаған Орынбордың әскери губернаторы Н.Н. Бахметев орыс патшасы І Александрға «Ордада шекті, төртқара, шөмекей рулары өз еркіндігімен, әрі көптігімен көзге түседі. Олардың басшылары Қаракөбек, Жанназар билер Сырдария, Қуандария бойларында, Ембі, Елек өзендерінің жоғары жақтарында көшіп-қонады. Оларды 10 мың әскери күшпен бағындыру қажет» деп хабарлайды.

Кейін Қаракөбек бидің XIX ғасырдың басында Әбілғазы хан, Шерғазы сұлтан, шекті Жанназар, Жанұзақ, өз бауырлары Есекене, Басықара, Жанас, Манас, Боранбай, олардан басқа төртқараның Құламан бөлімінен Қара Алтай, Сары Алтай, Ақтүн бөлімінен Ақбұт, Алтай билермен бірге көшіп-қонатыны анықталды. Бұған қоса 1805 жылы 25 маусымдағы мүфти М.Хұсайыновтың жазбасы арқылы төртқара руының үлкен 4 бөлімге, ал олардың 41 бөлімшелерге бөлінетіндігін, солардың ішінде Қаракөбек тархан мен оның інісі Есекене (қайтыс болған) билердің барлық жан-ұялары, балалары, немере, шөберелерін қосқанда 100 түтіннен асатындығы белгілі болды [16, С. 195, 222, 227]. XIX ғасыр басында Қаракөбек би Қайып хан әулетімен құдандаласып, Шерғазы сұлтанды өзіне күйеу бала етеді [34]. Әйтеке би ұрпақтары туралы құнды деректерді 1803 жылы 23 шілдеде Орынбордан Бұхараға шығып, кейін 30 қыркүйекте қайта оралған поручик Я.П. Гавердовский қалдырды. Ол сапар барысында Қаракөбек, Басықара, Боранбай билермен кездескен. 1803 жылы 12 тамызда Басықара ауылына келіп, қонақ болған поручик «Бізді киіз үйден қашықтау жерден бидің балалары күтіп алып, аттарымызды жетектеп үй алдында күтіп тұрған Басықараға әкелді. Би көңілденіп, әрқайсымызды аттан түсіріп, қонақжайлық танытты. Киіз үйге қымбат кілем төселген. Бәріміз отырған соң, би өзі қымыз құйып, балалары арқылы бізге берді»,

– деп жазған. Орыс елшісі Қаракөбек ауылына 14 тамызда келген. Осында Я.П. Гавердовский төртқара руының шығу тегі туралы естіп, оны жазбаға түсірген. Би ауылында орыс керуенінің Бұхараға жетуі туралы кеңес болып, оны Қаракөбек бидің өзі жүргізген. Поручик төртқара руының Қаракөбек биге бағынатындығына көзі жеткізіп, әрі оның жанұясында 100-ге дейін адам бар екендігін анықтайды. Бұған қоса «Қаракөбек – бізге кездескен қазақтар ішінен ең дәулеттісі. Оның 2000-дай жылқысы, 10000-дай қойы басқа да малдары бар. Оның киіз үйі керуен тауарларына толы» деп сипаттайды [35].

Мұның барлығы Әйтеке бидің ұрпақтары мен бауырларының қалың қазақтан оза шығып, еліне қызмет жасағандығын дәлелдейді. Би, батыр, мырза атанған олар халқымен бірге көшіп-қонды, қиын қыстау жаугершілік заманда ауыртпалықты елімен бірге көріп, одан шығар жолды бірге іздеді. Ел азаттығы үшін Сырым көтерілген тұста оның жанынан табылып, қазақ-орыс қатынасының шиеленіскен жылдары қауіп қатерге қарамастан ел игілігі үшін Орынбор-Бұхара керуен жолдарын өз мойындарына алып, оңтүстіктегі Хиуа, Бұхара хандықтарымен, ал ел ішіндегі түрлі мәселелерді Әбілқайыр, Батыр хандар ұрпақтарымен бірлесе шешіп отырған.

Бір сөзбен айтар болсақ, бабасы мұраттаған «Елдің бағын ашпаса, ер мұратқа жетер ме?! Ерінің сағын сындырса, ел мұратқа жетер ме?! Ел тірегі – ері, ер тірегі – елі бола білген қауымның бағы кетер ме?» деген асыл сөз Әйтеке би ұрпақтарының ант-аманатындай болды.

1. РИССМ, 122 қ., 1747, 122/1 т., 3 іс, 268 н.; КРО 1, – С. 369.
2. КРО 1, – С. 339.
3. Кэстль Джон. 1736 жылы Кіші жүз ханы Әбілқайырға барып қайтқан сапар туралы. – Алматы, 1996, – 32 б.
4. РИССМ. 122 қ., 1742, 122/1 т., 4 іс, 50-57 н.; КРО 1, – С. 201.
5. Смағұлов О. Әйтекенің сүйегі бидің ұзақ жасағанын көрсетеді // Аңыз адам, №24 (36) желтоқсан 2011, – 11 б.
6. Қуандықов Б. Әйтеке би Әз Тәукенің жиені болған // Аңыз адам, №24 (36) желтоқсан 2011, – 11 б.
7. Аңыз адам, №24, желтоқсан, 2011.
8. РИССМ. 122 қ., 1748, 122/1 т., 4 іс, 357 н.; 8 іс, 34 н.
9. РФ ОрОММ 3 қ., 1 т., 18 іс, 177 н.
10. Мейер Л. Киргизская степь Оренбургского ведомства. – СПб., 1865, – С. 12; Терентьев М.А. История завоевания Средней Азии. Т – 1, – СПб., 1903, – С. 57.
11. РИССМ. 122 қ., 122/1 т., 1749, 4 іс, 245-248 нн.
12. РИССМ 125 қ., 125/1 т., 1753-1754, 1 іс, 55 н.
13. РМКАМ 10 қ., 3 т., 585 іс, 44 н.
14. РФ ОрОММ. 3 қ., 1 т., 153 іс, 123-126 нн.; Мұқтар Ә.Қ. Азаттық таңы жолында. – Алматы: Ғылым, 2001, – 118 б.
15. РФ ОрОММ, 3 қ., 1 т., 153 іс, 171, 268-274 нн.
16. Материалы по истории Казахской ССР (1785-1828 гг.). – Москва-Ленинград, 1940. – С. 53
17. Исмурзин Ж.А. Батырұлы Қайып хан және оның әулетінің тарихы (1745-1860 жж.). Тарих ғ. к. дәрежесін алу үшін дайындаған диссертациясы. – Орал, 2008, – 69 б.
18. Андреев И.Г. Описание Средней Орды киргиз-кайсаков. – Алматы, 1998, – С. 118.
19. РМЭТМ. 52 қ., 1/194 т., 367 іс, 102 н.
20. РИССМ 122 қ., 122/3 т., 1786-1787, 12 іс, 9-13 нн.
21. Вяткин М.П. Батыр Срым. – Москва – Ленинград, 1947, – С.232
22. РФ ОрОММ. 5 қ., 1 т., 21 іс, 38, 67, 78-81, 84-87 нн.
23. РИССМ. 122 қ., 122/3 т., 1786, 4 іс, 5 н.; Мұқтар Ә.Қ. Азаттық таңы жолында. – Алматы, 2001, – 152-153 б.
24. РФ ОрОММ. 5 қ., 1 т., 29 іс, 331-338 нн.
25. Вяткин М.П. Батыр Срым. – С. 258; КРО-1, – С. 132-133.
26. Мұқтар Ә.Қ. Азаттық таңы жолында. – Алматы: Ғылым, 2001, – 162 б.
27. РФ ОрОММ 5 қ., 1 т., 44 іс, 136-137, 285-286 нн.
28. РМКАМ. 193 қ., 1 т., 334 іс, 9-11 нн.; Мұқтар Ә.Қ. Азаттық таңы жолында. – 172-173 бб.
29. РФ ОрОММ 5 қ., 1 т., 53 іс, 131 н.
30. РФ ОрОММ 5 қ., 1 т., 58 іс, 16-17, 49 нн.
31. ҚРОММ 4 қ., 1 т., 190 іс, 1-5 нн.

Резюме

В статье исследуется общественно-политическая деятельность потомков Айтеке бия, и данный вопрос впервые изучается в казахстанской историографии. Как мы знаем, Айтеке би является одним из выдающихся личностей Казахстана XVII-XVIII веков. Несмотря на отсутствия архивных материалов по истории Айтеке бия, его потомки (как показывают архивные источники) внесли определенный вклад в сохранение казахской государственности.

Summary

In the article, political activity of Ajteke bi's descendants is investigated, and this question is studied for the first time in the kazakhstan historiography. As we know, Ajteke bi is one of famous figure of Kazakhstan in XVII-XVIII centuries. Despite of archival materials absence on Ajteke bi history, his descendants (according to archival sources) have brought the certain contribution to the preservation of the Kazakh statehood.

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ МАЛЫХ ГОРОДОВ КАЗАХСТАНА

Т.М. Байсалбаева – к.и.н., доцент, кафедра Всемирной истории, КазНПУ им. Абая

Становление и развитие малых городов в Казахстане происходило под решающим воздействием специфики формирования базовых отраслей промышленности. Под влиянием промышленного освоения регионов Казахстана исторически сложилась структура городских поселений, преимущественно состоявшая из малых городов численностью до 20 тыс. Так, в Казахстане по данным Всесоюзной переписи населения 1959 г. из 43 городов в 25-ти численность населения не превышала 50 тыс. чел. В них проживало 15% городского и 7% всего населения. По данным Всесоюзной переписи 1989 г. таких городов было уже 51 из 84.

В региональном разрезе размещение городских поселений выглядело следующим образом. В Западном Казахстане наибольшее количество городских поселений было расположено в Актюбинской области. В 1939 г. в области насчитывалось три города – Актюбинск, Челкар и Темир, а также несколько поселков городского типа – Алга, Эмба, Шубар-Кудук. В 1959 г. число городов не изменилось, прибавилось три городских поселка – Кандагач, Хром-Тау и Батамшинский. В Гурьевской области в 1959 г. существовало всего два города – Гурьев и Форт-Шевченко, к уже имеющимся поселкам – Балыкши, Доссору, Макату и Индерборскому присоединился новый поселок нефтяников – Кульсары. В Уральской области сеть городских поселений состояла в 1939 г. из одного города – Уральска, в 1959 г. прибавился поселок городского типа – Казахстан. Можно сказать, что Западный Казахстан в 1959 г. обладал наименее развитой структурой городских поселений, уровень его урбанизированности был наиболее низким во всем Казахстане [1].

В Восточном Казахстане уровень урбанизации был одним из самых высоких, причем наиболее высокие темпы появления новых городов пришлось в нем на период модернизации. В исследуемый период в нем происходило дальнейшее развитие сети поселков городского типа. В 1959 г. в Восточном Казахстане было шесть городов – Усть-Каменогорск, Лениногорск, Зыряновск, Зайсан, Семипалатинск и Аягуз. К сети поселков городского типа в 1959 г. прибавились Серебрянка, Белоусовка, Верхнеберезовский, Атасу, Каражал, Актогай и др. Как мы видим создание новых городских поселений в Восточном Казахстане было по-прежнему связано с промышленным освоением природно-минеральных ресурсов [1, с. 16].

К 1959 г. наиболее урбанизированным регионом в республике стал Центральный Казахстан. В нем располагалось шесть городов, среди которых крупнейшей являлась Караганда, ставшая в исследуемый период вторым по численности городом после столицы Алма-Аты. Кроме того, в регионе имелся поселок городского типа Джезказган, впоследствии преобразованный в город.

Росту городских поселений в Северном Казахстане дало толчок освоение целинных и залежных земель. Поэтому в регионе опережающими темпами шло возникновение поселков городского типа,

выполнявших функции центров сельскохозяйственного производства. По сравнению с 1939 г. в регионе сеть поселков городского типа увеличилась на 20 ед., при этом подавляющее их большинство возникло в связи с сельскохозяйственным производством. Особенно большое их количество возникло в Северо-Казахстанской и Целиноградской областях. Среди новых поселков следует назвать – Булаево, Мамлютку, Смирновский, Алексеевку, Джетыгару, Есиль, Шортанды и др.

Что касается Южного Казахстана, то особенностью этого региона являлось то обстоятельство, что большинство городов в нем возникло еще в дореволюционный период. В послевоенный период сеть городских поселений в Южном Казахстане не подверглась существенным изменениям. Разработка месторождений полезных ископаемых привела к возникновению Джетысары в Чимкентской области и Текели – в Алма-Атинской.

Такой была сеть городских поселений Казахстана на 1959 год. Позднее сеть городов расширилась за счет преобразования некоторых городских поселков. Так, были преобразованы поселки городского типа: Алга – в августе 1961 г., Чу – в декабре 1960 г., Уштобе – в июне 1961 г. Серебрянка – в июле 1962 г., Шемонаиха – в октябре 1961 г.

В марте 1962 г. преобразован в г. Красноармейск, который в 1939 г. был поселком городского типа. Часть поселка городского типа Заводского в августе 1961 г. была преобразована в г. Абай. А в январе 1960 г. поселок городского типа Актогай был отнесен к сельской местности [1, с. 17].

Наибольшие изменения в численности и структуре городских поселений произошли в Северном Казахстане. К началу 60-х гг. число городов в Северном Казахстане увеличилось по сравнению с восстановительным периодом в три с лишним раза, число городских поселений – в 10 раз. Сеть городских поселений достигла к концу 50-х гг. 41, из них подавляющую часть составляли малые города и поселки городского типа численностью до 10 тыс. чел. Большинство из них возникло в 50-е гг., когда отмечался и наибольший рост старых городов [2].

Большинство рабочих поселков в середине 60-х гг. имело по 8-14 тыс. жителей, а в самых крупных из них – Кушмуруне и Аксу – население достигало уже 17-20 тыс. человек. По существу, многие из таких поселков могли быть отнесены к малым городам. Но были среди рабочих поселков и совсем мелкие, с населением в 2-3 тыс. человек – это в основном поселки при рудниках.

Значительный импульс процессу урбанизации в Северном Казахстане дало освоение целинных и залежных земель. В силу растущих экономических связей и потребностей сельские поселения трансформировались в городские. Так, весьма характерны были для Северного Казахстана города и рабочие поселки, возникшие из сел. Чаще всего это были административные центры сельских районов, оказавшиеся на линиях железных дорог [3]. В таких центрах размещались крупные элеваторы, автобазы и нефтебазы, заводы по ремонту сельскохозяйственной техники, автомашин, иногда железнодорожных вагонов и локомотивов, а также маслозаводы и мельницы. Размещение таких поселений было обусловлено уровнем развития земледелия и наличием железной дороги, а густота размещения зависела от «плотности» производства сельскохозяйственной продукции на единицу площади сельскохозяйственных угодий.

Первые центры сельских районов возникли в северных зерновых районах на Сибирской и Трансказахстанской магистралях еще в предвоенные годы – это Булаево, Мамлютка, а позже – Смирново, Красноармейск, Макинск. По мере освоения целинных земель и интенсификации сельского хозяйства число городских поселений, возникших за счет преобразования сельских пунктов, росло, они появились и в южных частях. В 50-е годы было образовано 12 новых таких поселков, а из числа прежних три преобразованы в города (Красноармейск, Алексеевка, Есиль).

К этому типу городских поселений близко примыкали рабочие поселки, возникшие из пристанционных, не являвшихся административными центрами районов, но выполняющие функции транспортных пунктов. Городских поселений транспортного типа в Северном Казахстане насчитывалось 10, т.е. около шестой части всего числа городов и рабочих поселков.

Почти треть числа городских поселений составляли горняцкие города и рабочие поселки, возникшие при разрабатываемых месторождениях полезных ископаемых. Среди них выделялись города: центр железорудной промышленности – Рудный, угольной – Экибастуз, асбестовой – Джетыгара, бокситовой – Аркалык. В числе горняцких рабочих поселков преобладали поселки при золотых и полиметаллических рудниках (Аксу, Жолымбет, Майкаин, Акбеит и др.); имелись также поселки при солепромыслах (Таволжан), угольные (Шоптыколь) и др.

Время их возникновения и темпы развития обуславливались видом полезных ископаемых, размерами запасов, масштабами и очередностью их освоения. В одном случае это небольшие (с

2-3 тысячами жителей) рабочие поселки при мелких золотых рудниках или солепромыслах; в другом – более крупные поселки при больших рудниках (Аксу – около 20 тыс. жителей), в третьем – бурно растущие с усложнением функций города. Наиболее крупными и перспективными из них являлись: Экибастуз – в будущем центр союзного значения по добыче энергетических углей и производству электроэнергии; Джетыгара – важная асбестовая база страны; крупнейшая железорудная база Урала и Казахстана – Рудный.

В 60-х гг. появился новый для Северного Казахстана тип города – энергометаллургический центр. Таков город Ермак, который возник как необходимое звено формирующегося Павлодарско-Экибастузского энергопромышленного узла, с гигантской ГРЭС и крупнейшим заводом ферросплавов.

В Северном Казахстане немало живописных мест, располагающих курортными ресурсами. Здесь выросли курорты союзного и республиканского значения: Боровое в Кокчетавской области и почти «двойник» его – Боровское – в Кустанайской, а также степной грязелечебный курорт Моилды – в Павлодарской области. При наиболее крупном курорте союзного значения – Боровой (Кокчетавская область) возник одноименный курортный поселок (7,6 тыс. жителей), население которого занято главным образом обслуживанием курорта.

Несколько иная структура городских поселений существовала в Южном, Западном и Центральном Казахстане.

Так, вокруг Алматы возникали поселки городского типа – Фабричный, Бурундай. Из малых городов можно отметить Кентау в Чимкентской области, возникший в 1955 г. на месте рудника Миргалымсай.

Что касается Западного Казахстана, то в исследуемый период он отличался наименьшей урбанизированностью. В 50-е гг. к уже существовавшим нефтяным поселкам Эмбе и Доссору прибавился поселок городского типа Кульсары, ставший первым звеном в освоении запасов углеводородов в регионе.

В Центральном Казахстане структура городов начала складываться в период модернизации. В послевоенный период произошел процесс перевода бывших рабочих поселков в города. Так, если в 1939 г. в Центральном Казахстане было три города и шесть рабочих поселков, то в 1959 г. уже 6 городов (из них 5 республиканского, краевого и областного подчинения), 15 поселков городского типа [1, с. 19].

Во второй половине 50-х годов, в связи со строительством и эксплуатацией новых угольных шахт и разрезов, начинается заселение шахтерских городов-спутников вокруг г. Караганды: Сарани, Шахтинска, Абая.

По данным Всесоюзной переписи 1959 г., количество городских поселений в Казахстане составило 182, из которых 146 являлись малыми городами с численностью населения до 20 тыс. чел.

При этом в областях с невысоким уровнем урбанизации малые города составляли подавляющее количество городских поселений. Так, в Алматинской области из 15 городов 12 являлись малыми городами, в Джамбульской области из 12 – малые города составляли 10.

Таким образом, в послевоенный период сложилась соответствующая современной структура расселения в Казахстане, отличительной особенностью которой было то, что она изначально формировалась, как малогородская. Можно утверждать, что ускоренный рост числа новых городов (которые преимущественно были малыми) в Казахстане был обусловлен интенсивными темпами промышленного и целинного (сельскохозяйственного) освоения территорий. В этих городах был высок удельный вес в развитии отраслей промышленности Казахстана, особенно черной и цветной металлургии, топливной, химической и нефтехимической, электроэнергетики.

В девяностые годы XX века население малых городов резко уменьшилось [4]. Так в результате с 1989 по 1999 годы город Державинск потерял 50% населения, город Курчатов и город Жанатас – 43%, город Каратау – 35%, город Каркаралинск – 33%, город Степняк, город Аркалык и город Сергеевка – 27%, город Абай – 25% населения.

По численности населения 13 малых городов не соответствуют городскому статусу – Державинск, Ерейментау, Степняк, Жем, Темир, Курчатов, Чарск, Каркаралинск, Казалинск, Форт-Шевченко, Булаево, Мамлютка, Сергеевка [5].

Типы малых городов

1. Города – промышленные центры.

а) Города с преимущественным развитием добывающей промышленности – 15 городов:

- добыча угля – Экибастуз, Абай, Шахтинск;
- добыча нефти и газа – Жанаозен, Кульсары, Аксай;
- добыча металлических руд – Рудный, Зыряновск, Каражал, Лисаковск, Аркалык, Хромтау;
- добыча прочих видов сырьевых ресурсов – Жанатас, Каратау, Житикара.

б) Города с преимущественным развитием обрабатывающей промышленности – 9 городов:

- химическая промышленность – Сарань, Алга, Степногорск;
- металлургическая промышленность – Аксу;
- машиностроение, строительство, текстильная и пищевая промышленность – Макинск, Ерейментау, Капчагай, Ленгир, Аральск.

в) Города с преимущественным развитием отраслей, перерабатывающих сельскохозяйственную продукцию – 19 городов: Акколь, Аркалык, Атбасар, Есиль, Степняк, Сарканд, Жаркент, Каскелен, Уштобе, Есик, Ушарал, Талгар, Шемонаиха, Зайсан, Булаево, Мамлютка, Сергеевка, Тайынша, Жетысай.

Города с преимущественным развитием отраслей по производству электроэнергии – Шардара, Серебрянск.

2. Промышленно-транспортные центры – 8 городов: Кандыгаш, Эмба, Шалкар, Аягоз, Чарск, Шу, Арыс.

3. Научно-экспериментальные центры – Курчатов, Приозёрск, Степногорск.

4. Города-курорты – Сарыагаш, Щучинск, Каркаралинск.

5. Города, постепенно утрачивающие прежние промышленные и непромышленные функции – 4 города: Жем, Темир, Державинск, Текели, Форт-Шевченко, Казалинск.

Малые города по областям

Область	число	Малые города
<u>Акмолинская область</u>	9	<u>Акколь</u> , <u>Атбасар</u> , <u>Державинск</u> , <u>Есиль</u> , <u>Ерейментау</u> , <u>Макинск</u> , <u>Степногорск</u> , <u>Степняк</u> , <u>Щучинск</u>
<u>Актюбинская область</u>	7	<u>Алга</u> , <u>Жем</u> , <u>Кандыгаш</u> , <u>Темир</u> , <u>Хромтау</u> , <u>Шалкар</u> , <u>Эмба</u>
<u>Алматинская область</u>	9	<u>Есик</u> , <u>Жаркент</u> , <u>Каскелен</u> , <u>Капчагай</u> , <u>Сарканд</u> , <u>Талгар</u> , <u>Текели</u> , <u>Ушарал</u> , <u>Уштобе</u>
<u>Атырауская область</u>	1	<u>Кульсары</u>
<u>Восточно-Казахстанская область</u>	8	<u>Аягоз</u> , <u>Зайсан</u> , <u>Зыряновск</u> , <u>Курчатов</u> , <u>Серебрянск</u> , <u>Чарск</u> , <u>Шемонаиха</u> , <u>Риддер</u>
<u>Жамбылская область</u>	3	<u>Жанатас</u> , <u>Каратау</u> , <u>Шу</u>
<u>Западно-Казахстанская область</u>	1	<u>Аксай</u>
<u>Карагандинская область</u>	8	<u>Абай</u> , <u>Балхаш</u> , <u>Каражал</u> , <u>Каркаралинск</u> , <u>Приозёрск</u> , <u>Сарань</u> , <u>Шахтинск</u>
<u>Костанайская область</u>	4	<u>Аркалык</u> , <u>Житикара</u> , <u>Лисаковск</u> , <u>Рудный</u>
<u>Кызылординская область</u>	2	<u>Аральск</u> , <u>Казалинск</u>
<u>Мангистауская область</u>	2	<u>Жанаозен</u> , <u>Форт-Шевченко</u>
<u>Павлодарская область</u>	1	<u>Аксу</u>
<u>Северо-Казахстанская область</u>	4	<u>Булаево</u> , <u>Мамлютка</u> , <u>Сергеевка</u> , <u>Тайынша</u>
<u>Южно-Казахстанская область</u>	5	<u>Арыс</u> , <u>Жетысай</u> , <u>Ленгир</u> , <u>Сарыагаш</u> , <u>Шардара</u>

На современном этапе в Казахстане насчитывается 60 малых городов, к которым относятся города с численностью населения, не превышающей 50 тыс. человек. Из них 41 малый город является административным центром соответствующих сельских районов, что составляет 68% от числа малых городов и 25% от числа сельских районов. 19 малых городов не являются центрами сельских районов: Степногорск, Темир, Эмба, Жем, Капчагай, Текели, Шар, Серебрянск, Курчатов, Шу, Шахтинск, Сарань, Приозерск, Каражал, Лисаковск, Аркалык, Аксу, Казалинск, Жанаозен. Часть из них являются городами областного значения, часть потеряла статус районных центров в результате слияния районов.

Одной из особенностей Казахстана является то, что малые города распределены неравномерно по территории страны [6].

В Казахстане была принята Программы развития малых городов, в которой определяется основная стратегия развития малых городов страны, выделяются сферы, финансирование которых должно осуществляться из республиканского и областных бюджетов. Конкретные меры по развитию каждого города должны предусматриваться в региональных программах развития малых городов, разрабатываемых в соответствии с типологией.

Программа развития малых городов на 2004-2006 годы разработана в соответствии с постановлением Правительства Республики Казахстан от 5 сентября 2003 года №903 "О плане мероприятий по реализации Программы Правительства Республики Казахстан на 2003-2006 годы". Основными направлениями развития малых городов являются: совершенствование структуры экономики путем диверсификации и создания оптимального сочетания предприятий различной величины и отраслевой принадлежности; расширение состава функциональной специализации городов; освоение имеющихся вблизи малых городов минерально-сырьевых ресурсов; территориальная организация социальной инфраструктуры для повышения доступности населению основных видов услуг; воспроизводство населения и кадрового потенциала; территориальная организация инфраструктуры поддержки субъектов малого предпринимательства. Основные направления развития малых городов определены с учетом их минерально-сырьевого, производственного и трудового потенциала, благоприятного географического положения.

1. *Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. КазССР. – М.: Гостатиздат, 1962. – 200 с. – С. 17.*
2. *ЦГА РК, Ф. 698, Оп.21, Д.225, Л.33.*
3. *Искаков У.М. Города Казахстана. Проблемы социально-экономического развития. – Алма-Ата: Наука, 1985. – 168 с.*
4. *Кошанов А.К., Айдарханов М.Х. Малые города при переходе к рынку (проблемы и приоритеты). – Алматы: Ғылым, 1992. – 115 с.*
5. *Юрицын В. Большие проблемы малых городов. // Новости недели. – 2002. – №22. – 5-11 июня.*
6. *Чуланова З. Проблемы развития малых агропромышленных городов Казахстана. // Аль Пари. – 2002. – №2-3. – С. 27.*

Түйін

Возникновение и развитие малых городов Казахстана имели свои региональные особенности в 1950-годах. На основе историко-сравнительного материала дается материал о положении малых городов Казахстана в ретроспективном и современном разрезе.

Summary

Occurrence and development of small cities of Kazakhstan had the regional features in 1950-years. On the basis of an historical-comparative materials the material about position of small cities of Kazakhstan in a retrospective and modern cut is given.

МЕЖНАЦИОНАЛЬНОЕ СОГЛАСИЕ КАК ФАКТОР СТАБИЛЬНОСТИ ОБЩЕСТВА

И.А. Соловьева – доцент, кафедра теоретико-прикладной
политологии и социологии, КазНПУ им. Абая

На современном этапе процесс развития общества неразрывно связан с процессом межнационального согласия. Двадцать лет назад Казахстан начал отчет нового времени. На исходе 20 века многонациональный народ Казахстана, объединенный общей судьбой, подтвердил стремление к суверенитету, демократии и социальному прогрессу. Сегодня на часах казахстанцев – время единства и независимости, а главный итог судьбоносных перемен – утверждение в Республике гражданского мира и национального согласия.

В суверенном Казахстане провозглашен и реализован принцип унитарности как основы государственного строительства. Интеграция наших народов основана на сохранении этнической уникальности нашей страны. В Казахстане мы наблюдаем стабильность в межнациональных отношениях как результат возрождения и развития культуры всех этносов.

Сегодня в мире живут и трудятся около 3000 наций и народностей, которые объединены в более 200 государств, общая численность которых составляет приблизительно 6 миллиардов человек. Казахстан является полиэтническим государством, где проживают представители более 130 наций, народностей и этнических групп общей численностью 16 миллионов человек. По прогнозам ученых к концу 21 века население земного шара достигнет 12,5 миллиардов человек, а в Казахстане составит 50 миллионов человек.

Полиэтнический состав населения выдвигает как стратегическую задачу нашего государства добиваться и сохранять консолидацию казахстанского общества на основе межнационального согласия. Эта задача определена в Конституции Республики Казахстан и в программе долгосрочного развития «Казахстан-2030».

Без достижения консолидации внутри государства невозможны продвижение вперед, стабилизация экономики, дальнейшее углубление реформ. Сама жизнь подсказывает, что путь созидания нового общества лежит не через противостояние, а через согласие между народами. Поэтому укрепление межнационального согласия является главным приоритетом дальнейшего развития казахстанского общества.

Изучение этой проблемы имеет важное теоретическое и практическое значение. Межнациональное согласие – это не только выражение цивилизованности общества, это тенденция будущего, то, что утверждается сейчас в жизни Казахстана и других стран, особенно актуально в процессе глобализации развития мирового сообщества.

По мере обновления общества ускоряется переход к тесному объединению людей разных национальностей. Сложившиеся в Казахстане и других дружественных странах новые отношения между людьми, классами, социальными группами и народами создают условия для межнационального согласия, дружбы и сотрудничества.

Сохранение межнационального согласия является основой государственной политики. Идея этнического согласия, равноправия всех этносов и этнических групп, совместно проживающих в Казахстане, является нормой закона. При этом гарантируется сохранение этнической самобытности и этническо-культурного многообразия Казахстана. Все это подтверждает, что фундаментальной основой внутренней политики выступает, прежде всего, принцип межэтнического консенсуса. Косолидация во имя прогресса – так кратко можно охарактеризовать лейтмотив внутренней политики Республики Казахстан.

Реальным институтом консолидации всех этносов нашей страны стала Ассамблея народов Казахстана. Ассамблея является организатором, инициатором и координатором многоплановой работы по укреплению межнационального согласия.

Выступая на Ассамблеи народов Казахстана, президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев говорил следующее: «Особо я хотел бы обратиться к нашим специалистам-политологам, ученым сферы общественных наук. На мой взгляд, проблемы межнациональных отношений могут и должны стать ключевыми в ваших сегодняшних исследованиях. Общество чрезвычайно нуждается в четкой характеристике процессов, происходящих в этой области, прием не только в Казахстана, но и во всем мире, знании возможных перспектив становления межэтнических отношений» [1].

Межнациональное согласие является неотъемлемой чертой демократического общества. С развитием в Казахстане демократического общества межнациональное согласие превращается в мировоззрение миллионов людей, представляющих все национальные и социальные группы.

Межнациональное согласие является необходимой стороной не только национального, но и простого общения людей, т.к. в результате этого общения создаются различные формы интеграционных процессов.

Сложившийся консенсус, стабильность в отношениях между этносами и конфессиями говорит о правильном подходе в решении национального вопроса в Казахстане. Дружба и сотрудничество всех наций и народностей является результатом формирования новых взаимоотношений между народами демократического государства и мощным источником дальнейшего сплочения, социального единства нашего общества, оказывая все возрастающее влияние на дальнейшее обновление и развитие страны.

Сегодня одна из стратегических задач Казахстана, как отмечал президент Казахстана Н.А. Назарбаев, «обеспечить, чтобы причины этнических разногласий были устранены, а все этнические группы имели равные права» [2]. В связи с этим необходимо расширить и углубить морально-этническое просвещение и воспитание культуры межнационального общения у населе-

ния Казахстана. Учитывая, что на осознание личных качеств людей большое влияние оказывают взаимоотношения с коллегами других национальностей в многонациональном коллективе в полиэтническом обществе и общественно-полезной трудовой деятельности казахстанских народов, нужно прежде всего, обращать внимание на эти стороны работы, шире вовлекать население в общественно-практическую работу, где граждане смогут оценивать как свои качества, так и качества других людей, формировать в многонациональном коллективе здоровое общественное мнение, развивать требовательность обращать внимание на характер дружбы и межнационального согласия и т.д.

Поэтому сегодня одной из важнейших целей является развитие в Казахстане культуры межнационального общения. Культура межнационального общения возникает на основе сближения и развития наций и народностей в процессе совместного труда, социальной деятельности, предполагающее равенство народов в экономическом, политическом, культурном развитии, поддержку и взаимопомощь между ними, учет интересов и национальных особенностей друг друга.

Превращение такой цели в действительность представляет собой историческую и объективную необходимость в процессе углубления демократизации казахстанского общества и успешного экономического развития.

Одним из важнейших факторов достижения этой цели является воспитание межнационального согласия граждан Казахстана, которое отвечает жизненным интересам каждой национальности, ставшей на путь обновления общества, а также интересам укрепления могущества и авторитета мирового сообщества в целом.

В силу объективных условий роль и значение воспитания межнационального согласия в процессе обновления общества с неизбежностью возрастают. Это связано, прежде всего, с теми глубочайшими изменениями, которые произошли в мире с развалом системы социализма, а также с распадом СССР и т.д.

Цель воспитания межнационального согласия народа Казахстана состоит в том, чтобы добиться овладения ими идеологией дружбы народов и интернационализма, приобщения населения к активному участию в социальной практике и на ее основе укрепления и дальнейшего развития культуры межнационального общения, правильного понимания и учета в своей деятельности национальных факторов.

Тем самым решается важная общественно-политическая задача перерастания принципов и требований культуры межнационального общения в норму поведения каждого, двигаясь поэтапно и воспитывая, как отметил президент Казахстана Н.А. Назарбаев, «демократическую культуру населения» [3].

Обновление казахстанского общества представляет собой новый этап в развитии национальных отношений, наиболее характерной чертой которого является углубляющийся процесс интеграции, основанный на прочной и нерушимой дружбе казахстанских народов, на принципах культуры межнационального общения.

Правильная политика государства способствует решению ряда социально-политических проблем, в том числе и в области национальных отношений, укреплению и дальнейшему развитию культуры межнационального общения народа.

Сам процесс и условия труда многонационального населения Казахстана способствуют выработке у него интернационалистического инстинкта потому, что люди различных национальностей понимают, что им совместно нужно строить демократическое общество.

В условиях обновления общества возрастает роль и значение непосредственного личного общения казахстанцев в связи с ростом средств связи и сообщений, усиливающийся подвижностью населения как в силу стихийной миграции, так и в результате плановых переселений.

Межнациональное согласие народа зависит от того какую направленность носят различные идейно-теоретические мероприятия, проводимые в Республике.

В связи с необычайно широким развитием коммуникативных средств воздействие народов друг на друга приобретает широкий размах. Общение между людьми различных национальностей осуществляется в крупных масштабах при помощи печати, радио и телевидения.

Развитие коммуникативных средств означает вместе с тем усиление опосредованного взаимовлияния народов друг на друга, создание более благоприятных условий для приобщения всех наций, народностей, национальных и этнических групп к человеческим ценностям мировой культуры.

Это также укрепляет интернациональную основу жизни людей, способствует преодолению былой национальной изолированности, оторванности и пренебрежительного отношения к национальным чувствам.

Большую роль в выработке и закреплении межнациональных черт и межнационального согласия народа играют различные средства, которые усиливают эмоциональное воздействие. В нашей республике широко используются театральные представления, праздники и т.п.

Государственные и общественные организации Казахстана особое внимание уделяют поискам новых форм развития межнационального общения, дифференцированному подходу к различным слоям населения, внедрению в жизнь казахстанцев новых традиций, обычаев и т.д.

Концепция нового осмысления национальной действительности и обновления национальной политики как никогда раньше не делают актуальным изучение особенностей и проблем национальных процессов.

В демократическом обществе содержание национальных процессов обретает качественно новое состояние. Основа их – развитие и сближение национальных общностей, насущная потребность в расширении межнациональных и культурных связей. В связи с этим надо отметить, что две тенденции в национальном вопросе – развитие и сближение наций – взаимосвязаны между собой, взаимообусловлены, взаимозависимы.

Обе тенденции способствуют национальному прогрессу и развитию человеческой цивилизации, ибо одна ведет к внутреннему совершенствованию, другая способствует взаимообогащению народов, обмену национальными ценностями, всестороннему их сближению, укреплению взаимопонимания, доверия, дружбы и мира. В конечном итоге обе тенденции способствуют развитию человеческой личности и ведут к интернационализации национальной жизни.

Межнациональное согласие – это не просто количественный рост обмена материальными и культурными ценностями между нациями и народностями. Это постепенное возникновение и развитие общих черт в результате того, что достижения одних народов переходят в достижения других. Это преодоление фактического неравенства в экономическом, социально-политическом, научно-техническом и культурном отношении.

Казахстан на протяжении многих веков является своеобразным мостом между Западом и Востоком, связующим звеном древних евразийских цивилизаций, впитавшим в себя духовные начала, гуманные идеи и лучшие традиции мировых культур.

В нынешних кризисных условиях искусственно поколеблены устои дружбы между отдельными народами СНГ. Но объективная потребность национального прогресса диктует необходимость их возрождения на новой основе самостоятельности и суверенитета национальных государств.

Дружба народов – закон нашей жизни. Дружба народов – могучая движущая сила национального развития, стимулируемая научно-технической революцией. Развитие и сближение наций является двумя взаимосвязанными сторонами единого процесса. Развитие одной стороны неизбежно влечет за собой развитие другой. Развитие и сближение наций и народностей – это необходимое условие их всестороннего развития, ведущего к их взаимообогащению.

Генеральная линия нашего государства в осуществлении научной национальной политики состоит в правильном учете взаимосвязанных тенденций развития и сближения национальностей, не допуская игнорирования или чрезмерного раздувания национальных особенностей и укрепляя сотрудничество народов.

Это единственно верная линия – продукт продуманной государственной политики, путь наименее болезненного выхода из кризисной ситуации и дальнейшего национального прогресса.

На этапе обновления общества все заметнее, масштабнее становятся общечеловеческие черты и традиции казахстанцев. Вместе с тем активно развиваются, совершенствуются и сближаются национальные культуры, освобождаясь от всего устарелого и противоречащего новым условиям жизни.

Межнациональное согласие постепенно проникает во все поры многогранной жизни казахстанских народов и способствует обновлению общества. Это видно из процессов сближения и взаимообогащения, происходящих в экономической, общественно-политической и культурной областях.

Сегодня главная задача – построение цивилизованного общества, государства. Но для его утверждения в обществе одного провозглашения недостаточно. Как гласит поговорка, сколько не произноси слово «халва», во рту от этого слаще не станет. Сколько бы не говорили о развитии в нашей республике демократического цивилизованного государства, оно не возникнет само по себе, по велению волшебной палочки.

Межнациональное согласие – это объективный и закономерный процесс, который необходим всем нациям и народностям и который развивается на основе добровольности и взаимности. Казахстан избежал конфликтов на национальной и религиозной почве, и сегодня наша страна представляет собой убедительный пример стабильности и согласия в многонациональном и многоконфессиональном государстве.

За время независимости в Казахстане произошли огромные преобразования. Все это стало возможным благодаря мудрой национальной политике нашего главы государства.

Именно благодаря мудрости в этом деликатном вопросе, требующем взвешенных подходов и детально продуманных решений, современный полиэтничный Казахстан стал не только страной, с которой сегодня считаются в мировом сообществе, но и государством, обладающим уникальным институтом для достижения межнационального согласия и гражданской консолидации.

1. Назарбаев Н.А. *За мир и согласие в нашем общем доме. – Казахстанская правда. – 1995. – 25 марта.*

2. Назарбаев Н.А. *Казахстан-2030. Послание Президента народу Казахстана. – Казахстанская правда. – 1997. – 11 октября.*

3. Назарбаев Н.А. *О положении в стране и основных направлениях внутренней и внешней политики: Демократизация общества, экономическая и политическая реформа в новом столетии. Послание Президента народу Казахстана. – Мысль. – 1998. – №11. – с. 3.*

Түйін

Бүгінгі қоғамның өзекті мәселелерінің бірі қоғам тұрақтылығының басты факторы – ұлтаралық келісім мәселесі. Мақалада осы күрделі де маңызды проблеманың шешілу жолдары қарастырылады.

Summary

One of the most important questions of modern society is the problem of agreement between nationalities as a factor of stability in society. The ways for deciding this problem in Kazakhstan are considered in this article.

ВОЙНА НАРОДНАЯ И СОВЕТСКИЙ ТЫЛ

А.С. Жанбосинова – д.и.н., профессор, кафедра истории Казахстана,
Восточно-Казахстанский государственный университет

Великая Отечественная война – трагедия и победа, чем дальше она уходит в историю, тем больше вызывает интерес, обусловленный появлением ранее закрытых источников. Военные действия на фронтах обеспечивались жесткой дисциплиной в тылу, это была своего рода политика противостояния и политика выживания, тыл для фронта и фронт для тыла. Любое проявление недовольства, любое проявление сопротивления и саботажа репрессивным аппаратом воспринимались как контрреволюционный акт, направленный на покушение государственной власти и немедленно подлежало наказанию. Если в прифронтовой полосе и в местностях, объявленных на военном положении, по отношению к населению применяли различные формы карательных акций: принудительное выселение, массовые чистки и аресты. То по отношению к жителям глубокого тыла использовали репрессивные акции, направленные против конкретных лиц или групп депортированного населения. Военная обстановка детерминировала неограниченность свободы действий силовых структур.

Военная обстановка внесла коррективы в деятельность НКВД-НКГБ, с одной стороны шла защита интересов Советского государства от посягательств внешнего и скрытого врага, с другой не прекращалась борьба с собственным народом. На начальном этапе войны деятельность НКВД была направлена на предотвращение создания в тылу так называемой пятой колонны, правительство осознавало возможную реакцию советского человека как последствие репрессий второй половины 1930-х годов, т.е. могла возникнуть диспаратная ситуация – несовместимость понятий «власть» и «советский человек». Политическая идеология актуализировала миф о враге, циркулировавший диапазон информации в массовом сознании создал благоприятную почву для социализма, когда миф о враге переплелся с мифом о вожде и светлом будущем, а народ обезвреживал противника не только в тылу, но и на фронте. Образ врага определялся новыми критериями, национальный, социальный, политический статус благонадежности или неблагонадежности,

последнее приводило к обвинению по статье 58-10 или 58-11 УК РСФСР, где добавлялись фразы «антисоветская агитация пораженческого характера» и пр. Предвоенная и военная обстановка мобилизовали силы советского народа, все общественные ресурсы были подчинены одной цели «если завтра война» и «враг будет разбит». Общественное сознание проявляло себя как катализатор противоречивости и дуальности происходящих событий. С одной стороны в советском обществе с первых дней войны яркое выражение получили чувства патриотизма, любви к родине, стойкость и отвага, героизм, эмоциональный победный настрой, а с другой существовали прямо противоположные чувства – пораженческие настроения, страх катастрофы, радость в преддверии уничтожения ненавистного сталинского строя. Коллаборационизм советского человека можно считать следствием политических реалий того времени. Все это не могло не вызвать беспокойство властей, ответившей на настроения масс ужесточением законодательной базы.

Свидетельством расширения внесудебных полномочий может послужить указ от 21 декабря 1940 года о предоставлении Особому совещанию при НКВД СССР права по конфискации имущества у обвиняемых в спекуляции, в контрабанде, контрреволюционных деяниях. Архивные материалы показывают, что большинство следственных дел рассматривались Особым совещанием и им же выносились приговоры. Военное положение обусловило появление секретного Постановления ГКО №0903 от 17 ноября 1941 года, где Особому совещанию давалось право выносить приговор по особо важным политическим преступлениям вплоть до применения высшей меры наказания, в военной ситуации некогда было разбираться особо важное дело или нет, практически все относились к важным, т.е. контрреволюционным.

В целях недопущения хищений государственно-социалистической собственности в военное время активно применялся закон о «трех колосках», т.е. можно было констатировать усиление ответственности за прежние виды преступлений. Война усилила требования к должностным лицам, по Закону от 1932 года их бездеятельность рассматривали как пособничество. Директивы выше-стоящего партийного руководства указывали, что «районные комитеты... проводя агитационно-массовую работу забывают о бдительности, забывают, что победы Красной Армии на фронтах борьбы... вызывают озлобление врагов Родины. Пробравшиеся в колхозы, совхозы, МТС кулаки, баи и другие враждебные элементы пытаются путем вывода из строя тракторов и других сельскохозяйственных машин, путем уничтожения поголовья скота... дезорганизовать и ослабить наш тыл, сорвать помощь фронту...» [1]

В военное время периодическая печать писала о хищениях и воровстве в колхозах области, в частности в небольшой заметке прокурор Кировского района «Расхитители хлеба» сообщал, что «В дни каждый килограмм хлеба имеет огромное значение. Неправильное расходование хлебных фондов, злоупотребление, а тем более воровство и расхищение хлеба, есть преступление перед государством и фронтом, должны строго караться. Случаи хищения хлеба имеются в ряде наших колхозов. В колхозе им. Ленина возчики Демидов В.П., Александров Н.Я. похитили при вывозке с тока 120 кг. семенной пшеницы» [2].

Во время войны проводились хлебозаготовительные кампании, принявшие характер политики военного коммунизма. Сложности со снабжением, а также необходимостью обеспечения фронта продуктами питания обуславливали ужесточение политики в отношении лиц, не выполнивших планы по сдаче хлеба. В практику военного времени вошли показательные судебные процессы над председателями колхозов и нарушителями указа от 1943 года. Статьи уголовного кодекса РСФСР применялись в случаях затягивания сева или не уборки урожая, за поломки агрегатов и пр., они все шли по статье вредительство статья 58-7.

По архивным материалам Департамента КНБ РК по ВКО можно говорить о действии особого правового режима в военное и предвоенное время, в частности все предъявленные обвинения репрессированным в период с 1940 года и по начало 1945 года можно разбить на следующие группы [3]:

1. Антисоветская агитация пораженческого характера – 61%
2. Вредительская и шпионско-диверсионная деятельность – 10%.
3. Измена родине и подготовка акта к измене – 5%.
4. Контрреволюционная агитация и саботаж – 7%.
5. Нахождение в плену – 3%.
6. Недонесение о преступлении – 2%

7. Причастность к организации антисоветского, контрреволюционного, националистического, религиозного характера – 6%.

8. Члены семьи изменника родины – 6%.

Более детальная расшифровка обвинений показывает, что к первой группе относились лица, причастные к антисоветской пропаганде, универсальная статья и универсальное обвинение. Диспозиция статьи 58-10 должна содержать конкретный призыв к антисоветскому или контрреволюционному деянию, т.е. призыв к свержению государственного строя, уничтожение советской власти.

Советских людей привлекали за разговоры, анекдоты, порочащие советскую власть, воспоминания о жизни при царе, за сравнение советской и германской армий – антисоветская пропаганда; выступил против колхозов – антисоветская агитация; предлагал откочевку – антисоветская агитация; сказал, что красная армия проиграет – антисоветская агитация пораженческого характера, многие военнослужащие для самокруток использовали листовки, разбрасываемые немецкими самолетами, обнаружение такой листовки контрразведкой у солдата означало арест.

О важности борьбы с антисоветской пропагандой пораженческого характера свидетельствует секретное письмо секретаря ЦК КП (б) К Скворцова от 12 сентября 1942 года за №2039 о борьбе с распространением провокационных слухов и усилении агитационно-массовой работы среди колхозников, рабочих МТС и совхозов, для ознакомления с ним агитаторов, политруков, партторгов и секретарей первичных парторганизаций. В письме отмечались факты враждебной антисоветской работы, направленные на затяжку уборки урожая и срыв хлебозаготовок. Секретарь Зырянского райкома партии Л.Донченко отмечал, что главным образом в селах и колхозах, в которых остались и осели участники толстоуховского восстания, наблюдаются провокационные антисоветские выпады, способствующие распространению пораженческих настроений. Вредительские профашистские элементы с целью срыва уборки урожая и прочих сельскохозяйственных работ выводят из строя уборочные машины, трактора, молотилки. Это особо чувствуется, пишет он, например, в колхозе им. Жданова Снегиревского райисполкома, где молотилка ежедневно выводилась из строя, на молотилке работал кулак Афанасьев. Я лично (секретарь Донченко) сказал ему, если молотилка не будет работать то, он будет привлечен к ответственности, после этого молотилка непрерывно работает 10 дней. В колхозе «Серп и молот» уполномоченный Шетников не доглядел и не рассмотрел завуалированного саботажа руководителей колхоза [4, л. 11-12]. Все районные комитеты отчитались по проведению обсуждения указанного письма, «самокритично» выявили недостатки в агитационной работе. В письмах с мест отмечалось, «Сейчас, когда враг угрожает нашей Родине, контрреволюционные, байские элементы из раскулаченных, спецпереселенцы усиливают контрреволюционную деятельность, ведут разлагательную работу, призывают саботировать работу... Имеющихся враждебных элементов надо выявлять, разоблачать и передавать материалы судебным органам» [5, л. 45].

Вредительская и шпионско-диверсионная деятельность второй группы по статьям 58-6, 58-7, 58-9 пользовалась спросом в пик «Большого террора», и приобрела актуальность в годы Отечественной войны. Следует отметить, обвинения в «шпионаже в пользу Германии» в Восточном Казахстане занимали ничтожный процент, в предвоенные годы их было значительно больше.

Четвертая группа 7% «контрреволюционный саботаж и диверсия» соответствовали критериям Указа от 26 июня и 10 июля 1940 года. Любое экономическое правонарушение, нарушение производственного процесса, обычная поломка детали и пр. вполне могло стать заранее спланированным диверсионным актом или саботажем в политике эвакуации промышленных предприятий на восток страны.

Седьмая и восьмая группы по 6% на каждую были обусловлены требованиями времени и политической обстановкой, т.к. аппарат НКВД должен был вести постоянный поиск потенциальных врагов государства, занимавшихся организацией контрреволюционной или диверсионной деятельностью. Восьмая же группа это наказание за причастность к «врагу народа», за родственные связи, они автоматически подвергались репрессиям, в обвинительной части у них писалось – «член семьи изменника родины».

Третья, пятая и шестая группа с наименьшими показателями 5%, 3%, 2% – измена родине и подготовка акта к измене, нахождение в плену, недонесение о преступлении – подразумевала обвинение военнослужащих в измене родине, в пропаганде за откочевку в Китай, сам процесс подготовки к откочевке, попадание в плен, недонесение о факте готовящегося контрреволюцион-

ного преступления. По шестой группе репрессиям подвергались члены семьи, которых обвиняли в факте сокрытия преступления, в укрывательстве преступника и пр. По пятой группе арест происходил согласно приказу от 16 августа 1941 года за №270, попавшие в плен считались злостными дезертирами, а семьи их подлежали аресту.

Новым явлением в репрессивной политике являлись карательные акции против депортированного населения – чеченцев, немцев. Информация о поведении спецпереселенцев, их высказывания и пр. становились сразу же известны, например, как это было в колхозе им. Сталина Самарского района, где находились спецпереселенцы с Поволжья. Райком партии информировали о том, что в селе Мирлоубовка была организована группа, которая вела подготовку к выступлению против советской власти, а руководит этой группой спецпереселенец-немец Константин Броверман. Материалы с райкома ушли в Самарское НКГБ, которое и произвело арест [6, л. 21].

Депортированные попадали в тяжелые условия, с низким уровнем жизни, естественное желание вырваться рассматривалось как политический протест. По отношению к депортированному населению употреблялась формулировка спецпоселенцы, упоминание в понятии частицы «спец...» означало тотальную регламентацию жизнедеятельности каждого из них.

Центр правовой статистики и информации при Прокуратуре ВКО хранит документацию по спецпоселенцам Восточного Казахстана. Архивные материалы отражают все превентивные меры, предпринимаемые властью в отношении спецпоселенцев. Анализ их содержания показывает, что репрессивная политика это не обязательно арест, это постоянный контроль за человеком, через каждодневную его регистрацию в спецкомендатуре, учет его миграционных передвижений, демографических изменений. Можно выделить особую категорию документов – это объяснительные спецпоселенцев по различным случаям нарушения режима поселения, это протоколы судебных заседаний по наказанию лиц, совершивших правонарушения.

Спецпереселенцы с Кавказа попадали в непривычные климатические условия, выполняли тяжелую физическую работу, жили в непригодных для жизни помещениях, антисанитария, нехватка продовольственных пайков, теплой одежды, высокая смертность способствовали появлению в их среде озлобленности, враждебности, имелись случаи открытых выступлений [6, л. 14].

Руководство промышленных объектов, куда направляли спецпереселенцев, стремилось по возможности от них избавиться, пропуская через медицинское освидетельствование о негодности их к труду, что приводило к увольнению и ухудшению их материального положения [7, л. 27]. Поведение председателя колхоза «Красная Нива» как нельзя лучше показывает отношение местного руководства к спецпереселенцам: «Спецпереселенцев надо расстрелять и утопить в речке, т.к. есть чем заниматься и без них» [7, л. 20]. Для того чтобы выжить, некоторые из них становились на путь грабежа и убийства.

«В 1943 г. в Лениногорск поступили выселенцы чеченцы и немцы, – сообщала сводка НКГБ города. В 1947 году была арестована «бандитская группа» из числа выселенцев чеченцев в количестве 18 человек, возглавляемая Алисултановым Усманом».

В сводке Зыряновского НКГБ отражена статистическая информация о численности прибывших спецпоселенцев. «За время Отечественной войны в район было выселено немцев спецпереселенцев 810 семей – 2290 человек, чеченцев 548 семей – 2417 человек». В период войны Зыряновским райотделением НКГБ было заведено и реализовано 3 агентурных дела: «Братья», «Анфибия», «Гиена», по которым арестовано 11 человек немцев спецпереселенцев. За это же время сотрудниками было ликвидировано 3 бандитских группы по 3 человека, задержано и арестовано банд одиночек 3 человека.

Таким образом, в годы Великой Отечественной войны происходило ужесточение содержания репрессивно-законодательных действий государства, выразившееся в создании чрезвычайных органов Государственного комитета обороны, в изменениях в содержании состава преступления, что автоматически означало расширение и трактование их как государственно-политических. С другой стороны, любое государство в военные годы будет использовать всевозможные средства для сохранения стабильности в тылу и для победы над врагом, поэтому жесткость и насилие, применяемое им в отношении собственных граждан, порой бывает оправданным.

1. *Расхитители хлеба // Приуртышский коммунар 1943. – №49 (241). – 9 сентября.*

2. *Материалы 3 Пленума Кировского РК КП (б) К // Приуртышский коммунар 1943. – №53 (245). – 7 октября*

3. Подсчет сделан автором на основании следственных дел, репрессированных лиц Архива ДКНБ РК по ВКО Ф.1.

4. ГАВКО. Ф. 1п. Оп. 1. Д. 1551. 29 л.

5. ГАВКО Ф. 1п. Оп. 1. Д. 772. 79л.

6. ГАВКО Ф. 1п. Оп. 1. Д. 2750. – 140л.

7. ГАВКО. Ф. 1п. Оп. 1. Д. 3420. 40л

Түйін

Мақалада Шығыс Қазақстан материалдары негізінде Ұлы Отан соғысы жылдарындағы қуғын-сүргін саясатының мәселелері қарастырылған. Соғыс жылдары қабылданған заң актілерін талдау негізінде ІХК (НКВД) қызметі туралы сөз болады. Соғыс қарсаңындағы және соғыс жылдарындағы ерекше құқықтық тәртіпке сипаттама беріледі.

Summary

In the article questions of repressive policy in the years of the great > patriotic war based on the example of East Kazakhstan. Is affected activity the NKVD through the prism of the analysis of the legislative acts, accepted during the years of war. The characteristic of special lawful regime in the military and pre-war time is given. >

**ЖЕКЕ ТҮЛҒАЛАР
ПЕРСОНАЛИИ**

ИМПЕРАТОРЫ РОССИИ И КАЗАХСТАН

С.А. Урашев – профессор, КазНПУ им. Абая

По ходу продвижения русских войск по территории Казахстана в 1859 году в пограничном районе Старшего жуза и Северного Кыргызстана было возведено укрепление Кастек, которое стало одним из опорных пунктов России в этом регионе. Отсюда началось продвижение русских войск через Чуйскую долину в сторону Аулие-Аты, Шымкента, Ташкента. В 1860 году отряд под командой полковника Циммермана 26 августа взял Токмак, а 4 сентября после пятидневной осады – Пишпек. 19-21 октября 1860 года произошло мощное сражение под Узун-Агачем между русскими и кокандскими войсками, в котором со стороны кокандцев погибло более 400 человек. Потери русской стороны: двое убитых, 32 раненых. В октябре 1862 года русскими войсками вторично, но уже без надобности, был бомбардирован Пишпек (ныне Бишкек).

В конце 1863 года император России Александр II, дал приказ на соединение пограничных линий с захватом в кольцо территории до реки Арысь и взятием Туркестана, Аулие-Ата и Шымкента. До этого решения, летом 1863 года был взят Сузак. 4 июня войско под командой полковника М.Г. Черняева захватило крепость Аулие-Ата, и 21 сентября 1864 г. взяло штурмом Шымкент [1]. Царские войска потеряли 6 человек убитыми и 41 ранеными [2].

Полковник Н.А. Веревкин 12 июня 1864 г. занял город Туркестан, бывшую столицу Казахского ханства. 17 июня того же года русские войска овладели Ташкентом. По февральскому соглашению 1868 г. казахские земли, ранее зависимые от Коканда, отошли к Российской империи и были подчинены Туркестанскому генерал-губернатору [1, с. 109]. Таким образом, в годы правления русского императора Александра II (1855-1881) завершилось присоединение территорий Казахстана и Средней Азии к Российской империи.

Обширность земель Казахстана, разбросанность казахского населения на этой огромной площади послужили удобным поводом и основанием к тому, чтобы царское правительство расчленило Казахстан, создав условия, затрудняющие национальное объединение казахов.

Ликвидировав ханство, устранив от управления казахских султанов, царское правительство тем самым уничтожило даже видимость государственной самостоятельности казахов и превратило тогдашний Казахстан в рядовую провинцию Российской империи [3].

И потому в годы правления Александра II была принята реформа 1867-1868 гг., по которой, для облегчения управления казахскими землями, территория Казахстана была разделена на три генерал-губернаторства: Оренбургское, куда вошли Уральская и Тургайская области; Западно-Сибирское в его составе были Акмолинская и Семипалатинская области, и Туркестанское с Семиреченской и Сыр-Дарьинской областями. Не все казахи приняли эти реформы благоговейно. И потому произошел ряд крупных выступлений казахов (в Уральской, Тургайской областей в 1868-1869 г, на Мангышлаке 1870 г.), которые были с большой жестокостью подавлены русскими войсками. Таким образом, политика Александра II проводимая на территории Казахстана не обошлась без человеческих жертв.

В конце 70-х – начале 80-х гг. XIX века, в который раз, в России сложилась революционная ситуация. Она явилась результатом нарастания противоречий в ходе пореформенного развития страны. События были ускорены русско-турецкой войной 1877-1878 гг.

В условиях революционной ситуации особое место занимала деятельность революционного народничества. Наиболее активной народнической организацией была «Народная воля», возникшая в августе 1879 г. Развертывая политическую борьбу в условиях отсутствия поддержки со стороны народных масс, народовольцы все более и более стали склоняться к заговорщической тактике, террору.

Поначалу намечался ряд террористических актов против видных царских деятелей: одесского генерал-губернатора Э.И. Тотлебена, петербургского временного генерал-губернатора И.В. Гурко, командующего Киевским военным округом П.С. Ванновского и др. Однако народовольцев все больше захватывала идея убийства царя Александра II. Ещё ранее, 4 апреля 1866 года, член рево-

люционного кружка Н.А. Ишутина Д.В. Каракозов днем из толпы, окружавшей коляску императора, когда в неё садился после прогулки по Летнему саду Александр III, выстрелил в него, но промахнулся.

С осени 1879 года начинается, в полном смысле этого слова, охота на жизнь верховного правителя России. Революционеры организовали целую систему подкопов и мин на железной дороге. В ноябре 1879 года неподалеку от Москвы был осуществлен взрыв поезда с царской свитой, но он опрокинул не тот поезд, в котором ехал царь. Вопреки обычаю этот поезд был пущен впереди царского. Результат от этого покушения был значительным. Народовольцы еще больше уверовали, что царский трон держится непрочно. В феврале 1880 года С.Н. Халтурин организовал взрыв в Зимнем дворце. Лишь случайное опоздание к обеду спасло жизнь Александру II. В конце-концов, 1-го марта 1881 года террористы достигли своей цели. Подкараулив царскую карету, Н.И. Рысаков бросил бомбу, которая, не причинив вреда карете, и сидевшему в ней царю, ранило несколько человек из царской охраны и пробежавшего мимо мальчугана с корзиной. Александр II мог бы уехать, но это было ниже его достоинства. Он вышел из кареты и что-то сказал схваченному террористу. В это время стоявший рядом И.И. Гриневицкий бросил бомбу между собой и императором. Оба были смертельно ранены и умерли через несколько часов.

«Так кончилась трагедия Александр II, – писал П.А. Кропоткин. – Многие не понимали, как могло случиться, чтобы царь, сделавший так много для России, пал от руки революционеров» [4].

Убийством царя, народовольцы думали парализовать правительство и в этой обстановке замешательства считали, выступят все оппозиционные силы, что и явится началом восстания [5]. Расчеты «Народной воли» на то, что убийство царя – вызовет народное восстание, не оправдались. Первого марта 1881 г. на российский престол вступил второй сын Александра II – Александр III (1881-1894).

Царствование нового императора знаменовало собой длительный период реакции. Те заметные прогрессивные ростки, которые появились в результате реформ Александра II (отмена крепостного права в 1861 г., судебная 20 ноября 1864 г., временные правила печати в апреле 1865 г., введение всеобщей воинской повинности с 1 января 1874 года) подверглись контрреформам в годы правления Александра III. И это неслучайно. Дело в том, что будущий российский император, судя по отзывам его воспитателей, а также личным дневникам, не отличался широтой интересов. Успех, в науках достигнут небольшой. Абсолютной грамотностью в родном – русском языке он так и не овладел, делая порой не столь уж несущественные ошибки. Так, слово «энергия» он видоизменяет на «Инергию». Слово «грибы» писал через «ы». Но было бы неверным представлять Александра III просто глупым человеком. Скорее всего, это был человек, который мыслил только прямолинейно.

Вступив на престол, Александр III, при всем своем огромном желании, оказался неспособным возглавить управление огромной страной [6]. За 13 лет правления заметны несколько довольно известных проведенных Александром III мероприятий. К ним можно отнести закон 1882 года об учреждении Крестьянского поземельного банка, который создавал видимость государственной кредитной помощи крестьянству. На самом деле, это был завуалированный переход правительства Александра III к открытой реакции. Фактически задачи и цели банка, были откровенно выражены его организаторами: «Банк этот будет давать ссуды только тем крестьянам, которые в состоянии будут покрыть часть выкупной цены из собственных средств. Сие обстоятельство будет иметь важное воспитательное значение. Сделавшись собственником такой земли, крестьянин будет уважать собственность не только свою, но и чужую». Ставка создателей банка на крестьянина – кулака, имеющего средства, здесь выражена вполне законченно. Открытие Крестьянского банка еще более способствовала повышению цен на землю, и было особенно выгодно только крупным землевладельцам – помещикам, продававшим землю через банк.

Другим не менее реакционным мероприятием, в годы правления Александра III, было учреждение в 1885 году Дворянского земельного банка. Официальной целью этого банка было содействовать «пребыванию дворян в своих землях», то есть оказывать помещикам финансовую помощь в новых условиях капиталистического развития. Дворянский банк должен был выдавать ссуды помещикам на более льготных условиях, чем Крестьянский банк крестьянам: помещикам выдавалась ссуда под 4,5% годовых, а крестьянам – под 6,5%.

Дворянский земельный банк призван был затормозить переход дворянской земельной соб-

ственности к представителям «низших сословий» и за счет государственных ссуд, отпускаемых банку укрепить дворянское землевладение – основу помещичьего господства в стране [7].

Реакционность курса правительства ярко проявилась в области просвещения. В 1887 г. министр народного просвещения издал циркуляр, по которому было запрещено принимать в гимназии "детей кучеров, лакеев, прачек, мелких лавочников и т.п.". Он получил название "циркуляр о кухаркиных детях". В деревне в противовес земским школам увеличивалось число церковно-приходских школ.

Новый университетский устав лишил советы университетов права выбирать ректоров и профессоров. Были уволены либерально настроенные преподаватели. Началось наступление на женское образование. Был прекращен прием в единственный женский медицинский ВУЗ. Из всех женских высших курсов, существовавших в Петербурге, Москве, Казани и Киеве, сохранился только один – в Петербурге. Но именно в годы правления Александра III в 1888 году был открыт первый в Сибири Томский университет, фундамент которого был заложен в далеком 1878 году.

Правительство Александра III больше всего боялось войны, и не только вследствие неподготовленности России в военном отношении, но главным образом из страха перед опасностью революционного взрыва внутри страны во время войны. И если отец царя-реакционера – Александр II большую часть своего правления провел в завоеваниях Казахстана, Средне-Азиатского региона, кровопролитной Русско-Турецкой войне (1877-1878 гг.), то в годы правления Александра III, наиболее значимым внешнеполитическим действием было добровольное присоединение города Мерва, что в Туркмении. 1 января 1884 года собравшиеся на маслахате старшины Мерва, приняли решение о добровольном присоединении Мервского оазиса к России. Через 30 дней после маслахата, 31 января 1884 года, мервская делегация в торжественной обстановке дала в Ашхабаде «клятвенное обещание в верности Российской империи». С принятием Российского подданства городу Мерв предоставлялось: внутреннее самоуправление, запрещалось рабство и работорговля, сохранялось «неприкосновенным» вероисповедание. В начале марта 1884 года Мервский оазис, как и соседний Иолотанский, вошли в состав России [2, с. 363-364].

На город Мерв, да и на земли Туркмении активно предъявлял претензии Иран. Англия активно поддерживала экспансионистские устремления Ирана на туркменские земли, в частности на Мерв, и энергично противодействовала продвижению России в Среднюю Азию. Присоединение Мерва побудило Англию, под предлогом защиты интересов Афганистана, якобы ущемленных изменением статуса Мерва, открыто выступить против России. В.И. Ленин, об этих дипломатических столкновениях двух держав, образно сказал, «Россия была на волосок от войны с Англией из-за дележа добычи в Средней Азии» [8]. К счастью, война не произошла, и проблема была достигнута договоренностью в сентябре 1885 года в Лондоне и подтверждена окончательным протоколом 1887 года. Россия открыто заявила о своем невмешательстве во внутренние дела Афганистана. В решении других межгосударственных проблем: с Англией, Францией, Германией внешнеполитическое ведомство Александра III пыталось решать дипломатическим путем.

Однако, как говорил один из царских сановников, товарищ министра путей сообщения (1872-1880, 1885-1889 гг.) Н.Н. Селифонтов, «В России, особенно между крестьянами, память Александра III нечтима; они его не любили, радуются, что он умер, что живи он – снова они были закрепощены и снова бы их пороли розгами». Еще жестче высказался о правлении Александра III, и о нем самом, генерал-от-инфантерии, член военного совета М.И. Батянов: «Царь держал все под гнетом, хорошо, что рано умер. Противоречий не терпел, сам смыслил немного, людей умных возле него не было» [9].

Действительно, Александр III был окружен людьми, мало пригодных для управления таким государством как Россия. Постараемся в данной статье, используя дневник свидетельницы многих событий того времени, которые совершались в её бытность – Александры Викторовны Богданович, – дать характеристику некоторым из них.

Самой приближенной особой к царю был генерал-адъютант, товарищ министра внутренних дел, начальник охраны Александра III – П.А. Черевин, конечно же, честный человек, но пьяница (о чем будет сказано ниже – С.У.). Дурново И.Н., товарищ министра внутренних дел (1882-1885), главноуправляющий собственной е.и.в. канцелярией по учреждениям императрицы Марии (1886-1889), министр внутренних дел (1889-1895), председатель комитета министров (1895-1903) – глуп, лакей перед выше его стоящими людьми, а с теми, которые ему подчинены, не церемонится, из-за угла делает им незаслуженные неприятности, чтобы угодить высшим. Ведет Дурново

Россию к беспорядкам своими назначениями губернаторов, которые не выдерживают критики, держит дурных, если они находятся под протекцией Воронцова. А Воронцов¹ и нечестный, и глупый, и заносчивый, и ленивый, и недоступный.

И.А. Вышнеградский – профессор, инженер и ученый в области механики, активный деятель ряда акционерных обществ, управляющий министерством финансов (1887 г.), министр финансов (1888-1892). Умен, но мошенник, жулик, взяточник, серьезные люди говорят, что он оставит русские финансы в ужасном положении, все, что он делает, – фокусы, напояк, без серьезной подкладки, сшито все живыми нитками, но умеет показать временно все свои действия благими для России. Эта показная сторона и успокоила царя и всех тех, которые ничего не понимают в финансовом деле.

Витте С.Ю. – граф, директор департамента железнодорожных дел (1889-1892), министр путей сообщения (1892), министр финансов (1892-1903), председатель комитета министров (1903-1905), с октября 1905 г. по апрель 1906 г. возглавлял Совет министров – тоже сомнительная личность. О нем много темного рассказывают, хотя все единодушно говорят, что он умен и железнодорожное дело знает.

Гирс Н.К. – дипломат, министр иностранных дел России (1882-1895) действительный тайный советник (16 апреля 1878), статс-секретарь (1879), почётный член Петербургской Академии наук (1876). По симпатиям немец, но царь сам ведет иностранную политику, в последнее время и Гирс относится сочувственно к Франции, после подписания в 1891-1892 годах – полномасштабного франко-русского союза – невзирая на его личную приверженность – линии сохранения союза императорской России с Германской империей.

Эта и подобная ей камарилья управляла тогдашней Россией. *«У одних нет царя в голове, у других он есть, но с сомнительными принципами, с такими, что свой карман ближе казенного и – после нас хоть потоп»* [9, с. 170-171].

Отсутствие дисциплины, неорганизованность, безответственность, расхлябанность и прочий негатив царских приспешников, привели к страшной катастрофе, которая унесла 23 человеческих жизней, ранено 19 человек и едва не погибло все царское семейство.

Произошло это следующим образом. 17 октября 1888 года на Харьковско-Орловской дороге по курсу шел поезд, в котором находилось царское семейство в полном составе, ближайшие к царю сановники, охрана, прислуга и другая челядь. *«Царский поезд состоял из следующих вагонов: два локомотива, за ними – вагон электрического освещения, вагон где помещались мастерские, вагон Посъета², вагон второго класса для прислуги, кухня, буфетная, столовая, вагон вел. княжен – литера Д, литера А – вагон государя и царицы, литера С – цесаревича, дамский свитский – литера К, министерский свитский – литера О, конвойный № 40 и багажный – Б. Поезд шел со скоростью 65 верст в час между станциями Тарановка и Борки»* [9, с. 91].

Состав двигался с опозданием на 1½ часа, поэтому пытались нагнать время, чтобы во время прибыть в Харьков, где была намечена важная встреча. (К слову С.Ю. Витте в присутствии Александра III, предупреждал министра путей сообщения о том, что императору сломают шею, если будут водить царские поезда с недозволенной скоростью. Александр, впоследствии, вспомнил об этом предупреждении, и выразил желание утвердить Сергея Юльевича директором департамента железнодорожных дел в Министерстве финансов. Назначение состоялось. С этого момента С.Витте быстро двигался по иерархической лестнице) [10].

В полдень по обыкновению сели завтракать, чтобы кончить его до Харькова, который уже отстоял только на 43 версты (верста=1,06 км). В столовой *«Посредине стола с одной стороны помещался государь, имея по бокам двух дам, а с другой стороны – императрица, справа от неё сидел Посъет, а слева Ванновский. Где стояла закуска, там сели царские дети: цесаревич (будущий царь Николай II – С.У.), его братья, сестра»* [9, с. 91].

Когда подавали последнее блюда, недалеко от станции Борки, началась страшная качка, затем сильный треск. В течение нескольких секунд – царский поезд слетел с тележек, на которых держались колеса, всё в нём превратилось в хаос. Пассажиры царского вагона практически все оказались под обломками разбитого вагона. Есть мнение о том, что при крушении обвалилась крыша вагона; Александр, как говорили некоторые исследователи, удерживал её на своих плечах до тех пор, пока не прибыла помощь.

К счастью дети все были целы. Ксения стояла на полотне дороги, Михаила отыскивали, зарыто-

го в обломках, маленькую Ольгу, когда нянька увидела разбитую стенку вагона, выбросила её удачно на насыпь. *«Вагон же был переброшен через столовую и стал между буфетным вагоном и столовой поперек. Говорят, это послужило спасением для находящихся в столовой»* [9, с. 92].

Катастрофа императорского поезда 17 октября 1888 года.
Разрушенные вагоны – столовая и великокняжеский вагон.
Фотография Иваницкого. Харьков. Фото на паспарту.

Сразу же после этой трагедии, со счастливым исходом для царской семьи, со всех концов России и, в частности, из Казахстана посыпались телеграммы, в которых провозглашалось благодарение Богу за чудесное избавление августейшей семьи от опасности. 14 июня 1889 года Верненская городская дума, на своем общем заседании постановила: *«Приобрести на средства города иконы святых, имена которых носят их императорские величества и наследник цесаревич, поставив эти иконы в Верненской часовне, совершая ежегодно 17 октября благодарственное молебствие»* [11].

Жители Атбасарского уезда пожелали приобрести для станичного правления иконы: Св. Благоверного князя Александра Невского, Пресвятые Богородицы и Св. Николая Чудотворца, и *«В 17 день октября ежегодно совершать благодарственный молебен с крестным ходом о спасении государя императора и августейшего семейства»* [11, л. 17-17 об.].

Подобные верноподданнические телеграммы в адрес царствующей семьи были направлены из Семипалатинска, Петропавловска, Каркаралинска, станицы Сергиопольской, селения Герасимовского и других городов, сел, станиц, волостей Казахстана. Отправляли благодарственные телеграммы и частные лица. Так, Павлодарский городской голова, купец А.И. Деров, *«Желая сохранить на вечные времена в памяти учащих гор. Павлодара день чудесного избавления императора и августейшего семейства от грозившей опасности при крушении поезда... пожертвовал двести рублей на сооружении иконы Св. Благоверного Александра Невского, окаймленной иконами тех святых, имена коих носят её императорское высочество и августейшие дети, с тем чтобы икона была помещена в зале сооружаемого им, Деровым, в память 900-летия крещения Руси здания Павлодарского 3-х классного городского училища* [11, л. 38-38 об.].

А Семипалатинский купец Федор Плещеев, докладывая военному губернатору Семипалатинской области Александру Федоровичу Карпову, писал: *«Я построил в городе Семипалатинске, недалеко от сооруженной мною же, без всякой помощи прихожан церкви Св. Александра Невского, двухэтажный каменный дом для церковно-приходской школы с помещением для учителя... в память 17 октября 1888 года»* [11, л. 90].

Из членов императорской семьи более всех пострадала старшая дочь Ксения, которая осталась горбатой. Этот страшный шок, перенесенной катастрофы, также очень тяжело отразился на состоянии здоровья царя. Вскоре после этого происшествия император стал жаловаться на боли в пояснице. Профессор Трубе, осмотревший Александра, пришёл к выводу, что страшное сотрясение при падении положило начало болезни почек. Болезнь неуклонно развивалась.

Многие исследователи жизни и деятельности Александра III, не могли не отметить, что он был довольно скромным в личной жизни. Он не любил лжи, был трудолюбив, был хорошим семьянином. В 1865 году вел. кн. Александр Александрович, после неожиданной смерти старшего брата Николая, становится наследником, получив титул цесаревича. Вместе с титулом он наследует

и невесту покойного брата юную датскую принцессу Дагмару, довольно легкомысленную и недостаточно умную, но вместе с тем не лишённую воли. В октябре 1866 года Дагмара став женой будущего Александра III, принимает имя Марии Федоровны. [6, с. 37].

Александр III, как и его отец – император злоупотреблял горячительными напитками, но в отличие от него не устраивал оргий. Пил он втихомолку со своим собутыльником начальником его охраны генералом П.А Черевиным. После железнодорожного крушения, Александру III категорически запретили пить, а императрица бдительно следила за тем, чтобы её муж не нарушал запрета. Однако это не всегда удавалось.

Для того чтобы обмануть Дагмару, осуществлялась весьма сложная операция. *«А мы с ним, – лукаво улыбался Черевин, – мы с его величеством умудрились: сапоги с такими особыми голенищами заказывали, чтобы входила в них плоская фляжка коньяку вместимостью с бутылку. Царица подле нас мы сидим смирихонько, играем, как паиньки. Отошла она подальше – мы переглянемся – раз, два, три! – вытащим фляжки сосем и опять как ни в чем не бывало... Ужасно ему эта забава нравилась... Вроде игры... И называлось это у нас «голь на выдумки хитра»... Раз, два, три. Хитра голь, Черевин? Хитра Ваше величество. Раз, два, три! – и сосем»* [6, с. 44-45].

Нет сомнения в том, что злоупотребление алкоголем, тоже сыграло зловредную роль в развитии болезни царя. Болезнь продолжала прогрессировать. При обследовании больного, приглашенный в Россию из Берлина профессор Эрнст Лейден, нашел у императора нефрит – острое воспаление почек; и по его настоянию Александра отправили в Крым, в Ливадию.

Немногие сановники жалели царя, пожалуй, только те, кто страшился потерять у будущего молодого царя свои министерские портфели. Но простой люд наоборот пытался оказать любую помощь для выздоровления государя. Так, отставной казак Западно-Сибирского войска некий Коробов в телеграмме из Томска с громадным желанием согласен был поехать в Ливадию, чтобы вылечить царя травами. Но Степной генерал-губернатор барон М.А. Таубе, видимо не веря в целебные свойства трав, собственноручно сделал на телеграмме, полученной в Омске, такую запись: *«Предложение казака Коробова не может быть принято»* [12].

4 октября 1894 года состоялся консилиум врачей в составе берлинского профессора Лейдена, профессора Захарьина, доктора Попова и почетного лейб-хирурга Вельяминова, который о состоянии здоровья Александра III постановил: *«Болезнь почек не улучшилась, силы уменьшились, врачи надеются, что климат южного берега Крыма плодотворно повлияет на состояние здоровья Августейшего больного»* [12, л. 5].

6 октября 1894 года из Петербурга в Омск была направлена телеграмма-бюллетень, в которой сообщалось, что *«Состояние здоровья государя замечается ухудшение общая слабость и слабость сердца увеличились»*. Подписали этот бюллетень Лейден, Захарьин, лейб-хирург Гирш, Попов, Вельяминов [12, л. 1].

В одной из последних телеграмм, которая пришла в Омск 19 октября 1894 года, известием окончательно и без сомнения предрешала судьбу самодержца: *«18 октября 10 часов вечера в течение дня у государя продолжалось отделение кровавой мокроты, был озноб температура 37,8 пульс 90, слабоват. Дыхание затруднено, аппетит крайне слаб. Большая слабость. Отеки значительно увеличились»* [12, л. 35]. А уже 20 октября 1894 года в типографии Акмолинского областного правления был напечатан текст, который гласил: *«Государь император Александр III в 2 часа 15 мин. пополудни сего 20 октября тихо в БОЗЕ почил»* [12, л. 40].

Умирал император достойно, надо дать ему должное. Рано утром 20 октября он сказал императрице: *«Чувствую кончину, будь покойна, я совершенно покоен»*. Перед смертью он собрал около себя всю свою семью, пригласил духовника императорской семьи протопресвитера Иоанна Янышева, произнес вслух ясным для всех голосом молитву. *«В два часа пополудни усилился у государя пульс и взор его как бы оживился, но через четверть часа, закрыв глаза и откинув голову, предал дух Всевышнему Богу»* [12, л. 87-88].

Еще не успело остыть тело в Бозе почившего императора, как министр внутренних дел Дурново И.Н., (про которого были выдуманы несколько острот: одна из них – «не нашли хорошего, назначили дурного») [9, с. 109], в тот же день, 20 октября 1894 года шлет телеграммы первым лицам губерний и областей следующего содержания: *«Прошу распорядиться немедленно... приводом к присяге на верность подданства воцарившемуся императору Николаю Александровичу»*

[12, л. 40]. По всей стране были разсланы отредактированное «Клятвенное обещание»: «*Не щадя живота своего до последней капли крови*» быть в верности – Николаю Александровичу.

23 октября 1894 года начальник Кокчетавского уезда Коновалов телеграфирует в Омск, утверждая, что 22 утром командированы чиновники для привода к присяге православного населения уезда, затем будет приведено к присяге кочевое [12, л. 123]. 3 ноября 1894 года были приведены к присяге войска, которые были дислоцированы на территории Семиреченской области [12, л. 130].

16 сентября 1895 года и.д. военного губернатора Семиреченской области П.Осташкин рапортует в канцелярию Степного генерал-губернатора: «...*По полученным мною донесениям как оседлое, так и кочевое население уездов: Пишпекского, Капальского, Верненского, Джаркентского, Лепсинского и Пржевальского Семиреченской области, к присяге на верноподданство, и верность службы государю императору Николаю Александровичу... приведено*» [12, л. 187].

Едва взойдя на престол, 8 декабря 1894 года Николай II издает рескрипт, в котором требует организовать дело по сбору пожертвований и ведению будущих работ по возведению памятника Александру III в Москве. Для этого он требует учредить Особый комитет под председательством Московского генерал-губернатора. В состав означенного комитета должны были войти: Московский губернский предводитель дворянства, Московский городской голова и двое членов по особому царскому назначению. По мнению Николая II, «*Особый комитет, все другие правительственные органы с полным рвением отнесутся к этому святому всенародному делу и всеми от них зависящими мерами помогут скорейшему и успешному окончанию достойного памятника монарху*» [13].

Первыми на этот рескрипт самодержца Николая II выступили верненцы. Как известно город Верный и его окрестности испытали 28 мая 1887 года страшное землетрясение, которое унесло несколько сот человеческих жизней и превратило город в руины. На бедствие верненцев с разрешения, согласия и соизволения царя Александра III откликнулись россияне, направляя пожертвования деньгами, вещами, тем самым стремясь облегчить участь пострадавших. И потому 13 января 1895 года и.д. военного губернатора Семиреченской области П.П. Осташкин рапортует Степному генерал-губернатору: «*Памятуя великие милости в Бозе почившего императора Александра III оказанные жителям гор. Верного в годину землетрясения, единогласно постановили: отчислить из остатков запасного капитала на сооружение памятника... 500 руб.*» [13, л. 9 об.]. 19 октября 1895 года жители города Лепсинска выделяют на строительство памятника Александру III в Москве так же из запасного городского капитала 300 (триста) рублей [13, л. 16].

Николай II, видимо желая увековечить память своего отца на века стремится установить памятники в его честь в разных городах страны. 5 декабря 1900 года он через министра внутренних дел решил открыть всесибирскую подписку на сооружение в Иркутске «*Памятник державному основателю великого Сибирского рельсового пути в Бозе почившему императору Александру III*» [14]. Действительно при Александре III 19 (31) мая 1891 года в районе близ Владивостока (Куперовская падь), началось сооружение сплошного через всю страну рельсового пути. Нет сомнения в том, что это был, бесспорно, грандиозный план: соединить богатейшую минеральными и другими ресурсами территорию Сибири с промышленными центрами страны. Для сооружения памятника было избрано место на Набережной реки Ангары, около Большой улицы, против полотна Забайкальской железной дороги, откуда открывался вид на Иркутский вокзал и всю прилегающую к нему в пределах города рельсовую линию. Иркутский военный губернатор, генерал-лейтенант Пантелеев, возглавивший особый комитет по сбору средств и сооружению памятника, в своем воззвании 24 февраля 1901 г., писал: «*Каждый Сибиряк, которому дорого благо его родины и каждое лицо, которому Сибирь хотя бы при временном в ней проживании, послужила почвой для развития трудовой служебной или промышленной деятельности не преминет внести свою лепту на дело всеподданнейшего выражения благоговейной признательности за любвеобильные царственные попечения о Сибири*» [14, л. 1 об.].

Первыми на это обращение – воззвание откликнулись казахстанцы.

В мае 1901 г. в гор. Иркутск канцелярией Степного генерал-губернатора был отправлен ПОДПИСНОЙ ЛИСТ, куда были включены следующие жертвователи:

год	месяц	число	фамилия	Руб.	Коп.
1901	апрель	20	Лавров	5	-«-
			Селицкий	3	-«-
			Александр Попов	2	-«-
			Ветохин	3	-«-
			Морозов	1	-«-
			Лавров	2	-«-
			Андрей Попов	1	-«-
			Султан Аблайханов	1	-«-
			И.Вишневский	1	-«-
			С.Тейтель	2	-«-
	Май	20	Плахов	1	-«-
			Левантуев	1	-«-
			Егоров	1	-«-
			Александровский	5	-«-
			Абрамович	1	-«-
			[14, л. 5]		

Внимательный читатель, вероятно, обратил внимание на то, что среди жертвователей был казах Султан Аблайханов (о нём будет сказано ниже – С.У.).

19 мая 1901 года дополнительно внесли деньги:

«... Чиновник особых поручений для переписки
по китайским делам надворный советник Плахов – 1 руб.,
Канцелярский чиновник, губернский секретарь Левантуев – 1 руб.,
Сверхштатный чиновник особых поручений VII класса, коллежский советник Егоров – 1 руб.,
Чиновник особых поручений в звании камер юнкера Высочайшего двора, статский советник
Александровский – 5 руб.,
Коллежский ассессор Абрамович – 1 руб.

ИТОГО 9 руб.»

[14, л. 14].

14 декабря 1901 г., вице-губернатор Акмолинской области Г.Абаза на эти же цели высылает Иркутскому особому комитету 724 руб. 4 коп. [14, л. 16].

Увековеченный в камне и бронзе император Александр III стоял в Иркутске, Москве, многих других городах России, и, конечно же, в столице империи – Санкт-Петербурге.

В 1980 году мне посчастливилось проходить курсы ФПК (факультет повышения квалификации – С.У.) при педагогическом институте им. А.И. Герцена в Ленинграде (ныне Санкт-Петербург). Великолепные педагоги-профессора читали нам лекции по истории Отечества, используя в них многочисленный фактический материал, который, в то время был неизвестен для нас, да и для широкого круга читателей, поскольку он еще не был ими введен в научный оборот. Местные организаторы ФПК довольно часто устраивали для слушателей культурно-просветительные походы в несравненные музеи города. Однажды мы посетили Русский музей. Проходя по длинному коридору музея, окна которого выходили на его задворки, мой учитель и коллега по КазПИ им. Абая Елена Васильевна Заплавнова (также слушательница ФПК) толкнув меня локотком и показывая на дворовую площадь, сказала:

– Султан, смотри, видишь в углу конную статую? Это памятник Александру III. Насколько мне известно, он был демонтирован в 30-х годах XX века.

Памятник Александру III в Санкт-Петербурге

Действительно к наружной стене здания была прислонена статуя конного всадника, которая, конечно же, ни в коей мере несравнима с изящной статуей всадника на коне, скульптора эпохи раннего Возрождения Донателло. Памятник, посвященный русскому императору, был установлен 23 мая 1909 года в Санкт-Петербурге. Автор работы – Паоло Трубецкой. Скульптура даже при беглом взгляде производило неприятное впечатление. На невысоком, уставшем от тяжести коне, сидит громадный всадник, ноги которого почти касаются земли. На голове государя не то папаха, не то шапка кавказца. Одет был не то в украинские шаровары, не то в казахские шалбар. Видимо неслучайно, сразу же после установления памятника на Знаменской площади, появилась злая эпиграмма, которую нам на ФПК процитировал академик Старцев В.:

*Стоит комод,
На комодe бегемот,
На бегемоте идиот,
На идиоте шапка.*

Весьма, злоехидное определение – памятнику самодержцу России. В советское время 13-15 октября 1937 года, памятник был демонтирован и убран в запасники Русского музея.

Но жизнь продолжается и управляющий министерством внутренних дел И.Л. Горемыкин 20 октября 1895 года рассылает всем губернаторам России циркуляр, в котором говорилось о том, что 26 мая 1896 года состоится коронавание царя и «*К торжествам Св. коронавания вызываются по ведомству министерства внутренних дел в Москву представители:*

1/от дворянства

2/от земства

3/от городского сословия, и

4/от сельского населения. Кроме того, предоставляется прибыть в Москву, к торжествам Св. коронавания, почетнейшим лицам сельского населения (не исключая казачьего), по избранию губернского начальства, но не более одного на уезд или округ» [15].

Получив этот указующий циркуляр Степной генерал-губернатор барон М.А. Таубе, требует от всех подведомственных ему военных губернаторов областей, чтобы они избрали на коронацию лиц вполне отвечающих тем требованиям, которые изложены в циркуляре. Что же касается почтеннейших лиц сельского состояния, в том числе и инородцев, – которые добровольно желали бы прибыть на коронацию в Москву, ...«*То все расходы по поездке и содержание в Москве сих лиц должны всецело относиться на их собственные средства, без всяких пособий со стороны их обществ» [15, л. 17-17 об.].*

Был составлен предварительный список депутатам на предстоящее торжество священного коронавания императорских высочеств в мае месяце 1896 года:

Уезд, волость или селение и от какого состояния депутаты	Должность, ФИО	С какого времени в должности	Награды и знаки отличия
Верненского уезда, Чамалганской волости, от казахов	Волостной управитель Алпысбай Тасбулатов	С 1876 г.	Награды: медали на Анненских лентах малую серебряную и большую серебряную. Последнюю для ношения на шее. Почетные халаты I, II и III разрядов
Пржевальского уезда, Мариинской дунганской волости. От дунган	Волостной управитель Маджин Маруфу	В должности с 1891 г.	Имеет малую золотую медаль на Станиславской ленте
От таранчей Джаркентского уезда, представитель из почтеннейших лиц	Проживающий в г. Джаркенте, Верненской первой гильдии купец Вали-Ахун Юлдашев		Имеет награды: почетные халаты: I, II, III разрядов и халат малинового бархата с позументом [15, л. 41] медали шейные серебряную на Станиславской и золотую на Анненской лентах. Знаки общества Красного Креста учреждений императрицы Марии и портрет наследника, ныне благополучно царствующего императора ордена: Св. Станислава и св. Анны третьей степени
Пишпекского уезда, Тынаевской волости. От кара-кыргызов	Волостной управитель Дюр Саурумбаев	Служил трехлетие: 1887–1889гг., 1890-1892 и избран на трехлетие 1895-1897 гг.	Не имеет. [15, л. 43]

[15, л. 41 об.].

ПО АКМОЛИНСКОЙ ОБЛ-ТИ		
Волостной управитель Мизгильской казахской волости, Кокчетавского уезда Джиеналы Мурзалин	С 1-го января 1896 г.	Не имеет
ПО СЕМИПАЛАТИНСКОЙ ОБЛАСТИ		
Волостной управитель Алтыбаевской казахской волости, Павлодарского уезда, казах Иса Бердалин	С 1864 года	Имеет похвальный лист, кафтаны 2 и 3 разрядов, серебряную медаль для ношения на груди на Анненской ленте. Сере-

		бряную медаль для ношения на шее на Анненской ленте, и таковую же медаль для ношения на шее на Владимирской ленте [15, л. 57].
--	--	--

Впоследствии из этого списка бароном Таубе был исключен депутат от Верненского уезда, Чамалганской волости, волостной управитель Алпысбай Тасбулатов, и вместо него депутатом на коронавание был введен Тынаевский волостной управитель Дюр Саурумбаев. В чем же причина исключения из важнейшего списка волостного А.Тасбулатова? 21 февраля 1896 года телеграфируя тому же Степному генерал-губернатору, Тасбулатов утверждает, что *«Причина устранения неизвестна»*. Единственной причиной, как он предполагал, это увоз в молодые годы девицы Алимпии. Произошло это 16 лет тому назад и потому за давностью лет это событие могло быть, по его мнению, смягченно. Тем более, утверждал Алпысбай, за 24-хлетнюю безупречную службу, он раскрыл не мало тяжких преступлений, неоднократно получал благодарности, награжден халатом первого разряда за сбор 1000 лошадей для снаряжения русской армии [15, л. 97]. Не обошлось и без кляузы на соперника.

Что касается Саурумбаева, как телеграфирует Тасбулатов, то его прегрешения куда более тяжкие. Так, напр., вернувшись из Омска, где он встречал наследника престола, Дюр произвел сборы с односельчан, для покрытия своих расходов, тем самым посеяв раздоры и разлад в народе волости. Да и уездный начальник аттестовал Саурумбаева областному губернатору, как весьма дурного человека. Будучи волостным, он задолжал по векселям сарту (узбеку – С.У.) Мирзабаеву 16.000 руб., не меньше и другим и, в конце концов, оказался несостоятельным и не смог оплатить по векселям. Тем более из казахов никто депутатом не был, кара-кыргызы были и теперь же предложен кыргыз Дюр.

На эту жалобу-телеграмму А.Тасбулатова, 22 февраля 1896 г. барон Таубе категорично ответил: *«Ваша просьба не удовлетворена. Назначение Саурумбаева состоялось по представлению губернатора, которому было предоставлено исключительное право выбора...»* [15, л. 98-105].

Были исключены из списка депутатов и лица, которые пожелали ехать на коронацию за свой счет. И среди них: управитель Омской волости зауряд хорунжий Хасен Какенов и казах Полуденской волости, Петропавловского уезда Нурахмет Байгабулов. Причина одна: *«Разрешается присутствовать при коронации не более как одному депутату от уезда»* [15, л. 73 об.]. Волостной же управитель Сарысуйской волости, Атбасарского уезда Калманбай Байдавлетов, 34-х лет от роду, был допущен на поездку в Москву, но только за свой счет [15, л. 63 об.].

18 марта 1896 года известный Верненский первой гильдии купец Исхак Габдулвалиев (или Исхак Абдул Валиев) [16], шлет в Омск телеграмму, в которой напоминает Степному генерал-губернатору о том, что: первоначально для участия в коронации, военным губернатором Семиреченской области и городским головой, была предложена его кандидатура. Но по болезни он отказался. Однако после выздоровления он стал просить военного губернатора, и Степного генерал-губернатора, чтобы его вновь включили в список для участия в торжестве. Тем более, как он мотивировал, местное мусульманское общество, желает выразить в его лице свои верноподданнические чувства их императорским величествам. Если его включают в список депутатов от города Верного, он обещал оплатить свой проезд до Москвы и обратно в Верный самостоятельно. Но 24 марта 1896 года из Омска в Верный купцу Габдулвалиеву пришел неутешительный ответ: *«Ваша просьба не может быть удовлетворена, так как от города Верного полагается один депутат с двумя ассистентами, о которых давно уже сообщено министру внутренних дел»* [15, л. 120-124].

Буквально накануне отъезда, 2 апреля 1896 года, из Семипалатинска в Омск летит телеграмма военного губернатора области Карпова, в которой он убедительно просит, вследствие тяжело заболевшего депутата Тлекина разрешить отправить Аиртавского управителя Джанузак Кущерова. [15, л. 137]. По мнению губернатора, кандидатура Дж. Кущерова вполне внушает доверие, так как с 1878 г. он занимал должность кандидата, затем управителя волости. В 1886 году награжден подстаканником, в 1892 похвальным листом, в 1895 г. халатом 3 разряда [15, л. 140]. Просьба была удовлетворена.

В конце-концов, список депутатов на коронацию Николая II от областей, городов, казачьего Семиреченского войска и туземного населения был утвержден на всех как местных, так и центральных инстанциях.

«...Депутация от Семиреченского казачьего войска:

1. Генерал-майор Иванов Г.И.,
2. Полковник Волков,
3. Подъесаул Осипов,
4. Отставной вахмистр Василий Матвеев,
5. Вахмистр Степан Хлыновский.

Депутация от Верненской городской думы:

1. Городской голова Иван Лутманов
2. Купец Никита Пугасов
3. Купец Григорий Шахворостов [15, л. 145].

...Депутация от туземного населения:

1. Волостной управитель Мизгильской волости, Кокчетавского уезда Джиеналы Мурзалин
2. Казак Кызыл-Топракской волости, Акмолинского уезда Нурмухамед Саганаев
3. Волостной управитель Сарысуйской волости, Атбасарского уезда Калманбай Байдавлетов
4. Волостной управитель Павлодарского уезда Иса Бердалин
5. Волостной управитель Каркаралинского уезда Мелгирбай Байдавлетов
6. Вместо волостного управителя Усть-Каменогорского уезда Джакежана Тлепина, который заболел, был направлен волостной управитель Аиртавской волости, Усть-Каменогорского уезда Джанузак Кушерев
7. Волостной управитель Тынаевской волости Пишпекского уезда кыргыз Дюр Саурумбаев
8. Народный судья Больше-Алматинской волости, Верненского уезда казах Идрис Садыбеков
9. Волостной управитель Мариинской волости, Пржевальского уезда дунганин Матжин Маруфу
10. Таранчинец Джаркентского уезда купец Вали-Ахун Юлдашев [15, л. 145 об.].

Список депутатов был определен, дело осталось за наделением их командировочными. Был сделан приблизительный расчет дорожных, суточных и прочих расходов. Вот как он выглядел:

В прогоны от города Верного до города Омска по 1718 с половиной верст на две лошади...	73 руб. 15 коп.
В прогоны от города Семипалатинска до города Омска по числу 726 с четвертью верст на две лошади	...21 руб. 80 коп.
На уплату десятикопеечного почтового сбора от гор. Верного до гор. Омска по числу 71 станции	...14 руб. 20 коп.
От гор. Семипалатинска до гор. Омска по числу 31 станции	...6 руб. 20 коп.

СУТОЧНЫХ.

От гор. Верного до гор. Омска	...10 руб.
От гор. Семипалатинска до гор. Омска	...4 руб.

ПО ЖЕЛЕЗНОЙ ДОРОГЕ.

От гор. Омска до гор. Челябинска во втором классе стоимость билета	...20 руб. 70 коп.
От гор. Челябинска до гор. Москвы	... 19 руб. 50 коп.

БАГАЖ С ПУДА

От Петропавловска до гор. Москвы	...4 руб. 48 коп.
<i>БАГАЖ С ПУДА</i>	...33 руб. 30 коп.
	...4 руб. 19 коп.

[15, л. 26].

Проездные, или как в то время называли – прогонные, были определены, и Степной генерал-губернатор 5 марта 1896 года требует от военного губернатора Семиреченской области, чтобы он озаботился о том, «Чтобы снарядить в дорогу депутатов от туземного населения Семиреченской области на коронацию, и чтобы они прибыли в г. Омск непременно 20 апреля с.г.» [15, л. 114].

В свою очередь, уже министр внутренних дел России И.Л. Горемыкин, 29 марта 1896 г., рас-

сылает губернаторам областей и губернный циркуляр, в котором также требует, чтобы все депутаты прибыли в Москву не позднее 8 мая и сообщили о своем прибытии в Москву в Коронационный отдел департамента общих дел министерства внутренних дел. А депутаты от сельского населения обязаны прибыть в Москву 5 мая и должны быть, в обязательном порядке, предупреждены: «Что для них приготовлено особое помещение, снабженное всеми необходимыми принадлежностями, за исключением подушек, которые каждый должен иметь собственные» [15, л. 160]. Почему депутаты, которые ехали на коронацию императора могущественного государства, должны были вести с собой подушки, остается пока загадкой.

Автор воспоминаний, непосредственный участник венчания на царство императора Николая II – Борис Александрович Энгельгардт (1877-1962) ярко, подробно и не без иронии описал пышность подготовки к коронаванию. Коронация Николая II была назначена, как мы отметили выше, на 26 мая 1896 года, но приготовления к ней начались задолго до этого торжества. На коронацию должны были прибыть почти вся императорская фамилия, со штатами состоящих при них лиц, много иностранных принцев и чрезвычайных посольств, высшие чины государства и придворные, сословные представители – всего до двух тысяч человек. И ещё много больше военных – от рядовых солдат до генералов включительно. Всего было собрано войск: 83 батальона, 47 эскадронов и свыше 20 батарей.

Гофмаршальская часть, ведающая столом и размещением двора, требовала в свое распоряжение 1.300 человек постоянной прислуги и 1.200 поденных. Конюшенное ведомство привело 600 лошадей при 800 кучерах и в Москве ещё наняло 800 кучеров с лошадьми и экипажами.

Ремонтировали Успенский собор и дворцовые помещения Кремля. Для освещения Кремля пришлось оборудовать там новую электрическую станцию.

Весь город чистился, красился, наряжался, но особенно разукрашен был путь следования царя из Петровского дворца в Кремль.

Все дома сплошь были завешаны флагами, зеленью, в окнах стояли бюсты и портреты царя и царицы, на стенах висели вензеля, гербы, надписи.

На перекрестках стояли триумфальные арки, на Лубянской площади выстроен оригинальный павильон в русском стиле, с куполом в виде шапки Мономаха.

От Красного крыльца в Кремле к соборам шли помосты, затянутые красным сукном, и особенно эффективно было само Красное крыльцо, тоже сплошь затянутое алым сукном [17].

В конце апреля начался заезд гостей. Первой приехала депутация от восточных патриархов. За ней прибыли эмир Бухарский и хан Хивинский, и, почти одновременно, чрезвычайный посол Китайского императора, известный политический деятель того времени, канцлер Поднебесной империи Ли Хунг Чонг.

Все приехали с большой помпой, на вокзалах их встречали почетные караулы, и в дворцовых каретах развозили в заготовленные парадные помещения [17, с. 4].

Не с пустыми руками на коронацию прибыла делегация из Казахстана.

Канцелярия Степного генерал-губернатора сделала заказ «Товариществу И.П. Хлебников, сыновья и К», что в Санкт-Петербурге, на изготовление серебряного блюда, для преподношения хлеба – соли на священном коронавании.

По желанию заказчиков серебряное блюдо должно было быть обычным, и в то же время:

1. *Дно блюда небольшое, поля же по возможности шире, без особенного, однако, нарушения пропорциональности и без всяких орнаментов,*

2. *Поля блюда, равно как и дно, должны быть гладкие полированные,*

3. *В верхней части, на полях блюда, должны быть помещены золотые инициалы ИХ ИМПЕРАТОРСКИХ ВЕЛИЧЕСТВ (рельефом) на белой матовой мантии, с императорскою короною, по рисунку №10,*

4. *На полях блюда, от середины до середины должна быть матовая серебряная надпись (рельефно): от инородцев Степного генерал-губернаторства,*

5. *На дне блюда должен быть обозначен во всю величину дна год – 1896, также рельефно матового серебра.*

Снизу заказа 24 ноября 1895 г. рукою В.Лосевского – управляющего канцелярией Степного генерал-губернатора, – была сделана приписка: «...Желательно было бы, чтобы стоимость блюда не превышала 500-600 руб.» [15, л. 19-19 об.].

На эту просьбу В.Лосевского владеец «Товарищества» И.П. Хлебников, за №1939 сообщил:

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №1 (32), 2012 ж.
«...Если вензеля сделать из золота 56 пробы, стоимость блюда увеличится до 650 руб.». Генерал-губернатор Степного края М.А. Таубе, решил не скупиться, и на записке владельца товарищества собственноручно начертал: «Заказать белое с золотыми вензелями в 650 рублей» [15, л. 29].

Вот это блюдо.

Празднества, посвященные торжественному коронованию императора России, проходили на всей территории империи и, в частности, в городе Верном. 7 июня 1897 года, за №2617 военный губернатор Семиреченской области пишет Степному генерал губернатору о том, что в дни празднования священного коронования мая 1896 года, самое деятельное участие принимали: известнейший не только в городе Верном, но и на всем Семиреченском пространстве, – Верненский городской архитектор, статский советник Павел Гурдэ и член управы по хозяйственной части, Верненский мещанин Георгий Аверьянов. П.Гурдэ устроил в городе никогда невиданной горожанами иллюминации, блестящего фейерверка и художественных транспарантов, которые он собственноручно сделал. А мещанин Аверьянов устроил для беднейшей части населения города бесплатный обед. Предполагалось накормить 500 человек, но, на самом деле, было накормлено вдвое больше. В связи с изложенным военный губернатор просит генерал-губернатора края «Исходатайствовать у вышестоящих органов для Гурдэ и Аверьянова серебряные медали на Андреевской ленте для ношения в петлице, за участие в работах по приготовлению и устройству торжеств Священного коронования». [18].

В свою очередь, прекрасно понимая о немаловажном внесенном вкладе в торжественное мероприятие, 1 августа 1897 года П.Гурдэ пишет военному губернатору прошение, в котором убедительно просит, исходатайствовать о представлении его к награде, за организацию коронационных торжеств в гор. Верном [18, л. 148]. Но просьба П.Гурдэ [19] была отклонена Степным генерал-губернатором по следующей причине. 16 ноября 1896 г., был издан приказ по войскам Омского военного округа, базирующийся на циркуляре главного штаба 1 ноября 1896 г., за №51226. Согласно полученного циркуляра военным чинам, действительно, вручались коронационные

медали, хотя они и не были на коронации в Москве. Но, однако, принимали самое деятельное участие в его подготовке: комплектовали и снаряжали депутации, вели делопроизводство о наградах пожалованных 14 мая 1896 г., составляли доклады, записки, приказы и проч., т.е. внесли тем самым свой вклад в работы предшествовавших торжествам коронования.

«Так как статский советник Гурдэ никакого участия в таких работах не принимал, а лишь устраивал иллюминации 14 мая 1896 г. в гор. Верном, то я не считаю возможным дать дальнейшее движение ходатайству его о выдаче коронационной медали» И прошение, П.Гурдэ в «Капитул Российских императорских и царских орденов», было возвращено. Подписал этот документ, генерал-губернатор, барон М.А. Таубе [18, л. 151-151 об.].

Но зато переводчик туземных языков при Семиреченском областном правлении казах Турдыбек Сыртанов, будучи депутатом от туземцев на торжествах Священного коронования 1896 г., 18 мая в Москве получил в подарок – золотые часы, а по возвращении в гор. Верный – портрет их императорских величеств в бархатной отделке. На все эти дорогие подарки, были даны свидетельства самим бароном Таубе [18, л. 157].

И всё же, что представлял собой коронованный последний император могущественного Российского государства – Николай II? Известный советский историк П.А. Зайончковский в своем прекрасном исследовании дал весьма нелесную характеристику будущему императору: *«Наследник престола вел. кн. Николай Александрович не отличался ни большим умом, ни обширным образованием. Его образование ведал недалекий генерал Данилович, который был неспособен заставить своего питомца приобрести какие-либо серьезные познания. Воспитание цесаревича осуществлялось крайне поверхностно и неудовлетворительно»* [6, с. 46]. Возможно, критически настроенный читатель может возразить, что столь нелицеприятное определение императору России Николаю II, мог дать только советский историк, который отрицательно относился к царизму. Ну что ж! Обратимся к тексту, который был написан свидетельницей тех событий.

Владелица особняка на Исаакиевской площади в Санкт-Петербурге Александра Викторовна Богданович, вращаясь в светском обществе, поддерживая связь со многими знаменитыми личностями конца XIX – начала XX века, вела тщательно, аккуратно и скрупулезно дневник, в котором обстоятельно освещала события тех времен. Вот, что она подметила в молодом цесаревиче. Когда Николай был только наследником, хозяйка салона со слов графа, генерала-от-инфантерии Кушелева С.Е. записала в своем дневнике: *«Цесаревич любим в Преображенском и гусарском полках, где он служил, но в нем нет грации, он неловок, не умеет встать, говорит же очень приветливо и развивается физически, но не умственно»* (9, с. 120). Камер-фрау при Александре Петровне, – жене вел. кн. Николая Николаевича, – близко знавшая будущего императора Николая, не без грусти говорила: *«Цесаревич ведет очень не серьезную жизнь, что про это говорят все в Петербурге»*, и далее она с сожалением добавила: *«Цесаревич не хочет царствовать»* [9, с. 183-184]. Присяжный поверенный Коломнин А.П. по секрету сообщил владелице салона на Исаакиевской площади о том, что *«Цесаревич серьезно увлечен танцовщицей Киесинской, которой 19 лет»* [9, с. 182]. Известный государственный деятель России Плеве В.К., который находился в фаворе у трех императоров России – Александра II, Александра III и Николая II и хорошо знавший их подоплёку дал такую нелицеприятную характеристику цесаревичу: *«Он очень упрямя воздействия и советов не терпит»* [9, с. 191]. Подобные суждения, звучавшие из уст различных знакомых Александры Богданович, действительно создавали образ человека, малопригодного для выполнения *«Великой миссии правления»* [9, с. 16].

Как было отмечено выше в 1890-1891 годах цесаревич Николай, совершил путешествие по странам Востока, куда входили многочисленные посещения различных губерний России и, в частности, Оренбургского генерал-губернаторства для ознакомления с бытом, традициями, историей народов населявших Русское государство. Для сопровождения цесаревича по Пресно-Горьковской линии до границы Оренбургской губернии, была создана специальная свита из лиц весьма благонадежных, среди которых был султан Иш-Мухаммед Сюк Аблайханов (внук Сюка Аблайханова, прямой потомок Аблай-хана – С.У.). Иш-Мухаммед проявил себя не только как переводчик, но и как знаток истории своего народа, за что был высоко отмечен цесаревичем. Он *«Получил в подарок от его императорского Высочества государя наследника цесаревича перстень, украшенный драгоценными камнями»* [20].

Продолжая путешествие, цесаревич присутствовал на закладке Транссибирской магистрали. В апреле месяце 1891 года Николай Александрович посещает Японию. Как писала Богданович А.В.,

во время местопребывания в Японии «Японцы заметили, что цесаревич и вся его свита, бывали в значных местах, и много пили» [9, с. 154]. Видимо неблагоприятное поведение Николая Александровича, вызвало негативную реакцию некоторых жителей страны восходящего солнца. Прибыв в город Отсу, для осмотра красот этого знаменитого места гуляния, расположенного недалеко от города Киото, на него напал японец и нанес удар саблей по голове. Благодаря тому, что шляпа наследника была толста и крепка, рана оказалась относительно легкой. В сущности это была небольшая царапина сделанная саблей на лбу цесаревича и практически не имела серьезного характера. Но к месту международного скандального происшествия незамедлительно прибыл Микадо (титул императора Японии – С.У.) и его министры, выразив глубокое сожаление «Этим позорным покушением на желанного и глубоочтимого гостя». Виновником неудавшегося покушения на жизнь наследника престола был японец Туда Санцо – полицейский служитель наследника цесаревича. Покушавшегося сразу же признали сумасшедшим и, как определила местная медицина, «Он был выведен из себя вследствие какой-нибудь испытанной им несправедливости и был вызван на злодеяние случайным присутствием высокой особы» [21].

Естественно посыпались телеграммы из разных уголков России и тогдашнего Казахстана, в которых выражались и возмущение, и благодарение Бога за чудесное избавление от опасности. В одной из телеграмм жителей гор. Верного говорилось: «Исполненные ужаса и негодования по поводу гнусного покушения на драгоценную жизнь Государя наследника цесаревича Духовенство, население гражданские и военные чины, а также и войска вознесли к Престолу Всевышнего горячие благодарственные молитвы за чудесное избавление от опасности его Величества» [21, л. 11]. 14 июля 1891 г. общество мещан г. Семипалатинска, решило поставить икону Святителя Николая Чудотворца в здании общественного управления [21, л. 24]. Подобного содержания приходили телеграммы и из других регионов Казахстана.

Таков был последний император России, в правлении которого, не протянув и четверти века, рухнет трон дома Романовых, а заодно сойдут с исторической сцены и китайский император, и король испанский, и ряд других монархов, чьи представители фигурировали на коронации Николая II [17, с. 9].

¹Воронцов-Дашков И.И., граф, генерал-адъютант, министр императорского двора и уделов (1881-1897), наместник на Кавказе (1905-915), друг Александра III.

²Посъет К.Н., генерал-адъютант, адмирал, министр путей сообщения (1874-1888), член Государственного совета.

³Ванновский П.С., генерал-адъютант, военный министр (1881-1898), министр народного просвещения (1901-1902), член Государственного совета.

1. Касымбаев Ж.К. История Казахстана. – Алматы: «Рауан», 1995. – С. 109.

2. Халфин Н.А. Присоединение Средней Азии к России (60-90-е годы XIX в.) Главная редакция восточной литературы: – М.: Издательство «Наука». 1965. – С. 158. 467.

3. Асфендияров С.Д. История Казахстана (С древнейших времен). – Алма-Ата, «Қазақ университеті»: 1993. – С. 174-175.

4. Кропоткин П.А. Записки революционера. – М., 1988. – С. 153.

5. История СССР 1861-1917. Под редакцией Тюкавкина В.Г. – М.: «Просвещение»: 1990. – С. 96-99.

6. Зайончковский П.А. Российское самодержавие в конце XIX столетия. (Политическая реакция 80-х – начала 90-х годов). – М.: Издательство «Мысль», 1970. – С. 35-37.

7. История СССР. 1861-1917. Под редакцией профессора Кузнецова Н.Д. – М.: «Просвещение», 1984. – С. 117, 120.

8. Ленин В.И. О сепаратном соглашении. Полн.Собр.Соч. Т. 30. – С. 186.

9. Богданович А. Три последних самодержца: – М.: Издательство «Новости», 1990. – С. 215.

10. История России в портретах. Т. 1. «Русич»: – Смоленск: «Курсив», – Брянск, 1996. – С. 292-293.

11. Центральный Государственный архив РК. (далее ЦГА РК) Ф. 64. Оп. 1. Д. 425, л. 16.

12. ЦГА РК. Ф. 64. Оп. 1. Д. 652. Л. 24.

13. ЦГА РК. Ф. 64. Оп. 1. Д. 692, л. 7.

14. ЦГА РК. Ф. 64. Оп. 1. Д. 977, л. 1.

15. ЦГА РК. Ф. 64. Оп. 1. Д. 706. Л. 13-14.

16. Воронов А.Г. Верненские купцы Габдулвалиевы. // Туған Өлке – Родной край. №3(17) 2010. – С. 20.

17. *Энгельгардт Б.А. Последняя коронация. Историческая повесть. (Из книги воспоминаний «Потопнувший мир»). – Таллинн: СП Интербук, 1990. – С. 3.*
18. *ЦГА РК. Ф. 64. Оп. 1. Д. 739. Оп. 1, л. 140-140 об.*
19. *Урашев С.А. Учитель и архитектор. // История Казахстана в школе и ВУЗах. №3. 2002. – С. 27 – 34; его же: Учитель французского. «Вечерний Алматы». №№ 134-136; его же: Павел Васильевич Гурдэ. // Туған Өлке – Родной край. №1 (3). 2004. – С. 127-130.*
20. *ЦГА РК. Ф. 64. Оп. 1. Д. 172. Л. 95.*
21. *ЦГА РК. Ф. 64. Оп. 1. Д. 518. Л. 16-17.*

Түйін

Мақалада ІІ Александр билігі тұсындағы Қазақстан мен Орта Азия аумағындағы жаулаушылық үрдістер қарастырылады.

Қазақстандықтардың Ресей императорларына қатынасты туралы мәліметтер берілген. ІІ Николайдың билікке келуі жан-жақты талданады.

Материал мұрағат құжаттарына негізделген.

Summary

This article highlights the process of conquering the territory of Kazakhstan and Central Asia during the reign of Alexander II.

Given information about the attitude of Kazakhstan to the Russian emperors. Dealt with in some detail the process of the coronation of Nicholas II.

The material is based on archival documents.

ЖАЛПЫ ТАРИХ ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ

КЕҢЕС ОДАҒЫНДАҒЫ ПОЛЯК СОҒЫС ТҮТҚЫНДАРЫНЫҢ ЖАҒДАЙЫ

Г.К. Көкебаева – профессор, т.ғ.д., әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Кеңес өкіметі 1939 жылдың 17-қыркүйегінде Қызыл әскер бөлімдерін Польша жеріне енгізгенде оны «соғыс» деп емес, Батыс Украина мен Батыс Белоруссиядағы «қандастарды» қорғау деп түсіндірді. Алайда соған қарамастан әскерлер Польша шекарасынан өткен бойда соғыс тұтқындарына қатысты бұйрықтар шығарыла бастады. 1939 жылы 19-қыркүйекте соғыс тұтқындары мен еркінен айырылғандар ісіне байланысты КСРО Ішкі істер Халық Комиссариаты құрамында арнайы Басқарма құрылды, оған соғыс тұтқындарын қабылдау орындары мен лагерьлердің жұмыстарына басшылық жасау жүктелді. Бұйрық бойынша соғыс тұтқындарына арналған 8 лагерь құрылды: Осташков, Юхнов, Козельск, Путивль, Козельшанск, Старобельск, Южск, Оранск лагерьлері. Сол күні «ерекше құпия» деген айдармен КСРО Ішкі істер Халық Комиссариатының «Соғыс тұтқындарын оперативтік есепке алу туралы» лагерьлердің ерекше бөлімдеріне арналған нұсқауы шықты. Осы нұсқаудың 5-тармақшасында поляк соғыс тұтқындарының ішіндегі аса қауіпті болып саналатын топтарына арнаулы жеке іс ашып, оны журналға тіркеп отыруды бұйырды. Бұл топтардың қатарына тыңшылық жұмысқа тартылғандар, пильсудчиктер (Ю.Пильсудскийдің бағытын жақтағандар), Поляк социалистік партиясына (ППС), социал-демократтарға, национал-демократтарға (Польша Ресейдің қоластында болған кезде елінің тәуелсіздігі үшін күрескен «Страництво народове» партиясының мүшелері), анархистерге және басқа «контрреволюциялық» партиялар мен ұйымдарға тілектестер, бүкіл офицерлік құрам енгізілді [1]. Демек, Польшамен соғыс басталған бойда кеңес өкіметі поляк соғыс тұтқындарының арасынан өзінің «жауларын» іздей бастады. Халықаралық құқық бойынша соғыс тұтқыны тұтқындаушы елдің үкіметінің немесе басқа бір саяси топтарының жауы болуы мүмкін емес, соғыс тұтқынының тұтқындаған елдің ішкі саясатына мүлде қатысы болуға тиісті емес. Алайда басқа елдерде соғыс тұтқындарымен әскери мекемелер айналысса, Кеңес Одағында соғыс тұтқындары Ішкі істер халық комиссариатының қарауына берілді.

Қызыл Әскердің қолына алғашқы кезде түскен поляк офицерлері мен жауынгерлерінің тізімдері жасалмады, сондықтан тұтқындардың саны туралы мәліметтер әртүрлі. Арнайы басқарманың 1939 жылдың 19-қарашасындағы жинақталған мәліметі бойынша: Польша әскерінен 125 мың адам тұтқынға түскен, оның ішінде 42 400 тұтқын Батыс Белоруссия мен Батыс Украинадағы үйлеріне қайтарылған, 43 400 тұтқын Германия өкіметіне берілген, 15 мың офицерлер және 24 600 унтер-офицерлер мен қатардағы жауынгерлер лагерьлерде орналасқан [2]. Ресей зерттеушілерінің еңбектерінде поляк соғыс тұтқындарының саны 130 мыңнан 230 мыңға дейін деп көрсетіледі [3].

Қызыл Әскер қолбасшылары тұтқынның осынша көп болатынын күткен жоқ еді, сондықтан оларды тамақтандыру мәселесі майдандағы әскерлер үшін тым күрделі болып шықты. Сондықтан оларды мүмкіндігінше жылдам лагерьлерге жөнелтуге тырысты. Беларусь майданының қолбасшысы М.П. Ковалевтің бұйрығында: «Бұрынғы поляк әскерінің барлық офицерлері соғыс тұтқындары ретінде Кеңес Одағы жеріндегі соғыс тұтқындарына арналған лагерьлерге жөнелтілсін. Жергілікті жерлердегі шаруашылықтарда жұмыс істеп жатқан бұрынғы поляк әскерінің жауынгерлерінің барлығына тексеру жұмыстары жүргізіліп, арнайы тіркеуге алынсын. Тұтқындалған офицерлер мен қатардағы жауынгерлерді НКВД ұйымдарына тапсырмай-ақ, лагерьге жөнелтсін. Барлық қала, село және ормандарда қаңғып жүрген бұрынғы поляк әскерінің жауынгерлерін ұстап, Қызыл Әскермен болған соғыста қарсылық көрсеткен-көрсетпегені анықталып, барлығы соғыс тұтқындарына арналған лагерьлерге жөнелтілсін», – деген нұсқау берілді [4].

Поляк соғыс тұтқындарын лагерьлерге қабылдау жұмыстары алдын ала дайындықсыз асығыс жүргізілді. Оларды қамауда ұстауға бұрынғы монастырьларды, демалыс үйлерін, тіпті қаладағы арнайы ғимараттарды да пайдалануға тура келді. 1939 жылдың 3-қазанында КСРО Халық Комиссарлар Кеңесі «Соғыс тұтқындары туралы» арнаулы қаулы шығарды, қаулыда барлаушыларды, жандармдарды, полиция қызметкерлерін Осташков лагерьіне, ірі әскери және мемлекеттік қызмет-

керлерді, генералдарды, полковниктерді және басқа офицерлерді Старобельск лагеріне, Польшаның немістердің қоластындағы жерлерінің тұрғындарын – қатардағы жауынгер тұтқындарды Козельск және Путивль лагерьлеріне орналастыру туралы нұсқау берді.

Соғыс тұтқындарын лагерьге орналасқан бойда жұмысқа пайдалана бастады. 1939 жылдың 25-қыркүйегінде Л.Берияның Новоград-Волынь-Дубно-Львов жолын салу үшін соғыс тұтқындарын пайдалану, жол құрылысы маңында 25 мың тұтқынды орналастыратын лагерь құру туралы бұйрығы шықты. Сол жылдың 14-қазанында Соғыс тұтқындары ісімен айналысатын Басқарма мен КСРО Қара металлургия халық комиссариаты арасында соғыс тұтқындарын осы саланың кәсіпорындарындағы жұмысқа пайдалану туралы келісім жасалды. 12 мыңға жуық поляк соғыс тұтқындары тау-кен өндірісіне жұмысқа жіберілді. Жұмыс істейтін тұтқындарға 7 сом жалақы төленді, арнаулы киім берілді. Тұтқындар лагерьден жұмыс орнына барғанда және кері қайтқанда міндетті түрде қарулы күзет ілесіп жүрді [5].

1939 жылдың қазан айында КСРО Сыртқы істер халық комиссарының орынбасары В.П. Потемкин мен Германияның Мәскеудегі елшісі В. фон Шуленбург арасында соғыс тұтқындары мен еркінен айырылғандарды тұрғылықты жерлеріне байланысты алмастыру туралы келісімге қол қойылды. НКВД мекемелері тұтқындардың соғысқа дейінгі тұрағын анықтап, соған орай оларды үш топқа бөлді: Кеңес Одағы жерінде тұрғандар (бұл топқа Батыс Белоруссия мен Батыс Украина кірді), Германияға қатысты жерлерде тұрғандар (1939 жылғы кеңес-герман келісімдерінде көрсетілген сызықтан батысқа қарай жатқан жерлер) және Литва тұрғындары. Қараша айының басында КСРО Халық Комиссарлар Кеңесі мен БКП (б) Орталық Комитетінің біріккен мәжілісінде поляк соғыс тұтқындарының мәселесі талқыланды. Осыдан кейін Ішкі істер Халық Комиссары Л.Берияның 1939 жылдың 8-қазанында тұрғылықты жерлеріне байланысты еркінен айырылғандар мен соғыс тұтқындарын герман үкіметіне тапсыру құжатын даярлау туралы бұйрығы шықты. Ал 14-қазанда КСРО Халық Комиссарлар Кеңесі әскери соғыс тұтқындары мен еркінен айырылғандарды алмастыру туралы қаулы қабылдады. Ауыстыру тәртібі мен жүйесі туралы келіссөздерді КСРО Сыртқы істер халық комиссарының орынбасары В.П. Потемкин мен Германияның елшісі В. фон Шуленбург жүргізді. Поляк әскерінің құрамында болып, тұтқынға түскен еврей ұлтының өкілдері өздерін немістердің қолына бермеуді, КСРО жерінде қалдыруды сұрап, лагерь басшыларына өтініштерін білдірді. Мұндай толып жатқан өтініштерге Мәскеу тарапынан ешбір жағымды жауап болған жоқ. Тұтқындарды ауыстыру Брест-Литовск мен Яготин бекетінде іске асырылатын болды. Ауыстыру жұмысы 23-қарашаға дейін созылды.

1939 жылдың 8-қазанындағы КСРО Ішкі істер халық комиссариатының соғыс тұтқындары арасындағы оперативтік-чекістік қызмет туралы нұсқауы лагерьлердің Ерекше бөлімдеріне әрбір лагерьде тыңшылар жүйесін құруды міндеттеді. Тыңшылар Польшаны «қалпына келтіру» идеясын көтергендей болып, соғыс тұтқындарының барлық топтарының, әсіресе, поляк саяси партияларының бұрынғы мүшелері, офицерлер және әскери басшылар топтарының ішіне еруге тиісті. Тыңшылық жұмыстың нәтижесінде «контрреволюциялық элементтерді» анықтап, оларға сот жүргізу мәселесі де қарастырылды. «Контрреволюциялық элементтер» деп жалпы атпен берілген топқа Польшаның барлау, қорғаныс, мемлекеттік қауіпсіздік, полиция қызметіндегі барлық адамдар және көптеген поляк ұйымдары енгізілді. Олардың ішінде тек әскери-қорғаныстық ұйымдар ғана емес, сонымен қатар «Бискупа Кубина», «Легион младых» сияқты қоғамдық ұйымдар мен «Польша адвокаттарының одағы» сияқты кәсіби ұйымдар да болды («Бискупа Кубина» – академиялық жастардың «Қайта өркендеу» деп аталған қоғамы, оған Ченстохов епархиясын басқарған епископ Теодор Кубинаның ықпалы күшті болды; «Легион младых» ұйымының ресми атауы «Мемлекет үшін еңбек ету одағы», ол жас зиялылар ұйымы). Кеңес өкіметінің ең үлен жауларының бірі ретінде «осадниктер» аталды, бұл 1921 жылғы Рига келісімі бойынша Польшаға қосылған Батыс Украина мен Батыс Белоруссия аудандарына көшірілген шаруалар мен бұрынғы жауынгерлер [6]. Осы сипаттағы барлық құжаттарда поляк офицерлері күдікті топтар қатарына жатқызылды. 1939 жылдың 29-желтоқсанындағы «Соғыс тұтқындарын қабылдау орындарының жұмысы туралы» нұсқауда тағы да офицерлерді, мемлекеттік қызметкерлерді, полиция жандармдарын және «контрреволюциялық ұйымдардың мүшелерін» жеке лагерьлерге жіберу бұйырылды. Офицерлердің негізгі бөлігі Старобельск, Осташков, Козельск лагерьлерінде орналастырылды. 1939 жылдың қараша айында Козельск лагерінде 4727 тұтқын болды, оның ішінде 1 адмирал – Ксаверий Чернецкий, 4 генерал (Б.Богатеревич, Х.Минкевич, М.Сморавинский, Е.Волковицкий), 24 полковник, 79 подполковник, 258 майор, 654 капитан, 17 әскери теңіз флоты капитаны, 3420

басқа құрамдағы офицерлер, 7 капеллан, 3 «ірі помещиктер», 1 князь, 43 чиновник, 85 қатардағы жауынгерлер, 131 босқындар болды. Бұлардың ішінде соғыс қарсаңында армия қатарына шақырылған 21 жоғарғы оқу орындарының қызметкерлері, 300 дәрігер, инженерлер, құқық қорғау орындарының қызметкерлері, мұғалімдер, 200 ұшқыш офицерлер бар еді. Старобельскіде 8 генерал (Л.Билевич, С.Галлер, А.Ковалевский, К.Луковский, Ф.Сикорский, К.Плисовский, Л.Скерский, П.Скуратович), 600 ұшқыш офицерлер, көптеген капелландар, 10-нан астам жоғары оқу орындарының қызметкерлері, жүздеген инженерлер мен мұғалімдер бар еді. Осы екі лагерьдегі генералдардың жартысына жуығы жасына байланысты әскери қызметтен кеткендер болатын. Осташков лагерінде 5963 тұтқын қамалды, оның ішінде 5033 полиция қызметкерлері (оның 300-і полиция офицері, 40 жандарм шеніндегілер), 41 адам шекара күзетінен, 27 осадниктер, 8 юнактар (буржуазиялық жастар ұйымы) болды [7].

1940 жылдың наурыз айында Л.Берияның И.Сталинге жазған хатында мынадай мәліметтер берілді:

1) соғыс тұтқындарының лагерьлерінде 14736 поляк әскери адамдары қамауда, олардың ішінде генералдар, полковниктер мен подполковниктер – 295, майорлар мен капитандар – 2 080, поручиктер, подпоручиктер және хорунжийлер – 6 049, полицияның, шекара күзетінің және жандармерияның офицерлері мен кіші қолбасшылары – 1 030, қатардағы полиция қызметкерлері, жандармдар, түрме қызметшілері және барлаушылар – 5 138, чиновниктер, ксендз және осадниктер – 144;

2) Украина мен Белоруссияның батыс облыстарының түрмелерінде 18 632 тұтқындар отыр, олардың ішінде бұрынғы офицерлер – 1 207, бұрынғы полиция барлаушылары мен жандармдары – 5 141, тыңшылар мен бүлдіргіштер – 347, бұрынғы помещиктер, фабриканттар және чиновниктер – 465, әртүрлі контрреволюциялық және көтерілісші ұйымдардың мүшелері – 5 345, қашқандар – 6 127.

Осыларды атай келіп, Берия НКВД оларға кеңес өкіметінің «ымырасыз, түзелмейтін жауы» ретінде ең ауыр жаза – өлім жазасын беру туралы мәселені айрықша қарауға шешім қабылдады деп Сталинге хабарлады [8]. 1940 жылдың 5-наурызында КОКП Орталық Комитетінің Саяси Бюросы осы аталған бірінші топтан – 14 700, екінші топтан – 11 000 поляк соғыс тұтқындарын өлім жазасына кесу туралы шешім қабылдады [9].

Поляк соғыс тұтқындарының тағдыры осылайша «шешілген» бойда кеңес өкіметі олардың жанұяларына назар аударды. Барлық поляк тұтқын офицерлерінің жанұялары Қазақстанның алыс, ауа райы қатаң солтүстік облыстарына жер аударылды. Қазақстанға жер аударылған сәттен бастап поляк офицерлерінің жанұялары лагерьлерде қамауда отырған тұтқындардан ешқандай хабар алған жоқ. Олар әртүрлі кеңес мекемелеріне, тікелей Сталинге хат жазып, әкелерінің, жұбайларының жағдайын сұрап, хабар алып беруді өтінді. Жас оқушы қыз Крыса Микуцкаяның Сталинге хаты Қазақстанның Арықбалық ауданынан жазылған. Хаттың мәнерін өзгертпес үшін мәтінін аудармай берейік: «Наш дорогой любимы отец Сталин! Я сейчас лежу больная и мне скучно за мой папашо, которого я не видела почти девять месяцев. И я себе подумала, что только Вы Великий Сталин можете его вернуть. Он были инженером и во время его позвали на военную службу и он попал в плен. Он сейчас в Козельске Смоленской области. Нас из Пинска переселили в Казахстанскую республику до доману Арык-Балыкский до колхозу Имантов. Мы тут не имеем родных. Моя мать маленька, слабенька, Пышлице на отца целом сердцем прошу» [10]. Поляк офицері Эдуард Бэмнің әйелі Мария Бэм Семей облысы Көкпекті ауданының Үлкен Бөкен ауылынан Страбельск лагерінің комендантына хат жазып, өзінің 1940 жылдың наурыз айынан бастап жұбайынан хат алмағандығын айтып, оның хабарын сұрады [11]. Бұл хаттардың барлығы жауапсыз қалды, өйткені бұл кезде Катынь орманында тұтқын поляк офицерлерін заңсыз түрде атып-өлтіру басталған еді.

1941 жылы Польшаның эмиграциядағы үкіметі мен Кеңес Одағы арасындағы дипломатиялық қатынастар қалпына келтірілген соң, кеңес өкіметі КСРО жеріндегі лагерьлер мен түрмелерде отырған поляк соғыс тұтқындары мен еркінен айырылған азаматтарына кешірім жариялады. Кешірім алып, босап шыққандардың қатарында Козельск, Старобельск және Осташковтағы офицерлер де болуға тиісті еді. Алайда аталған үш лагерьде болғандардан тек қана Лубянкада тексерістен өтіп, жазаға кесіліп, лагерьге жіберілген аз ғана адам, 1940 жылдың сәуір айында Грязовецк лагеріне ауыстырылған 400 тұтқын босап келді. Басқа мындаған офицерлер қайтпай қалды. Кеңес Одағы жерінде Поляк әскерін құру ісінде екі жақтың арасындағы байланысты іске асыруға тағайындалған кеңес офицерлері аталған үш лагерьдегі поляк тұтқындары 1940 жылы қамаудан боса-

тылып, Польшаға қайтып кеткен деген алып-қашты сөз таратты. Лондондағы поляк үкіметінің нұсқауымен Польшадағы астыртын күрес топтары кеңес жерінде тұтқында болған офицерлерді іздестіріп, олардың Польшада да, неміс лагерьлерінде де жоқ екендігін, олардың жанұяларымен байланыстары 1940 жылдың сәуір-мамыр айларында үзіліп қалғандығын анықтады. Кеңес жерінде жасақталып жатқан Поляк әскерінің Бас қолбасшысы генерал Владыслав Андерс Старобельск лагерьінде болғандардың қатарынан аман қалған 79 тұтқынның бірі, Грязовец лагерьінен босап келген ротмистр Юзеф Чапскийге аталған лагерьлерде хабарсыз кеткен офицерлер туралы мәліметтер жинауға тапсырма берді. Сонымен қатар генерал Андерс пен Кеңес Одағындағы поляк елшісі Станислав Кот кеңес басшыларымен кездесулерде поляк офицерлерінің тағдыры туралы сұрап отырды. 1941 жылдың 14-қарашасында С. Кот И.В. Сталиннің қабылдауында болғанында, Кеңес Одағының басшысы поляк азаматтарының барлығы қамаудан толық босатылды деді. Лондондағы Польша үкіметі де кеңес үкіметінен үнемі поляк офицерлерінің тағдыры туралы сұрап отырды. 1941 жылдың желтоқсан айындағы Польшаның эмиграциядағы үкіметінің басшысы В.Сикорски мен Сталиннің кездесуінде поляк премьер-министрінің де аса салмақтап сұрағаны офицерлер жайлы мәселе болды. В.Сикорски бұл жолы Сталинге төрт мың офицердің тізімін берді, Сталин тағы да олар босатылған, мүмкін олар Маньчжурияға қашып кеткен болар деген сияқты сылтаулар айтты [12]. 1942 жылдың 27-шілдесінде Польша үкіметі кеңес үкіметіне 8 000 офицерді іздестіру туралы нота тапсырды. Бұл тізімдер Козельск, Старобельск және Осташковта болып, одан Грязовецке ауыстыру нәтижесінде аман қалып, кейін босатылған соң Андерстің әскеріне кірген офицерлердің және Кеңес Одағының басқа лагерьлері мен түрмелерінде қамауда болған поляк соғыс тұтқындарының мәліметтеріне сүйеніп жасалған еді. Ұзақ кешіктіріліп берілген кеңес үкіметінің жауабында поляк соғыс тұтқындары отанында немесе шетелдерде жасырынып жүруі, жол-жөнекей қаза табуы мүмкін деген бұлынғыр желеу айтылды. Осылайша кеңес өкіметі үнемі тура жауап беруден бұлтартып кететін. 1942 жылдың 18-наурызында И.Сталин генерал В.Андерсті қабылдағанда да поляк офицерлерінің тағдыр туралы сөз болды, Сталин оларды немістер ұстап алған болар деді, өйткені бұл кезде аталған үш лагерь тұрған аудандарды немістер басып алған болатын.

1942 жылдың жазында поляк офицерлерінің мүрдeleri Смоленскіден 14 шақырым жерде Катинь орманында табылды. 1943 жылдың ақпан-наурыз айларында немістер бұл жерде қазба жұмыстарын жүргізіп, поляк офицерлерін топ-тобымен көмген жерлерді тауып алды. 11-сәуірде жергілікті поляктардың өкілдері қазба орнына келіп, отандастарының мүрдelerini өз көзімен көрді [13]. 14-сәуірде нацистік Германияның Үгіт-насихат министрлігі Смоленск қаласына жақын жерде кеңес қауіпсіздік күштері өлтірген 12 мың поляк офицерлерінің мүрдeleri табылды деп баспасөзге хабарлады. Хабарламада Кеңес Одағы Шығыс Польшаны жаулап алған кезде Поляк Әскерінің 12 мың офицері мен 300 мың жауынгері тұтқынға түскен болатын, поляк офицерлері соғыс тұтқындарының лагерьлерінде 1940 жылдың сәуіріне дейін болған, одан кейін олар із-түзсіз жоғалып кетті, жергілікті халық пен теміржолшылардың айтуынша, оларды Смоленск маңындағы орманға топ-тобымен әкеліп атып тастаған деген сөздер болды [14]. Мәскеу радиосы поляк офицерлерін жаппай қырған немістердің өздері деп айыптаған хабар берді. Бұл мәселеге шетелдердің назарын аудару үшін немістер Еуропа елдерінде эмиграцияда жүрген поляктардың өкілдерін әкеліп, қабірлерді көрсетуге бел буды. 19-сәуірде Будапешт пен Женевадағы неміс елшіліктеріне эмигрант поляктарды Смоленскіге шақыру туралы жеделхат жіберілді [15]. Қазу жұмыстарына Поляк Қызыл Крест қоғамы, поляк ғалымдары, жазушылары, өнер қайраткерлері, кәсіпкерлері қатыстырылды. Олар мүрдelerмен бірге табылған ордендер, құжаттар, офицерлік шендердің айырым белгілерін көріп, мүрдeler поляк офицерлерінікі деп таныды.

Алайда Кеңес Одағы одақтастарының баспасөзі мен ақпарат агенттіктері бұл хабарларға күдікпен қарады. «Рейтер» агенттігі былай деп жазды: «Одақтастар арасына от жағу мүмкіндігін аңдып отыратын неміс үгіт-насихаты Смоленск маңында поляк офицерлерін көмген шұңқырлар табылдымыс деген хабарды таратып отыр. Немістердің айтуынша, бұл офицерлер орыстардың қолына 1939-1940 жж. олар Польшаға кірген кезде түскен және ГПУ бұйрығымен 1940 жылдың наурыз-сәуір айларында атылған. Смоленскіні осыдан екі жыл бұрын басып алған немістер бұл оқиғаны енді ғана хабарлап отырғанының себебі түсінікті сияқты. Лондондағы поляк үкіметі орыстардың қолына түскен бірнеше мың поляк офицерлері хабарсыз кеткен, кеңес үкіметі олар баяғыда босатылған деп отырса да, күні бүгінге дейін Мәскеуге жіберілген дипломатиялық өтініштер жолымен іздеу нәтиже берген жоқ деп мәлімдеді. Осы қабірлер туралы хабар белгілі болғанға дейін поляк

үкіметі бұл офицерлерді «Ресейдің бір жерінде хабарсыз кетті» деп есептеп, бұл мәселені дабыр-латпай отырған еді. Поляк үкіметі жұма күні (16.4) өзінің ресми көзқарасын хабарлауға ниеттеніп отыр». Поляк газеті «Dziennik Polski»: «Бұл сұмдық айыптау, әлбетте, неміс үгіт-насихатының поляк-орыс қатынастарын бұзуға бағытталған тағы да бір өтірігі болар. Екінші жағынан алғанда, Козельск және Старобельск соғыс тұтқындары лагерьлерінде болған поляк офицерлерінің тағдыры әлі күнге белгісіз және ол поляк қауымында үлкен мазасыздық туғызып отыр», – деп жазды [16]. 7-сәуірде Поляк үкіметі поляк офицерлерінің қайғылы тағдырын Германияның үгіт-насихат мақсатына пайдалануына қарсы наразылық білдірген ашық мәлімдеме жасады.

Немістер Катыньнан табылған мүрделерді зерттеуге Халықаралық Қызыл Крест қоғамының өкілдерін шақыру қажет деп тапты. 1943 жылдың 15-сәуірінде Неміс Қызыл Крест қоғамы Қызыл Кресттің Халықаралық Комитетіне (ҚКХК) поляк офицерлерінің жаппай өлтірілген жерін қазуға қатысуды өтінген жеделхат жіберді. ҚКХК төрағасы М.Губер қабірлерді ашу (экзгумация) жүргізілгенде Халықаралық Қызыл Крест өкілдері осы іске қатысы бар барлық жақтар шақырса ғана қатыса алады деді. Осы сәтте эмиграциядағы Поляк үкіметі де М.Губерге осындай шақыру жіберді. 16-сәуірде Германияның Денсаулық сақтау министрлігі Еуропа елдерінің халықаралық ауқымда белгілі профессорларының – соттық медицина мамандарының тізімін жасады [17]. Бұл кезде Қызыл Кресттің Халықаралық Комитеті Кеңес Одағындағы соғыс тұтқындарының жағдайы туралы кеңес үкіметімен келіссөздер жүргізуге әрекет жасап жатқан болатын. Сондықтан ол Неміс Қызыл Крест қоғамының өтінішін қабылдаса Кеңес Одағы келіссөздерден мүлде бас тартуы мүмкін деп қауіптенді. Осыған орай М.Губер Қызыл Кресттің соғыс тұтқындарының жағдайы туралы өтінішіне Кеңес Одағының жауабын күте тұруды ұсынды. Сонымен қатар Қызыл Кресттің Халықаралық Комитеті Кеңес үкіметі жауапты әдейі ұзақ созуы мүмкін екенін де түсінді [18].

Алайда 1939 жылдың 12-қыркүйегінде соғысушы елдердің Қызыл Крест қоғамдарына жіберген меморандумы бойынша Қызыл Кресттің Халықаралық Комитеті поляк офицерлерінің қабірлерін ашу (экзгумация) ісіне қатыса алмайтын еді, өйткені осы іске қатысы бар Кеңес Одағы үкіметінен немесе Кеңес Қызыл Крест қоғамынан өтініш түскен жоқ болатын. Кеңес Одағы 1929 жылғы «Соғыс тұтқындарын ұстау туралы» Женева келісіміне қол қойған жоқ, бірақ ол «Жау әскерінің жараланған және ауру жауынгерлерінің жағдайын жақсарту туралы» Женева келісіміне қосылған болатын. 1934 жылы Кеңес Қызыл Крест қоғамы Қызыл Крест қоғамдарының Халықаралық Лигасына кірген. Сондықтан Қызыл Кресттің Халықаралық Комитеті Катынь мәселесін бейтарап елдердің сарапшыларының қатысуымен тексеру болу мүмкіндігі туралы ресми коммюнике жариялауды ұйғарды [19].

Әрине, Ұлыбритания және АҚШ үкіметтері антигитлерлік одақты сақтау үшін кеңес-поляк қатынастарының шиеленіспегенін қалады. Ұлыбритания сыртқы істер министрі А.Иден В.Сикорскимен кездесіп, кеңес-поляк қатынастарын ұшықтырмау жөнінде сөйлесті. В.Сикорски Халықаралық Қызыл Кресттің Катынь мәселесін тексеруі туралы табанды талап қоймауға уәде берді. 25-сәуірде У.Черчилль Сталинге хат жазды, онда В.Сикорскимен әңгімені хабарлай келіп, герман насихатының мақсаты одақтастардың арасына от салу екендігін ескертті және Польшамен қатынастарды үзбеуді сұрады [20]. Алайда кеңес басшыларының бұған тоқтайын деген ниеті жоқ еді. 1943 жылдың 25-сәуірінде КСРО Сыртқы істер халық комиссары В.М. Молотов Польшаның елшісіне кеңес үкіметінің нотасын тапсырды. Нотада Катынь мәселесіне қатысты болып жатқан оқиғалардың барлығын Кеңес Одағына қарсы бағытталған жалған жала деп бағалады, Польша үкіметін Германиямен ымыраласты, өйткені осы жалған жамандау науқаны арқылы ол Кеңестік Украина, Кеңестік Белоруссия және Кеңестік Литваның мүдделері есебінен жер беруге кеңес үкіметін мәжбүр еткісі келеді деген айып тақты. Нотаның соңында Кеңес Одағы Польшамен дипломатиялық қатынастарын үзетіні айтылды [21]. Кеңес нотасы туралы хабар нацистік Германия басшыларының айрықша қуанышын туғызды [22]. Польшаның басшылары жауынгер одақтасымен қайшылықты ұшықтырмауға тырысты. Поляк үкіметінің 29-сәуірдегі жауабы соншалықты байсалды да сыпайы түрде болды. Жауап мәлімдемеде поляк үкіметінің саясаты Польша мен КСРО арасындағы достық қатынастарды дамытуға, Поляк республикасының тұтастығы мен толық егеменділігін қолдауға бағытталған деп атап көрсетілді. Кеңес әскерлерінің Польша республикасының жеріне енгізілуінің қайғылы зардаптарына қарамастан, поляк үкіметі Кеңес Одағымен одақтастық келісімшарт жасады және өзінің келісім бойынша міндеттерін ыждағаттылықпен орындады. Поляк үкіметі поляк әскери қызметкерлерінің Кеңес Одағында тұрып жатқан отбасы-

лары мен балаларына адамшылықпен қарауды, сондай-ақ поляк азаматтарын кеңестік қамаудан босатуды талап етті. Поляк үкіметі 1943 жылдың 25-ақпанындағы мәлімдемесінде кеңес жерлеріне қатысты талаптар қойған емес, қазір де қойып отырған жоқ деп ескертілді [23]. Польша үкіметінің бұл мәлімдемесіне берген түсініктемесінде «Рейтер» агенттігі кеңес үкіметі бұрынғы поляк әскери қызметкерлерінің отбасылары мен балаларын Кеңес Одағынан алып кету туралы мәселені талқылауға келіскен жағдайда поляк үкіметі офицерлердің өліміне қатысты саяси мәселеден бас тартуы мүмкін деген болжам жасады. Еуропа елдерінің баспасөзі поляк-кеңес қатынастары туралы мәселені қызу талқылап жатты. «Дейли мейл» газеті Черчилль мен Рузвельт поляк-кеңес қатынастарын реттеу ісіне араласу туралы Сталинге тікелей өтініш жасай алар еді деген идея тастады. Баспасөз құралдары ағылшын сыртқы істер министрі поляк-кеңес алауыздықтарын реттеуде делдал болады деген жорамалдар айтып жатты [24]. 26-қыркүйекте АҚШ президенті Ф.Рузвельт И.Сталинге хат жазып, онда болған оқиғаны поляк-кеңес қатынастарының мүлдем үзілгені деп емес, эмиграциядағы поляк үкіметімен келіссөздердің уақытша тоқтатылғаны дегенді көрсететін мүмкіншілік таба аласыз ба деп сұрады. Президент хатында В.Сикорски кеңес үкіметінің сыртынан немістермен ауыз жаласты дегенге сенбейтінін, сонымен қатар ағылшын премьер-министрінің поляк үкіметін алдағы уақытта бұл мәселеде неғұрлым өлшемді қадамдар жасауға көндіретінін айтты [25].

1943 жылдың 28-30-қыркүйегінде Халықаралық комиссия поляк офицерлерінің мүрдесін ашу жұмысын (экзгумация) жүргізді. Комиссия жұмысының нәтижесінде поляк офицерлері 1940 жылы атылған деген қорытынды жасалды [26].

Смоленск азат етілгеннен кейін кеңес үкіметі Катынь мәселесін тексеруге академик Н.Н. Бурденко басқарған арнаулы комиссия құрды. Комиссия тексеру жұмысын офицерлердің мүрделері табылған «Козья гора» деп аталған ауданның жабық белдеу болмағанын көрсететін дәлелдер іздеуден бастады. Өйткені поляк офицерлерін кеңес қауіпсіздік күштерінің атқанын жоққа шығару үшін аталған жерде адамдарды жаппай атудың болмағанын, оның болуы да мүмкін емес екенін дәлелдеу және жергілікті тұрғындардың куәлігін пайдалану қажет болды. Комиссияның анықтамасында 95 адам сұралды, Төтенше комиссияға берілген 17 өтініш тексерілді, іске қатысты әртүрлі құжаттар зерттелді, керекті сараптау жүргізілді деп көрсетілді [27]. Комиссия Смоленскіні немістер басып алғаннан кейін поляк офицерлерін көрген адамдардың куәліктерін жинады. Ақыры комиссия поляк офицерлерін 1941 жылдың күзінде немістер өлтірді деген қорытынды жасады [28].

1944 жылдың 26-қаңтарында орталық кеңес баспасөзінде арнаулы комиссияның хабарламасы басылды. Комиссияның хабарламасында Смоленск бургомистрінің орынбасары Б.В. Базилевскийдің 1941 жылдың қыркүйек айында оған бургомистр Б.Г. Меньшагин «поляктарды құрттық, әскери комендант фон Шветц оларды Смоленскіге таяу жерде атып тастадық деді» деп айтқан сөздерін еске түсіргені куәлікке тартылды. Бұл хабарламада Базилевскийдің куәлігі айрықша маңызды деп көрсетілді [29].

1945 жылдың қазан айында Нюрнберг сотында КСРО, АҚШ және Ұлыбританияның соғыс қылмыскерлерін айыптау мәліметтерінің қатарына поляк офицерлерінің жаппай өлтірілу фактісі енгізілді. 1946 жылдың шілде айында халықаралық сотта Катыньдағы қылмысқа жауаптылардың ісі тыңдалды. Б.В. Базилевскийді Нюрнбергке алып келді, ол сотта арнаулы кеңес комиссиясының хабарламасында айтылған сөздерді қайталады. Адвокат О.Штаммердің «Меньшагиннің тағдыры қалай болғанын білесіз бе» деген сұрағына Базилевский: «Меньшагин немістер шегінгенде солармен бірге кетті, оның арғы тағдырын білмеймін», – деп жауап берді. Шындығында Меньшагин кеңес түрмесінде отырған болатын. Нюрнберг соты бұл дәлелдерді жеткіліксіз деп тапты да, немістердің Катынь қылмысына қатысы дәлелденбей қалды [30]. Сондықтан халықаралық сот үкімінің мәтініне бұл мәселе кіргізілген жоқ [31].

Соғыстан кейін поляк соғыс тұтқындарының атылған жерінде «Мұнда 1941 жылдың күзінде неміс-фашист басқыншыларының қолынан азап көріп, қаза тапқан поляк тұтқын офицерлері жерленген» деген жазуы бар ескерткіш қойылды [32]. Батыстағы поляк эмигранттары Катыньдағы оқиғаның кеңестік нұсқасына сенген жоқ, сондықтан 40-жылдардың екінші жартысында осы мәселе туралы алғашқы еңбектер пайда болды. 1951 жылы АҚШ конгресі Катынь мәселесінің аныққанығын тексеретін комиссия құрды. 1952 жылы АҚШ Мемлекеттік департаменті кеңес елшісіне кеңес үкіметінен Катынь орманында поляк офицерлерінің өлтірілуіне қатысты дәлелдер алуға болама деген өтінішпен хат жазды. Кеңес елшілігі АҚШ Мемлекеттік департаментіне берген нотасында бұл хатты халықаралық құқық қалыптарын бұзу деп бағалап, кезінде Катынь мәселесі туралы

арнаулы комиссияның қорытындысы шыққанда АҚШ бұған қарсы болған жоқ еді, енді сегіз жыл өткен соң бұл мәселені қайта көтеру Кеңес Одағына жала жабу және гитлерлік қылмыстыларды ақтауға тырысу деп наразылық білдірді. Польша Халық Республикасының үкіметі Катынь мәселесіне қатысты америка комиссиясының әрекетін айыптаған мәлімдеме жасады [33].

1972 жылы шілде айында Би-Би-Си радиосы Ұлыбритания үкіметінің қолында Катынь қылмысына фашистік Германия емес, Кеңес Одағы айыпты екенін көрсететін құжаттар бар деп хабарлады. Сол жылы Лондонның Кенсингтон-Челси ауданында Катынь құрбандарына ескерткіш қоюға қажетті қаржы жинау басталды. Кеңес үкіметі өзінің наразылығын Мәскеудегі ағылшын елшісіне ауызша ескертуге ұйғарды. Алайда Батыс елдерінде Катынь мәселесін үнемі көтеріп отырды. 1975 жылы британ парламентінде баспасөз конференциясы өткізіліп, оған қатысқандар Гаагадағы Халықаралық сотты бұл мәселені тексеруге шақырды. Сол жылы поляк эмигранттарының бастамасымен Стокгольмде Катынь құрбандарына ескерткіш қойылды. КОКП Орталық Комитетінің Саяси бюросы Катынь оқиғасы туралы пікірталастар туып кетпес үшін бұл оқиғаларға қатысты ресми мәлімдеме жасамау қажет деп тапты. Сондай-ақ Мемлекеттік Қорғаныс Комитетіне өзінің ресми емес байланыс жолдары арқылы батыс елдерінің үкіметтеріне жақын топтарға бұл әрекеттерді Кеңес Одағы халықаралық қатынастарды шиеленістіруге бағытталған арандатушылық деп санайды деген ойды жеткізу міндеті жүктелді [34].

Сталиннің жеке басына табынушылықтың әшкереленуі де, Н.С. Хрущев билігі кезіндегі «жылымық» та Катынь құпиясын ашуға әсер еткен жоқ. 1965 жылдың 9-наурызында Мемлекеттік қауіпсіздік комитетінің бастығы А.Шелепин Н.С. Хрущевқа былай деп хабарлады: «КСРО министрлер Кеңесі жанындағы Мемлекеттік қауіпсіздік комитетінде 1940 жылдан бері сол жылы атылған бұрынғы буржуазиялық Польшада тұтқындалған және еркінен айрылған поляк офицерлерінің, жандармдардың, полиция қызметкерлерінің, осадниктердің, помещиктердің, т.б. тіркеу құжаттары мен басқа да материалдары сақталынууда. КСРО НКВД арнаулы үштігінің шешімімен барлығы 21 857 адам, соның ішінде Катынь орманында (Смоленск облысы) – 4 421 адам, Харьковқа жақын жердегі Старобельск лагерінде – 3 820 адам, Осташков лагерінде (Калинин облысы) – 6 311 адам және Батыс Украина мен Батыс Белоруссияның басқа лагерьлері мен түрмелерінде 7 305 адам атылған. Аталған адамдардың көзін жоюға қатысты бүкіл операция КОКП ОК 1940 жылдың 5-наурызындағы Қаулысы негізінде жүргізілген. Олардың барлығы 1939 жылы соғыс тұтқындары мен еркінен айрылғандар ретінде ашылған тіркеу істері негізінде ең ауыр жазаға кесілген. Аталған операцияны жүргізген сәттен, яғни, 1940 жылдан бері 21 857 іс-құжат берік бекітілген бөлмеде сақталуда және бұл істер бойынша ешкімге анықтама берілген емес. Кеңес мекемелері үшін бұл істердің ешқандай іскерлік те, тарихи да маңызы жоқ. Керісінше әлдебір күтпеген кездейсоқтық өткізілген операцияның құпиялылығын бұзуға әкелуі мүмкін, мұның өзі біздің мемлекетіміз үшін қажет емес. Оның үстіне Катынь орманында атылғандар туралы ресми түсіндірме бар, ол кеңес мекемелерінің бастамасымен 1944 жылы «Катынь орманында неміс-фашистік басқыншылардың тұтқын поляк офицерлерін атып өлтіргенін анықтау және тексеру бойынша арнаулы комиссия» деп аталған комиссияның тексерулерінің нәтижесінде бекітілген. Бұл комиссияның қорытындысына сәйкес сол жерде жойылған поляктардың барлығын неміс басқыншылары өлтірді деп саналады. Сол кезде тексеру материалдары кеңес және шетелдік бспасөзде кеңінен жарияланды. Комиссияның қорытындылары халықаралық қоғамдық пікірде берік орнықты. Осы айтылғандардың негізінде 1940 жылы жоғарыда аталған операцияның кезінде атылған адамдардың барлық тіркеу құжаттарын жойып жіберу дұрыс сияқты. КОКП ОК және Кеңес үкіметі тарапынан болуы мүмкін сұраныстар үшін аталған адамдарды ату жазасына кескен КСРО Ішкі істер халық комиссариаты үштіктерінің мәжіліс хаттамаларын және үштіктердің шешімінің орындалғаны туралы актілерді қалдыруға болады. Көлемі жағынан бұл құжаттар аса үлкен емес, оларды ерекше папкаларда сақтауға болады» [35]. Осыдан кейін поляк офицерлерінің қазасына қатысты айрықша маңызды құжаттар №1 папкаға салынып, ерекше сақтауға берілді. Мемлекет пен партияның әрбір жаңа басшысы осы құжаттармен танысқаннан кейін оларды желімделген пакетке салып, жауапты адамның қолын қойып, тығып қоятын. 1991 жылдың 24-желтоқсанынан бастап бұл құжаттар «ерекше папка» деген айдармен, «КСРО Президенті Аппаратының рұқсатынсыз ашылмасын. Анықтамалар берілмесін» деген жазумен сақталды. Демек, КСРО басшылары ауысқан сайын әрбір жаңа басшы Катынь құпиясын біліп отырды.

Катынь қайғылы оқиғасының құпиясы ұзақ уақыт сақталды. Батыс елдеріндегі поляк эми-

гранттары Катывь мәселесін ешуақытта ұмытпады. 1987 жылы 14-шілдеде Швейцариядағы бірнеше поляк ұйымы поляк диаспорасының атынан М.С. Горбачевқа Катывь орманында қаза тапқан поляк офицерлерінің тағдырын анықтаудың қажеттілігі туралы хат жазды [36]. Ал 1985 жылы Варшава шарты Ұйымының Кеңесшілік комитетінің отырысынан кейін В.Ярузельский мен М.С. Горбачевтің кездесуі өткізілді. В.Ярузельский кеңес-поляк қатынастарын «біздің халықтарымыздың арасындағы өзара сенім мен шынайы достық қатынастарға кедергі болатынның» барлығынан тазарту қажет дей келіп, маңызды мәселелердің қатарында Катывь қайғылы оқиғасын атады [37].

Кеңес-поляк қатынастарының кілтпан буындарын анықтау үшін КСРО мен Польша Ғалымдарының комиссиясы құрылды. Алайда біржарым жыл бойына комиссия Катывь мәселесі бойынша келісілген ұстанымды жасай алмады, өйткені кеңес тарихшыларының 1944 жылы айтылған ресми пікірді жоққа шығаруға өкілеттігі болған жоқ, сондай-ақ мұрағаттық материалдады алуға да мүмкіндіктері болған жоқ. Ал Комиссияның поляктар жағы 1944 жылғы Н.Бурденконың Арнаулы комиссиясының қорытындысының негізсіздігін айғақтайтын дәлелдерді көрсетті. 1988 жылы Комиссияға мүше кеңес ғалымдарға профессорлар Я.Мацшевский, Ч.Мадайчик, Р.Назаревич және М.Войцеховский дайындаған поляк офицерлерін КСРО Ішкі істер халық комиссариатының қызметкерлері өлтіргенін дәлелдейтін құжат тапсырылды. Бұл құжат 1989 жылы Польшада жарық көрді. Енді Кеңес жағының Катывь мәселесіне қатысты ұстанымын қайта қарау қажеттігі туды. 1989 жылдың 22-наурызында Э.Шеварднадзе, В.Фалин және В.Крючков КОКП Орталық комитетіне Катывь мәселесі туралы құпия хат дайындады. Хаттың авторлары Катывь құпиясын ашпау Польшаның назарын басқа да мыңдаған поляк офицерлерінің, Харьков және Бологое ауданында хабарсыз кеткен топтарының тағдырына аударуы мүмкін деген қауіптерін айтты. 1989 жылдың 31-наурызында КОКП Орталық Комитеті Саяси Бюросының отырысында КСРО Прокуратурасына, Мемлекеттік қауіпсіздік комитетіне, Сыртқы істер министрлігіне, тағы басқа мекемелерге Катывь мәселесі бойынша кеңес ұстанымын жасауға тапсырма берілді. Ақыры Катывьдағы поляк офицерлерін ату қылмысын жасаған Ішкі істер халық комиссариаты (НКВД) және Берия мен Меркулов деп айтуға ұйғарды [38].

1990 жылдың сәуір айында В.Ярузельскийдің Мәскеуге ресми сапарында КСРО президенті М.С. Горбачев Катывьдағы атууды ұйымдастыруға Ішкі істер халық комиссариаты жауапты деген мәлімдеме жасады. КСРО Президенті атылған поляк офицерлерінің тізімін және басқа құжаттарды В.Ярузельскийдің қолына тапсырды. 1990 жылдың 14-сәуірінде кеңес үкіметінің Катывь мәселесіне қатысты ұстанымы КОТА (ТАСС) ресми мәлімдемесінде жарияланды [39].

1990 жылдан бастап Катывь мәселесін зерттеу тереңдей түсті. Зерттеушілердің қолына мұрағат материалдары берілді. Харьков ауданы мен Тверь облысының Медное ауылындағы поляк соғыс тұтқындарының бейіттері табылды. Бүгінгі таңда кеңес лагерьлерінде 21 857 поляк соғыс тұтқындарының өлтірілгені белгілі. 2000 жылы Катывь орманында Ресей мен Польша бірлесіп «Катывь» мұражайлық кешенін жасады. Поляк офицерлерін сонау алыс 1940 жылы атқан жерде поляк әскери зираты бар. Катывь қайғылы оқиғасы және ұзақ жылдар бойы оны құпияландыру, жалған ақпар беру халықаралық құқықтың, мораль мен адамшылықтың қағидаларымен мүлде санаспайтын Кеңес Одағындағы тоталитарлық режимнің қылмысты саясатының нәтижесі болатын. Халықаралық құқық қағидаларын бұзу кеңес өкіметінің басқа соғысушы елдердің ғана емес Қызыл Әскердің тұтқынға түскен офицерлері мен жауынгерлерін «сатқындар» деп айыптауынан да көрінеді. Посткеңестік мемлекеттерде демократиялық процесс тереңдеген сайын кеңестік тоталитаризмнің барлық жағымсыз әрекеттерін ашу, сөйтіп, тарихтың «ақ таңдақтарын» толтыру мүмкіндігі көбейе бермек.

1. *Военнопленные в СССР. 1939-1956. Документы и материалы / Под ред. Загорюлько М.М. – М., 2000. – С. 726-727.*

2. *Сонда, – 154-бет.*

3. *Международная жизнь. – 1990. №5. – С. 114; Советское славяноведение. – 1990. №5. – С. 10, 21.*

4. *Żołnierze Polscy-Więźniowie NKWD w latach 1939-1953. Przewodniczący Wojskowej Komisji Archiwalnej p/łk prof. Dr. Inz. Jan PIĘTA. Część IV. – Warszawa, 1996. – S. 51-52.*

5. *Военнопленные в СССР, – с.532-538.*

6. *Сонда, – 727-729, 969-б.*

7. *Open Society Archives at Central European University, HU OSA 300-80-1, Box 343.*

- Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №1 (32), 2012 ж.*
8. *Katyn. Dokumenty Ludobójstwa. Dokumenty I materiały archiwalne przekazane Polsce 14 października 1992 r. Red. Ewa Wosik. – Warszawa: Pałac Kultury I Nauki, 1992. – S. 34-40.*
 9. *Ibid., – S. 26.*
 10. *Лебедева Н. Катинские голоса // Новый мир. – 1991. – №2. – С. 216.*
 11. *Катынь. Пленники необъявленной войны. Документы и материалы // Под ред. Пихои Р.Г. и Гейштора А. Сост. Лебедева Н.С., Петросова Н.А., Воцинский Б., Матерский В. – М., 1997. – Док. №144.*
 12. *Open Society Archives at Central European University, HU OSA 300-80-1, Box 343; Русская мысль, 17 апреля 1980; Катинское преступление в свете документов // Новая Польша. – 2000. – №3, – с. 9.*
 13. *Bundesarchiv – Militärarchiv (Freiburg), RW 5v/95, Bl.5.*
 14. *Politisches Archiv des Auswärtigen Amts (Berlin), R 29721, – Bl.143*
 15. *Ibid., – Bl.166-167.*
 16. *Bundesarchiv – Militärarchiv (Freiburg), RW 5v/95, – Bl.2-3.*
 17. *Politisches Archiv des Auswärtigen Amts (Berlin), R 29721, – Bl. 144, 164-165.*
 18. *Ibid., – Bl. 170-171.*
 19. *Bundesarchiv – Militärarchiv (Freiburg), RW 5v/95, – Bl. 8.*
 20. *Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентами США и премьер-министром Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. Т.2. – М., 1976. – С. 122-123.*
 21. *Внешняя политика Советского Союза в период Великой Отечественной войны». Т. 1. – М., 1944. – С. 301-303.*
 22. *Politisches Archiv des Auswärtigen Amts (Berlin), R 29721, – Bl.196-198.*
 23. *Ibid., – Bl.200-203; Bundesarchiv – Militärarchiv (Freiburg), RW 5v/95, – Bl. 17, 18.*
 24. *Ibid., Bl. 9, 26; Politisches Archiv des Auswärtigen Amts (Berlin), R 29721, Bl.256.*
 25. *Катынь. Пленники необъявленной войны. Документы и материалы // Под ред. Пихои Р.Г. и Гейштора А. Сост. Лебедева Н.С., Петросова Н.А., Воцинский Б., Матерский В. – М., 1997. – Док. №193.*
 26. *Amtliches Material zum Massenmord von Katyn. Im Auftrage des Auswärtigen Amtes auf Grund urkundlichen Beweismaterials zusammengestellt, bearbeitet und herausgegeben von der Deutschen Informationsstelle. – Berlin, 1943.*
 27. *Żołnierze Polscy-Więźniowie NKWD w latach 1939-1953. Przewodniczący Wojskowej Komisji Archiwalnej płk prof. Dr. Inz. Jan PIĘTA. Część I. – Warszawa, 1993. – S. 63.*
 28. *Ibid., – S. 63-70.*
 29. *Сообщение Специальной комиссии по установлению и расследованию обстоятельств расстрела немецко-фашистскими захватчиками в катынском лесу военнопленных польских офицеров. – М., 1944.*
 30. *Open Society Archives at Central European University, HU OSA 300-80-1, Box 343.*
 31. *Kaiser G., Szczesniak A.L. Katyn: Der Massenmord an polischen Offizieren. – Berlin: Links, 1992, – S. 322.*
 32. *Katyn. Dokumenty Ludobójstwa, – S. 78; Open Society Archives at Central European University, HU OSA 300-80-1, Box 343.*
 33. *Ibid., – S. 78-80.*
 34. *Ibid., – S. 70-72.*
 35. *Ibid., – S. 42-45.*
 36. *Neue Zürcher Zeitung, 16.Juli 1987; Open Society Archives at Central European University, HU OSA 300-80-1, Box 343.*
 37. *Новая Польша. – 2000. – №3. – С. 12.*
 38. *Katyn. Dokumenty Ludobójstwa, – S. 100, 102-106, 122.*
 39. *Катынская драма: Козельск, Старобельск, Осташков: судьба интернирован, польск. Военнослужащих / Сост. И общ. Ред. Яснова О.В. – М., 1991. – С. 202.*

Резюме

В статье рассматривается проблема содержания польских военнопленных в СССР. На основе анализа материалов немецких архивов и опубликованных в Польше документов автор создает объективную картину Катынской трагедии.

Summary

The problem of the maintenance of Polish military prisoners in the USSR is considered in this article. The author creates an objective picture of Katyn tragedy on the basis of analysis of the German archives and documents published in Poland.

FORMATION OF COOPERATION BETWEEN KAZAKHSTAN AND EUROPEAN UNION

K.Nessipbayeva – *Doctor of Historical Sciences, Professor,
a chief of World History department of Abay Kazakh National Pedagogical University,*

A.Sharipova – *candidate of historical sciences, Professor of World History
department of Abay Kazakh National Pedagogical University*

The contemporary world is developing through an integration process. The integration of trade and economics, currency, customs and policy in different regions of the world is being generated. It is an objective and natural process. The European Union in this regard can serve the purpose and is the model of integration for most regions of the globe. The experience of the European Union represents an interest for all the countries, who works for sustainable and effective economical and political integration, building foundation for unified market and currency. All of these require creative and critical approach to be applied.

In the view of EU, the New Independent States are not the Third World countries. They are and will be the closest neighbors of the expanding EU. EU is interested to support The Newly Independent States in their transition stage, in particular, the prospects of their more participation in international economic system. Not the last place in cooperation of the EU with the CIS countries occupies concern on development of living standards and prosperity of the CIS people [1].

The main Diplomatic objective for every country is to accomplish foreign policy, which will be identical to 'international scene' and economic potential of the country. Reality of aims, their compliance with internal requirements of the country, without claims for global presence and external greatness, also the flexibility and adherence to principles in protection of national interests are the features for the foreign policy healthiness [2].

And our country is not an exception. The interests of the Republic of Kazakhstan as the large Eurasian country have multilateral nature and are not predefined by one geographical direction. Under existing conditions Kazakhstan needs multilateral foreign policy. This policy doesn't mean the dissipation of power and resources in all directions. It is more the policy and strategy of multilateral partnership with all interested countries.

Kazakhstan has reached quite a number of things since beginning of its independence. It has entered period of economic transformations, freedom of will and democratic elections. Kazakhstan over performed all CIS countries in the tempo and depth of structural reforms. Trends in economy are showing that the country has entered the stage of sustainable growth. Success in economic development, undoubtedly, creates support and foundation in provisioning of better foreign policy. Results which were reached by the initial years of independency now can be increased.

Nowadays, when Kazakhstan is reinforcing collaboration and coordination with other countries on the regional and global levels, understanding the main points of processes, which are existent in Europe, allow us to select adequate strategy of cooperation, acceptable for our country and region as a whole.

According to the concept of foreign policy, one of the main priority directions for the Republic of Kazakhstan foreign policy is the European Union (EU). Today the European Union is well integrated economic association, which represents itself as one of the center of the world economy. Expansion of EU, which includes the appearance of Poland, Hungary, Czech Republic, Slovenia, Slovakia, Lithuania, Latvia, Estonia, Malta and Cyprus, permits to increase European market and later on strengthen economic potential of EU. At the same time integration processes get over to political sphere successfully, where was made an attempt to consolidate Europe via taking up united European Constitution.

During past 10 years period of time Kazakhstan and EU has organized collaboration in economic, political, social, cultural and educational spheres. EU helps in public health services, social assistance, scientific researches, market reforms and economic liberalization.

Active economic cooperation of Kazakhstan with other countries of EU permits not only to develop economic potential of republic, but also use great economic integration experience of European countries, which is very valuable for our country, because of leading integration processes within the limits of CIS, EAEC and OCAC.

In recent years the European Union also demonstrates certain geopolitical ambitions regarding regions of Caspian and Central Asia. European nations participate in the process of peaceful solution for

Afghanistan. Some European countries accommodated their military forces in Central Asia in the context of antiterrorist operation.

At the same time the transatlantic alliance between EU and USA is being challenged. The time between 2003 and 2004 is the moment of crisis in transatlantic relationships. The future of relationships between USA and Europe can't touch the interest of the Central Asian countries.

The involvement of EU as one of most powerful forces in the region of Central Asia is becoming wider and that's why the discussion of the conditions and the outlined tendency in Kazakhstan - European relations, as well as prospects of future development ways of cooperation become more actual and well-timed.

As is well known, the process of European integration is taking place in Europe for last 50 years. And more European countries are being included in this process. In the course of time it becomes a question of making united Europe, which will take a certain political coloration.

Countries of Europe are uniting and other nations from different parts of the globe determine their positions to the united Europe. As time goes by Europe can be consisted out of 35 countries, and on this stage the process of integration will be completed [3].

Why Europe attract attention of most countries of the world, including Republic of Kazakhstan? It's all because the Europe - is, first of all, a capacious market, market of consumption, mainly of stuff energy; Europe is an exceptionally high level of technique and technology; Europe is an export of capital and investment to the economics of most countries; Europe also is a high level of living, education and health protection standards. Government of Republic of Kazakhstan is welcoming integration processes, existent in Europe.

Republic of Kazakhstan is attractive for Europe and European Union with its geopolitical location, becoming transport corridor, uniting Europe and Asia by owning natural resources, especially hydrocarbon stuff, mining branch recently. In general Central Asia, including Kazakhstan, appears to be a region which isn't well-known to the Europe and EU. All this demonstrate that Kazakhstan is interested in making wide and profitable relations with Europe, particularly with EU.

Two-way communication between Kazakhstan and EU gets special place in development. The priority of foreign policy of Kazakhstan is in the political, economic and cultural communications between the republic and countries of Western Europe.

European Union - is the practical implementation of political, economic and cultural integration. The example of" European integration model, undoubtedly, can be used by Central Asian countries.

It is important to say, that by this time, there is a two-leveled system of communication between Kazakhstan and European Union as a whole, and with country -members individually, which are mutually complementary to each other, this can be discovered in different agreements and implemented projects.

Agreement of collaboration and partnership (ACP) is an agreement of Republic of Kazakhstan with European communities and with its country-members., in which we can see impressive list of goals and objectives in the sphere of civil collaboration: from trade to intellectual property and corporate regulations; from transport to higher education; from agriculture to struggling with illegality.

Initial period of operation of the ACP - is 10 years. After this mentioned term will be automatically extended, if Kazakhstan or European Union wanted to. But it doesn't mean that the Agreement wouldn't be verified at this time. Agreement of collaboration and partnership does not have any certain limits and that's why it can be developed in all necessary for Kazakhstan and EU ways, according to upcoming events in both Kazakhstan and EU, especially the progress of Kazakhstan heading toward the market economics. Agreement of collaboration and partnership is an important step towards, replacing the Agreement of trade, commercial and economic cooperation between EU and USSR in 1989.

Significance of the Agreement is tied with the range of international legal

document, its systematizing character for partnership between Kazakhstan and European Union. This document is incarnated with new ideas of relations between Kazakhstan and EU, with the main reason is being the raise of degree of the mutually beneficial and possessing partnership.

ACP is the agreement, reflective to entire spectrum of interrelation between EU and Kazakhstan, including the sphere of political and economic cooperation, building fundamentals in arranging relations in all kinds of collaborations in civil regions amongst EU and Kazakhstan. The main aim of the Agreement - is rendering Kazakhstan in transitioning to market economics, also making more close relations with the countries of Europe.

Kazakhstan and EU registered officially in 23rd January, 1995, when side pieces signed the Agreement of collaboration and partnership. Present agreement formed relations of side pieces in political, economic and cultural-humanitarian spheres and became of the biggest achievements of that time, when republic carried out the policy of finding new and firm partners.

This document foresees development of relations based on democratic values, political dialogs and leadership of the law. It establishes political dialog and a system of consultations on European and international problems. In the view of economic collaboration. Agreement became in a way a reference point for gradual development of economic connections. In the context of an Agreement sides made encounters at tin- mmm.irr and department levels repeatedly.

Now connections between Kazakhstan and EU become more dynamical at first in economic sphere. Both sides interested in active collaboration.

The main range of strategic interests of EU in the region of Central Asia and especially Kazakhstan are:

- Intensification to cooperation in the sphere of power engineering, in order to secure European energy safety.
- Stability in the region of Central Asia and Caspian Sea. Consolidation of democracy in Central Asian countries.

Question of power engineering: Countries of European Union show interest in Caspian oil, particularly when it is expected to be the potential growth of petroleum production in the basin of Caspian Sea and also having a big role of Caspian energy supplies in the world-wide energy supply.

Importance rise of the Caspian Sea for EU is explained by these reasons: first of all, reserves of oil in North Sea are limited.

Secondly, EU tries to diversify sources of importing oil, in order to secure their own energy safety. In this respect immediate problem appears to be the increase of independence of European countries from Arabian oil. Europe and USA are interested in lowering influence of OPEC thanks to strengthening ascendancy of other oil-producing countries, including Russia, Kazakhstan and Caspian Sea countries. Thus, in a document «Persian Gulf, Caspian Sea and Caucasian» made by German institute of international policy and safety in the beginning of 2001, noted that such political and economic prerequisites, which would make entry into OPEC for Caspian Sea countries unprofitable. In this respect these possibilities gives participation of countries of region in the EU Agreement of energetic charter and their entry to different European structures, like European Council.

To realize interests EU at the Caspian, following things must be done:

- Further realization of projects TRASEKA and INOGATE, which was activated in early 90s. EU is interested not only in oil, but also in gas. Merge of Caspian area with the European gas systems is in prospects. The solution of the problem is particularly European, but not American, that's why the main task of EU is assistance for development of infrastructure in the region.
- Creation of transport circuit communications at the line East-West, and especially gas system for connecting sources of the region, including Iran, via Turkey with European markets.
- Creation of favorable conditions for European concerns, providing oil delivery to Europe, which oil consumption, is growing much faster than gas consumption.
- Forming of European position regarding to projects of arterial tubing from Caspian region to Europe [4].

Active economic collaboration of Kazakhstan with the countries of EU allows not only developing economic potential of the republic, but also uses successful economic fusion experience of European countries, which becomes very valuable for the republic, playing the first role in fusion processes within the limits of CIS, FAEC and OCAC.

If the main interests of EU in Central Asia and in Caspian Sea are clear - it's a guarantee of regional safety and stability, further development of economic collaboration, more active European participation in geopolitical processes in the region along with USA, Russia and China, but instruments for its achieving are extremely limited. For its systematical realization of interests Brussels does not have united strategy for Central Asia, to carry out methodical policy.

The reasons of forming complexity of European strategy in Central Asia, and in Kazakhstan particularly are:

- Now standards of strategic interests and absence of clear outspoken priorities, which is possibly, explained by lack of historic presence in the region and also confirming the fact that Central Asia and Kazakhstan especially weren't the priority zones for Europe.
- Some difference of European countries in the region and weakness of general foreign policy in the

whole. For example, if United Kingdom? France and Italy is orienting its politics on interests of their domestic oil companies, the interests of other European states are accommodated in different areas, or weakly articulated in principle. With expansion of EU the bulk of interests in region is substantially expanding, thus creating situation obstacles for consolidation of European countries policies. This process is complex because presence of complex mechanism for taking decisions in the Union.

• In general, the policy of EC is possible to characterize as a «protostrategy». This means that eventually for the European Union, excluding several European Countries* has not been formed efficient strategy with regard to both Kazakhstan and region as a whole.

Among different attempts of European countries to develop better clearly articulated strategy towards Central Asia, the case of Germany is possibly better one. Eventually, during period of 1998-2004 years, the Germany was formulating the foundation for future European strategy with regard to Caucasus, Caspian and Central Asia in the way , how the German strategist views it

So, whatever processes would be emerging in the world, the Europe was, is and will be one of major centers for the world development Therefore, for Republic of Kazakhstan is very critical to intensify its partnering relationships with the Europe, take all positive from the process of European integration. This is first of all impact all concerned ministries.

Meantime, if the leaders of Central Asia would like to begin integration process on example of Europe, they should promote conditions in the way that the population of Central Asia will know more in specific what are the details of European integration. With this purpose in mind, it could be possible to speak about establishment of special institute of European Union in Central Asia, which will be science-research oriented character and will be promoting closure relationships of Central Asia and Europe. Agreement of partnership and cooperation, signed between Republic of Kazakhstan and European Union should not be of standard character. Contrary, it should reflect specifics of country in Central Asia, laying between Europe and Asia, region reach for mineral resources, especially, energy resources, capacious consuming market and thus attractive for capital investments.

1. Alan Vaddams - *Head of Representative Office of European Commission in Republic of Kazakhstan. - To our readers // European dialogue. 2002. №1. – P. 3.*

2. Tokaev K.Zh. *Diplomacy of the Republic of Kazakhstan. – Almaty. 2000.*

3. Kalieva D.A. *European Union, state and tendencies of political developments. // Kazakhstan.Spectr. 2004. №4. – P. 27-28.*

4. Kurganbaeva G.A., Raklimatullina G.G., Kalieva D.A. *Kazakhstan and European Union: Geopolitics and economics // Analitic. 2004 M 4, – p. 27-28.*

Түйін

Мақалада әлемдегі интеграциялық үрдістердің барысы талданып, Қазақстан Республикасы мен Еуропа-лық Одақтың түрлі саладағы белсенді ынтымақтастығы зерделенген. Олар сауда, экономика, валюта, кеден, саяси ұйымдар (ЕЫҚҰ) т.б. Бұл объективті және табиғи үрдіс. Қазақстан мен Еуропалық Одақ арасындағы ынтымақтастыққа Орталық Азия аймағы ғана емес, сонымен қатар әлемдік қауымдастық та мүдделі.

Резюме

Современный мир развивается посредством интеграционного процесса. Республика Казахстан и Европейский Союз активно сотрудничают в различных областях: торговля, экономика, валюта, таможня, политические организации (ОБСЕ) и др. Это – объективный и естественный процесс. Сотрудничество Казахстана с Европейским Союзом представляет интерес не только для центральноазиатского региона, но и для всей мировой общественности.

QAZAQ (KAZAKH) KHANATE IN THE SOURCES OF MING DYNASTY

Kenzheakhmet Nurlan – PhD, Bonn, Germany

Abstract

In the *Ming Shi-lu* 明史, also known as the Veritable Records of the Ming Dynasty, (now abbreviated MSL), contains references to a state known as *A-si-bie* 阿失比, *E-ji-bie* 厄吉比, *E-ji-bie Hazu* 厄吉比哈苏, *E-ji-bie Haxin* 厄吉比哈新, *Haxin* 哈新. The sources materials of the record of Haxin in the *Xiyu zhuan* 西域传 (Biographies of the people of Western Region) of *Ming shi* 明史 and of the record E-ji-bie Haxin in the *Shuyu Zhou zi lu* 朔方道志 (Informative records on countries far away) chiefly come from the MSL. The knowledge of Haxin was very finite in the Ming. The *Xiyu tudi renwu lue* 西域图志 (Summary of the Territories, Peoples and Products of Western Regions) and *Xiyu tudi renwu tu map* in the *Shaanxi tong zhi* 陕西通志 (Shaanxi Gazetteer) compiled by Zhao Tingrui 赵鼎瑞 and Ma Li 马礼 in 1542, describes five capitals of Western Region. The cities of Qazaq (also Kazakh) Khanate become successively difficult to verify, but we can still find a capital of Qazaq Khanate. This paper's author checks one by one up on it, and points out that the A-si-bie, E-ji-bie, E-ji-bie Hazu or E-ji-bie Haxin is Özbek or Özbek-Qazaq in the Muhammed Haidar Dughlát.

Keywords

Özbek-Qazaq Chinese source Chinese Cartography Relations Ming dynasty and Qazaq Khanate capital of Tura

The Dasht-i Qipchaq steppe in the XV th century and the establishment of the Qazaq Khanate

In XIII-XIV cc contemporary Dasht-i Qipchaq (modern Kazakhstan and Western Siberia) formed the so-called Aq-orda (also White Horde).

As a result of that fight placing among the nomadic tribes the Aq-orda was broken up into some hostile to each other uluses. In the first half of the XV th century the greatest uluses of them were Noghai (Manghit) and Shaybans with a dynasty from the family of Shayban. At the middle of the XV th century, the eastern Dasht-i Qipchaq (modern Kazakh steppe) was ruled by khans who claimed descent from Özbek. One of the best known rulers of what became a steppe empire was Abulkhair khan (1412-1469, reign 1428-69). According to "Tarih-i Abulkhair khani", in 1428-1429 Abulkhair in Chimgi-Tura or Tura proclaimed himself as khan (1). His realm included various cities along the Syr Darya, such as Sighnaq, Suzaq, Arquq, Uzgend and Yasi, which were ruled by the khan's deputies, known as sultans. At the end of XIV century the Turkic tribes of the eastern Dasht-i Qipchaq were called the Özbeks. According to Fazlullah b. Ruzbihan included three peoples among the Uzbeks: the first group was that the Shaibans—a part of Qipchaq tribes or a lesser division of them under Muhammed Shaibani. The second were the Qazaqs, by which Fazlullah meant the subjects of the first Qazaq khans, who had wandered over the vast expenses between the Itil (Volga) and the Syr Darya. And the third were the Manghits, a group that included a part of the population of the Noghay Horde (2).

Özbek or Uzbek, the name derive from name of khan Uzbek (1282-1341, reign 1313-1341), khan of the White Horde. This name is found in the map *Yuan Jingshi dadian xibei dili tu* 元经世大典西北地理图 (Map from the Jing shi dadian of the Yuan dynasty, representing the countries to the north-west) as *Yue-zu-bo* 月祖伯, in the Yuan shi *Yuejibie* 月吉比 or Yuezubo (3). According to the Yuanshi, Yuezubo is name of the Horde or Ulus of Dasht-i Qipchaq. This country by Muhammed Haidar Dughlát mentioned as Uzbek ulus or Uzbekistan (4).

About the location Janibek and Kerey after the assassination of Barakh khan, Haidar Dughlat said: "At that time Abulkhair Khán exercised full power in the Dasht-i-Kipchák. He had been at war with the Sultánis of Juji; while Jáni Beg Khán and Karáy Khán fled before him into Moghulistán. Isán Bughá Khán received them with great honour, and delivered over to them Kuzi Báshi, which is near Chu, on the western limit of Moghulistán, where they dwelt in peace and content. On the death of Abulkhair Khán the Ulus of the uzbeks fell into confusion, and constant strife arose among them. Most of them joined the party of Karáy Khán and Jáni Beg Khán. They numbered about 200,000 persons, and received the name of Uzbek-Kazák. The Kazák Sultánis began to reign in the year 870 (1465-1466) (but God knows best), and they continued to enjoy absolute power in the greater part of Uzbekistán, till the year 940 (1533-34 A.D.)." (5)

From an analysis of the information the official Soviet history of Kazakh SSR and the official history of Kazakhstan considered that date of formation of Qazaq Khanate is 1465-1466 (6).

In the second half of the XV th century Transoxiana was ruled by the Timur. By the end of the XV th century, Timurid power in Transoxania had split into a number of principalities ruled by independent and semi-independent sultans. According to the Tarikh-i-Rashidi, Tashkent had passed into the hands of the Chinggisid Yunus Khan (1462-1487) of Moghulistan, and, following his death, to his son Sultan Mahmud Khan (7). Khwarazm was only nominally subject to the ruler of Khurasan, Sultan Husayn (1469-1506), who had his seat at Herat.

The last quarter of the XV th century Muhammad Shaybani (Shah Bakht, Shibak, 1451-1510) and Burunduk khan (1480-1511) of Qazaq Khanate competed for control of the Syr Darya basin cities. The rivalry ended temporarily when the two rulers signed a peace treaty in 1500. Peace allowed Shaybani to turn his attentions to south, to the conquest of Bukhara and Samarqand.

The E-ji-bie Ha-xin in the in the Sources of Ming Dynasty

It is strange that historians of Ming dynasty, who gives such circumstantial accounts of the history of the Central Asia, and mentions all the country of that place, who complayed the official documents of the Western regions, does not mention at all Qazaq Khanate (8).

In the Ming period Qazaq Khanate is not mentioned by this name, but called □□□□□ or □□□□□. □□□ was the name of the Özbek, □□ or □□ was the name of Qazaq. Thus □□□□□ to be identify with Özbek-Qazaq.

Before giving the translation of the name □□□□□, I may be allowed to say a few words about the character □ in the □□□□. Read the character □ is a difficulty.

The Kangxi Dictionary and in Mandarin the Chinese character □ read as “qie”.

The chapter of Foreign Countries of Ming shi and Xiyu tudi renwu lüe gives some particulars the city and country of Xiyu, including character □. Emil Bretshneider read this character that “kia”: K’o-kia-shi □□□; K’o-t’okia □□□□Kia-shi-hu-du □□□□, Ha-la-t’ie-kia □□□□□T’ie kia lie sze □□□□□Mi-kia-li □□□ (9).

Scholar of the late Qing period Ding Qian (1843-1919) says that □□ is city of Hazha-er □□□ belongs to Turkey (10). Seems Ding Qian read □ as *ja* or *qie*.

More standard pronunciation of □ give by Cen Zhongmian, he said □ is popular character of *po* □ and read □□□□ in the *Xiyu tudi renwu lüe* as Başquduq, (Baş in Turkish means the head) (11).

But in middle ages this character read either *qie*, or *bie*, appears in the many non-chinese personal names, toponyms and ethnonyms in the Ming period. In the MSL □□□ was the name of first Qazaq khan Janibek and □□□ was the name of Muhammad Shaybani (Shaybak) of first ruler of Shaybanid Khanate. The MSL Tabriz mentioned also Tiebuliesi □□□□□, by □ evidently □ (12).

Regarding to □□□□□originally *mi* was written □, but in comparison with the *Bianzhengkao* □□□ this was probably a mistake of the copyist, and it should be written *Diebieli* □□□ (13). Lin Meicun read □□□ as Misr, not give attention to the character □. But the MSL Misr mentioned another character (14). The MSL record, 1441, that the country Mixi-er □□□ sent an embassy to the Ming court □ here says Mixi-er is Misi-er □□□ (15). Diebieli is Tripoli, the Menggu shanshui ditu map Tripoli marked Delimishi □□□□ (16). This is doubtless the Tarabulus of the muslim authors.

□□□town is located in Gansu □□ Province, now-a-days also called *Bie-zang-zhen*, the city now belongs to the Jishishan Bao'an-Dongxiang-Salar □□□□□□□□□□ Autonomous County.

Regarding to □□ Emil Bretschneider read the country as K’o-kia-shi □□□, last character shi (correctly ji) means total, and not part of toponym. Kebie □□ is mentioned in the Da-Ming huidian as one of the 38 country of Xiyu (17). Perhaps Kiev, the ancient capital of Russia. According to the Chinese dictionary on the Western regions’ toponyms Xiyu diming □□□□ under the entry Kiev the following mentions can be found (18):

The Yuan chao bishi writes Kiwa Mian ke-ermian □□□□□□ or Mian ke-ermian Ke-yi-bie □□□□□□□□, which the in Turkish means “great city of Kiwa”.

The Ke-tuo-bie □□□ mentioned in the MSL together Asu (Aqsu or Asuq) and Samarqand (19). The name refers probably to the Gül-Töbe (flower hillock) near Andukan or Keuk Tubeh (blue hillock) in the territory Jatah (20).

That □ need the correct reading would be *bie*: Bie-shi-hu-du, Ha-la-tie-bie, Tie-bie-lie-si, Die-bie-li. This doubtless the Besquduq, the name a city south of the Qumul, in Turkish means the Five Well, on the Menggu shanshui ditu here painting five well (21). Qaratobe, the name of a city west of the Qumul,

in Turkish means the Black Hill. Tebriz, the name a city of Iran and Tripoli, the name city in east coast of Mediterranean, city in northern Lebanon.

MSL contains five references to a country known as A-si-bie, E-ji-bie Ha-xin, E-ji-bie Ha-zu, E-ji-bie or Ha-xin. The first reference to A-si-bie in appears to be that contained in Ming Ying-zong shilu juan 224. It is only in the middle of the fifteenth century that the ethnonym by which the historical polity is best-known –Özbek—appears in the MSL. A references dated to the equivalent of 1452, is the first to use the term A-si-bie as the name of the Özbek-Qazaq Khanate.

E-ji-bie Haxin appears quite late in the MSL record, with only a three references recorded in the first half of fifteenth century, all MSL references to Özbek-Qazaq use the name “E-ji-bie Ha-xin”. Subsequent references use either E-ji-bie Ha-xin, E-ji-bie Ha-zu or simply E-ji-bie, Ha-xin, and during the period 1532 to 1537, “E-ji-bie Ha-xin” is used 3 times and “E-ji-bie Ha-zu” is used only 1 time. The MSL record thus suggests that at least by the early of the sixteenth century, “E-ji-bie Ha-xin” was an integral (and possibly the most important) element in the name of the country of Qazaq Khanate.

E-ji-bie Haxin also mentioned in the Da-Ming huidian together with other countries and report that, in the reign of Jiajing (1522-1566) Ejibie Haxin start presented tribute (22). In the Ming Shi mentioned 29 names of country of Xiyu and Haxin mentioned as *dimian* 地方 (place, localities) with eleven countries, which also used to present tribute, did not send it through Qumul: Hasan 哈山 (Kasan), Halie-er Shademan 哈列儿沙德曼 (Hissar Shaduman) (23), Hadelan 哈得兰 (Hatlam), Saolan 撒鲁 (Sawran), Miekeli 麦克儿, Baleihei 巴里黑 (Balkh), Anlima 安力麻 (Almar), Tuohuma 托合麻 (Toqmaq), Chalishi 恰里失 (Chalish), Oshi 乌什 (Osh), Buhala 布哈拉 (Bukhara), Pala 帕拉 (Farakh), Nishawu-er 尼沙武儿 (Nishapur), Keshimi-er 喀什米尔 (Kashmir), Tiebilisi 帖必里思 (Tabriz), Huotan 火坦 (Khotan), Huozhan 火州 (Khojend), Kuxian 库善 (Kusan), Yaxi 亚西 (Yasi), Ya-ergan 叶儿干 (Yarkand), Rong 戎 (Rum), Bai 白 (Bay), Hulun 忽鲁 (Khulm), Aduan 阿端, Xiesi 叶斯 (Yezd) (24), Shehei 舍黑 (Shaya or Sheh) (25), Bayin 巴音 (Bahreyn?), Kebie 可别 (Kiev); Qi-er-ma 奇儿麻 (Kirman) (26), Mi-er-ha-la 迷儿哈拉 (Margilan) (27), Ke-tuo-bie 可托别 (28), Lazhu 拉株 (Lapchuq) (29), Yedegan 叶德干 (Yeti-kent) (30), Lazhu 拉株 (Lapchuq) (31), Yi-bu-la-yin 伊不拉音 (32), Geshimi 盖什米尔 (Kashmir) (33), Qi-er-ji-si 奇儿儿思 (Kirghiz) (34), Yunusi 云苏 (Yunus) (35), Haxin (36).

Envoys to Ming court from Qazaq Khanate as recorded in the MSL

Year	Name of Khanate	Name of Khan or envoy	sources
In the 3 year the reign of Jingtai (1452)	A-si-bie dimian 阿失别地方	King of Zhanibie	Ming Ying-zong shilu, juan 224
In the 11 year the reign of Jiajing 1532	E-ji-bie Haxin 额吉别哈辛	Envoy of Tulusun 土鲁孙 (Tursun)	Ming Shizong shilu, juan 135; Shuyu Zhouzi lu, juan 15
In the 12 year the reign of Jiajing (1533)	E-ji-bie 额吉别		Ming Shizong shilu, juan 154
In the 12 year the reign of Jiajing (1533)	E-ji-bie Hazu 额吉别哈祖		Ming Shizong shilu, juan 157
In the 16 year the reign of Jiajing (1537)	E-ji-bie Haxin 额吉别哈辛		Ming Shizong shilu, juan 196

Now we may turn to the relevant texts. The *Shuyu Zhouzi lu* says about E-ji-bie Haxin: “In the 11 year the reign of Jiajing (1532) country of E-ji-bie sent envoy with tribute to Ming court,... The king of Haxin formerly living in the northern mountain of Samarqand, and said they is semi-dazi (37). Formerly year sent envoy Tursun to presents of tribute, check the archives is as same. So today’s Haxin is formerly Haxin, that time called side corner of northern mountain, now called as E-ji-bie is name of place” (38).

While this obviously tells us how the Chinese state referred to this polity, the name by which its residents themselves knew it is not so obvious. Given that E-ji-bie Ha-zu is likely “Özbek-Qazaq” or a derivative of that honorific, I considered that a possible reconstruction of this name would be Özbek-Qazaq.

The relationships between the Ming dynasty and the Qazaq Khanate

The first ruler of the country of A-si-bie recorded in the MSL appears in reference at dates equivalent to December 1452, with the name Zha-ni-bie. The name Zha-ni-bie, which can easily be recognized as the

name the first Qazaq khan Janibek (?-1480), son of Barakh khan of the White Horde. A-si-bie ist Uzbek or Özbek. This appears to represent the title “Özbek Janibek han” (39). In December in the year Jingtai (1452), however we read of the arrival of additional envoys from A-si-bie and other Central Asian states that took residence in Ming: “In the 3 year the reign of Jingtai (1452) *Zhongshun wang* □□□ (Loyal and Submissive King) *Dao-wa-da-shi-li* □□□□ (Dawadashir) of Hami (Qumul) and headman *Tuotuo-buhua* □□□□ (Toqto-Bugha) of Hami, king *Yexian Buhua*□□□□ (Esen-Bugha), princes *Hudu sudan* □□□□ (Qutluq sultan) and headman *Shela* □□ of dimian *I-li-ba-li* □□□□, king *E-mi-li Huzhe* □□□□ (Emil Khoja), princes *Guwa-er Sutan* □□□□ (Gauhar-sultan?) and headman *Mama mi-er-za* □□□□ of dimian *Tulufan*□□□ (Turfan), Emil khoja’s youngersister, princes *Dalamen*□□□ and headman *Dalabie-er* □□□□ of dimian *Chalishi* □□□ (Chalish), king *Bulahai*□□□ (Bureke) of dimian *Tuohuma* □□□ (Togmak) (40), headman *Caolaitan* □□□ of dimian *Sailan* □□ (Sayram), headman *Sulu-tan Ma-hei-mu* □□□□□ (Sultan Mahmud) of dimian *Badansha*□□□ (Badakhshan), headman *Suer-Busawen* □□□□□ (Sultan-Busain?) of dimian *Sulutan-ya* □□□□ (Sultaniya), king *Zha-ni-bie* of dimian *Asibie*, king *Sultan Ali* of dimian *Sheliwan-aiding* □□□□□(Shirwan-i Ajam?) (41), king *Saini Abuding’s* □□□□□son, prince *Adehansha* □□□□ of dimian *Alamula* □□□□ (42), and headmans from *Keshimi-er* □□□□ (Kashmir), *Hela-huozhou*□□□□ (Qara-qoja), *Tieliman* □□□ (Termez?), □□ *Saolan* (Sawran), etc., headmans of 121 places reached the Ming capital to present horses” (43)

In the reign of Jiaping country of E-ji-bie haxin sent envoy with tribute to Ming court: “In the 11 year the reign of Jiaping (1532) sultan *Mansu-er* □□□ (Mansur) of Turfan, sultan *Zhalading*□□□ of Tianfang □□ (Mecca), sultan *Abu xieyi* □□□□ (Abu sayid) of Samaerhan □□□□ (Samarqand), dudu *Mi-er Maheimu*□□□□□ of Hami wei (military station) and Ejibie Haxin sent over four hundred envoys and presentes its tribute ...Regarding to E-ji-bie Haxin, they is *Dada-Hui-yi* □□□□ (tatar-muslim-barbarians), formerly not sent tributes, now sent over 50 envoy to the Ming court” (44).

In the same section of the MSL, juan 154, 157, 196 of Ming Shizong shilu, there is also record on E-ji-bie Haxin or E-ji-bie Hazu: “King of E-ji-bie Hazu of Western Region sent envoys, with 29 foreign documents, ask the Chinese silk and other debris. By edict the emperor, give them cloth, silk, tea, drugs, etc...” (45)

The Shaybanids in the MSL

Muhammed Shaybani in 1500 made himself master Samarqand and Transoxiana, and some years later succeed in driving the Timurids out also of Khorasan. Muhammad Haidar Dughlát called his Shahi Beg Khan (46). His native Turkish name was, Shabaq, Shebaq, or Shah Baht whence Shaibak, thence Shaybani — a pseudo-authentication of a common Turkish name into a more prestigious Arabic tribal name of Shayban (47). In the MSL Shaibani called as the *fanwang* □□ (barbarians king) *Sha-yi-bie*□□□ (Shaybak) of Samarqand: “In the 3 year the reign of Zhengde (1508) king *Sha-yi-bie* of Samaerhan sent envoy *Maheima huozhe*□□□□□ (Mahmud Khoja), and presented as tribute camels and horses.” (48)

Kuchum Sultan (otherwise Kuch-Kunji, 1510-30) in the *Tarikh-i-Rashidi*, second khan of Shaybanids in the MSL called *fanwang* (barbarians king) □□*Kechong sutan*□□□□ of Samarqand: “In the 14 year of Zhengde (1519) king *Kechong sutan* of Samarqand place sent envoy *Bahaoding* □□□(Bahawudin) to present horses and tribute.” (49)

An embassy from Samarqand to the Ming court is further recorded under the reign of Chengde 1506-22, 1523, 1532, 1537.

Some degree of amity between E-ji-bie Haxin and Samarqand in the middle fifteenth century may be indicated the fact that envoys from two countries travelled to China together in 1532 and in 1537.

Third khan *Muzzaffaruddin Abu-Sa'id* (1531-1534) of Shaybanids in the MSL called *Sutan Abu Xieyi* □□□□□□ (50).

City of Tura and the Qazaq Khanate

It is difucult that where is first capital of the Qazaq khanate in the period Janibek and Kerey. According to the *Tarikh-i-Rashidi* in the period of Janibek the place of *Kuzi Bashi*, which is near *Chu*, on the western limit of *Moghulistan*, founding the Qazaq Khanate (51). *Kuzi Bashi* is *Qozi Basy* (head of lamb), is a grassland situated *Qorday* mountain, in the border modern *Kazakhstan* and *Kirgizstan*. In the period of *Kasim* (*Qasym*) *Khan* (52), he made *Qaratal* (*Karatal*) his winter quarters, intending, early in the spring, to return to his original capital (53). *Qaratal* (*Black river*) is name of the river and place situated south of modern *Taldykorgan* city of *Kazakhstan*.

Where is original capital of Qazaq Khanate? *Muhammad Haidar Dughlát* said, *Kasim Khan* in order

to look to his own kingdom, went to Ubaira-Subaira (54). Commentators notes *Tarikh-i-Rashidi*, N.Elias identify Ubaira-Subaira with the Ibir-Sibir (55). Ibir-Sibir is modern Sibiria, in the Yuanshi mentioned Yibi-er Shibi-er□□□□□□. Mirza Muhammad Haidar Dughlát also wrote in his *Tarikh-i-Rashidi*, “Kasim Khan subdued the whole of the the Dasht-i-Kipchak. His army numbered more than a million (a thousand thousand) men. Excepting Juji Khan, there had never reigned a greater Khan that than he in that country” (56).

Muhammad Haidar in his *Tarikh-i-Rashidi* also mentioned Sultan Said Khan meeting with Kasim Khan. On meeting, Kasim Khan approached: “We are men of the desert, and here there is nothing in the way of riches or formalities. Our most costly possessions are our horses, our favourite food their flesh, our most enjoyable drink their milk and the products of it. In our country are no gardens or buildings. Our chief recreation is inspecting our herds. Therefore let us go and amuse ourselves with looking at the droves of horses, and thus spend a short time together” (57). This account similar to content of the Xiyu tudi renwu lüe (Summary of the Territories, Peoples and Products of Western Regions) in the Shaanxi tong zhi□□□□ (Shaanxi Gazetteer) compiled by Zhao Tingrui□□□ and Ma Li□□ in 1542. All copies of the Xiyu tudi renwu lüe down to the Qing period were manuscripts allowing much potential for errors during copying. The most widely used and recognized edition today is a Jiajing version of Shaanxi tongzhi in the Huadong normal university library collection and Jiajing version Xiyu zhuguo□□□□ of Bianzheng kao compiled by Zhang Yu in 1547 (58). Some of the toponyms a northern route of Xiyu tudi renwu lüe are obvious such as Yangni cheng-er□□□□ (Yangi, modern Taraz of Kazakhstan), Sailan □□ (Sairam, a town the east of Chimkend of Kazakhstan), Sailan □□□□ (Sawran, a town north-west of the city of Turkestan) (60), Yasi □□ (Yasi, near Turkestan of Kazakhstan), Alanda □□□ (in the Menggu shanshui ditu map□□□□, Hazrat-ata, modern Turkestan), Asuto□□□ (in the Menggu shanshui ditu map Shuhada□□□, Sunaq-ata or Syghanaq in Syr-Darya basin of Kazakhstan).

City of Tula could be a transcription of Tura. Tura, meaning “city, stone or wood city, fort” in Turkish, full name is Chinggi-Tura. Chinggi-Tura was a medieval city of White Horde, the first capital of the Abulhair khan (61). On the Asia map of the Abraham Ortelius is based on his early wall map, printed in 1567, marked is city Teron, situated south-west of city Sibir (62). In 1586 Russian fort Tyumen was built on the ruins of Chinggi-Tura (63). The Hondius Tartary from Gerard Mercator’s Atlas in 1613, very clearly marked is the Tyumen, here named Weliki Tumen (Great Tyumen) (64). But some centuries later aborigines of Sibir also called Tyumen as Chinggi-Tura. According to G.F. Miller, who visited in 1741 the city of Tyumen, says that the tatar in the city of Tyumen not called this city as Tyumen, they called Tschinggi-Tura (65). On third map of the system of river subject to lake of Zaisang completed by Xu Song□ □ (1781-1848) in XVIII century, showing the city Tura, here named Dola□□ (66).

The whole description of Tula in the Xiyu tudi renwu lüe, we can reads: “To the north-west is the city of Sailan (Sairam). Further west 500 li *Tula*□□. This city is of a roundish form with houses round about. A king ruler there. The muslims in that country do not wear turbans but caps made of sheep’s wool. They do not till the ground. They eat fish, mutton and kumis (mare’s milk). Further west 700 li is the city of Yasi. The muslims there wear turbans. Among the products of the country are mentioned: lingyangjiao (67), *tiejiaopi*□□□ (68). 400 li west of the Yasi is *Yeshibu*□□□ (Mashroop) (69). South of the place are Basu-er□□□ (70), *Daxiani-andesu*□□□□□□ (71), to the north of the city of *Tashigan*□□□” (72).

According to the Huang Shengzhang, the *Xiyu tudi renwu lüe* is complete within 1523 and 1542. Another Chinese scholar Li Zhiqin said, that *Xiyu tudi renwu lüe* is wrote after 1435 or after 1474 (73). Lin Meicun says, best earlist map relation with *Xiyu tudi renwu lüe* is Menggu shanshui ditu, second is Xiyu tudi renwu tu map of Gansu zhen zhanshou tulüe□□□□□□□□(1544-45), third is Xiyu tudi renwu tu map of Xiyu tudi renwu lüe, last is Xiyu tu lüe □□□□□□ map of Shaanxi sizhen tushuo□□□□□□ (74).

All these maps were made by Central Asian scholars (probably persian and turkic speaking) in the Siyiguan□□□, who used arabic-persian and turkish knowledge of the geographical situation in Western Region. The Western and Central Asian knowledge of scholars of Siyiguan during the Ming period was immense and detailed. Even smaller places found in these maps of Xiyu, they proved this facts:

The city of Esala□□□ of the Menggu shanshui ditu (marked west of Ya-ergan□□□ on the Menggu shanshui ditu) or Osala□□□ of the Xiyu tudi renwu lüe and Bianzhengkao. The Chinese account of Osala or Esala evidently refers to Oq-Salar or Uq-Salar. In turkish Oq-Salar means ‘left arrow’. The city of Oq-Salar or Uq-Salar (on modern Chinese map marked as Wuheshalu□□□□) still exists in Xinjiang, and now belongs to the county of Ulugchat. It lies west of the city of Kashgar, midway between

Ulughchat and Irkeshtam. Detailed descriptions of the city of Oq-Salar, are found in the Khronika of Shāh Maḥmūd Churās: “They says, that when (during the trip to Kashgar) Uzbek warlords of Uzbek-sultan and Hojam-Kuli Koshbegi troops reached Uk-salar (Oq-Salar), the fate of their language so spake: ‘from each of the quiver leave here one arrow, so to determine how many people will die.’ In Uk-Salar (return from the expedition), the Uzbeks have counted forty thousand without the owner's arrows.” According to O.F. Akimushkin, this expedition happened towards the end of 1002/1593-94 or 1003/1594-95 (75).

Perhaps this is legend, the same events appear on the Menggu shanshui ditu as painting: on the city of Esala marked arrows. The Bianzhengkao notices the zhanchang (battlefield) of Osala (76).

The *Xiyu tudi renwu lüe* describes the *Ju-han-er* with Hui-hui (muslims) as a ethnic group, which probably denotes not Chinamen as Bretschneider and other Chinese scholars suggests, but Kuffar (77) is an Arabic term used in a Islamic doctrinal sense, usually translated as “unbeliever” or “disbeliever”. This refers to the Europeans or Christians (78). In middle chinese the character of ju sound as *ku* (79). Author of *Xiyu tudi renwu lüe* usually add suffix ‘-n’ to wrote many toponyms. For example, Fandian-er in the *Xiyu tudi renwulüe*, means “hotel” or “little hotel” in Chinese. But here city of Badr, is a town between Mecca and Medina, western of Saudi Arabia (80). The Chinese sounds Juhan-er represent exactly Kuffar.

In the *Xiyu tudi renwulüe* Ju-han-er (Kuffar) are distributed in five cities: Wen-gulu, Yeqinduosi, Saheisi-sai (zhai), Feilang (Farang) and Lumi (Rum). The Ju-han-er living in the Wen-gulu have unkempt hair and wear caps. There are coral trees found and also looking-glass stones and seven kinds flowers and herbs (81).

Lin Meicun says Wen-gulu is Maghrib, Sunao Hori identification of Wen-gulu with Beirut (82). But here living Ju-han-er or Kuffar, non-Muslims.

In my opinion there is the Portuguese dominated of southeast Africa's coast. The Portuguese, in their bold exploration along the coasts of Africa, have an underlying purpose - to sail round the continent to the spice markets of the east. Throughout the 16th century the Portuguese have no European rivals on the long sea route round Africa.

Wen-gulu bears some resemblance to Unguja (Zanzibar).

First character of Yeqinduosi, ye mie, Eqinduosi is Meqindosi, could be transcription of Mogadishu, from arabic *Maqadīshū*. The map of Kangnido marked as Mahadashu the MSL mentioned Mugudushu (83).

In addition Tura, in the *Xiyu tudi renwulüe* also mentioned 5 capital of the Western Region, where living wang-zi (king) or little wang-zi (little king):

Capital	Title of king	Account in the Xiyu tudi renwu lüe	notes
Tula □□	Wang-zi □□ (84)	Further west 500 li <i>Tula</i> □□. This city is of a roundish form with houses round about. A king ruler there. The muslims in that country do not wear turbans but caps made of sheep's wool.	About Tura see note 21.
Puhala □□□	Samahanke □□□□ (85)	500 li west of Zamin□□ (86) is the city of Puha. The people of the country are muslims. They till the ground, cultivate sundry fruits and breed silkworms. Samahanke live in the city of Puha□□.	Puha is Buhara, in the Bianzheng kao mentioned as Puhala□□□.
Qiemi □□ (87)	Wang-zi	1500 li west is the city of Qiemi. It is ruled by a king. Outside the city are sizu fanhan□□□□ (four families barbarians and Chinese han) (88) living. The country produces gold and diamonds.	Qiemi is Kashmir, the Kashmir Sultanate (1346-1586).
Ajimin □□□ (89)	Xiaowang-zi	West of the Solidan□□□ (90) is the city of Ajimin□□□, it is ruled by the little prince subject to Tiebieliesi.	Ajimin is Qazvin, second capital of Safavid dynasty after Tabriz.
Tiebieliesi □□□□	Wang-zi	Further west is the city of Tiebieliesi. It is ruled by a King. The people of the country wear turbans (muslims).	Tiebieliesi is Tauriz or Tabriz

Feilang □□	Wang-zi	Further west is the city of Feiji□□ (91). It is surrounded by two walls and ruled by a king. The Ju-han-er-ren□□□□there with cutting hair and dishevelled hair □□□□ (92) and wear caps.	Feilang is Pərəng, Farang in the Eastern authors.
Lumi □□	Wang-zi	Further west is the city of Lumi. It is situated 1200 li west of Boluosa□□□ and enclosed by two walls. It has an independent King. The inhabitants are muslims and Han-er-ren (Ju-han-er-ren) (93).	Istanbul, the capital of the Ottoman Empire which was called Rum in Middle Eastern texts.

From an analysis of the information of Xiyu tudi renwu lüe made that concluded there described 5 country in the Western region first half of XVI century: Qazaq Khanate, Shaibanid Khanate, Safavid dynasty, Ottoman Empire and Europa (probably Rome of Italy).

As regards the King of Tura probably is Kasym Khan (1445-1524); can not be excluded the term of Haxin contact with Kasym.

The place of Qiemi noticed in Yan Song's □□ (1480-1567) works, Nangong zouyi□□□□, 1545 (94), is without doubt the name of Kashmir. Kashmir in the MSL frequently mentioned as Qieshimi-er□□□□, Geshimi□□□□, Keshimi-er□□□□. According to the Tarikh-i-Rashidi, Sultan Zain-ul-Abidin reigned Kashmir for fifty years. It was in his reign that Kashmir became a city. N.Elias says that here, the town of Srinagar usually called "Kashmir" (95). According to Bianzhengkao and Xiyu tudi renwu tu map north of Qiemi situated Renjia□□ (96). This is probably city of Srinagar or Nagar of the Kashmir. Because in middle chinese Renjia sound as Ninka.

The Samahan-xiong living in Bukhara, probably relation of Ubaid Ullah Khan (1512-1539), was son of Mahmud Sultan (Shaiban Khan's brother). Samahan is Shaiban Khan, xiong is brother: Shaiban Khan's brother. According to the Tarikh-i-Rashidi, the time of Shaiban Khan reigns, Ubaid Ullah Khan, who was sultan was going to Bukhara, which was his hereditary seat of government (97). At this time, Samarqand was the capital of Shaibanid Khanate, Khans of Samarqand is Kuchum Khan and Abu-Said (1530-33). But Ubaid Ullah was practically Sultan of the Shaibanid Khanate, he ruled whole Transoxiana, including Bukhara. In 1533, Ubayd Ullah Khan was himself proclaimed Khan, proclaimed Bukhara the capital of the Shaibanid Khanate and embarked upon a major programme of construction there, rebuilding part of the town walls (98). About this Stanley Lane-Poole remarks that, though Samarkand was capital, there was generally a powerful and sometimes an independent government at Bokhara (99).

Shah Ismail founded the Safavid dynasty in 1501, and choosing Tabriz as his capital. Shah Tahmasp I made *Qazvin* the capital of the *Safavid* dynasty in 1548, following the temporary capture of Tabriz by the Ottomans, until it have moved to Esfahan in 1598 (History of civilizations of Central Asia, volume V, 2003: 252, 255). In the Menggu shanshui ditu map the city of Shilazi of Persian marked as Shilasi xima□□□□□, in order distinguish city Shilazi (Shiraz) near Samarqand (100). Shilasi xima is probably Siraz-i Siamil (Ismail) in Fars, in the beginning of the XVI century Shah Ismail conquered Shiraz.

The name Folin□□, the variant of Feilang occurs also in the Xianbinlu (101). In the Qypchaq texts of monuments written in Armenian scripts in 1616 Italy was named Frangstan, italians was frang and greek was urum by the Qypchaq: «A birgäsinä 1 frang kapitanı hem 1 urum xalatalı xacıtı. Navet vežadan xacıp, da Xalatada 40 kün boldu da soñra teñiz bilä Frangistanga çıxtı» (And with him a captain of an frang (Italian) and a urum (Greek) of Galatians. Having escaped from the tower, he spent 40 days in Galata, and then sailed by sea to Italy); «Vēnēçianı yaptılar faranglar Krisdostan soñra 364 yılına (Farangs built Venice in 364 after Christ) (102).

In the MSL country of Rum written as Lu-mi, Rong□ and Rong dimian□□□ (Place of Rong). The end of Menggu shanshui ditu map this country marked as Rong dimian. Emil Bretschneider correctly identification of Lu-mi with Rum, derives the name of Rum from the city of Rom. The end of the XIII century the name of Rum was transferred to the Ottoman Empire (103). The name of Lumi applied in the days of the Ming to Ottoman Empire. In 1453 Ottoman Empire moved capital from Edirne to Constantinople (Istanbul). Qustantiniyaقسطنطينيا was the name by which the Persians, Arabs and Turks used to designate Constantinople. The Yuan jingshi dadiantu map writes the name *Jisidadanniya*□□□□□□ (104), the Kangnido map writes *Hasatanina*□□□□□ (105). Boluosa is Bursa, a city in northwestern Turkey.

The *Xiyu tudi renwu lüe* not mentioned another capitals, not mentioned city of Misr or Qahira

(Cairo), capital of Mamluks (1250-1517). Cairo's political influence diminished significantly after the Ottomans supplanted Mamluk power over Egypt in 1517. The Menggu shanshui ditu map marked city of Kuosi□□, is assigned south-east of Bu-ersi□□□ (Bursa). It may be identified with the city of Qus in Egypt. Qus became the commercial center for trading with Africa, India, Arabia and China and the second most important Islamic town after Cairo in Egypt during the medieval times.

Compare Xiyu tudi renwutu map and Menggu shanshui ditu map can be found first map old than second. Aqsu, the capital of Moghulistan was known in XV century under the name of Ardawil (106). It is true that the name of Asu□□ appears on the Xiyu tudi renwu lüe and Xiyu tudi renwutu map, but Asu is Asuq near Aqsu. This city was named Asook by A.N. Kuropatkin (107).

In the Xiyu tudi renwulüe mentioned city of Ayidili□□□□, on the map of Xiyu tudi renwutu Ayidili marked near Asu, on the Menggu shanshui ditu map Ayidili marked as Yideyueli□□□□. Ayidili and Yideyueli is Ardawil. On the Xiyu tudi renwu tu map the city of Ayidili was drawn special form.

According to the MSL in 1418 Waisi □□ (Vais Khan), ruler of Beshbaliq, moved his seat to Ilibali□□□□ (108). Some orientalists, have tried to derive the name of the Ilibali from that of the Ilibalyq, a city Ilan balekh of the journey of Haithon or Ilibali of the chinese Medieval map, meaning city of Ili (109).

Ilibali in MSL also terms Chatai□□ (110). Ilibali or Chatai of the Ming history is the same as the empire of the Moghulistan or Chata (Jatah) of the muslim chroniclers treating of the same period.

According to the Yan Congjian, Ilibali situated in the desert, probably of territory Yanqi (modern Qarashahar) and Qiuci (Kusan or Kuchar), south of the mountain Baishan□□ (mountain north of Kuchar), capital of the Ilibali is the city of Yan-cheng□□. His mountains and river-lakes is Baishan (Tianshan), Congling (Pamir), Jinling (Bogda) and Rehai (Issyk-köl). It is bordered on the south by Yutian (Khotan), on the north by Wala (Oirats), on the west by Sama-erhan (Samarqand), and to the east it is contiguous to ancient Shazhou, it is distant from the Jiayuguan 3700 li (111).

In the Xianbinlu also mentioned Yilibali is country of Qiuci of Han dynasty. Hashihali □□□□ (Kashgar), called also Alimali□□□□ (112).

City of Yan-cheng probably is Jam, near of Aqsu. Tombs of rulers of Moghulistan stands Yamshi and Aqsu. Chen Cheng and Molla Musa Sayrami says Heide-er huozhe□□□□□ or Khizir Khoja Khan are burried in the city of Yanze□□ or Yamshi (west of Turfan), Esenbugha (Esenbugha II) and Ahmad Khan (Alasha Khan) was burried in the Aqsu (113). It seems main territory of Ilibali situated south of Tianshan, including Kashgar, so Kashgar also called Alimali. Alimali is variant of Yilibali, Yilibali probably from Arbal or Irbal, one of variant Ardawil.

Moghul or Jatah, a nation mentioned of the muslim authors. In the fifteenth century, Aqsu appears under the name of Ardawil or Alimali, Ilibali, Ayidili, Yideyueli. Ardawil is, need, as we know from the reports of modern Eastern Turkistan authors.

According above mentioned discussion, the Xiyu tudi renwu lüe and Xiyu tudi renwu tu map was completed after 1523 and Menggu shanshui ditu probably completed after 1594. Thus we have in the first half of the sixteenth century, at the time when our Chinese medieval map was constructed, five monarchies west of China.

In the sixteenth century down to the reign of Kasym Khan, the great line of communication between Qazaq Khanate and Ming dynasty lay along the northern slope of the Tianshan mountains. Tura was at that time the residence of the Qazaq khans.

1. *Qazaqstan Tarihy (History of Kazakhstan), V vols. (Almaty, 1998), II: 156, 162; René Grousset. L'empire des steppes. Attila, Gengis-Khan, Tamerlan. – Paris, 1965, – 557.*

2. *History of civilizations of Central Asia, Development in contrast: from the sixteenth to the mid-nineteenth century, (UNESCO Publishing, 2003), V: 91.*

3. *Yuan shi (History of Yuan), (Beijing, Zhonghua shuju, 1995), j.114: Shuchi.*

4. *Muhammad Haidar Dughlát, Tarikh-i-Rashidi, A History of the Moghuls of Central Asia. Ed. N. Elias; tr. E. Denison Ross. (London, 1895, reprint Leipzig 2005): – 272, 366, 374.*

5. *Ibid. – 82-83.*

6. *Qazaqstan Tarihy (History of Kazakhstan), II: – 336-344.*

7. *Muhammad Haidar Dughlát, ibid: – 112-114.*

8. *For a detailed analysis of Hasake□□□ (Qazaq) in the Qing period of XVII century see Paul Pelliot, Notes critiques d'histoire kalmouke. – Paris, 1960.*

9. Emil Bretschneider, *Mediaeval Researches from Eastern Asiatic Sources: Fragments towards the Knowledge of the Geography and History of Central and Western Asia from the 13 th to the 17 th Century*, 2 vols., London, 1910, II: 315; Emil Bretschneider, *Chinese intercourse with the Countries of Central and Western Asia during the Feefth Century, Part II. A Chinese Itinery of the Ming period from North-western Frontier to the Mediterranean Sea. The China Review*, 5 (1877): – 230, 231, 239, 240.

10. Ding Qian, *Penglaixuan dilixue congshu*, 4 vols. (Beijing: Beijing tushuguan chubanshe, 2008) II: 772.

11. Cen Zhongmian, *Zhongwai shidi kaozheng*, 2 vols. (Beijing: Zhonghua shuju, 2004) II: 649.

12. *Ming shilu* (The Veritable Records of the Ming). 133 vols. (Taipei: Zhongyang yanjiuyuan lishi yuyan yanjiusuo, 1966): Ming Yingzong shilu, j.94. Many editions exist; here we used the photo-lithographed version compiled by the Academia Sinica in Taiwan over the years 1962 to 1966 under the direction of Huang Zhangjian. It is on the Taiwan edition that this article is based.

13. Zhang Yu, *Bianzheng kao*, 12 vols. (Taipei: Taiwan Huawen shuju), VIII, Xiyu Zhuguo: 615.

14. Lin Meicun, 2011: – 178.

15. *Ming Yingzong shilu*, j.84: 3.

16. Lin Meicun, *ibid*: 279.

17. Li Dongyang, *Da-Ming huidian* (Collected Statutes of the Ming Dynasty), 228 vols.: j.107.

18. Feng Chengjun (ed.), *Xiyu diming* (Beijing, Zhonghua shuju, 1982): 53.

19. *Ming Taizong Shilu*, j. 217: 2

20. Shāh Maḥmūd Churās, *Khronika. An Russian version edited, with commentary, notes by by O.F. Akimushkin* (Sankt-Peterburg, 2010): 202; Muhammad Haidar Dughlát, 1895: – 41.

21. Lin Meicun, *Menggu shanshui ditu*, (Beijing: Wenwu chubanshe, 2011): – 228.

22. Li Dongyang, *ibid*: j.107.

23. *In the Ming shi is wrong, here is 28 countries, According to the Da-Ming huidian Halie-er Shademan*, j. 107.

24. Emil Bretschneider says that Xiesi is probably Sis in Asia Minor, see Emil Bretschneider, 1910, II: 315.

25. The capital of Maryul or Ladak. See Muhammed Haidar Dughlát, 1895: 460.

26. In the MSL this country mentioned either Qi-er-ma, or Qi-li-ma, those period his ruler is Dalahan Husilao (Tarhan Khusrau) or Husilao (*Ming Taizong shilu*, j. 99; *Ming Xuanzong shilu*, j. 27, 28, 29). According to the Xianbinlu north-west of Qilima-er situated sea (Luo Rijiong, Xianbinlu, Beijing, Zhonghua shuju, 2000:103). Here evidently the Kirman is meant.

27. In th MSL mentioned as Maerhalan (Ming Taizong shilu, j.107).

28. In the MSL this country mentioned together Asu (Asuq), this ruler is Hudayila (Hudayar) (*Ming Tai-zong shilu*, j.114).

29. In the chinese texts Lapchuk, west of the Qumul, is written, Chen Cheng in his Travel in the Western Region called Lazhu, in his poetry called (Chen Cheng, *Xiyu xingcheng ji*, Beijing, Zhonghua shuju, 2000: 35,125).

30. There can be no doubt that by Yedegan, Yetikent. According to the Muhammad Haidar Dughlát Yatikand is the place of the Andijan, this persian name is Haft-deh, means “Seven town” (Muhammad Haidar Dughlát, 1895: 87). Yetikent is the turkish name for Seven town. According to the MSL ruler of Yedegan is Sultan Mahmud (*Ming Wuzong shilu*, j. 60). I may however this place is located east of Toktogul reservoir and Kharakol city in Kirghizstan, now called as Jetigen.

31. See note 26.

32. The name of Yibulayin is frequently mentioned in the MSL as name of ruler, neighbour of of the country Yemiekeli (*Ming Xiaozong shilu*, juan 68). Yemiekeli or Yemieqili located north-east of Hami. According to E. Bretschneider, in the Ming shi, Yibulayin appears once more as the name of a Country (Bretschneider E., vol. II. 1910: 293).

33. In the MSL Kashmir mentioned either Geshimi, or Keshimier, Qieshimier, or by city Alamula (Varahmula or Baramula) (*Ming Xuanzong shilu*, j.94, 95; *Ming Yingzong shilu*, j.84, j. 224).

34. The MSL mentioned only once time as Qi-erjisi (Ming Taizong, j. 109). This is Yenisey Kirghizs, present day called as Hakas.

35. Ruler of Tashkent Yunus Khan (1462-1487) of Moghulistan, in the Ming shi Yunusi appears once more as the name of country.

36. Zhang Tingyu, *Ming Shi*, 6 vols. (The History of Ming. Taipei, Guofang yanjiuyuan Ming shi biancuan weiyuanhui, 1962) V: j.332, Xiyu-4.

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №1 (32), 2012 ж.

37. Dazi□□, the other name of Mongols, partly survived in the popular language as Dazi.
38. Yan Congjian□□□, Shuyu Zhouzilu□□□□□, 24 vols. (Beijing, Zhonghua shuju, 2000), XV: 492-493.
39. Janibek the first Qazaq khan, holding that, upon Janibek's death in 1480, Kirais son Burunduk (in the Haidar Dughlát Baranduk Khán) was elected his successor.
40. The MSL also mentioned as Tuohuoma□□□ (Ming Yingzong shilu, j. 24). For a concise explanation of the name Togmak, see Emil Bretschneider, *Mediaeval Researches from Eastern Asiatic Sources*, London, 1910, II: 161.
41. Perhaps Shirwan is a historical region in the eastern Caucasus. Viladimir Barthold believes that the region stretches between the western shores of the Caspian Sea and the Kura River, see Barthold, V.V., *Work on Historical Geography and History of Iran*, Moscow, 2003: 273. Sheliwan-aiding sounds like Shirwan-i Ajam (means Persian Shirwan). In the MSL mentioned as Shiliwan □□□ (Ming Taizong shilu, j.162: 3). The MSL and the Ming Shi also mentioned country of Shaliwan-ni□□□□. But it is situated on the coast of Indian ocean. See Ming Taizong shilu, j. 103; Ming shi, j.362.
42. Alamula is Varahamula or Baramula, a city in the Baramulla district in Kashmir state in northern India. This ruler is Zai-nu Abuding□□□□□□ or Sai-ni Abuding□□□□□□ (Ming Xuanzong shilu, j. 94, 95; Ming Yingzong shilu, j. 224). There can be not doubt that Zain-ul-Abidin (1423-1474) in the Mirza Muhammad Haidar, this full name is Ghiyas-ud-Din Zain-ul-Abidin, the sultan of Kashmir. Prince Adehansha is Haji Khan shah, son of Zain-ul-Abidin, who took the title of Haidar Khan Shah (Muhammad Haidar Dughlát, 1895: 428, 433).
43. Ming Yingzong shi-lu, j.224.
44. Ming Shizong shilu, j. 135.
45. Ming Shizong shilu, j.157.
46. Muhammad Haidar Dughlát, 1895: 56
47. Ibragimov S.K., Mingulov N.N., Pishulina K.A., Yudin V.P. *Materialy po istorii kazahskih hanstv XV-XVIII vekov*, – Alma-ata, 1969, – 98.
48. Ming Wuzong shilu, j. 44.
49. Ming Wuzong shilu, j. 179.
50. Ming Shizong shilu, j. 135.
51. Muhammad Haidar Dughlát, 1895: 82.
52. Third Qazaq khan, Kasim Khan instituted the first Qazaq code of laws in 1520, called "Kasim khannyng gasqa joly" (Bright Road of Kasim Khan).
53. Muhammad Haidar Dughlát, 1895: 274.
54. According to another copy of the *Tarikh-i-Rashidi* of Institute of Oriental Studies of the Soviet Academy of Sciences, O.F. Akimushkin reads Aspara: "Kasim Khan ... went to Aspara" (Shāh Maḥmūd Churās, 2010: 92).
55. Ibid: 282.
56. Ibid: 82.
57. Ibid: 276
58. Zhao Tingrui□□□, (the year 21 reign of Jiajing) Shaanxi tongzhi□□□□ (1542, Shaanxi Gazetteer), 40 vols. Huadong shifan daxue tushuguan cang xijian fangzhi congkan (Beijing: Beijing tushuguan chubanshe, 2005): j.10; Zhang Yu□□, Bianzheng kao□□□, (Block-printed edition copy of Jiajing version□□□□□□□□, Zhonghua wenshi congshi□□□□□□ XIV, Taiwan Huawen shuju□□□□□□□□).
59. About Yangi, see Muhammad Haidar Dughlát, 1895: – 364.
60. On the Xiyu tudi renwu tu map two Sailan are marked east and west of the city of Tula. East of them Sairam, west of them Sawran or Sabran. According to the Bianzhengkao, second Sailan called as cheng-er (little city) of Sailan, see Zhang Yu, j.8: 604. The MSL record either Salan□□, or Sailan□ see Ming Xuanzong shilu, j.7; j.8.
61. Sighnak is second capital of Abulkhair after Tura.
62. Schüler C.J., *Die Geschichte der Kartographie*, – Paris, 2010, – 126-127.
63. Kyzlasov L.R. *Gorodskaya civilizaciya Srednoy i Severnoy Azii*, – Moscow, 2006. – 63.
64. Schüler C.J. *ibid*, 2010, – 130-131.
65. Miller G.F. *Puteshestvie ot Tobolska do Tyumeni. 1741 g. Sibir XVIII veka v putevyh opisaniyah* G.F. Millera. – Novosibirsk, 1996, – 296.
66. Xu Song□□, Xiyu shuidao ji□□□□□□, 12 vols (Beijing, Zhonghua shuju, 2005): 376-377, Zaisang nao-er suoshoushui disan tu□□□□□□□□□□ (Third map of the system of river subject to lake of Zaisang).
67. □□ is □□, antelope horns.
68. In the *Da-Ming huidian* (Collected Statutes of the Ming Dynasty) mentioned envoy from Samarqad presented Tiejiaopi□□□ to the Ming court (Da-Ming Huidian, j. 107).

69. Ye □ probably is me □. According to Kuropatkin A.N., Mashroop is between Irkeshtam and Ooksalir (Uq-Salur) (Kuropatkin A.N., 1882 – 240).
70. Basu-er is probably intended for Pasar in the Tarikh-i-Rashidi. According to the N.Elias, Pasar is the upper division of Roshan; in which stands the village of Tash-Kurgan, or Sonab on the Bartang. See Muhammad Haidar Dughlát, 1895, – 353.
71. Daxiani seems to be intended for Dahan(eh) in Persian could mean “mouth, orifice”. Andesu is the name by which Indus.
72. Tashigan is Tashkent, capital of modern Uzbekistan.
73. Cao Wanru □□□, Huang Shengzhang □□□ (eds.), Zhongguo gudai ditu ji □□□□□□□□: Mingdai□□, (Beijing, Wenwu chubanshe, 1995): 14; Li Zhiqin□□□, ‘Xiyu tudi renwu lüe’ de zuizao, zaiuihao banben (On the Earliest and the Best Edition of the Summary of the Land and People of the Western regions), Zhongguo bianjiang shidi yanjiu (China’s Borderland History and Geography Studies. vol.14. 2004) №1, – 127.
74. Lin Meicun, 2011, – 62. About these maps see Lin Meicun, 2011, – 54-58; 60-61; 64-73; 218-283.
75. Shāh Maḥmūd Churās, 2010, – 158, 261.
76. Lin Meicun, 2011, – 252; Zhang Yu, j.8: Xiyu zhuguo, – 603.
77. Kuffar is the Arabic plural form of Kafir.
78. Bretschneider. E. 1877, – 240-241; Li Zhiqin, 2004, №1, – 120; Lin Meicun, 2011, – 89.
79. Li Zhenhua□□□, Zhou Changji□□□, Hanzi guji yinbiao□□□□□□□□, (Beijing: Zhonghua shuju, 1999): 90□.
80. It was the location of the famous Battle of Badr between the Quraish of Mecca and the Muslims of Medina in 624.
81. In the chinese text writen as pengtou daimao□□□□. Zhao Tingrui, Shaanxi tongzhi, j.10.
82. Lin Meicun, 2011. – 182; Sunao Hori, A Preliminary Study on a Document about Central and Western Asia in the Ming Period, Derived from Hsi-yü-chu-kuo and Hsi-yu-tu-di-jen-wu-lüeh. The world of Islam. 1978. №3, – 50.
83. On the Kangnido map written as Mahadalai□□□□, last character truely spelled is shu □. See Sugiyama Masaaki □□□□, Tōzai no sekaizu ga kataru jinrui saisho no daichihei.
84. The kings of Western regions, in the Xiyu tudi renwu lüe had the title wang-zi□□. Wangzi means “son of king”. This seems the Chinese name for the oghlan, turkish means “prince”.
85. In the Bianzheng kao mentioned as Samahanxiong□□□□.
86. Zamin is a city between Tashkent and Samarqand, situated riverside of Zamin-su, south-east of Dizakh Barthold V.V. Work on Historical Geography, – Moscow, 2002, – 216.
87. Sunao Hori identification of Qiemi with Kabul (Sunao Hori, 1978, – 50).
88. Sizu fanhan□□□□ (four families barbarians and Chinese han) refers four castes of varna in the Hindu society. It groups the society into four idealised main types as follows: Brahmins, Kshatriyas, Vaishyas, Shudras.
89. On the Menggu shanshui ditu map the same city is termed Asuyin □□□. It seems the name of Ajimin in the Xiyu tudi renwu lüe is not correct, last character min mistaken wrote of yin□.
90. Solidan is Sultania, situated between Qazvin and Zendjan.
91. Zhang Yu, in the Bianzheng kao in 1547, informs us that the city called Feilang □□, see Bianzheng kao, juan 8, Xiyu zhuguo□□□□: 617.
92. In chinese text: jianzong beifa□□□□.
93. There is Han-er-ren□□□, according to the Xiyu tudi renwu tu map is Ju-han-er-ren (Shaanxi tong zhi, 2005, – 49).
94. All these name of □□□□, □□□□□, □□, □□, □□, □□□□, □□□□ of Xiyu tudi renwu lue can be found of the Nangong zouyi. See Yan Song, Nangong zouyi, 30 vols. (□□□□□□□□□□). – 2295-2296.
95. Muhammad Haidar, Dughlát. 1895, – 433-434.
96. Zhang Yu, j. 8, Xiyu zhuguo, – 611.
97. Muhammad Haidar, Dughlát. 1895, – 206-207.
98. History of civilizations of Central Asia, volume V, 2003, – 41.
99. Stanley Lane Poole, Catalogue of Oriental Coins in the British Museum. Vol. 7: The Coinage of Bukharà. – London 1882: xiv.
100. About city of Shiraz near Samarqand, see Emil Bretschneider, 1910, II: – 292.
101. Luo Rijiong □□□□Xianbinlu□□□, (Beijing, Zhonghua shuju, 2000): – 82.
102. Alexander, Garkavets, Qypchaq Written Heritage. Catalogue and Texts of Monuments Written in Armenian Scrip. Volume I. Russian Version. – Almaty, 2002, – 541, 1072.
103. Emil Bretschneider, 1910, II, – 306-307.
104. Emil Bretschneider and other scholars have different readings of the toponym, they reads that Jisidani

СТАНОВЛЕНИЕ И ФОРМИРОВАНИЕ ПОЛИТИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ МЕЖДУ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКОЙ И США В 90-Е ГОДЫ XX ВЕКА

Надира Бадалбейли – кафедра «Истории и общественных дисциплин»,
Архитектурно-Строительный Университет

Распад Советского Союза и появление на евразийском пространстве новых суверенных государств породили принципиально новую ситуацию, характеризующейся, по очень точному определению Президента Азербайджана Ильхама Алиева, «транснационализацией, глобализацией мировой экономики, новым распределением военно-экономических центров силы», в совокупности «основательно изменившие положение Каспийского региона в мире, роль и значение новых независимых государств» [5, 7].

В начале 90-х годов Азербайджанскому государству, история которого изобилует тяжелейшими периодами, в первую очередь надо было «затвердеть» в ситуации реальных опасностей [3, 10]. Пройдя большой исторический путь развития, Азербайджанское государство получило «уникальную возможность сосредоточить силы на развитии внутреннего потенциала азербайджанского народа» [15, 191].

Очевидные успехи Азербайджана, отмечаемые мировым сообществом в конце 90-х годов, – прямое следствие реализации стратегии общенационального лидера Гейдара Алиева, результат его глубокого и всеохватного видения и своевременного предупреждения возможных опасностей, которые могли и могут нести идеи модернизации и глобализации. Гений общенационального лидера Гейдар Алиев отмечал также положительную сторону идей глобализации. В целом, в основе достижений второй половины 90-х годов XX века лежит «принцип открытости Азербайджана для всего мира» [2, 6].

Исследование азербайджано-американских отношений является одной из интереснейших проблем современной геополитики. Это обусловлено качественно новыми переменами в международной политике, связанной с процессами глобализации. Азербайджан провозгласив государственный суверенитет и став полноправным членом ООН, стал строить самостоятельную внешнюю политику, предусматривающую интеграцию в мировую экономику.

Азербайджанская Республика в 90-е годы XX века была открыта и для Америки и азербайджано-американские взаимоотношения предопределялись двумя факторами: 1) новым правовым статусом Азербайджанского государства, вышедшего из системы федеративных отношений в рамках СССР, и 2) новой ролью США как единственной супердержавы мира.

США в числе первых государств официально признав независимость Азербайджана, проявляет пристальный интерес к Азербайджану, имеющему для него, прежде всего, стратегическое значение. Соединенные Штаты считают Каспийский регион зоной своих стратегических интересов, а энергетическая доктрина США предполагает интенсивные контакты с государственными и общественными структурами Азербайджана.

Используя наиболее значимые факты двухсторонних отношений, тех фактов, в которых за частностями сокрыты концептуальные истины можно очертить общеполитические контуры азербайджано-американских отношений. Эти отношения строились в мировой ситуации, известной как феномен глобализация. Следовательно, на азербайджано-американские отношения глобализация наложила свой отпечаток. Явление глобализация как мировой контекст, дает объяснение характеру, направленности и интенсивности азербайджано-американских отношений.

Термин «глобализация», введенный американцем Т.Левиттой в начале 80-х годов XX века, был растиражирован японцем К.Оми в книге «Мир без границ» как экономический глобализм, объективно направленный против национальных государств. Известно, что глобализация в ее главном обозначении суть взаимоотношения между национальными государствами и современными мультикорпорациями МВФ, МБ, ВТО, ОБСЕ, ТНК, финансовыми индивидами (Сорос, Гейтс). Все эти субъекты заинтересованы в ослаблении роли национальных государств и возвышении международных институтов, берущих на себя функции защиты порядка в каждой стране. Наиболее вовлечены в этот процесс, конечно, США, являющимся оплотом многочисленных корпораций и негосударственных организаций.

Как пишет один из стратегов американской мировой гегемонии З.Бжезинский, «впервые в истории неевразийская держава, имеется ввиду США стала не только главным арбитром в отношениях между европейскими государствами, но и самой могущественной державой мира» [8, 42].

С начала 90-х годов «в целом происходит вестернизация («западнизация» – Н.Б) международной политической системы, как, впрочем, и иных сторон жизни мирового сообщества» – пишет известный эксперт в области международного права профессор И.Лукашук [12]. Американское влияние на международную систему определяется мощным национальным потенциалом – экономическим, научным, технологическим. Этот потенциал создавался и создается за счет использования Америкой преимуществ международных связей, навязывания странам третьего мира невыгодных им экономических и финансовых договоров.

«Американцы, – пишет профессор В.Иноземцев, – предложили миру собственное видение глобализации. Они считали, что этот процесс должен основываться на американских идеалах свободы и непоколебимой вере в оптимальный характер рыночного регулирования». Однако такие американские предложения «объективно дают результатом скудность культурных связей» по той причине, что национальные культуры, подвергаясь стандартизации, теряют своеобразие [11, 64].

В самом общем смысле глобализация задает жесткие рамки, в которых функционируют национальные экономики всех стран. В итоге, с одной стороны, постиндустриальный Запад становится все более богатым, а значит, и самодостаточным, отделяется от остального мира, а с другой стороны, усиливается его экспансия, его многостороннее давление на развивающиеся страны. В 90-е годы – преддверие нового XXI века, стратегически нестабильного, непредсказуемо изменчивого в самых существенных моментах супердержава мира США проводит политику по насаждению демократии в западном понимании, не принимая в расчет национальные особенности в области политической и культурной жизни отдельных народов. Американская политика опирается на убеждение, что победа в мировом пространстве либеральных ценностей (прав человека, правового государства, разделения политической и экономической властей, свободы самовыражения в культуре и т.д.) создаст необходимые предпосылки политической победы над недемократическими, авторитарными режимами. Соответственно политика, проводимая Западом в сфере культуры, вызывает определенную озабоченность в странах, не принадлежащих к Западу: существует опасность разрушения и утраты национальных основ культуры.

Внешняя политика Азербайджанской Республики, реализуемая в условиях глобализации и провозглашенного США нового мирового порядка, служит как традиционным целям сохранения суверенитета, так и интеграции в глобальные процессы на условиях максимально отвечающих национальным интересам страны.

Перспективы глобального развития азербайджанская дипломатия связывает с процессом формирования многополюсного мира, так как идея однополюсного мира «способна привести к гегемонии одной державы и отодвинуть на второй план интересы средних и малых государств» [1, 67].

В 1991-1992 годах дипломатические отношения с США переживали не лучшее времена. В этот период институты внешней политики Америки активно включились в изучение стратегических, политических и экономических состояний новых государств на постсоветском пространстве. К сожалению, это изучение не выразилось в концепции равноправного партнерства между Азербайджанской Республикой и США и эти взаимоотношения складывались непросто.

Усилиями армянского лобби у американцев сложилось некоторое предубеждение к Азербайджану, может быть, поэтому установление дипломатических отношений между двумя странами по времени практически совпало с принятием в отношении Азербайджана дискриминационной «907-ой поправки» к «Акту о поддержке свободы», которая была принята Конгрессом США 24 октября 1992 года, известная как «поправка Керри» и предусматривающая запрет на оказание гуманитарной помощи на правительственном уровне. Хотя в 1992 году между США и Азербайджанской Республикой были установлены дипломатические отношения, но до середины 1993 года в области развития азербайджано-американских связей не было предпринято серьезных шагов.

С возвращением во власть Гейдара Алиева, выдающегося государственного деятеля мирового масштаба второй половины XX века, азербайджанская внешняя политика воплотила в себе его личностный потенциал – мудрость, дальновидность, решительность и стойкость. Внешняя политика Азербайджанской Республики в новом геополитическом измерении 90-х годов охарактеризовалась очевидными достижениями. Их масштаб примечателен тем

обстоятельством, что приходится на долю страны, пережившей катаклизмы, ранее невиданные в отечественной истории XX столетия. Азербайджан, начиная с середины 1993 года, – напишет позже академик Рамиз Мехтиев, – совершил «серьезный скачок в... формировании... концепции внешней политики, отвечающий реалиям XXI века, обеспечивающих национальные и международные интересы государства». «Зарубежные партнеры Азербайджана откровенно признают, что концепцию внешней политики государства Гейдар Алиев выстроил правильно и выверенно, увязав ее с глобальными тенденциями мирового развития» [14].

Внешнеполитический курс Гейдара Алиева ориентировался на создание с Западом и в первую очередь с Америкой отношений деловых и, вместе с тем, гарантированно стабильных. Сутью этих отношений была идея защиты и сохранения суверенитета Азербайджанской Республики в соответствии с международными правовыми нормами и принципами.

В улучшении азербайджано-американских отношений большое значение имели встречи Гейдара Алиева с американскими политиками, в частности с вице-президентом США А.Гором в Каире и с президентом Б.Клинтоном во время работы 49-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН в Нью-Йорке, а также на саммитах ОБСЕ в Будапеште и Лиссабоне [7, 22, 23].

Начиная с 1994 года в азербайджано-американских отношениях стали проступать контуры большей многозначности, обогатилось содержание этих отношений, они стали более тесными, чему в немалой степени способствовали участвовавшие контакты на самых различных уровнях, словом усилился взаимный интерес, обозначились точки их дальнейшего роста и в первую очередь, благодаря подписанному – в сентябре 1994 года в Баку «Контракту века» соглашению сроком на 30 лет с рядом крупнейших транснациональных компаний по совместной эксплуатации нефтяных залежей в азербайджанском секторе Каспия. В одном из своих выступлений Президент Гейдар Алиев раскрыл особенность «Контракта века». Он был подписан «именно благодаря доверию, оказанному независимому Азербайджанскому государству крупнейшими государствами, великими странами... Основу всего этого составляют... процессы демократического строительства. Основу всего этого составляет принцип открытости Азербайджана» [2, 6].

Подписание «Контракта века» с ведущими нефтяными компаниями мира заложило основу процесса превращения Азербайджана в выгодного экономического партнера для влиятельных государств Запада, в первую очередь для США. 27 сентября 1994 года состоялась встреча Гейдара Алиева с Б.Клинтоном в Нью-Йоркской резиденции президента США. Клинтон выразил сожаление, что не мог лично участвовать в церемонии подписания «Контракта века» 20 сентября в Баку и высказал надежду, что подписанный восемью нефтяными компаниями шести стран нефтяной контракт принесет этим странам большую пользу, и, конечно, он станет выгодным для независимой Азербайджанской Республики.

Рубежным явлением в представлении западных держав стало достижение Президентом Гейдаром Алиевым ситуации стабильности в стране – это обстоятельство позволяло им проектировать широкое сотрудничество с Азербайджаном.

В целом, начиная с 1994 года, вопросы азербайджано-американских отношений стали предметом детальных обсуждений в официальных кругах США: в администрации, в министерствах, в палатах Конгресса, федеральных агентствах и других государственных структурах.

В мае 1995 года сенаторы Хелмс и Лугар представили законопроект, названный “проект Хелмса”, который частично видоизменял “поправку Керри”. В нем говорилось, что ограничения на предоставление помощи Азербайджану со стороны правительства США не будут распространяться на оказание гуманитарной помощи беженцам и переселенцам, а также на развитие демократических институтов для поддержки программы ОБСЕ и развития рыночной экономики [7]. Иными словами, законопроект предлагал сузить масштаб содействия до благотворительности и преследовал целью финансирование так называемого третьего сектора – общественных структур, декларирующих необходимость рынка и демократии. Законопроект был провален.

Строительство отношений с Америкой, основанных на определенных ожиданиях обеих сторон, с азербайджанской стороны направлялось на конструктивное решение проблемы Нагорного Карабаха, – позиция, отстаиваемая Президентом в строгом соответствии с международными правовыми нормами.

К середине 90-х годов XX века в американском истеблишменте стало возобладать мнение в пользу особых отношений с Азербайджаном. Геополитические соображения З.Бжезинского и

Г.Киссинджера о мировом господстве, по мере беспрецедентного усиления мощи Америки и дальнейшей деградации демократического режима в России, получили признание на уровне внешнеполитической доктрины. Азербайджан «с его огромными энергетическими ресурсами, – писал З.Бжезинский ... имеет ключевое значение», потому что Азербайджан – «это пробка в сосуде, содержащим богатства бассейна Каспийского моря...». «Азербайджан, соединенный с рынками Запада с нефтепроводами, которые не проходят через контролируемую Россией территорию, также становится крупной магистралью для доступа передовых и энергопотребляющих экономик к энергетически богатым республикам Средней Азии» [8, 62].

Очевидно, что для американцев «в геополитической борьбе за Каспий решается судьба нового миропорядка, так как контроль над ним позволяет контролировать Кавказ, Центральную Азию и Средний Восток со всеми вытекающими из этого геостратегическими преимуществами» [10, 178].

Началом поворота в политике Конгресса США к Азербайджанской Республике можно считать январь 1996 года, когда Конгресс принял «Поправку Вильсона», которая давала право американскому президенту приостанавливать действие «907-ой поправки» в том случае, если он решит, что помощь, оказываемая неправительственными организациями беженцам и переселенцам в Азербайджане, не адекватна ситуации [7].

В том же году, М.Олбрайт, чья кандидатура на пост государственного секретаря США рассматривалась в Конгрессе, «отметила особую важность снятия «907-ой поправки» в качестве условия нормального развития отношений между США и Азербайджаном» [9, 95]. Существовал определенный расчет на активизацию позиций США в деле возвращения Нагорного Карабаха, за отмену несправедливой «907-ой поправки» [9, 97].

Пик в благоприятных отношениях с Америкой был достигнут в результате официального визита Президента Азербайджана Гейдара Алиева в США (27 июля – 7 августа 1997 года) названный З.Бжезинским «историческим событием».

Визит Гейдара Алиева, интересен в аспекте идей, высказанных им в ходе многочисленных встреч в Америке. Заметим, событийной насыщенности и интенсивности этих встреч может позавидовать любой государственный деятель.

Характеризуя данный визит Президент Гейдар Алиев назвал его новой стадией в азербайджано-американских отношениях, встречи считал весьма значимыми, ибо они открывали новые перспективы [4, 5, 22]. Визит отвечает стратегической государственной задаче. О ней Президент говорит предельно откровенно: Азербайджан как независимое государство, стремящееся сохранить свою независимость и построить в своей стране правовое, демократическое, светское государство, нуждается в тесном сотрудничестве с США [4, 117].

Итоги визита позволили говорить о том, что стороны достигли полного понимания целей и мотиваций в стратегических вопросах, в частности таких, как место и роль Азербайджана в кавказской и восточной политике Америки, «западная» политика Азербайджанской Республики. Впервые были согласованы документы, закладывающие правовой фундамент под азербайджано-американские отношения. Подразумевалось создание пропагандистского фона для придания связям с мощной державой устойчивого партнерского содержания.

Начиная с 1997 года между Азербайджанской Республикой и США заключено 7 соглашений и подписано 7 договорных документов: о двустороннем поощрении и сохранении инвестиций, контракт между Национальным банком Азербайджанской Республики и ЕХИМ Банком США об экономических реформах между правительством Азербайджанской Республики и США, по вопросам связанных с переходом к рыночной экономике, развития энергетики. В 2000 году между правительствами США и Азербайджанской Республики было подписано соглашение о программе гуманитарной помощи и сотрудничеству, предусматривающее обязательное проведение в жизнь ряда практических мероприятий в интересах Азербайджанской Республики и США. В целом между Азербайджанской Республикой и Соединенными Штатами в период с 1992 по 2000 годы подписаны 15 документов в различных областях [16].

В рассматриваемый нами период проблема, называемая «907-й поправкой» так и не была снята. 25 января 2002 года президент США Джордж Буш подписал меморандум о приостановлении действия «907-й поправки» «Акта о поддержке свободы», в качестве политической компенсации за помощь в борьбе с терроризмом. Азербайджан со своей стороны предоставила воздушный коридор. США выделили на оказание помощи Азербайджану в 2002 году 54,9 млн. долларов [15, 272].

В 2002 финансовом году США расширили программы оказания помощи в области безопасно-

сти в целях совершенствования систем экспертного контроля и защиты границ Азербайджана, поддержки военной реформы, включая обучение в американских учебных заведениях, и содействия участия Азербайджана в программе «Партнерство во имя мира»

Таким образом, основные направления азербайджано-американских отношений в 1992-2000 годах по степени их равной для сторон актуальности можно сформулировать так:

- Масштабные и равноуровневые контакты в рамках реализации проектов по разработке нефтяных залежей Азербайджана;
- Политический диалог по поводу азербайджано-армянского конфликта с общей задачей достижения мира, стабильности и безопасности в регионе;
- Моральные иски Азербайджана по поводу несправедливости, дискриминации и американской практики заведомо провальных голосований в Конгрессе как конфигурация отношений, сложившихся вокруг темы “907-й поправки”;
- Развитие торговых связей и поиски оптимальных условий для ненефтяного бизнеса;
- Налаживание связей в области обороны;
- Зарождение и расширение гуманитарно-общественных связей, в том числе культурно-просветительских и научно-образовательных;
- Сотрудничество по реализации гуманитарных региональных проектов.

1. Аббасбейли А., Гасанов А. *Азербайджан в системе международных и региональных организаций*. – Баку: Азернешр, 1999. – 256 с.

2. Алиев Г.А. *Выступление на юбилейных торжествах по случаю пятой годовщины подписания «Контракта века». Результат продуманной и дальновидной политики нашего государства // Возрождение – XXI век, 1999, №19. – с. 3-8.*

3. Алиев Г.А. *Речь Президента Гейдара Алиева на II форуме молодежи Республики // Возрождение – XXI век, 1999, №13, – с. 8-15.*

4. Алиев Г.А. *«Независимость навеки». 20 томник, Одиннадцатая книга июль, 1997 – август, 1997. – Баку: Азернешр, 2003. – 452 с.*

5. Алиев И.Г. *Каспийская нефть Азербайджана. – М.: Известия. 2003, – 712 с.*

6. *«Азербайджан в международном сообществе»: Материалы по итогам визитов в зарубежные страны Президента Азербайджанской Республики Гейдара Алиева в 1993-1994 годах. 1 том. Составители: Абдуллаев Е., Мурадов Ф. – Баку, 1996, – 267 с.*

7. *Архив Министерства Иностранных дел. Папка США за 1994-1996 гг.*

8. Бжежинский З. *Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические империтивы. – М.: Международные отношения, 1998.*

9. Гусейнова У.И. *Азербайджан-США. Перспективы сотрудничества (90-е годы). Баку: Нурлан, 2000, 176 с.*

10. Дарабади П.Д. *Геоистория Каспийского региона и геополитика современности. – Баку: Элм, 2002.*

11. *Иноземцев В.Л. Вестернизация как глобализация и «глобализация» как американизация // Вопросы философии, 2004, №4.*

12. Лукашук И.И. *Глобализация и международное сообщество // Право и политика, 2000, №4 // www.lawandpolitics.copaper.shtml_a=4_2000&=421604.htm.*

13. Мехтиева Р.Э. *Мир и национальная идея в конце XX – начале XXI века. – Баку, 2003, – с. 190-245.*

14. Мехтиева Р.Э. *Азербайджан в эпоху глобализации: стратегия развития. Газ. "Бак. рабочий", 2004, 20 мая.*

15. Чернявский С.И. *Новый путь Азербайджана. – М.: Азер-Медиа, книга и бизнес, 2002, – 272 с.*

16. <http://www.usembassybaku.org/>.

Түйін

Кеңес өкіметінің ыдырау және еуразиялық кеңістікте жаңа тәуелсіз мемлекеттердің пайда болуы Азербайжан президенті Ильхам Аліевтің дәл берген анықтамасы бойынша әлемдік экономиканың жаһандануы, ұлтты көтеру, әскери-экономикалық күштер орталығын қайтадан бөлісу сияқты жаңа жағдайларды тудырды. Жинақтай алғанда Каспий аумағының әлемдегі жағдайын өзгертті, жаңа тәуелсіз мемлекеттердегі рөлін түбірімен өзгертті.

Автор мақаласында ХХ ғасырдың 90-жылдарындағы Азербайжан Республикасы мен АҚШ арасындағы саяси қатынастардың пайда болуы мен қалыптасуы туралы жазады.

Summary

Badalbeyli Nadira Rasim daughter's article "Formation and development of political relations between Azerbaijan and the U.S. in 90 years" of twentieth century, "explores the development of general policy international contacts the Azerbaijan Republic and the United States. This article examines the position and apparent success of the Azerbaijan state in the early 90s of the twentieth century as a direct consequence of the implementation strategy of Heydar Aliyev. The author identifies factors contribute to Azerbaijan-US relations and deals with "globalization" and "Westernization", concerns the prospects for global development and the Azerbaijani diplomacy. Definite place in the article devoted to the established prejudice from Americans to Azerbaijan as a result of the efforts of the Armenian lobby, which resulted in the famous "907 amendment" to the "Freedom Support Act" and prohibits the provision of humanitarian assistance to the government. Later in the article examines the enrichment and multiple meanings of Azerbaijan-US relations at different levels due to the foreign policy of Heydar Aliyev's foundation, focused on the creation of the West, and primarily with the U.S. business relationship. The analysis shows that the personal factor in the history of Azerbaijani politicians 90s, embodied in the Heydar Aliyev contributed to the understanding of the totality of the Azerbaijani-American relations and in particular its cultural component. The outstanding contribution of Heydar Aliyev is seen in the fact that he successfully sought a construction of the Azerbaijani-American relations, which worked on kulturoemkuyu protection of national interests of Azerbaijan and, in general, allowed to speak about foreign policy worthy of the newly independent country.

ИСТОРИЯ ИНТЕРПОЛА И АЗЕРБАЙДЖАН

Т.Мамедов – *Диссертант Института Истории НАН Азербайджанской Республики*

Преступность – явление социальное, причины которого надо искать в основных противоречиях жизни каждого общества. Каждое общество имеет свои, присущие только ему преступления, свою структуру преступности, которая соответствует социальной структуре и социально-экономическим процессам общества в определенный период его развития.

Не только общества, испытывающие острую нехватку жизненных ресурсов и материальных средств, общества, многие члены которых страдают от голода и нужды, но и современные общества, подавляющее большинство членов которых живут в достатке и комфорте, имеют также свою специфическую и типичную для каждого из них преступность, структуру и динамику ее развития.

В лексиконе криминалистов и ученых – правоведов многих стран прочно прижились термины «международная преступность» и «международная уголовная преступность». Само по себе обозначаемое ими явление не ново. Есть и документальные свидетельства того, что издавна среди совершивших тяжкие преступления были такие, кто скрывался от наказания, покидая свою страну. Так, в полицейском музее Гамбурга демонстрировался едва ли не самый древний из дошедших до нас документов такого рода. Это – просьба о помощи в розыске и доставки раба, совершившего кражу и бежавшего в Александрию. Этот документ содержал практически всю информацию, которая и сегодня используется при розыске скрывшегося преступника: имя, место рождения, возраст, подробное описание внешности – словесный портрет. При этом как и сейчас обращается внимание на броские приметы – ямочка на подбородке, бородавка, шрам и т.д., по которым люди, лично не знающие разыскиваемого могут при встрече опознать его [1, 6].

Упоминание о совершивших преступление и бежавших от возмездия за границу встречается во многих исторических документах всех предшествующих эпох. Для некоторых из них перемена мест становится образом жизни, а совершение преступлений с целью добычи средств к существованию – постоянным занятием и даже профессией. Почти всегда совершенные ими преступления оказывались безнаказанными. Известный русский ученый второй половины XIX века, профессор Петербургского университета А.Штирлиц писал: «С развитием понятия о международном общении подобная безнаказанность вредна не только государству, в котором совершено преступление, но и всему человечеству, и в частности этому государству, в пределы коего вошел преступник. Отсюда и родилось понятие о необходимости выдачи преступников, и с течением времени это понятие сделалось общепризнанным» [2, 11].

Появление «международной преступности» было вызвано рядом причин. Во-первых, оно было связано с ростом в большинстве стран национальной преступности, из которой и «произрас-

тает» международная. Во-вторых, рост «международной преступности» выявил его зависимость от технического прогресса. Скоростные средства передвижения железнодорожный, автомобильный, а несколько позднее и воздушный транспорт – сократили расстояние между странами и континентами. Этими видами транспорта начали широко пользоваться и преступники, пересекающие границы стран в поисках богатой добычи или желающие скрыться от правосудия [3, 13].

В 1893 году немецкий криминолог Франц фон Лист, заведующий кафедрой криминологии в Берлинском университете, указал на важную особенность, на интернационализацию преступности [4, 32]. Он писал, что «преступники начали колесить по всему свету, свободно переезжая из страны в страну. Полиция в большинстве случаев теряет их след у границ своего государства, за пределами которого они оказались недостижимыми для правосудия» [5, 33].

Внутри Европы между большинством стран практически не существовало границ, не было визового режима, пограничного контроля, а стремительно разраставшаяся система железных дорог привела к росту объема межгосударственных перевозок. Преступники стали проявлять способность бродить по миру, а это приводило к тому, что национальная полиция теряла их след. Страна, заинтересованная в наказании скрывшегося за границу преступника, по дипломатическим каналам начинала переговоры со страной, где находился преступник, о его аресте и выдаче. Однако таких договоров было очень мало, каждый из них связывал страны, имеющие общую границу. Но и эти договоры никак не могли помочь в случае преследования преступника, а также когда была необходима информация о подозреваемом. Действовавшие тогда договоры этого не предусматривали. Официальных или взаимных обязательств страны при этом не несли, поэтому вопрос об оказании помощи решался в зависимости от сложившихся обстоятельств.

Между тем рост количества преступности на рубеже XIX-XX веков требовал налаживания постоянного сотрудничества государств в борьбе с «международной преступностью», выработки совместной политики и общих принципов. О необходимости такого сотрудничества впервые было заявлено на учредительном заседании Международного союза уголовного права, проводившемся в 1889 году [6, 93]. Его участники констатировали появление «международной преступности» и призвали полицейские службы разных стран к согласованным действиям по ее подавлению. Одновременно с этим стали появляться предложения подвести под акции, проводимые в порядке сотрудничества с полицией других стран, постоянно действующую, организованно оформленную базу сначала на национальном, а затем и на международном уровне.

В 1905 году на международной конференции криминалистов германоязычных стран была предпринята очередная попытка объединить усилия в борьбе против международной преступности. На международной ассамблее в Гамбурге криминалисты по предложению франкоязычных государств приняли резолюцию, подтверждающую, что возросший спрос на туризм и заграничные путешествия способствуют появлению новых форм международной преступности. Во всех странах в составе полицейских подразделений предполагалось организовать центральное бюро, в задачу которого должно входить: обмен информацией о международной преступности с целью ее предотвращения и пересечения; улучшение прямых отношений друг с другом.

Проблемы борьбы с международной преступностью обсуждались на многих конференциях и конгрессах: в 1905 году (Буэнос-Айрес), в 1909 году (Мадрид), в 1912 году (Сан-Пауло) и в 1913 году (Вашингтон). Все они носили международный характер.

Подобным же образом развивались события и на Американском континенте, где в 1910 году прозвучал призыв «учредить всемирный союз полиции» [3, 18].

Попытку организовать практическое взаимодействие всех сил криминальной полиции Старого Света предпринял Хейндел – приближенное лицо Баварского правительства. И хотя его усилия не были осуществлены на международном уровне, они имели практический результат: была создана конференция полицейских сил немецких земель, прошедшая в Берлине в 1912 году [7, 15].

Таким образом мы видим, что в начале XX века основным пунктом повестки дня для полицейских служб стоял вопрос об объединении разных стран в борьбе с преступностью в международном масштабе. Такую задачу поставила перед собой организация, которая впоследствии стала называться Интерполом.

Предпосылкой создания Интерпола можно считать прошедший с 14 по 20 апреля 1914 года в Монако Первый Международный конгресс криминальной полиции. Инициатором этой встречи был глава Монакского государства Альберт I. На нем представители 14-ти государств обсудили

вопросы координации полицейских органов разных стран по борьбе с преступностью. На конгрессе не присутствовали посланцы Германии, Австро-Венгрии, Скандинавских стран, то есть страны, придерживавшиеся тогда немецкой ориентации. Основными вопросами были организация международного учета криминалистической информации и унификация процесса экстрадиции. Участники конгресса обратились к правительству княжества Монако с просьбой взять на себя инициативу создания в Париже международной комиссии по разработке стандартов удостоверений личности и организации единого международного бюро идентификации международных преступлений.

Анализируя итоги конгресса в Монако, следует отметить, что тогда еще не нашло поддержки предложение о создании международного полицейского центра и налаживании взаимодействия между полицией разных стран по другим направлениям.

Присутствующие на конгрессе приняли решение провести следующий конгресс через два года в Бухаресте. Но, к сожалению, начавшаяся Первая мировая война 1 августа 1914 года германским империализмом на время отгеснила вопрос полицейского сотрудничества из повестки дня, и резолюции конгресса были надолго забыты. Тем не менее западные авторы считают, что именно с конгресса в Монако началась история Интерпола [8, с. 2].

К вопросу о сотрудничестве вернулись только тогда, когда новая волна преступности захлестнула послевоенную разрушенную Европу. Во всех западноевропейских странах, а также за океаном была отмечена не виданная до тех пор вспышка уголовной преступности и сопутствующих ей криминогенных явлений: наркомании, алкоголизма, проституции. По данным советского криминолога Ф.Ф. Герцензона, в 1918 году в девяти странах Европы (Австрии, Англии, Бельгии, Германии, Голландии, Дании, Италии, Швеции, Франции) было зарегистрировано 3.2 млн. преступлений, в 1920 году – 4.3 млн. [9, 30-31].

Разгром Германии и Австро-Венгерской монархии вызвали в Европе хаотичную миграцию населения. Улицы больших и малых городов наполнили безработные, бездомные, нищие, беспризорные. Среди них было много карманников, грабителей, убийц, спекулянтов, наркоманов. Налицо были многочисленные предпосылки, способствующие количественному росту и качественно-му изменению преступности. В такой ситуации полиция многих стран оказалась не в состоянии эффективно противостоять волне преступности, захлестнувшей не только Европу.

Ряд предложений по организации сотрудничества полицейских органов различных стран на рассмотрение руководителей полицейских ведомств вынесли в 1919 году глава полиции Нью-Йорка Ричард Энрайт и руководитель полицейского жандармского корпуса Голландии Ван Хутен. Одновременно всю необходимую информацию они посылали бы в международный центр, который постоянно должен был сотрудничать с Лигой Нации. При этом сама Лига Нации должна руководить всеми национальными полицейскими органами через специально созданный орган в соответствии с принципом невмешательства в суверенитет государства [10, с. 89]. Идеи Ван Хутена были позднее реализованы созданием в каждой стране – участнице Интерпола Национального центрального бюро.

В 1923 году с 3 по 6 сентября в Вене состоялся II Международный конгресс уголовной полиции. Столица этого Европейского государства была выбрана не случайно, ведь инициатором созыва нового конгресса борцов с преступностью из разных стран стал полицей-президент Австрии Иоганн Шобер. На разосланные им приглашения в Вену съехалось 138 представителей из двадцати стран, в основном европейских, а также Соединенные Штаты Америки, Египта, Китая, Японии, кроме Австрии. Несмотря на то, что делегаты имели инструкции от своих правительств не принимать никаких обязывающих решений, конгресс имел большой успех. Было заявлено о необходимости прямых и более оперативных контактов между полицейскими органами разных стран, о повышении эффективности взаимодействия посредством заключения конкретных международных соглашений по борьбе с преступностью.

Делегатам рекомендовалось настойчиво добиваться от своих правительств, чтобы полицейские службы их стран могли поддерживать между собой прямые контакты.

Результатом II Международного конгресса уголовной полиции стало учреждение 7 сентября 1923 года постоянно действующей организации – Международной комиссии уголовной полиции [3, с. 25], которая немедленно приступила к работе над программой своих действий. Таким образом, 1923 год стал считаться датой рождения Международной организации уголовной полиции – Интерпол, хотя официально до 1956 года был принят устав новой организации. Резиденцией

Международной организации уголовной полиции была избрана Вена, которая занимала большую часть Юго-Восточной Европы.

Во главе комиссии стоял президент, и первым президентом стал Иоганн Шобер. В помощь президенту избрали административный комитет. Таким образом, Австрийское Министерство внутренних дел приютило в своих стенах вновь созданную международную организацию, взяла на себя все расходы, связанные с ее функционированием и оплатой персонала. Это ставило комиссию не только в финансовую, но и в административную зависимость Австрийского Министерства внутренних дел.

Комиссия была создана как вспомогательный орган всемирного конгресса милиции, которую предполагалось созывать один раз в четыре года, и в начале своей деятельности не являлась самостоятельной международной организацией. Такой она оставалась до 1930 года, когда очередным конгресс в Антверпене признал нецелесообразным проводить в дальнейшем подобные встречи. С 1930 года комиссия начала функционировать самостоятельно.

Высшим органом комиссии был признан съезд представителей стран. В комиссии оказались представленными две категории членов – официальные и неофициальные. Первыми были все участники конгресса в Вене, официально представляющие свои страны. Неофициальные члены выбирались из числа видных ученых-криминалистов, которые могли бы оказать действующую помощь организации.

В 1930 году на съезде в Антверпене, а затем в 1932 году в Риме было проведено четкое отграничение официальных членов от неофициальных: только официальные члены стали пользоваться правом голоса.

Всей деятельностью Международной комиссии уголовной полиции руководил президент. Срок его полномочий первоначально в уставе не был определен. Но в 1932 году, после смерти Шобера, в устав было внесено дополнение, в соответствии с которым президенты комиссии стали избираться сроком на пять лет. Кроме президента участники Венского конгресса избрали четыре вице-президента. При президенте был создан рабочий аппарат – административный комитет (пять референтов и секретарь), избираемый членами комиссии из ее состава.

В мае 1924 года Международная организация уголовной полиции приняла резолюцию по пяти важным вопросам, которые определили направление действий на многие годы вперед. Это:

1. создание информационных отделений по сбору фактов о международной преступности;
2. разработки систем доказательств и международный розыск преступников;
3. организация отделений по идентификации людей на расстоянии;
4. издание газеты международной полиции;
5. создание совместной программы по предотвращению и выявлению поддельных банкнот и документов [7, с. 16].

В ноябре 1924 года по просьбе Интерпола Венская полиция приступила к выпуску полицейского обозрения «Международная полицейская безопасность» (“Internationale offentliche Sicherheit”).

Вторая сессия состоялась в Вене в 1926 году, где была принята двадцать одна важная резолюция. Они в основном касались учреждений информации по международной преступности, введения правил телеграфной связи между полицейскими силами, мер, направленных против порнографических фильмов и литературы. Было также поддержано предложение представителя Бельгии господина Кеффера о проведении очередного конгресса в 1926 году в Берлине.

На Берлинском конгрессе Международной криминальной полиции, который состоялся с 17 по 30 сентября 1926 года, присутствовало 245 человек. Конгресс был в основном посвящен теме экстрадиции. Однако только в сентябре 1930 года Интерполом были разработаны принцип, на основании которых могла осуществляться экстрадиция.

Очередные конгрессы Международной комиссии уголовной полиции прошли: в Вене – в 1934 году, в Копенгагене – в 1935 году, в Белграде – в 1936 году, в Лондоне – в 1937 году и в Бухаресте – в 1938 году. К этому моменту участниками комиссии уже являлись тридцать четыре государства.

В том же году в результате присоединения Австрии к Германии вся документация комиссии оказалась в руках нацистского правительства и была перевезена в Берлин, где использовалась в целях борьбы со странами, с которыми Германия была в состоянии войны либо на которых она планировала напасть [11, с. 27-31]. Множество преступников, имена которых были в картотеке Международной комиссии уголовной полиции, «приглашались работать в спецслужбы Третьего

рейха. Были созданы лагеря, в которых фальшивомонетчики изготавливали банкноты стран, противостоящих Германии. В этот период прекратилось какое-либо сотрудничество в рамках полиции, хотя формально германское правительство старалось соблюдать положения устава комиссии. Президентом Международной комиссии уголовной полиции стал обер-фюрер австрийских СС Штаин Хойзль, возглавивший полицию Австрии. Администрация была перевезена из Вены в предместье Берлина-Ванзее. С 1940 года президентом комиссии являлся шеф немецкой службы безопасности группенфюрер СС Рейнгард Гейдрих, которого на этом посту в 1942 году сменил Эрнст Кальтенбруннер.

Во время II мировой войны не было проведено ни одного съезда Международной комиссии уголовной полиции, хотя немецкое руководство и рассылало приглашения.

После разгрома Германии в войне комиссию пришлось восстанавливать заново, так как большая часть документов была устранена. В 1946 год в ответ на призыв правительства Бельгии был создан очередной конгресс в Брюсселе, где было заявлено о необходимости возобновления контактов в рамках Международной комиссии уголовной полиции [12, с. 37]. Новой штаб-квартирой сделали Париж, президентом был избран главный инспектор Министерства юстиции Бельгии – М.Луваж, а генеральным секретарем – глава французской уголовной полиции при Министерстве внутренних дел – М.Дукло. Были приняты временные положения о целях, задачах и принципах деятельности.

На конгрессе в Брюсселе в 1946 году присутствовали представители 17 стран, в том же году в Международной комиссии уголовной полиции возобновили свое участие 19 стран: Бельгия, Великобритания, Голландия, Греция, Дания, Египет, Иран, Люксембург, Норвегия, Польша, Португалия, Турция, Франция, Чехословакия, Чили, Швеция, Швейцария, Югославия, Соединенные Штаты Америки.

В 50-х годах было уже ясно, что Международная комиссия уголовной полиции является самостоятельной организацией. И в 1956 году на 25-й сессии Международной комиссии уголовной полиции, который проходил в Вене, единогласно принимался устав, в котором комиссия уже официально называлась Международной организацией уголовной полиции – Интерпол. Заложенные в уставе положения позволили позднее (а именно в 1971 году) признать Интерпол полноценной международной межправительственной организацией [7, с. 20].

С годами число стран – участниц продолжало расти, совершенствовались технические средства, обеспечивающие связь. Организация уже не помещалась в своем здании в предместье Парижа Сен-Денни. К 1989 году было построено новое здание в городе Лионе на юге Франции. Во время 58-й сессии Генеральной Ассамблеи 27 ноября 1989 года новая штаб-квартира была в торжественной обстановке открыта.

В начале 90-х годов в Интерпол вступили почти все бывшие республики Союза. Министерство внутренних дел Азербайджанской республики в течение длительного времени прорабатывало вопрос о возможности вступления в Интерпол.

В июне 1992 года Азербайджан официально обратился с заявкой о вступлении в Интерпол. На 61-й Генеральной Ассамблее Международной организации криминальной полиции, которая проводилась с 4 по 10 ноября 1992 года в столице Сенегала Дакаре, Азербайджан был принят в Интерпол [14, с. 1]. Была образована специальная рабочая группа по созданию Азербайджанского центрального бюро Интерпола, которая установила деловые контакты с аналогичными национальными бюро ряда стран, тщательно изучая их структуру, формы и методы [13, с. 1].

По постановлению Кабинета Министров Азербайджанской Республики от 9 февраля 1993 года в Баку функционирует Национальное центральное бюро, которое включилось в работу и вносит свой вклад в укрепление международного полицейского сотрудничества в борьбе с трансграничной преступностью. Основная деятельность ее заключается в практической организации исследований, в выполнении задач отдельных следственных органов, в розыске автотранспортных средств, предметов, имеющих особую культурную, историческую, научную или художественную ценность, а также в организации обмена информацией с другими НЦБ стран-участниц Интерпола. В процессе Международного полицейского сотрудничества на основе полученных сведений о лицах, фактах и документах создается информационная база данных; передаются сведения правоохранительным органам республики о требованиях и предложениях международного сотрудничества в рамках Интерпола в борьбе с международной преступностью.

В последние годы международная полицейская организация проводит совместные мероприя-

тия в борьбе с незаконным оборотом наркотических средств. При этом вся деятельность организации строится в соответствии с законами Азербайджанской Республики и нормами международного права.

Сегодня государственная полиция независимого, демократического, правового и унитарного Азербайджана в сотрудничестве с Центральным Национальным Бюро Интерпола в Азербайджане прилагает все усилия для сохранения многовековых, государственных традиций нашей республики.

1. Цит. По: *Öffentliche Sicherheit (Wien.) – 1936 – №5 – s. 6.*
2. Штирлиц А. *Исследование о выдаче преступников.* – Спб. 1982.
3. Родионов К.С., *Интерпол: вчера, сегодня, завтра.* М.: «Международные отношения», 1990.
4. Дайчман И., «Интерпол» *Всемирная система борьбы с преступностью, Рипол Классик, – М., 2003.*
5. Цит. По: *Aszody Jon Interpolul Intra Actinue, – Bucuresti. – 1968.*
6. Бельсон Я.М. *Интерпол: прошлое и настоящее // Правоведение, 1980, №3.*
7. Овчинский В.С. *Интерпол, в вопросах и ответах.* М.: ИНФРА – М, 2001.
8. *ICPO – Interpol. General information Lyons: General Reference Department, 1995.*
9. Герцензен А.А. *Преступность в странах империализма, – М., 1951.*
10. Бельсон Я.М. *Интерпол в борьбе с уголовной преступностью.* – М.: Наука, 1989.
11. Родионов К.С. *Интерпол: миф и деятельность, – М.: Международные отношения, 1982.*
12. Филатов В.П. *Интерпол – Международная организация уголовной полиции // Московский журнал международного права. 1997, №3.*
13. *Бакинский рабочий, 17 октября 1992, №786 (22465).*
14. *Бакинский рабочий, 21 ноября 1992, №208 (22487).*

Түйін

Қылмыс – әлеуметтік құбылыс, оның негізін әр қоғамдағы негізгі қайшылықтардан іздеу керек. Әр қоғамның өзіне ғана тән, ол қоғамның даму кезеңіне лайықты, әлеуметтік құрылымы мен қоғамдағы экономикалық үдерістеріне тән өз қылмыс құрылымы бар. Мақала Әзербайжан және халықаралық полиция тарихы туралы жазылған.

Summary

The Interpol is the leading international organisation which thanks to the unique structure, legal base and a hardware is capable to co-ordinate the international police cooperation effectively and rationally.

Interpol creation was preceded by many events occurring in the countries of Europe and abroad. In 1923 in Vienna the second International congress of criminal police has taken place. This year began to be considered as International Criminal Police Organization date of birth - the Interpol though officially till 1956 the charter of the new organisation has been accepted. The positions occupied in the charter have allowed later (in 1971) year to recognise the Interpol the high-grade international intergovernmental organisation.

ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ

ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫНЫҢ ТЫҢ ҚҰЖАТТАРЫ

О.М. Қоңыратбаев – *т.ғ.к., доцент, Магистратура және PhD докторантура институтының Қазақстан тарихы мен мәдениеті кафедрасы, Абай атындағы ҚазҰПУ*

XX ғасырдың соңында өз тәуелсіздігіне ие болған Қазақстан Республикасы қазіргі таңда әлем таныған өркениеті мемлекеттердің біріне айналды [1]. Егемен еліміздің ірге тасы бекіп, экономикасы қарыштап дамып келеді. Кеңестік тоталитарлық режим жағдайында жоғала бастаған тіліміз, дініміз қанат жаюда. Ұлттық сана қайта оянды. Мемлекетімізде іске асырылған «Мәдени мұра» бағдарламасының рухани өміріміздің жандануында орасан зор ықпалы болды, бағдарлама аясында сан мыңдаған тарихи жәдігерлеріміз елге оралып, өткен тарихымызды тануға бағытталған аса маңызды шаралар іске асырылды [2].

Тәуелсіздіктің арқасында елімізде іргелі тарих ғылымы қалыптасты. Іске асырылған демократиялық өзгерістердің нәтижесінде сөз және баспасөз бостандығының орнауы, бұрын жабық жағдайда болған мұрағат құжаттарымен танысу мүмкіндігінің пайда болуы, халықтың тарихи ақиқатты білуге деген сұранысының артуы маман тарихшыларды жаңа ізденістерге жетелеп, күрделі тарихи процестер, құбылыстар мен оқиғалар жан-жақты зерттеліне бастады. Тарихшылар қауымы халқымыздың мың жылдық тарихын сын көзбен қайта сараптауға кірісіп, үлкен табыстарға қол жеткізді.

Зерттеушілердің назары ең алдымен XX ғасырдың, әсіресе кеңестік кезеңнің тарихына ауғаны заңдылық болатын. Тәуелсіздіктің алғашқы онжылдығында тарихшы-ғалымдар аталған кезеңнің сан алуан өзекті мәселелері бойынша іргелі монографиялық еңбектер жазумен айналысты және бұл бағыттағы жұмыстар жыл өткен сайын кеңейе түсуде, ал екінші онжылдықта тың құжаттар мен материалдарды ғылыми айналымға көптеп енгізу үрдісі басталды. Түп нұсқа құжат – тарихты танудың кілті, тарихтың кірпіші. Түп нұсқа деректердің осындай тарихи маңыздылығын ескерген тарихшыларымыз мұрағат қорларынан табылған құжаттарды мазмұны мен кезеңдеріне қарап топтап, кешенді түрде жариялауда. Бұл аса маңызды шара екені сөзсіз.

XX ғасырдың алғашқы жартысындағы Қазақстан тарихының күрделі проблемалары бойынша жарық көрген құжаттар жинақтары мынадай мәселелердің сырын ашуға септігін тигізді: патша үкіметінің қазақ даласына орыс шаруаларын қоныстандыру саясаты, көшпелі халықтың ата қоныс жерлерінен айырылуы [3], қоныстанушылар мен көшпелілер арасында этникалық қақтығыстардың өршуі, ұлттық езгі мен әлеуметтік езгінің күшеюі, ұлт-азаттық қозғалыстың жандануы, либерал-демократиялық бағыттағы ұлт зиялыларының қалыптасуы [4], халықтың санасын оятып, ұлттық бостандық пен тәуелсіз мемлекет құру бағытындағы саяси күрес, бірінші дүние жүзілік империалистік соғыс, бұратана халықтың майданның қара жұмысына зорлықпен алынуы, 1916 жылғы жалпы халықтық көтеріліс, оның қатыгездікпен қырғынға ұшыратылуы [5], монархиялық билікті жойған 1917 жылғы Ақпан буржуазиялық революциясы, қоғамдық өмірдің демократиялануы, Уақытша үкіметтің дағдарысы, көпөкіметтіліктің орнауы, қазақ даласындағы өзгерістер [6], облыстық қазақ съездерінің ұйымдастырылуы [7], бірінші жалпықазақ съезінің шақырылуы және оның маңызы, 1917 жылдың жазы мен күзінде өлкедегі саяси дағдарыстың тереңдеуі, 1917 жылғы Қазан төңкерісі, большевиктердің саяси билікті тартып алуы, екінші жалпықазақ съезінің шақырылуы және оның маңызы, Құрылтай жиналысына сайлау және оның большевиктер тарапынан қуып таратылуы, Қазақстандағы өкімет билігінің кеңестерге көше бастауы, Түркістан автономиясының (Мұхтариятының) жариялануы [8] және оның Ташкент большевиктері тарапынан талқандалуы, Түркістан өлкесінде кеңес режиміне қарсы жалпыхалықтық қарулы қозғалыстың басталуы [9], Түркістан АКСР-нің құрылуы, Қазақстан аймағының азамат соғысының аренасына айналуы, әлеуметтік және экономикалық апат, кеңес билігінің «әскери коммунизм саясаты» және оның зардаптары, халық қарсылығы, Колчак диктатурасының орнауы, большевиктердің ұлт саясаты, Қазақ әскери-революциялық комитетінің құрылуы [10], Қазақ АКСР-нің құрылуы, 1917-1919 жылдардағы Түркістандағы ашаршылық және Аштықпен күресетін Орталық Комиссияның қызметі, Мұсылман бюросы мен Мәскеудің эмиссарлық органы Түріккомиссия арасында ұлт мә-

селесі бойынша саяси күрестің басталуы [11], тұтас Түркістан идеясы [12], кеңес билігінің «жаңа экономикалық саясаты», 1921-1922 жылдардағы ашаршылық, жұқпалы індеттердің таралуы, Түркістанда жер-су реформасының іске асырылуы, Түркістандағы ұлттық-мемлекеттік межелеу және қазақ жерлерінің бірігуі, Кеңес Одағының құрылуы – жаңа сипаттағы империяның қалыптасуы, Мәскеудің Қазақстанды басқару үшін Ф.И. Голощекинді тағайындауы, Ф.И. Голощекиннің «Кіші қазан» концепсиясы және оның зардаптары, қазақ қайраткерлерінің оппозициялық күресі және олардың қуғындалуы, Орталық пен ұлт республикаларының арақатынасын демократияландыру мақсатымен 1926 жылы Мәскеуде Тұрар Рысқұлов ұйымдастырған ұлт қайраткерлерінің жеке кеңесі [13], кеңес үкіметінің Қазақстандағы индустрияландыру саясаты, Түркістан-Сібір темір жолының салынуы және оның маңызы [14], Ф.И. Голощекиннің қазақ ауылын кеңестендіру және ұжымдастыру саясаты: отырықшыландыру, байларды тәркілеу, ет және астық даярлау науқандары, халық көтерілістері, аштық және босқыншылық, қазақ халқының демографиялық апатқа ұшырауы [15], «мәдени революция» науқаны – ұлттық сананы жою саясаты, тіл мен дінге шабуыл [16], 1937-1938 жылдардағы сталиндік саяси репрессия [17] және тағы басқа.

Бұл кезеңнің тарихы бойынша жоғарғы оқу орындарының студенттеріне арналған хрестоматиялық жинақтар да жарық көрді [18].

Сондай-ақ, тәуелсіздік жылдарында ХХ ғасырдың алғашқы жартысында өмір сүріп, қызмет жасаған қазақ зиялыларының тарихи шығармаларын жариялау жақсы жолға қойылды. Қазақ ұлт-азаттық қозғалысында үлкен рөл атқарған тұлғаларымыз – Әлихан Бөкейхановтың [19], Ахмет Байтұрсыновтың [20], Міржақып Дулатовтың [21], Мұстафа Шоқайдың [22], Халел Досмұхамедовтың [23], Мағжан Жұмабаевтың [24], Жаханша Досмұхамедовтың [25], Мұхамеджан Тынышбаевтың [26], Тұрар Рысқұловтың [27], Смағұл Сәдуақасовтың [28], Сәкен Сейфуллиннің [29], Сұлтанбек Қожановтың [30], Нәзір Төрешұлының [31], Мұхтар Әуезовтың [32], Санжар Асфендияровтың [33], Хайреддин Болғынбаевтың [34], Ораз Жандосовтың [35], Көлбай Төгісовтың [36], Ільяс Жансүгіровтың [37], Ғани Мұратбаевтың [38], Әшір Бүркітбаевтың [39], туысқан өзбек, қырғыз, татар және башқұрт халықтары қайраткерлерінің [40] шығармалары жарық көрді. Сонымен қатар, өзбекстандық бір топ тарихшылар Түркістанда қызмет атқарған қазақ зиялыларының қызметіне қатысты құжаттар жинағын жариялады [41]. Тарихи тұлғалардың туындыларында сол заманның бар болмысы сақталған.

Жоғарыда алған процестердің ауқымы аса кең және ішкі қайшылықтары өте терең. Бұл процестердің сырын қысқа уақытта танып, түсіну мүмкін емес. Десек те, тарихшылардың ыждағатты еңбектерінің арқасында ХХ ғасырда, әсіресе оның 20-30 жылдарында қазақ халқы қаншалықты күрделі тарихи процестерді басынан кешіргені айқындалып отыр.

Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті жанындағы Ахмет Байтұрсынов атындағы «Тұлғатану» орталығы дәстүрді жалғастырып, бұрын еш жерде жарияланбаған, ғылыми айналымға енген, тың тарихи құжаттар мен материалдарды жариялауды бастады. Алғашқы жинақ университет баспасынан жарыққа шықты (*Қазақстанның қазіргі заман тарихы. Жарияланбаған құжаттар мен деректер. 1917-1937 жж. – Новейшая история Казахстана. Неопубликованные документы и источники. 1917-1937 гг. Жалпы редакциясын басқарған Д.М. Мұқатова, құрастырғандар: О.М. Қоңыратбаев, С.Қ. Шілдебай, А.Ә. Жүнісбаев. – Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ-дің «Ұлағат» баспасы, 2010. – 288 бет. 18,2 баспа табақ*). Жинақта Қазақстанның 1917-1937 жылдардағы тарихына қатысты, бұрын белгісіз болып келген құжаттар топтастырылған. Құжаттар 1917-1937 жылдардағы Қазақстанның саяси, әлеуметтік-экономикалық және мәдени жағдайынан мол мәлімет береді.

Қазақстанның оңтүстік аудандары, яғни қазіргі Алматы, Жамбыл, Оңтүстік Қазақстан, Қызылорда облыстарының 1924 жылға дейін Түркістан АКСР-нің құрамында болғаны белгілі. 1924 жылы Орта Азияда іске асырылған ұлттық-территориялық межелудің нәтижесінде Түркістан АКСР-і таратылып, оның құрамында болған қазақ облыстары біртұтас Қазақ АКСР-нің құрамына берілді. Сондықтан да, құжаттар жинағына Қазақ АКСР-імен қатар Түркістан АКСР-інің тарихына қатысты да көптеген тың құжаттар енгізілді.

1917-1919 жылдары Түркістанда саяси билік жергілікті орыс большевиктері мен олармен уақытша одақтасқан солшыл эсерлердің қолында болды. Олар Түркістан тұрғындарының не бәрі бес пайызын құраған еуропалық қоныс аударушылардың мүддесін қорғайтын үкімет жасақтап, өлкедегі азық-түлік қорына монополия орнатады, ал сан миллион мұсылман халқы тәркілеу мен

салық салудың объектісіне айналдырылды. Жергілікті түркі-мұсылман қайраткерлері билікке жолатылмады. «Түркістанда орыс генерал-губернаторы билігінің орнына енді орыс пролетариатының отарлық билігі орнады», [42] – дейді Т.Рысқұлов сол жылдардағы Түркістанның саяси жағдайы туралы.

1918 жылы күзде құрылған Аштықпен күресегін Орталық комиссия сұрапыл ашаршылыққа ұшыраған миллиондаған мұсылман халқын ажал тырнағынан арашалап алады [43]. Т.Рысқұлов 1919 жылы көктемде Мұсылман Бюросын ұйымдастырады [44].

Түркістан тарихында ұлт мәселесі бойынша орын алған күрделі саяси процестердің бар қырсыры толық ашыла қойған жоқ, сондықтан да жинаққа осы мәселелерді кеңірек ашуға септігі тиетін тың мұрағат құжаттары енгізілді: «Письмо Полномочной делегации Туркестанской Республики – делегатов 7-го Всероссийского съезда Советов Председателю Совета Народных Комиссаров РСФСР В.И. Ленину. 22 ноября 1919 г.», «Письмо членов Президиума Туркестанского Краевого бюро мусульманских организаций (Мусбюро) в ЦК РКП (б). 23 ноября 1919 г.», «Письмо Полномочной делегации Туркестанской Республики – делегатов 7-го Всероссийского съезда Советов в ЦК РКП (б). 15 декабря 1919 г.», «Письмо Полномочной делегации Туркестанской Республики – делегатов 7-го Всероссийского съезда Советов Председателю Совета Народных Комиссаров РСФСР В.И. Ленину. 30 декабря 1919 г.», «Түркістан Республикасының автономиялығы туралы» тезистер. 25-26 қаңтар 1920 ж.», «Из записки Полномочной делегации Туркестанской Республики в комиссию ЦК РКП (б) по вопросам Туркестана. Июнь 1920 г.», «Письмо представителей Первого съезда народов Востока В.И. Ленину о деятельности Турккомиссии ЦК РКП (б) и ВЦИК в Туркестанской Республике. 6-го сентября 1920 г.», «Тезисы по национальному вопросу предложенные Т.Рыскуловым на совещании [расширенном пленуме] обкома К[А]ССР при участии ответственных партийных работников. Январь-февраль 1922 г.»

Кенес дәуірінің алғашқы дәуірінде ұлттық әскери бөлімдер жасақтау мәселесі төңірегінде үлкен айтыс-тартыстардың орын алғаны белгілі. Жинаққа енгізілген кейбір құжаттар осы мәселе бойынша жаңа мәліметтер бере алады: «Письмо Председателя ТурЦИК Т.Рыскулова члену Турккомиссии В.В. Куйбышеву о создании в Семиречье киргизской (казахской) туземной Красной армии. Не позднее 22 февраля 1920 г.», «Из протокола №37 заседания бюро Киробкома РКП (б) о Киргизском краевом Военном комиссариате. 26 ноября 1920 г.», «Резолюция 1-ой сессии КЦИК 1-го созыва по докладу Кирвоенкомата. 13 февраля 1921 г.»

Түркістанда 1918-1924 жылдары кеңестік билікке қарсы жалпыхалықтық қарулы қозғалыс өрістеді. Қозғалыстың тарихы соңғы жылдары кең көлемде зерттеліне бастады, осы мәселе бойынша іргелі монографиялар мен диссертациялық жұмыстар жазылу үстінде. Аталған қозғалысқа майданның қарсы шебінде болған кеңес қайраткерінің көзқарасын ашып беретін құжаттарды жариялаудың да маңызы зор, осыны ескере отырып жинаққа Түркістан АКСР-інің басшыларының бірі, танымал қоғам қайраткері И.Қыдыралиевтің бұрын еш жерде жарияланбаған естелігінен үзінді берілді: «Вооруженное движение в Туркестанском крае против советского режима глазами советского работника (Из личных наблюдений И.Хидыралиева). 15 июня 1923 г.».

Революция мен азамат соғысы жылдарында соғыс пен аштықтың салдарынан кең көлемде жұқпалы аурулардың тарағаны белгілі. Аса ауыр саяси және әлеуметтік-экономикалық дағдарыс жағдайында кеңес үкіметі індетке қарсы күрес мәселесінде алғашқы кезеңде қауқарсыздық танытқанымен де, кейінгі жылдары бел шешіп күреседі. Нәтижесінде Түркістан аумағында ашаршылық пен жұқпалы індет ауыздықталды. Бұл мәселе де Түркістанның түркі-мұсылман коммунистері, әсіресе денсаулық сақтау мәселесін жолға қою міндеті тапсырылған С.Асфендияров шешуші рөл атқарды. Жинаққа денсаулық сақтау, жұқпалы аурулар мен індетке қарсы күрес ісінің қалай өрбігендігін ашып беретін көптеген тың мұрағат құжаттары енгізілді: «Краткий отчет о деятельности Народного комиссариата здравоохранения за период со времени IX съезда Советов Туркестанской Республики. 10 июля 1921 г.», «Докладная записка ТурЦИК во ВЦИК РСФСР о недостатке кадров в сфере здравоохранения в Туркестанской Республике. 12 апреля 1921 г.», «Докладная записка Народного комиссариата здравоохранения в ТурЦИК по вопросам народной медицины в связи с надвигающейся эпидемией сыпного и возвратного тифов. 17 ноября 1919 г.», «Докладная записка Народного комиссариата здравоохранения в организационный отдел ТурЦИК. 21 апреля 1923 г.», «**Доклад Народного комиссара здравоохранения С.Асфендиярова в ТурЦИК об очередных задачах здравоохранения Туркестанской АССР. 1923 г.**».

Жинаққа енгізілген мұрағат құжаттарының келесі тобы – Түркістандағы жер қатынастары мен

жер-су реформасының тарихына қатысты құжаттар болып табылады. Аталған құжаттар патша заманында барынша шиеленіскен жер мәселелерін шешу және көшпелі және жерсіз халықты жерге орналастыру мәселерін тереңірек түсінуге септігін тигізеді: «Краткий обзор о землеустройстве в Туркестанской АССР в 1921-1922 годах подготовленный Н.Жемчужниковым. 1922 г.», «Докладная записка Народного комиссара земледелия Туркестанской республики С.Асфендиарова в Турккомиссию о подготовке кадров для землеустроительных работ. 22 ноября 1920 г.», «Из отчетного доклада Народного комиссариата земледелия I съезду киргизской бедноты Туркестанской Республики. 1921 г.».

Жарияланып отырған тың құжаттардың бір бөлігі – Қазақ АКСР-індегі кеңестік мемлекеттік құрылыстың сипатын, мемлекеттік басқару аппаратына жергілікті халық өкілдерін тарту мәселесін, республиканың экономикалық жағдайын, халықтың әлеуметтік ахуалын көрсететін құжаттар болып табылады: «Из протокола №31 объединенного заседания Облбюро Киробкома РКП (б) с представителями областей. 10 октября 1920 г.», «О порядке исполнения Центральными учреждениями и комиссариатами КССР декретов Центральной советской власти РСФСР от 16. XI. 20 г. Протокол №36. 16 ноября 1920 г.», «Из протокола 14-заседания 1-ой сессии КазЦИК 1-го созыва. 13 февраля 1921 г.», «Резолюция 1-ой сессии КЦИК 1-го созыва по докладу тов. Садвокасова «О подготовке новые кадры местных работников». 13 февраля 1921 г.», «Письмо С.Мендешева в Бюро Киркрайкома РКП (б). 9 апреля 1925 г.», «Из протокола № 20 / с заседания бюро Киркрайкома РКП (б). 7 апреля 1925 г.», «Из отчета Президиума Казахского Центрального Исполнительного Комитета о работе за время с 5-го Всеказахского съезда Советов до 3-ей сессии КазЦИК 5-го созыва. Между 3-8 декабря 1926 г.», «Письмо И.Мустамбаева И.В. Сталину. 9 ноября 1926 г.», «Заявление члена ЦИК СССР И.Мустамбаева секретарю ЦК ВКП (б) В.Молотову. 29 декабря 1926 г.», «Из доклада Председателя Совнаркома КАССР У.Исаева «Народно-хозяйственный план Казахстана на 1936 год» на III сессии КазЦИК 9-го созыва. 19 марта 1936 г.», «Из стенографического отчета V сессии КазЦИК-а IX созыва. 26 июня 1937 г.

Жинаққа қазақ жерлерінің біртұтас республикаға біріктірілу процесін көрсететін құжаттар мен патша заманында қоныс аударып келген келімсектер үшін Мәскеудің Қазақстан мен Қырғызстан аймағынан ерекше әкімшілік аудан құрмақ болған жымысқы әрекетін әшкерелейтін мұрағат құжаттары да беріліп отыр: «Доклад члена КирЦИК С.Д. Сергеева «О присоединении Акмолинской и Семипалатинской областей к территории КССР» на I сессии КЦИК 1-го созыва. 5 февраля 1921 г.», «Доклад М.Серафимова в Президиум ВЦИК «О выделении русских районов Джетысуйской губернии КССР и КАО в самостоятельную административную единицу». 4 июня 1926 г.».

Ғылыми айналымға шығарылған тарихи құжаттардың бір бөлігі – Қазақ АКСР-інде сауатсыздықты жою, жалпыға ортақ білім беру жүйесін қалыптастыру, кітап басу ісін жолға қою мәселелеріне қатысты құжаттар болып табылады: «Резолюция 1-ой сессии КЦИК 1-го созыва по докладу Наркомпроса А.Байтурсынова. 12 февраля 1921 г.», «Объяснительная записка к вопросу о книгах стихов Джумабаева. Между 7 февраля и 8 мая 1924 г.».

XX ғасырдың 20 жылдарының екінші жартысы мен 30 жылдардың басы қазақ халқы үшін аса қасіретті жылдары болғаны белгілі. «Халықтар көсемі» И.В. Сталиннің Қазақстанды жеке-дара билеп-төстеуге жіберген жандайшабы – Ф.И. Голощекиннің «Кіші қазан» саясатынан мың жылдық тарихы бар іргелі халық адам айтқысыз қырғынға ұшырап, жер бетінен жойылып кетуге шақ қалды. Әрине, тәуелсіздік жылдарында бұл қасірет жан-жақты зерттелінді, оған осы салада қалам тартып жүрген көрнекті тарихшымыз Т.Омарбековтың туындылары дәлел бола алады [45]. Десек те, голощекиндік қырғынның бар қыры толық аша түсуіміз. Сондықтан да, жинақта Қазақстанда сталиндік-голощекиндік биліктің ауыл шаруашылығын ұжымдастыру, мал-мүлікті тәркілеу, көшпелі малшыларды зорлықпен отырықшылыққа көшіру, ауылды кеңестендіру саясатының қазақ халқы үшін қаншалықты апатты болғандығын көрсететін мұрағат құжаттары қамтылды: «Опись бумаг в секретном деле № 424/с 1928 года о выселении 26 хозяйств из Каркаралинского округа», «Из протокола №37 заседания Комиссии по устройству откочевщиков при Алматинского облисполкоме. 22 декабря 1933 г.», «Из протокола №133 заседания секретариата Алма-Атинского обкома ВКП (б). 10-13 сентября 1933 г.», «Из протокола №169 заседания секретариата Алма-Атинского обкома ВКП (б). 7 декабря 1933 г.», «Докладная записка секретаря Аксуйского райкома ВКП (б) Н.Умурзакова секретарю Алма-Атинского областного комитета ВКП (б) А.Киселеву. Конец октября 1934 г.» және т.б.

Жинаққа аталған кезеңдегі процестердің бел ортасында болған жекелеген қайраткерлердің өз көздерімен көрген саяси оқиғалар жайлы, кеңес және партия құрылысы туралы жазған есепті баяндамалары мен естеліктері, қазақ қоғамындағы топшылдық пен жікшілдік туралы пайымдары, өмірбаяндық жазбалары енгізілді: «Из политписьмо ответственного секретаря Оргбюро Киркрайкома Туркобласти и Сырдарьинского губкома РКП (б) тов. Каучуковского секретарю ЦК РКП (б). 10 июля 1925 г.», «Доклад члена Президиума Краевой Контрольной комиссии тов. Озола в Президиум Казахской Контрольной комиссии. 18 июля 1925 г.», «Из протокола №52 заседания Секретариата Киркрайкома РКП (б) о тов. Сарымулдаева. 16 августа 1925 г.», «Коллективное письмо студентов-казахов высших учебных заведений города Ташкента И.В. Сталину о политической ситуации в Казахстане. 14 сентября 1925 г.», «Отзыв о работе тов. Нурмакова по должности Наркомюста КССР. 24 мая 1926 г.», «С.Асфендияров. К истории партии в Казахстане. 1928 г.», «Заявление Асфендияра Кенжина [28] в тройку Центральной Контрольной комиссии ВКП (б) в связи с чисткой членов партии. 13 июня 1929 г.», «Заявление сотрудника Обкома ВКП (б) Нусупбекова Акая секретарю Алма-Атинского Обкома ВКП (б) тов. Киселеву А.Д. 15 октября 1934 г.», «Краткое жизнеописание члена РКП (б) с 1920 г., партбилет № 0909657, Сарумова Мушега Нарсесовича. 19 января 1936 г.».

Құжаттар жазылу уақыты, көлемі, сипаты, мазмұны жағынан әр түрлі. Құжаттардың дені орыс тілінде. Негізгі құжаттар Ресейдің әлеуметтік-саяси тарихының мемлекеттік мұрағатының (Российский Государственный архив социально-политической истории), Ресей Федерациясының мемлекеттік мұрағатының (Государственный архив Российской Федерации), Өзбекстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағатының, Өзбекстан Республикасы Президенті аппаратының мұрағатының, Қазақстан Республикасы Президентінің мұрағатының, Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағатының түрліше қорларынан алынды. Қай құжаттың қай мұрағаттан алынғаны, қордың, тізімнің, істің, парақтардың рет саны, сондай-ақ құжаттың сипаты мен мәліметтері (түп нұсқа, көшірме, машинкаға басылған, қолжазба және т.б.) әр құжаттың соңында берілді.

Жинақтың соңында құжаттарда кездесетін кісі есімдері мен тарихи оқиғаларға ғылыми анықтама берілген. Ғылыми анықтама жарық көрген ғылыми басылымдар мен интернет сайттарының мәліметтеріне сүйеніп жасалды.

1. Назарбаев Н.Ә. Қазақстанның тәуелсіз мемлекет ретіндегі дамуы мен қалыптасуының стратегиясы. – Алматы, 1992; Ғасырлар тоғысында. – Алматы: Өнер, 1996. – 272 б.; Тарих толқынында. – Алматы: Атамұра, 1999. – 296 б.; Сындарлы он жыл. – Алматы: Атамұра, 2003. – 240 б.; Бейбітшілік кіндігі. – Астана, 2005.

2. «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы / Қазақ тарихы, 2004. – №2. – 35-42 б.; Самашев З. Мәдени мұралар институты ашылса / Қазақ тарихы, 2004. – №2. – 43-45 б.; Есмағамбетов К. Әлемдік өркениеттің алтын көпірі / Қазақ тарихы, 2004. – №3. – 3-11 б.; Қазақстанның мәдени мұрасы: жаңалықтары, мәселелері, болашағы: Халықаралық ғылыми конференцияның материалдары. 19 қазан 2005 ж. – Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ, 2005. – 964 б.; История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков. Том 10: История Отечества в судьбах его граждан: сборник автобиографий. 1922-1960 годы. / Институт истории и этнологии им. Ч.Валиханова. / Сост.: Грибанова Е.М., Зулкашева А.С. (отв.), Кангужиева Р.К., Чиликова Е.В. Науч. ред. Алдажуманов К.С. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 568 с. + 16 с. вкл.

3. Аграрная история Казахстана (конец XIX – начало XX в.). Сборник документов и материалов / Автор-составитель Малтусанов С.Н. – Алматы: Дайк-Пресс, 2006. – 1240 с.

4. Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. 1 том. Сәуір 1901 жыл – желтоқсан 1917 жыл. – Алматы: Алаш, 2004. – 552 б.; 2 том. Желтоқсан 1917 ж. – мамыр 1920 ж. – Алматы: Алаш, 2004. – 496 б.; 3 том. 1 кітап. Сәуір 1920-1928 жж. – Алматы: Ел-шежіре, 2007. – 304 бет; 3 том. 2 кітап. Қаңтар 1929 – шілде 1938 жж. – Алматы: Ел-шежіре, 2007. – 344 б.; 4 том. Алаш қозғалысы. Мәселенің зерттелу тарихынан. 1918-2007 жж. – Алматы: Ел-шежіре, 2008. – 472 б.

5. Қазақ ұлт-азаттық қозғалысы (т.ғ.д., профессор М.Қойгелдиевтің жетекшілігімен): 2 том. Жетісу – Ыстықкөл қасіреті: 1916-1920 жж. Құжаттар мен материалдар жинағы. / Жауапты құрастырушылар: Тілеубаев Ш.Б., Оразов Р.Е. – Астана: Ел-шежіре, «Астана полиграфия» АҚ, 2007. – 352 б.; 3 том. Орта Азия – Қазақстан: 1916 жыл. Құжаттар мен материалдар жинағы. Жауапты құрастырушылар: Тілеубаев Ш.Б., Оразов Р.Е. – Алматы: Ел-шежіре, 2007. – 352 б.; 11 том. Жетісу. 1916 жыл. Құжаттар мен материалдар жинағы. / Жауапты құрастырушы: Тілеубаев Ш.Б. – Алматы: Ел-шежіре, 2008. – 311 б.; Қағарлы 1916 жыл: (Құжаттар мен материалдар жинағы) – Грозный 1916-й год: (Сборник докумен-

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №1 (32), 2012 ж.
тов и материалов). В 2-х томах. Том 1. – Алматы: Қазақстан, 1998. – 423 б.; Том 2. – Алматы: Қазақстан, 1998. – 247 б.

6. Россия и Центральная Азия. 1905-1925 гг. Сборник документов. / Автор-сост. д.и.н., профессор Аманжолова Д.А. – Караганды: Издательство КарГУ, 2005. – 495 с.

7. Қазақ ұлт-азаттық қозғалысы (т.ғ.д., профессор М.Қойгелдиевтің жетекшілігімен): 4 том. Қазақ съездері. Құжаттар мен материалдар жинағы. Сәуір 1917 ж. – желтоқсан 1919 ж. Казахские съезды. Сборник документов и материалов. Апрель 1917 г. – декабрь 1919 г. / Жауапты құрастырушы: Илиясова Қ.М. – Алматы: Ел-шежіре, 2007. – 352 б.

8. Агзамходжаев С.С. Туркестан Мухторияти: Миллий – демократик давлатчилик қурилиши тажрибаси. – Тошкент, 2000. – 168 б.; Агзамходжаев С.С. История Туркестанской Автономии (Тукестон Мухторияти). – Ташкент, Изд.- полигр. объединение «Тошкент ислом университети», 2006. – 268 с.

9. Туркестан в начале XX века: К истории истоков национальной независимости / Коллектив авт.: Абдуллаев Р., Агзамходжаев С., Алимов И. и др. – Т.: Шарк, 2000. – 672 с.

10. Протоколы Революционного комитета по управлению Казахским краем (1919-1920 гг.). – Алматы: Ғылым, 1993. – 277 с.

11. Рысқұлов Т. Шығармаларының толық жинағы. Том 1. – Алматы: Қазығұрт, 2007. – 392 бет; Том 2. – Алматы: Қазығұрт, 2007. – 368 б.

12. Қазақ ұлт-азаттық қозғалысы (т.ғ.д., профессор М.Қойгелдиевтің жетекшілігімен): 8 том. Ұлығ Туркістан. / Жауапты құрастырушы Қыдырәлі Д. – Алматы: Ел-шежіре, 2008. – 268 б.; 10 том. Тұтас Туркістан. / Жауапты құрастырушы Қыдырәлі Д. – Алматы: Ел-шежіре, 2008. – 336 б.

13. Қазбек М., Маймақов Ф. Құпия кеңестер. – Алматы: Санат, 1999. – 336 бет.

14. Турар Рыскулов – Заместитель Председателя Совета Народных Комиссаров РСФСР. Председатель Комитета Содействия по постройке Туркестано-Сибирской железной дороги. Сборник документов. – Алматы: 2007. – 312 с.

15. Қазақ қалай аштыққа ұшырады (Қасіретті жылдар хаттары). Голод в Казахской степи (Письма тревоги и боли). – Алматы: Қазақ университеті, 1991. – 207 б. (Иогансена В. – Салховой О. – Семенова П. – Ткаченко – Флаонтова А. Президиуму ЦИК от 1 фев. 1931 г.; Дүйсенбаева Н. Калинин М. от 10 фев. 1932 г.; Дворниковой М. Калинин М. от фев. 1932 г.; Исаева У. – Орынбаева М. в СНК СССР от 11 мая 1932 г.; Мусрепова Г. – Гатауллина М. – Давлетгалиева М. – Алтынбекова Е. – К.Қуанышева Ф. Голощекину от 4 июля 1932 г.; Исаева У.И. Сталину от авг. 1932 г.; Т.Рыскулова И. Сталину от 29 сен. 1932 г.; Т.Рыскулова Л. Мирзояну от 11 марта 1933 г.; Т.Рыскулова И. Сталину от 9 марта 1933 г.; Л. Мирзояна И. Сталину и В. Молотову от 29 марта 1933 г.; Т.Рыскулова Л. Мирзояну от 9 сент. 1933 г.).

16. Языковая политика в Казахстане (1921-1990): Сборник документов. / Сост. Айбасова М.К., Иманжанова Р.К., Исахан Г.Т., Кабдушев Б.Ж.; председатель Хасанов М. – Алматы: Қазақ университеті, 1997. – 325 с.

17. Красный террор: политическая история Казахстана (Сборник документальных материалов политических репрессий 20-50-х годов XX века). Сост.: Койгелдиев М.К., Полулях В.И., Тлеубаев Ш.Б. – Алматы: ТОО «Типография оперативной печати», 2008. – 307 с.

18. Қазақстанның қазіргі заман тарихы бойынша хрестоматия (1917-1939). 1 том. Ред. бас. проф. Қаражанов Қ.С. – Алматы: Қазақ университеті, 2007. – 334 б.

19. Әлихан Нұрмағамбетұлы Бөкейхан. Шығармаларының 7 томдық толық жинағы. ППС в 7 томах. 1 том. Монографиялар, ғылыми ізденістер, мақалалар, әдеби аудармалар). 1889-1903. Омбы-Қарқаралы-С.-Петербург-Омбы. Құрастырушы: Жүсіп Сұлтанхан Аққұлұлы. – Астана: «Сарыарқа» баспа үйі, 2009. – 564 б.; 2 том. Монографиялар, ғылыми ізденістер, мақалалар, әдеби аудармалар). 1904-1906. Омбы-Қарқаралы-С.-Петербург-Омбы. Құрастырушы: Жүсіп Сұлтанхан Аққұлұлы. – Астана: «Сарыарқа» баспа үйі, 2009. – 566 б.

20. Байтұрсынов А. Бес томдық шығармалар жинағы. 1-том. 2-том. 3-том. Тіл-құралы (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатынасты еңбектері). – Алматы: Алаш, 2005. – 352 б.; 4-том. Әліппелер мен мақалалар жинағы (Төте жазудағы тұңғыш әліппелер және ұлттық баспасөздің негізін қалаған көсем сөздер). – Алматы: Алаш, 2006. – 320 б.; 5-том. Ер Сайын. 23 жоқтау. Мақалалар. – Алматы: Алаш, 2006. – 288 б.

21. Дулатұлы М. Бес томдық шығармалар жинағы. 1 том: Өлеңдер, роман, пьеса, әңгімелер / Құрастырушылар: Дулатова Г., Иманбаева С. – Алматы: Мектеп, 2002. – 368 б.;

2 том: Көсемсөз, әдеби-сын және зерттеу мақалалары / Құрастырушылар: Дулатова Г., Иманбаева С. – Алматы: Мектеп, 2003. – 392 б.; 3 том: Көсемсөз, әдеби-сын және зерттеу мақалалары, қазақ тілінде

- Вестник КазНПУ имени Абая, серия «Исторические и социально-политические науки», № 1 (32), 2012 г.*
басылган кітаптар көрсеткіштері / Құрастырушылар: Дулатова Г., Иманбаева С. – Алматы: Мектеп, 2003. – 400 б.; 4 том: Ағартушылық бағыттағы еңбектері мен оқу құралдары / Құрастырушылар: Дулатова Г., Иманбаева С. – Алматы: Мектеп, 2003. – 344 б.; 5 том: Аудармалар, естеліктер, құжаттар мен деректер / Құрастырушылар: Дулатова Г., Иманбаева С. – Алматы: Мектеп, 2004. – 616 б.
22. Шоқай М. Таңдамалы. Т.1. – Алматы: Қайнар, 1998. – 512 б.; Т.2. – Алматы: Қайнар, 1999. – 520 б.; Мұстафа Шоқай. Эпистолярлық мұрасы. 2 томдық. – Алматы: «Сага» баспасы, 2010. Т.1. Т.2.
23. Ағартушы Халел. Жинақ (Құрастырушы Ғ.Қабдолқайырұлы). – Алматы: «Арыс» баспасы, 2004. – 272 б.; Досмұхаммедұлы Х. Таңдамалы. / Құрастырған Ғарифолла Әнес. 2-басылым. – Алматы: Өлке, 2003. – 240 б.
24. Жұмбабаев М. Шығармалар (3 томдық). 1 том. – Алматы: Білім, 1995. – 256 б.; 2-3 том. – Алматы: Білім, 1995. – 512 б.
25. Аманжолова Д.А., Рыскулов В.В. Председатель западного отделения Алаш-Орды Д.Досмухамедова и судьбы казахской интеллигенции в годы сталинских репрессий / [www.kyrgyz.ru / page =194](http://www.kyrgyz.ru/page=194) Апрель 2004.
26. Тынышпаев М. Политические выступления, научные труды, документы. Составители: Шейх-Али (Тынышпаев) Давлет Мухамеджанович, Шейх-Али (Тынышпаев) Аскар Давлетович. – Алматы: Қазақстан, 2009. – 312 с.
27. Рысқұлов Т. Шығармаларының толық жинағы. Полное собрание сочинений. Том 1. – Алматы: Қазығұрт, 2007. – 392 б; Том 2. – Алматы: Қазығұрт, 2007. – 368 б; Том 3. – Алматы: Қазығұрт, 2007. – 360 б; Том 4. – Алматы: Қазығұрт, 2007. – 368 б; Том 5. – Алматы: Қазығұрт, 2007. – 360 б.
28. Садуақасұлы С. Екі томдық шығармалар жинағы. 1 том. Танымдық зерттеулер, мақалалар. Құрастырып, алғысөзі мен түсініктерін жазған Д.Қамзабекұлы. – Алматы: Алаш, 2003. – 352 б; 2 том. Танымдық зерттеулер, мақалалар. Құрастырып, алғысөзі мен түсініктерін жазған Д.Қамзабекұлы. – Алматы: Алаш, 2003. – 360 б.
29. Сейфуллин С. Көп томдық шығармалар жинағы. Том 1. Көп томдық шығармалар жинағы. Тар жол тайғақ кешу. – Алматы: Қазығұрт баспасы, 2004. – 456 б.; Том 2. Өлеңдер. – Алматы: Қазығұрт баспасы, 2004. – 392 б.; Том 3. Баллада. Толғаулар. Дастан. Поэмалар. – Алматы: Қазығұрт баспасы, 2004. – 400 б.; Том 4. Повестер. – Алматы: Қазығұрт баспасы, 2005. – 448 б.; Том 5. Әңгімелер. Публицистика. – Алматы: Қазығұрт баспасы, 2005. – 368 б.; Том 6. Ғылыми-зерттеу және сын мақалалар. – Алматы: Қазығұрт баспасы, 2006. – 392 б.; Том 7. Оқу құралы. – Алматы: Қазығұрт баспасы, 2007. – 416 б.
30. Қожанов С. Шығармалары. / Құрастырып, кіріспесі мен соңғы сөзін жазған проф. А.Шәріп. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2009. – 352 бет.
31. Төрқұлов Н. Шығармаларының көп томдық жинағы. 1 том. Зерттеулер, мақалалар. – Алматы: Ел-шежіре, ҚКҚ, 2007. - 256 бет; 2 том. Доклады, выступления, письма. – Алматы: Ел-шежіре, ҚКҚ, 2007. - 240 бет; 3 том. Баяндамалар, естеліктер, зерттеулер. – Алматы: Ел-шежіре, ҚКҚ, 2007. - 288 бет; 4 том. Материалы и документы. – Алматы: Ел-шежіре, ҚКҚ, 2007. - 256 бет.
32. Әуезов және архив (Құрастырғандар: Зияда Ижанов, Ғазиза Исахан, Мәрия Сандыбаева, Жанар Сатаева). – Алматы: Атамұра, 1997. - 130 б.
33. Асфендиаров С.Д. История Казахстана (С древнейших времен). 2-е изд. – Алматы: Санат, 1998. – 304 с.
34. Болганбаев Х. Шығармалары. Тағылымы / Құрастырып, түсініктерді жазған Д.Қамзабекұлы. – Астана, 2005.
35. Джандосов У. Документы и публицистика (1918-1937 гг.). В 2-х томах. Т.1. – Алматы: ТОО «Издательский дом «Қазақстан», 1999. – 400 с.; Т.2. – Алматы: ТОО «Издательский дом «Қазақстан», 1999. – 304 с.
36. Төгісов К. Шығармалар жинағы. Құрастырған, алғысөзін жазған: т.ғ.к. С.О.Смағұлова. – Алматы: Алаш, 2003. – 356 + 8 бет суретті жапсырма.
37. Жансугиров И. Документы, письма, дневники (1920-1964 гг.). В 2-х частях. – Алматы: «Уш Киян», 2006. - 592 с.
38. Ғани Мұратбаев. Құрастырған: Л.Қапашев пен Д.Махранов. – Алматы: Арыс, 2002. – 304 б.
39. Әшір Бүркітбаев. Құжаттары мен көсемсөздері. Күндерегі. Документы и публицистика. Биохроника. Құрастырушылар: С.Қ.Шілдебай (жауапты), А.Б.Ордаханова, Т.А.Замзаева. – Алматы: ҚАЗҰТУ ҒТБО, 2009. – 283 б. + 12 бет суретті жапсырма.
40. Арабаев Ишанали. Туулған күнүнүн 110 жыл жылдығына арналған жыйнақ. – Бишкек: Илим, 1993; Заки Валиди Тоган. Воспоминания. Борьба народов Туркестана и других восточных мусульман - тюрок за национальное бытие и сохранение культуры. Кн.1. Уфа: Китап, 1994. – 409 с.; Кн. 2. Уфа: Китап, 1998. – 368 с.; Заки Валиди Тоган. Не сочтите за пророчество: (Письма, обращения, выступления). / Сост. А.Юлдашбаев. – Уфа: Китап, 1998. – 192 с.; Султанбеков Б.Ф., Шарафутдинов Д.Р. Неизвестный Султан-Галиев: рассекреченные документы и материалы. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2002. – 459 с.

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №1 (32), 2012 ж.

41. *Жизнь и деятельность представителей казахской национальной интеллигенции в Туркестане (Сборник документов и материалов в двух частях). / Составители: Тилеукулов С., Голованов А.А., Оразымбетов Ш., Тилеукулов Г.С., Косанбаев С., Тилеукулова Г.С.). В 2-х частях. 1. Ч. Шымкент: 2004. - 177 с.; 2. Ч. Шымкент: 2004. - 277 с.*

42. РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 163. Д. 74. Л. 29. / Из речи Т. Рыскулова на объединенном заседании Центрального бюро коммунистических организаций Востока, Киргизского, Башкирского и Туркестанского представительства и от Турецкой делегации по вопросу о политике РКП (б) на Востоке (июнь 1920 г.):

«В Туркестане, Башкирии и Киргизии октябрьской революции не было. Русские взяли власть, и этим все кончилось; вместо какого-нибудь губернатора сидит рабочий, и только.

Невозможно освободить Восток Красной Армией, а возможно только через бедняков, населяющих Туркестан, Башкирию и Киргизию, конкретного иного выхода нет. Русских колонизаторов и русскую Красную Армию нужно отправить обратно в Россию. Если мы говорим о Республках, то пока эти республики остаются только на бумаге.

Советская власть должна поддерживать национальное движение, передав всю инициативу революционизирования восточным пролетариям, в чем нет ничего национального. Для освобождения Востока и тем самым Мировой Социальной Революции необходимо немедленно: 1) отозвать из восточных республик русских шовинистов-колонизаторов; 2) организовать мусульманские партийные организации в Туркестане и на Кавказе; 3) формировать для Востока Красную Армию исключительно из мусульман; 4) созвать съезд коммунистов-мусульман не в Москве, а в Баку или Ташкенте».

43. *Buttino Marco. La rivoluzione capovolta (Lasia centrale tva il crollo dell'impero zarista e la formazione dell'URSS. - Lancora del mediterraneo, 2003. - 488 p.; Буттино Марко. Революция наоборот. Средняя Азия между падением царской империи и образованием СССР / Перевод с итальянского Николая Охотина. - М.: Звенья, 2007. - 447 с.*

44. *Қоңыратбаев О. Тұрар Рысқұлов: қоғамдық-саяси және мемлекеттік қызметі. Түркістан кезеңі. - Алматы: Қазақстан, 1994. - 448 б.*

45. *Омарбеков Т. Зобалаң (Күшпен ұжымдастыруға қарсылық. 1929-1931 жылдары болған халық наразылығы). - Алматы: Санат, 1994. - 272 б., Омарбеков Т. 20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті: көмекші оқу құралы. - Алматы: Санат, 1997. - 320 с., Омарбеков Т. Қазақстан тарихының XX ғасырдағы өзекті мәселелері. Көмекші оқу құралы. - Алматы: Өнер, 2003. - 552 бет.*

Резюме

В статье речь идет о программе «Культурное наследие», которая оказала большое влияние на возрождение духовной жизни Казахстана. Благодаря этой программе в страну возвратились тысячи исторических рукописей и документов. В рамках этой программы по инициативе ректора КазНПУ имени Абая академика С.Ж. Пралиева был открыт Центр «Тулгатану» (Центр по изучению личностей) имени А.Байтурсынова. Одной из основных задач Центра является выпуск сборников ранее не опубликованных документов. В статье подвергнуто разностороннему анализу содержание выпущенной Центром хрестоматии «Новейшая история Казахстана. Неопубликованные документы и источники. 1917-1937 гг.».

Summary

In article it is a question of the program «Cultural heritage» which has rendered a great influence on revival of spiritual life of Kazakhstan. Thanks to this program in the country thousand historical manuscripts and documents have come back. Within the limits of this program at the initiative of rector of KazNPU named after Abai of academician S.J. Praliev the Center «Tulgatanu» (The Center on studying of persons) named after A.Baitursynov has been opened. One of the primary goals of the Center is release of collections of the earlier not published documents. In article the maintenance let out by the Center readers «Contemporary history of Kazakhstan is subjected the versatile analysis. The neopublished documents and sources. 1917-1937».

**ҚАЗАҚ ТАРИХЫ ОРЫС ЗЕРТТЕУШІЛЕРІ ЕҢБЕКТЕРІНДЕ
(ОҒМК мүшелері еңбектеріне тарихнамалық талдау)**

Ұ.Т. Ахметова – т.ғ.д., *М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті*

Қазақ халқының тарихын мұрағатқа жинақтауда Орынбор Ғылыми мұрағаттық комиссиясы тарихымызда айтарлықтай істер тындырды. Оның сіңірген еңбегінің өзі тек қана мұрағат ісін ұйымдастырып, жинақтап, қалыптастыруда ғана емес, сонымен бірге қазақ халқына қатысты мындаған құжаттарды реттеп, бізге жеткізуімен айқын көрінеді. Сондықтан да, Комиссия мұрасы өзі құрылған күннен бастап зерттеліп, ғылыми айналысқа енді. Алдымен, Комиссияда еңбек етіп, қолда бар құжаттарды пайдаланып, тікелей қазақ тарихына қатысты мекеме атынан сүбелі еңбектер шығарған А.Е. Алекторов, И.И. Крафт, В.Н. Витевский, А.И. Добросмыслов, П.С. Словохотов, П.И. Столпянский және өзге де комиссия мүшелерін атап өтуіміз қажет. Олар комиссия мүшелері бола жүріп, XVIII-XIX ғасырлар арасындағы қазақ-орыс қатынасына назар аударды. Зерттеушілер еңбектерінде орыс үкіметінің әлеуметтік-экономикалық, саяси, рухани бағыттарындағы жетістіктері баса көрсетіліп, алдағы мақсаттары, өзге де мәселелері қамтылды.

Александр Ефремович Алекторов (1861-1919) – Орынбор өлкесі мен Қазақстан тарихы мен этнографиясына қатысты бірнеше еңбектер авторы. 1880 жылдардың соңында Бөкей ордасында училище инспекторы бола жүріп, метариалдар жинақтай бастады. Орынбор және Астрахан Ғылыми мұрағаттық комиссиясының мүшесі болып, «Оренбургский листок», «Оренбургский край», «Тургайская газета» т.б. басылымдармен байланыс жасады. 1882 жылы «Орынбор губерниясының тарихы» еңбегін жариялады. Бұл еңбек өлке тарихына П.И. Рычковтың атақты еңбегінен кейінгі екінші зерттеу болатын. Тарихшы Ю.С. Зобов 108 беттік А.Е. Алекторов зерттеуіне оң баға бере отырып, еңбектің асығыс жазылғанын, хронологиялық шеңберінің Геродоттан басталып, XIX ғасырдың 70 жылдарына дейінгі аралықты қамтып, шашыраңқы дайындалғанын орынды сынға алды [1, с. 97]. А.Е. Алекторов Орынбор тарихын И.К. Кириловтан бастап, барлық басшыларының қоғамдық-саяси қызметіне өзіндік бағаларын берді. Кейін оның қаламынан 1885 жылы «Орынбор губерниясының очеркі», 1886 жылы тарихи «Қазақтар» очеркі, 1900 жылы «Торғай облысының халық оқу ағарту саласының очеркі» т.б. еңбектері жарияланды. Ғалым XIX ғасырдың 80 жылдар аяғында қазақтар тарихына шындап ден қойып, оны зерттеушілер мақалаларын назардан тыс қалдырмады. Кезінде ол В.Н. Витевский мен А.Харузиннің де еңбектерін сынға алды [1, с. 99]. Міне, осы еңбектерін ескере отырып, мұрағаттық комиссия ашылғаннан кейін көп ұзамай оны 1889 жылы 5 қазанда мүше ретінде қабылдады. А.Е. Алекторовтың қазақ этнографиясына, фольклорына арнаған мақалалары жетерлік. Мәселен, 1893 жылы «Астраханский вестникте» жарық көрген «Қазақтардың халық ауыз әдебиеті» мақаласында халқымыздың мекендеп жатқан аумағына сипаттама беріп, қазақтар 2,5 миллиондай деген тоқтамға келеді [2, с. 421-426]. А.Е. Алекторовтың қаламынан туындаған еңбектер тұтастай Ресей империясына тарады [2]. Мұның өзі қазақ туралы әлемдік ойдың қалыптасуына ықпал еткені сөзсіз.

Комиссияда 1895 жылдан қызмет жасап, еңбектерін қалдырған Иван Иванович Крафт (1859-1914) болды. Ол Орынборға 1889 жылы Торғай облысына губернатор ретінде Я.Ф. Барабаш тағайындалғанда, онымен бірге келген. И.И. Крафт Торғай облысындағы өзге халықтар мәселесімен шұғылдана бастады. Осында жүріп Археология институтын сырттай бітіріп, қазақтар тарихына ден қойды. Қазақтар тілін меңгерген ол «Тургайская газетаны» да басқарды. Содан 1898 жылы Санкт-Петербургке қызметке ауысқанға дейін Мұрағаттық комиссия материалдарын пайдалана отырып, Ресейдің Азияға жылжу бағыттарын саралады. Соның ішінде II Екатеринаның, I Павел патшалардың Жарлықтарын жинақтады [3]. Еңбекте қазақ-орыс қатынастарындағы күрделі мәселелер, қазақ хандары, сұлтандары, би-батырлары туралы материалдар көптеп кездеседі.

Владимир Николаевич Витевскийдің (1845-1906) Орынбор Ғылыми мұрағаттық комиссиядағы қызметі ерекше. Оның Орынбор өлкесі тарихын жазып, өлкетану ғылымын қалыптастырудағы рөлін сол заманда-ақ Мұрағаттық комиссия жоғары бағалады. В.Н. Витевский 1870 жылы Қазан университетінің тарих-филология факультетін бітіріп, «Ғылым кандидаты» атағымен Орал қаласындағы әскери гимназияға келді. Міне, осында жүріп, жергілікті мұрағатта жұмыс жасап, И.И. Неплюевтің өмірі мен қызметін зерттеуге бағыт алды. 1874 жылы Қазанға жұмысқа ауысқанымен Орынбор өлкесі тарихына қызығушылығын тоқтатпады. Соның түпкі нәтижесі ретінде 1889 жылы И.И. Неплюевке арнаған еңбегі басыла бастады. Бірінші басылымы 1889 жылы, екін-

шісі 1890 жылы, үшіншісі 1891 жылы, төртіншісі 1895 жылы, бесіншісі 1897 жылы оқырманға жетті [4]. Ал 1898 жылы Орынбор мұрағаттық комиссиясының құрметті мүшелігіне қабылданды. Ғалым И.И. Неплюевтің Орынбор өлкесіндегі қызметін асыра бағалап, I Петрдің Азияға жол ашу саясатын толық жүзеге асырды деген қорытындыға келді. Монографияны жазу барысында ол Орынбор мұрағатынан көптеген материалдар алдырды және қазақтар туралы мұрағат деректерін алғашқы пайдаланғандар қатарында да болды. Дегенмен, зерттеушінің қазақтар ханы Әбілқайыр мен И.И. Неплюевтің арақатынасының шиеленісуі себебін түсіндіре алмағандығын баса көрсетеміз. Жұмыста XVIII ғасырдың I жартысындағы саяси мәселелер біржақты Ресей мүддесі тұрғысынан зерттелгені бүгінде белгілі.

Орынбор Мұрағаттық комиссиясының белсенді мүшелерінің бірі Александр Иванович Добросмыслов (1854-1915) болатын. Ол Комиссияға мүше болып 1895 жылы сайланды. Алдымен Торғай облысында мал дәрігері болған А.И. Добросмыслов, кейін шаруалар басшысы лауазымына дейін көтерілді. Қызметте жүріп-ақ зерттеуші қолда бар материалдарын «Оренбургские губернские ведомости», «Оренбургский листок», «Оренбургский край», «Тургайские областные ведомости», «Тургайская газетаға», Комиссия басылымы «Еңбектерде» жариялады. Оның басты еңбегі 1902 жылы Твер қаласында жарық көрген «Торғай облысы. Тарихи очерк» атты зерттеуі болатын. Еңбегінде ол Торғай облысындағы қазақтардың әлеуметтік-экономикалық, саяси дамуы мәселелерін, Ресеймен қарым-қатынастарын, салт-дәстүрін саралады [5]. Оның зерттеулерінде мұрағат деректері еш сыни талдаусыз көшірілді деуімізге болады. Оны қазақ-орыс байланысындағы патшалы Ресей дайындаған құжаттар мен орыс шенеуніктері әзірлеген хаттар, хабарламалардың дәлме-дәл көшіріліп жариялануы дәлелдейді.

Қазақтардың қоғамдық-құқықтық қатынастарын зерттеуде Комиссия мүшесі Л.А. Словохотов айтарлықтай істер тындырды. Ол Орынборда 1905 жылы адвокат көмекшісі, сот хатшысы қызметін атқара жүріп, Комиссия «Еңбектерінің» 15-ші басылымына монографиясын жариялады [6]. Автор қазақтың дәстүрлі заңдарын олардың өмірінен толық өшіріп, оны толықтай Ресей үкіметінің билігіне көшіруді ұсынды. Мұның өзі орыс зерттеушісінің Орта Азия бағытындағы Ресей билігін таратуға ашық қызмет жасағанын айғақтайды.

Олармен қатарлас Мұрағаттық комиссияда Петр Николаевич Столпянский (1872-1938) белсенді еңбек етті. Ол 1901 жылы Самараға, содан 1902 жылы Орынборға келді. Міне, осыдан бастап өлке тарихына ден қойды. Ол қалалық басқармада еңбек ете жүріп, 1902 жылы «Орынбор көне тарихы очерктері» мақаласын жариялады. 1903 жылы «Оренбургская газетада» хатшы, 1905 жылы «Оренбургский листок» газеті редакторы қызметін атқарып, орыс басылымының 200 жылдығын атап өту ұсынысын жасады. 1903 жылы 3 қаңтарда Орынбор Комиссиясы оны атап өтті. Онымен сабақтастыра П.Н. Столпянский ОФМК «Еңбектерінің» арнайы 12-ші басылымын дайындап, өлке басылымдары тарихын талдады. 1907 жылы Санкт-Петербургке біржолата кетсе де, Мұрағаттық комиссиямен байланысын үзбей хабарласып тұрды. Зерттеушінің «Орынбор қаласы» атты монографиясы 1908 жылы жарық көрді [7]. Өлкетанушы ретінде П.Н. Столпянский алғашқылардың бірі ретінде Орынбор қаласының тарихына қатысты мұрағаттық құжаттарды жинақтады. Аталған Ғылыми мекеме мүшелері еңбектерін жазу барысында мұрағат құжаттарымен қатар Орынбор кеңсесінде сақталған И.П. Рычков, А.И. Левшин, Л.Мейер т.б. ғылыми ізденістерін пайдаланды.

1734 жылы Орынборға келіп, өмірінің соңына дейін 43 жыл бойы Орынбор кеңсесінде еңбек еткен П.И. Рычков Кіші жүзді отарлау саясатының басты куәгері болатын. Оның қазақ билеушілерімен байланысы, елші-тыңшыларды дайындауы, Орта Азия хандықтары туралы жинақтаған мәліметтері, А.И. Левшиннің халқымыздың тарихын өзінше талдап, ұлтымыздың тұлғалары қызметіне баға беруге талпынысы, Л.Л. Мейердің орыс әскери жорықтарын қолдап, отарлауға белсене қызмет етуі жоғарыдағы Комиссия мүшелері еңбегінде анық көрініс тапты.

П.И. Рычков (1712-1777) қаламынан тақырыбымызға қатысты «Орынбор тарихы», «Орынбор топографиясы» еңбектері жарияланды. Санкт-Петербург академиясының корреспондент-мүшелігіне сайланып, мойындалған оның аталған еңбектері [8] өз заманында-ақ тиісті бағасын алды. Жұмысты жазуда ғалым Орынбор өлкесін аралау кезінде көзімен көрген оқиғаларды, түрлі кездесулерді, жоғары деңгейдегі қазақ-орыс байланыстарын қалыптастырудағы келісімдерді, түрлі елшіліктер есептерін, Орта Азияға жіберілген, олардан келген көпестер хабарларын, Орынбор губерниясы кеңсесінде жинақталған құжаттарды мұқият пайдаланды. «Орынбор Топографиясын-

да-ақ» зерттеудің негізгі мақсаты Азияны тану, оның халықтары туралы бүкіл мәліметтерді жинақтау, сол арқылы Ресейдің отарлау саясатының нәтижелі жүрістеріне жағдай жасау екендігі анықталды.

П.И. Рычков еңбектері Мұрағаттық комиссияның заманында жоғарыда аталған В.Н. Витевский, А.И. Добросмыслов, т.б. ізденістерінің негізгі тірегі болды. Орынборлық тарихшысы Д.А. Сафонов ол турасында «В.Витевский (1889-1897) Рычков еңбектерінің беттеріне сілтеме жасаса...», «А.Добросмыслов (1900) Рычковты пайдаланса», Н.Чернавский (1901-1902) Рычковты және Витевскийді», Н.Модестов (1917) «Кириловқа, Рычковқа және Добросмысловты қарап баға береди» деп бағалады [9, с. 40].

П.И. Рычковтың өмірі мен қызметін Комиссия мүшесі Р.Г. Игнатъев зерттеді. Ол ғалымның мұрасын жоғары бағалап, еңбектерін жүйелеп, оның өмірбаянын жазды. 1871 жылы П.И. Рычков еңбектерін қайта басу мәселесін көтеріп, кейін «Ол (П.И. Рычков – Ұ.А.) заманындағы оқиғалардың куәгері ретінде жазды. Ол өлке басшылары Кирилов, Татищев, Урусов, Соймонов, Неплюев, Давыдов және Волковтармен бірге олардың жүргізген саясатына қатысты» деген қорытындыға келді [8, с. 39-40].

А.И. Левшиннің (1797-1879) Орынбор кеңсесін пайдалана отырып жазған еңбегі де бүгінге дейін Қазақстанды тануға қосылған үлес ретінде насихатталып жүр. Зерттеуші I томда Ресеймен көршілес қазақ елінің географиялық орналасуы, Сырдариямен шектес жерлер туралы айтса, II томда қырғыз-қайсақ халқының тарихына қатысты, III томда этнографиялық, статистикалық мәліметтерді қамтыды [10, 14-15 б]. Бұл материалдар кейін Орынбор өлкесі тарихын, этнографиясын, географиясын зерттеген Мұрағаттық комиссия мүшелері қарап, кейін В.Н. Витевскийдің, А.И. Добросмысловтың, А.Е. Алекторовтардың еңбектерінде ғылыми айналымға енді.

Орынбор Ғылыми мұрағаттық комиссия мүшелерінің қызығушылығын туғызған зерттеулер қатарында әскери тарихшы, статист Л.Л. Мейердің де еңбегі болды [11]. XVIII-XIX ғасырдағы қазақ-орыс қатынасындағы күрделі мәселелерді зерттеушілер Л.Л. Мейер еңбегіне соқпай кетпеді. Орыс ғалымы өз жұмысында Орынбор кеңсесіндегі генерал-майор Генс жазбаларына, ресми ақпараттарға, этнографиялық мұраларға талдау жасады. Ол тіпті қазақтардың өздерін Ресейліктер жазып жүргендей «қырғыз» атамайтындығын қызыға әңгімелей келе, «мұның барлығы, олардың негізгі атауы қазақ екендігін білдіреді, бізде ол өзгеше мағынада анықталғанын ескеріп, оларды орыстардың атағанындай қырғыздар дейміз» деп ой қорытады [12, с. 5-6]. Л.Л. Мейер зерттеуі А.И. Добросмыслов еңбегіндегі Ресейге қарсы қазақтар күресін «қарақшылар», «бүлікшілер» көтерілістері деген қорытындыға негізгі дәлел болғандығы бүгінде белгілі.

Орынбор Ғылыми мұрағаттық комиссиясы жинақтаған материалдары комиссияның құрметті мүшелері В.В. Бартольд, В.В. Радловтың ерекше қызығушылығын туғызды. Әсіресе, В.В. Бартольд Орынбор өлкесінде жүргізілген археологиялық зерттеулерге, оның қорытындыларына назар аударды. Ғалым (1869-1930) Орынбор Ғылыми мұрағаттық комиссиясына 1904 жылдан құрметті мүше бола жүріп, Орынбор өлкесіне байланысты зерттеулер бағытын айқындауда сүбелі еңбектерімен көпшіліктің алдында болды [13]. 42 жылдық ғылыми қызметі кезеңінде В.В. Бартольд Қазақстан тарихына қатысты 600-ден астам монография, сын пікірлер және мақала, шолулар жазып қалдырды [14, с. 10]. Тарихта В.В. Бартольдтің Комиссия мүшесі И.А. Кастаньемен ғылыми айтысы белгілі. Кейін ғалым Ташкентке жұмысқа ауысқан тұста В.В. Бартольдқа ғылымда бірнеше пікір болатындығын, оның ақиқаты айтыста дәлелденетінін жеткізді [15].

И.А. Кастанье (1875-1958) тегі француз болса да Мұрағаттық комиссия тарихында қажырлы еңбегімен есте қалды. 1901 жылы Кавказдан Орынборға келіп, алдымен, Орынбор реальдық училищесіне орналасса, кейін Орынбор ерлер гимназиясы мен Неплюев кадет корпусына қызметке ауысты. 1902 жылы комиссия мүшелігіне қабылданып, Қазақстанда археологиялық ізденістерге рұқсат алды. Оның қорытындысы ретінде 1910 жылы атақты монографиясы жарияланды [16]. Еңбекте қазақ даласы мен Орынбор өлкесінің тарихы, археологиясы, этнографиясы, фольклоры, сәулет ескерткіштері жөнінде мол мағлұматтар жетерлік. Бұларға қоса обаларға, қорғандарға, қамалдарға, басқа да ескерткіштерге сипаттама берген. Автор аңыз-әңгімелерге де назар аударған. Ғалым өз зерттеулері қорытындыларын Мұрағаттық комиссия «Еңбектерінде» жариялап, онымен көпшілікті таныстырған. Ол еңбегінде «Қазақ даласының көне ескерткіштерін сипаттауда барынша боямай мен бірнеше зерттеушілер еңбектерін келтіре, оларға пікір білдіре, барынша әсірелемей, нақты сол күйінде беруге тырыстым. Көне ескерткіштер туралы анық түсінік болу үшін фотоға түсіріп, суретке салып және басқадай жолдармен ескерткіштер дерегін жинақтадым.

Мен еңбегімді 1911 жылға дейін жаздым», – деп түйіндеді [16, с. 8-9]. Кейін француз ғалымы Мұрағаттық комиссия тарихымен Европаны таныстырды. Соңғы жылдары оның қазақтың біртуар ұлы Мұстафа Шоқаймен де достығы туралы жазыла бастады. Белгілі тарихшы К.Л. Есмағамбетов «Әлем таныған тұлға» атты монографиясында М.Шоқайдың француз ғалымымен жазысқан бірнеше табылған хаттарын жария етті [17]. М.Шоқай ғалымның атақты еңбегі туралы «осы уақытқа дейін біздің елімізді зерттеу мен танып-білуде пайдалы оқу құралы болып келе жатқан еңбегіңіз үшін Сізге ізгі алғысымды білдіремін» десе, И.А. Кастанье: «8 желтоқсанда менің атыма айтылған ізгі сөздеріңіз мені аса толқытты және Орынбор мен Ташкентте 20 жылдай болған кезімдегі көптеген еңбегімнің ізсіз кетпегеніне де өте қуаныштымын», «Сіз айтып отырған кітабымды, басқа да еңбектерімді тарихта алатын орны ерекше батыр түрік-монғол тайпаларына арнадым», – деп ағынан жарылған [18].

XX ғасыр басында, 1907 жылы Орынбор Ғылыми мұрағаттық комиссиясына құрметті мүше болып сайланған В.В. Радлов (1837-1918) қазақтардың фольклорлық мұраларын елден жинап, Ресейдің көптеген басылымдарына жариялады. Ол Азиялық мұражайдың (1885-1890), антропологиялық және этнографиялық мұражайдың (1894-1918) директоры бола жүріп, Қазақстандағы, Орта Азиядағы этнография ғылымын назарда ұстады [19].

Міне, осындай Ғылыми мұрағаттық комиссиясының қызметі мен сүбелі зерттеулері Қазан төңкерісіне дейін-ақ жан-жақты талқыға түсіп, тарихи зерттеулерге ұласты. Мәселен, Н.Г. Ивановтың, А.П. Граның, И.С. Шукшинцевтің [20] есептері Орынбор Комиссиясындағы жұмыстардың барысын сараласа, А.С. Лаппо-Данилевский, Д.Я. Самоквасовтар [21] Ресейдегі Мұрағаттық комиссияға өзіндік пікірлерін білдірді.

1897 жылы комиссияның 10 жылдық тарихына талдау жасаған И.С. Шукшинцев жүзмыңдаған құжатты саралап, оны сақтау үшін істелген қадамдарды атап өтіп, бәрінен маңыздысы ендігі жағдайда тарихи мұрағатты қалыптастыру екендігін баса айтады. Ғалым оның басты мақсаты «Комиссия өлкеге байланысты барлық деректер мен ғылыми әдебиеттер орталығы ретінде және тарих ғылымы арқылы патриоттық сезімді оятады» деп анықтады [22]. И.С. Шукшинцев Комиссия басылымы «Еңбектері» арқылы Орынбор өлкесіндегі жұмысшы, шаруа қозғалыстарына, археологиялық ізденістерге көңіл бөлді. Мәселен, 1899 жылы 8 ақпанда Комиссия отырысында өлкенің археологиялық картасын жасау қажеттігін алғаш рет арнайы көтерді. Орынбор Комиссиясының Орынбор өлкесі бойынша жасаған алғашқы археологиялық картасы осы Торғай облысының Қостанай уезінің археологиялық картасы болды. Мұрағаттық комиссияның жинаған мәліметтері толық болмаса да, осы бір уездің өзінде 7000 көне қорғандар мен молалар картаға түскен. Бұл картаны толықтырып, қайта басуға комиссияның қаражатының мүмкіндігі болмаған, дейтұрғанмен, бұл картаны жасауда өлкенің көне тарихын зерттеуде біраз ғылыми археологиялық материалдар жинақталғанын байқауымызға болады [23, 72 сыртқы п.].

Ал Д.Я. Самоквасов Мұрағаттық комиссия қызметіне көңілі толмай, керісінше, олардың жұмыстарын қатаң сынға алып, Ресейдегі барлық мұрағат істерін қайта реформалауды ұсынды. Мұрағат ісіне жетік мамандардың жоқтығын алға тартқан ол істі үкіметке тапсырып, арнайы Орталық мұрағаттық басқарма және 90 Орталық губерниялық үкіметтік мұрағаттар құру қажеттігін баса назарға ұсынды [24]. Д.Я. Самоквасовтың «Ресейдің мұрағат ісі» еңбегі 1902 жылы 18 тамызда Харьков қаласында Археология институты директоры мен 22 губерниялық Ғылыми комиссия өкілдерінің қатысуымен талқыға түсті. Д.Я. Самоквасов пікірлері қатаң сынға алынып, авторға байланысты «еш негізсіз айтылған пікір», «Комиссиялар мұрағатты сақтап қалды», «ол Санкт-Петербургтегі Археологиялық институт жұмысымен және мұрағаттың комиссиялар қызметімен, оның «Еңбектерімен» мүлдем таныс емес» деген қорытынды пікірлер білдірді. Орынбор Мұрағаттық комиссиясы да 1902 жылы 21 қыркүйекте өз отырысында Д.Я. Самоквасов еңбегіне сын-пікірін білдіріп, зерттеушінің Комиссия туралы айтқан әрбір пікірлерін жоққа шығарды. Дегенмен, пікір жазушылар «Оның еңбегінде мұрағат ісі туралы қазіргі мұрағаттарда болып жатқан сұмдық шынайы деректерді келтірген. Бұл деректерді ешкім жоққа шығармайды. Д.Я. Самоквасов хабарлауындағы мәселелер Орынбор губерниясының мұрағат ісі тарихындағы жақын арада болған деректерді алға тартады. Мұрағаттық комиссия бұрынғы Орынбор қаласындағы түрлі мекемелер мұрағатын іздегенде бұрынғы тұз, кеден, башқұрт, коменданттар тағы өзге де мекемелердің XVIII ғасырдан мұрағат құжаттарын жинақтаған мұрағатынан ешқандай із қалмағандығы белгілі болды. Орынбор қаласындағы XIX ғасырдың 70-80 жылдары мұрағат құжаттарын айуандықпен құрту ісі гүлдеп тұр-

ды. Орынбор қаласында бұл уақытта жарты миллиондай мұрағат ісі құртылды», – деп мойындап, кемшіліктің барлығын Комиссия құрылғанға дейін болған деген қорытындыға келді [25, с. 4, 6, 22-23]. Д.Я. Самоквасовтың батыл пікірлері кеңестік кезеңде де зерттеулерге ұласты. Мәселен, В.Н. Самошенко «Д.Я. Самоквасов еңбегінің арты айтысқа ұласты. Орынбор Ғылыми мұрағаттық комиссиясы «Еңбек дәлелсіз ойлар, негізсіз кінәлауларға толық жол берді. Еш ғылыми дәйегі жоқ», Тамбов губерниялық Комиссиясы «Еш негізсіз еңбек» деген түйін шығарды» деп анықтаса [26, с. 53-54], К.А. Мазин Д.Я. Самоквасовтың сынында байқамаған тұстарын атап көрсетті. Мәселен, Комиссиялар патша үкіметі шенеуніктерінің жоюға деп анықтаған «үшінші санаттағы» құжаттарды реттелгендігін алға тартып, губерниялық комиссиялар істеріндегі оң нәтижелерді санамалады [27, с. 60-61]. Сонымен Ресей үкіметі қазақ елін толық отарлап болғаннан соң, қажетсіз деп таныған отарлау мекемесінің іс құжаттарын, жоғары үкіметтің Орынбор әкімшілігімен және жергілікті қазақ елінің билеушілерімен жазысқан хаттары, хабарламалары, құпия құжаттары мен жеке тұлғаларға байланысты жинақталған мәліметтері арнайы нұсқаулармен құртылғаны анық. Соған қарамастан Д.Я. Самоквасовтың патшалы Ресей мұрағаты ісін реформалау туралы ұсынысы заманының талабынан туындаған қажеттілік еді.

Осындай сынға қарамастан Ресейдегі ғылыми комиссиялар өз қызметтерін жалғастыра берді. Соның ішінде Орынбор өлкесіндегі тарих, археология, этнография мәселелері өлкетанушылардың қызығушылығын туғызды. 1887-1918 жылдар аралығында жарияланған Комиссия «Еңбектерінде» мұрағаттық құжаттарды пайдалана жазылған әртүрлі деңгейдегі қазақ тарихына қатысты мақалалар жетерлік. Орынбор ғылыми мұрағаттық комиссиясының қазақ тарихына қатысты жинақтаған материалдары қазірде ғылыми айналымға еніп, саралануда.

1. Зобов Ю.С. *Историки Южного Урала: Вторая половина XIX – начало XX в.: учебное пособие.* – Оренбург, 1991. – 128 с.

2. Алекторов А.Е. *Народная литература киргизов // История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков. Народные предания об исторических событиях и выдающихся людях казахской степи (XIX-XX в.)* – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – Т.9. – 493 с. Алекторов А.Е. *История Оренбургской губернии.* – Оренбург: типография Б.Бреслина, 1883. – 128 с., *Он же. Тургайская область. Естественные производительные силы, хозяйственная деятельность ее и народное образование (стат. Очерки).* – Оренбург, 1891. – 91 с.

3. Крафт И.И. *Сборник узаконений о киргизах Степных областей.* – СПб.

4. Витевский В.Н. И.И. Неплюев и Оренбургский край в прежнем составе до 1758 г.: *Историческая монография.* – Казань: типо-литогрфия В.М. Ключникова, 1889-1890. – Т. 1-3. – 701 с.

5. Добросмыслов А.И. *Тургайская область. Исторический очерк* – Оренбург, 1900. – Т.1. – 303 с.; Т.2. – 80 с.; *Он же. Суд у киргизов Тургайской области. XVIII-XIX вв. Исторический очерк.* – Казань: ПОИАК, 1904. – 105 с.

6. Словохотов П.С. *Народный суд обычного права киргиз Малой Орды // Труды ОУАК.* – Оренбург: Тургайская областная типо-литогрфия, 1905. – Вып. 15. – 156 с.

7. Столпянский П.Н. *Очерки по Оренбургской старине.* – Оренбург, 1902. – 96 с. *Он же. Оренбургский край.* – Оренбург, 1903; *Он же. Город Оренбург: Материалы к истории и типографии города.* – Оренбург, 1908. – 399 с. *Он же. Систематизация описей дел архива ОУАК Указатель делам касающимся Народного просвещения и промышленности Оренбургского края. / составитель Столпянский П.Н. Оренбург-Уфа: Паровая типо-литогрфия «Товарищества Каримов, Хусаинов и К», 1909. – 515 с.*

8. Рычков П.И. *Топография Оренбургской губернии.* – Уфа: Китап, 1999. – 312 с.; *Он же. История Оренбургская (1730-1750гг.).* – Оренбург, 1896. – 321 с.

9. Сафонов Д.А. *Очерки историографии Оренбургской истории.* – Оренбург: Оренбургская губерния, 2005. – 364 с.

10. Левшин А.И. *Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей (под общей редакцией академика Козыбаева М.К.).* – Алматы: Санат, 1996. – 656 с.

11. Мейер Л. *Киргизская степь Оренбургского ведомства.* – СПб., 1865. – 288 с.

12. Мейер Л. *Орынбор ведомствосындағы қазақ даласы. 2-бас. толық.* – Астана: Алтын кітап, 2007. – 193 б. (Қазақ этнографиясының кітапханасы, 17 т.).

13. Бартольд В.В. *Туземец о русском завоевании // Соч.: в 9т. – М.: Наука, 1964. – Т. 2, – ч.2. – С. 324-358.*

14. Сулейменов Б.С., Моисеев В.А. *Востоковедные исследования в Казахстане. Некоторые вопросы истории и современное состояние. Информационный обзор.* – Алма-Ата: Наука Казахской ССР, 1989. – 44 с.

15. *Ресей Федерациясы Орынбор облыстық мемлекеттік мұрағаты (РФ ОрОММ) 96 қ., 1 т., 39 іс; 94 іс.*

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №1 (32), 2012 ж.

16. Кастанье И.А. Древности Киргизской степи и Оренбургского края. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – 511 с.
17. Есмагамбетов К.Л. Элем таныған тұлға. – Алматы: Дайк-Пресс, 2009. – 504 б.
18. Есмагамбетов К.Л., Исахан Ф. Гайак қаласында туып, қазақ даласын кезген француз // Егемен Қазақстан. – 2005. – 26 қаңтар.
19. Радлов В.В. Этнографический обзор тюркских племен Южней Сибири и Монголии. – СПб., 1888, Сопыкі. Древнее тюркские надписи Монголии. – СПб., 1894-1895.
20. Иванов Н.Г. О задачах деятельности и общественном значении ученых архивных комиссий // Труды Оренбургской ученой архивной комиссии. – 1897. – Вып. 2. – 65 с.; Шукиинцев И.С. Десятилетие Оренбургской Ученой Архивной Комиссии (9 декабря 1887-1897г.). Оренбургской листок. – 1898. – №1, 2, 3, 4, 6; Гра А.П. Очерк деятельности Архивной комиссии за 1888-1913гг. // Труды ОУАК. – 1914. – Вып. 30. – 227 с.
21. Лаппо-Данилевский А.С. Доклад о деятельности некоторых губернских ученых архивных комиссий по их отчетам за 1903-1907гг. // Известия императорской Академии наук. – СПб., 1908. – С. 25-37; Самоквасов Д.Я. Архивное дело в России. – М., 1902. – Кн.1. – 131 с.; – М., 1902. – Кн. 2. – 182 с.
22. Шукиинцев И.С. Десятилетие Оренбургской Ученой Архивной Комиссии (9 декабря 1887-1897). – Оренбург: Типо-литография Ив. Ев. Евфимовского – Мировицкого, 1897. – 8 с.
23. РФ ОРОММ 96 қ., 1 т., 80 іс.
24. Самоквасов Д.Я. Архивное дело в России. – М., 1902. – Т. 1. – 131 с.
25. Отзыв Оренбургской Ученой Архивной Комиссии о книге проф. Д.Я. Самоквасова «Архивное дело в России». Издание Оренб. уч. Арх. комиссии. – Оренбург: Типография М.-Ф.Г. Каримова, 1902. – 22 с.
26. Самощенко В.Н. Д.Я. Самоквасов как историк-архивист // Историография и источниковедение архивного дела в СССР. – М., 1989. – 215 с.
27. Мазин К.А. Монография Д.Я. Самоквасова «Архивное дело в России» как исторический источник // Архивы СССР. История и современность. – М., 1989. – 163 с.

Резюме

В статье исследуется научная деятельность ученых Оренбургской ученой архивной комиссии. В составе архивной комиссии с 1881 по 1917 гг. работали такие ученые, как В.Н. Витевский, А.И. Добромислов и другие, которые оставили след в истории Российской Империи. В их исследованиях анализируются общественно-политические и социально-экономические проблемы Казахстана.

Summary

In given article, scientific activity of scientists of Orenburg scientific archival commission is investigated. As a part of the archival commission from 1881 till 1917 worked such scientists as V.N. Vitevsky, A.I. Dobromyslov and others who made a history of the Russian empire. In their researches political, social and economic problems of Kazakhstan are analyzed.

ЕЖЕЛГІ ЗАМАНДАРДАҒЫ ҚАУЫМ МЕН ҚОҒАМДЫ ЗЕРТТЕУДІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Д.С. Байгунаков – т.ғ.д., доцент, *әл-Фараби атындағы ҚазҰУ*

Ежелгі тарихтың ерте кездеріндегі адамдардың әлеуметтік ұйымдасуы, тобырдың басқарылуы, рулардың шығу тегі мен көсемдердің қызметі, рулық бірлестіктерді немесе тайпаларды басқару жолдары, қола мен ерте темір дәуірлеріндегі мемлекеттілік, жоғарғы билік, ел басқарған лауазым иелерінің атқарған қызметі төңірегінде пікірталастар әлемдік тарихнамада әлі күнге дейін толастамай келеді. Мұны ең алдымен тарихнамалық ізденістердің кенжелеп қалуымен, дереккөздерінің әлсіздігімен, жасалған тұжырымдардың көбіне топшылау деңгейінде қалуымен түсіндіруге болады.

Бұл мәселелер қазақ халқы өз тәуелсіздігін алғаннан кейін қайтадан жаңа леппен көтерілді, нәтижесінде бірқатар түйіні түйіткілді жайттар өз бағасын алды. Оған оң жағдай туғызған және де осы мәселелердің шынайы нақтылы-тарихи тұжырымдарының жасалуына ұзақ жылдар бойы кеңестік идеология тұрғысынан алғашқы қауымдық құрылыс кезіндегі билік тұрпаттарына біржақты баға беруінің тоқтатылуы деуге болады. Ерте кездері өндірістік қатынастар дамымаған, ортақ түйсік пен дүниетанымға, идеологиялық тұрғыдан бірікпеген «тағы» да «жабайы» қоғамды

маркстік тарихи концепция «адамзат қоғамының алтын ғасыры» деп қанша дәріптесе де, оның кемшін тұстары бар екендігі сол кездері кеңестік тарихнамада-ақ кеңінен белгілі болған еді. Оның тыңғылықты қарастырыла қоймаған проблемаларының бірі ілкі замандардағы билеушілердің рөлі болатын. Кеңестік тарихнамада әсіресе тобырға, ру-тайпаға ерекше мән берілді, ал билік жүргізген тұлғаларға, жоғары билікті қолында ұстап тұрған тарихи қайраткерлердің қоғамдық рөліне қатысты мардымды ештеңе айттыла қойған жоқ.

Кеңестік археология тарихнамасында қауымға баса назар аударылды. Оның әрбір ескерткіштен алынған мағлұматтар бойынша адамзат тарихындағы рөлі бағамдалып, даму деңгейі үнемі көрсетіліп отырды. Әсіресе адамзат тарихының ең ерте кезіндегі тас дәуіріндегі қоғамға ерекше ден қойылды. Әлемдік тарихнамада зерттеушілер (Л.Г. Морган, К.Маркс, Ф.Энгельс, т.б.) тас дәуірінен сақталған материалдарды XVII-XIX ғасырлардағы қоғамдық даму артта қалған халықтардың мәдениетімен салыстырып, көне дәуірлердегі тұрмыс-салтты, қоғамдық ұйымдасуды және билік тұрпаттарын бір ізге түсірді [1]. Қазіргі таңда шетелдік тарихнамада бұған қатысты жүздеген іргелі еңбектер жарияланғандығын да айта кеткен жөн.

Кейіннен бұл жайттар кеңестік тарих ғылымында кеңінен қарастырылды. Нәтижесінде мамандардың көпшілігі (З.А. Абрамова, В.А. Ранов, О.Н. Бадер, С.Н. Замятнин, А.П. Окладников, Г.Н. Матюшин, Г.П. Григорьев, П.Борисковский, т.б.) алғашқы кезде адамдар тобыр болып өмір сүрді, оны көсем басқарды деген сыңайдағы тұжырым қабылдады. Одан кейін ру, рулардың бірігуінен тайпалар қалыптасты деген қорытындыға келді. Зерттеушілердің көп көңіл бөлген мәелесі, аналық ру мен аталық (әкелік) рудың қалыптасу мерзімі болды. Ұзақ пікірталастан соң, зерттеушілердің басым бөлігі аналық ру бірінші шыққан деген пайымдауға тоқтады.

Белгілі ғалым Ю.Семеновтың «Адамзат қалай қалыптасты» атты 1966 жылы Мәскеу қаласындағы баспадан жарық көрген еңбегінде рулардың шығуына қатысты мәселелер кеңінен көтерілді де, онда аналық рудың нендей жағдайда қалыптасқандығы және оған әсер ететін негізгі факторлар айқындалды. Автор біршама еңбектерді талдай келіп, бұл факторлар қатарына шаруашылық қаракет, неке қатынастарын т.б. жатқызған болатын [2]. В.М. Массон [3] болса табиғи жағдайлар әсерінен, тас дәуірінде көшпелілер мен отырықшылар қауымдарынан тұратын екі мәдени аймақ қалыптасқандығын айтты. Сөйтіп, кеестік тарихнама бастапқы кездегі қоғамдық ұйымдасуды тас дәуірінен іздестірген еді. Осы кездері мамандардың басым бөлігі аналық ру қауымның негізгі өзегі болды деген тоқтамаға келді. Мұны Ю.Семенов бірқатар мақалаларында да нақтылап өтті [4; 5]. Ғалымның еңбектерінде рудың көптеген проблемалары көтеріліп, этнологиялық мағлұматтар археологиялық дереккөздерімен ұштастырылды. Ол палеолит дәуіріндегі аналық руды адамзат дамуындағы ең алғашқы ұйымдасу (одан кейін әкелік) түрі ретінде қарастырады да, аналық рулық теориясын дәріптеді. Ал кейбір ғалымдар (П.Ефименко т.б.) тобыр мүшесі үшін аналық ру туыстық жағынан ғана есептелді, оның қоғамдық жағдайы біршама өзгеше болды, әркім күш-қуатына қарай өмір сүрді, соған байланысты билікке де келді деген пікірді ұстанады. Бұл бағытты қолдайтын ғалымдар өндірістік қатынастардың күшеюі, еңбек бөлінісі, ауыр еңбек күші қоғамдағы ер азаматтардың рөлін жоғарылатты, сондықтан жоғары билікті солар иемденді дейді.

Сондай-ақ Ю.И. Семенов «алғашқы қауымдық құрылыс» терминінің орнына «рулық қоғам» түсінігін енгізу қажет деген ұсыныс жасады. Алайда бұл басқа ғалымдар тарапынан сынға ұшырады. Оған қарсы дәйекті пікірін айтқан ғалымдардың бірі М.Қ. Қадырбаев мұндай терминологиялық метаморфоза адамзат қоғамындағы тарихи даму фазасын тарылтады, шын мәнісінде ол алғашқы қауымдық тобырдан рулық ұжымға дейін жүріп өткен адамзат дамуындағы күрделі үрдісті жікке бөліп тастайды деп пайымдады [1, с. 5]. Шындығына келгенде, «рулық қоғам» термині өте ұзақ уақытқа созылған ілкі замандардағы тарихтағы үрдістерді толыққанды бейнелей қоймайтын еді. Оны қолданған уақытта ежелгі және орта палеолит замандарындағы тобырдың даму тарихын нақты сипаттауға нұқсан келетіндігі анық.

Әлбетте, ежелгі тас дәуірінде алғашқы адамдар тобыр болып өмір сүргендігі анық. Бірқатар зерттеушілер (П.Ефименко, П.Борисковский, А.Хазанов, т.б.) тобырдың пайда болуын адамзаттың хайуанаттар әлемінен бөлініп шығуымен байланыстырады да, оны рулық қауым кейінгі палеолитте ығыстырды деген тұжырымдамаға келген болатын. Мұны археологиялық, этнологиялық және антропологиялық ақпараттар да қуаттайды. Ғалымдардың басқа бір бөлігі (В.Алексеев т.б.) рулық қоғам одан да ерте кездері қалыптасуы мүмкін екендігін айтады. Тобырды басшысы басқарып, ішкі және сыртқы қайшылықтарды реттеп отырды. Кімнің күші басым болса, соның көшбасшы болуға мүмкіндігі мол еді. Тобыр көшбасшысы болу мұрагерлік жолмен емес, қоғам

мүшесінің жеке қасиеттеріне қарай таңдалды. Тас дәуіріндегі жоғары билікті иеленген тобыр көшбасшысының негізгі қызметі қол астындағы адамдардың тыныс-тіршілігін (аңшылық, терімшілік, көш-қон, сыртқы жаулардан қорғану т.б.) қамтамасыз ету болған еді [6]. Сөйтіп, кеңестік тарихнамада тас дәуірі, соның ішіндегі палеолит пен мезолитте аналық ру болғандығы, осы кездері қоғамда матриархат орнап тұрғандығы бұлжымас қағида ретінде қалыптасты. Мұны отандық зерттеушілер де (Х.А. Алпысбаев, М.Н. Клапчук, А.Г. Медоев, т.б.) қолдады. Мысалы, «Қазақ ССР тарихы» сынды оқулықтың 1-томындағы (1980) ежелгі кездердегі тарихи дамуды сипаттауда кеңес палеолиттанушылары көзқарастары мейлінше кеңінен өрбітілген еді.

Ал неолит дәуірінен бастап бұрын табиғаттан дайын өнім алған адам баласы ендігі жерде өзі өнім өндіруге көшкендігі белгілі. Осы уақытта мал шаруашылығы мен егіншілік қалыптасып, бұл шаруашылық түрлерін игеруге арналған құрал-саймандар (құмыра, дәнүккіш, орақ, келі-келсап т.б.) археологиялық ескерткіштерден көптеп ұшыраса бастайды. Қоғамда болған шаруашылық өзгерістер адамдардың жаңаша топтасуын қажет еткен еді. Белгілі трассолог Г.Коробкова «Келтеминар тайпаларының қоғамдық құрылысы хақында» атты мақаласында Қазақстанның батыс аудандарын да біршама қамтыған осы археологиялық мәдениет ескерткіштерінің материалдарын (30 шақты қабір, тас құралдар сипаты, баспана т.б.) талдаған, онда автор келтеминар тайпаларының шаруашылық және қоғамдық өмірін ру-тайпа басшылары басқарып отырған деген қорытындыға келген [7]. Бұл жерде алдыңғы дәуірлерге қарағанда қауым мүшелерінің саны артта түскендігі де елеулі рөл атқарса керек. Себебі табиғаттан өнім алу жұмысты ұйымдастыруды, оны іске асыру механизмдерін ойлап табуды қажет еткен еді. Сірә, бір археологиялық мәдени қауымдас-тыққа жататын келтеминар секілді бірлестіктер (маханжар мәдениеті, атбасар мәдениеті т.б.) басшыларының атқарған қызметтері өзара ұқсас болған. Мұны қарапайым еңбек құралдарынан, алынған өнімдерден де аңғаруға болатын сияқты. Әзірге қолдағы материалдар тас дәуіріндегі көшбасшылардың атқарған қызметін нақты айқындауға мүмкіндік бермейді. Сонда да болса этнологиялық мәліметтер негізінде әлемдік тарихнамада бірқатар мәселелерді топшылауға негіз бар. Сөйтіп, тас дәуіріндегі билік жайын қаузаған ғылыми әдебиеттер жоғарыда айтылған болжамдарға негізделіп отыр деуге болады, әлі де болса бұл кездегі билік жайын, қоғамдық топтасуды, адамдарды біріктірген идеяларды айқындай түсу керек.

Кеңестік тарихнамада палеометалл дәуірінде аталық ру кеңінен үстемдік құрып, рулық қатынастар дами бастағандығы өткен ғасырдың 50-70 жылдары түбегейлі қалыптасты. Осы кездері мамандар ру мен тайпаның қалыптасуына, оның даму тарихына тереңінен үңілді. Бұған байланысты «Советская этнография» журналы бірқатар этнолог-мамандар (М.О. Косвен, С.П. Толстов, Н.А. Бутинов, В.В. Гудкова-Сенкевич, т.б.) ой толғамдарын, соңғы ғылыми жорамалдарын жариялады. Ал археологтардан алғашқылардың бірі болып А.А. Формозов тайпалық ұйымның қалыптасу жағдайына және уақытына кеңінен тоқталды. Ол сан алуан мәліметтерді саралай келе, тайпалардың қалыптасуы мезолитте орын алған және ол алғашқы қауым адамының шаруашылығындағы өзгерістермен тікелей байланысты болған деп жорамал жасайды [8, с. 21]. Оған қарсы өз пікірін айтқан әрі «ру кейінгі палеолитте қалыптасқан» деген тұжырымдаманың негізін қалаған ғалым П.П. Ефименко болса тайпа мезолиттен бұрынғы заманда қалыптасқан деп есептеді. Бұл зерттеуші кейінгі палеолитте қалыптасқан ру біртіндеп тайпаға да айнала бастады, алайда ол барлық жерде біркелкі бола қойған жоқ, оны диалектикалық тұрғыдан қарастырған жөн, осы кездері тайпаның алғашқы тұрпаты қалыптасты, яғни ол әлі эмбриондық жағдайда еді деген болжам айтты [9, с. 24-25]. Расын айтқанда, бұл жерде П.П. Ефименконың жасаған жорамалдары көңілге қонымды. Өйткені, кейінгі палеолитте археологиялық мәдениеттер қалыптаса бастады, мұның өзі белгілі бір аумақтарда туыстас бірнеше рулардың өмір сүргендігін де аңғартса керек.

1970 жылдары кеңестік тарихнамада М.В. Крюков, Л.А. Файнберг, Г.Е. Марков мақалалары пікірталастар туғызды. Пікір сайысына қатысқан мамандар (С.Я. Козлов, В.П. Алексеев, С.А. Арутюнов, В.В. Бунак, Г.Е. Марков, Ю.И. Семенов, К.Э. Фабри, М.А. Членов, А.М. Хазанов, М.В. Крюков, А.И. Першиц т.б.) әлеуметтік ұйымның ертедегі формаларына көзқарастардың әр алуан екендігін көрсетті. Осы кездері Д.Тумаркин өзінің «Рудың мән-мағынасы туралы сауал жайында» атты мақаласында руға қатысты ғылыми пікірлер мен көзқарастарды талдай келе: «Алғашқы қауымдық құрылыс гүлденген дәуірде қоғамды рулық қауымсыз ойлау әсте мүмкін емес, сондай-ақ рулық қауымды да русыз қарастыру жөнсіз» – деп жазды [10, с. 95]. Ол кеңестік этнологтар осы екі әлеуметтік институттардың диалектикалық бірлігі (тұтастығы) жөнінде бір тоқ-

тамға келгендігін айтты, алайда зерттеуші тарихи даму барысында, алғашқы қауымдық құрылыс ыдырай бастаған кезде және таптық қатынастар орнаған уақытта бұл тұтастық бұзылады деп есептеді. Шынын айтқанда, Еуразия далаларында рулық қоғам көшпелі халықтарда ұзақ уақытқа дейін сақталғандығын ескерсек, онда мұның барлық өңірлерге тарала қоймағандығына көз жеткіземіз.

Палеометалл дәуіріндегі Қазақстан аумағынан сан алуан археологиялық мәдениеттер (ботай, андронов мәдени-тарихи қауымдастығы т.б.) айқындалған. Өткен ғасырдың 80 жылдарында Орталық Қазақстан аумағынан ғана 40 шақты қоныс пен 150-ден астам қорымдар анықталып, қазылған. Қоныстардың өзіндік жоспары бар: тұрғын үйлер саны 80-ге дейін жеткен, олар алқақотан орналасады, ортасында мал қорасы болады. Атасудың мұқият зерттелген қоныстарының бірі 15 мың шаршы метрге жеткен, онда 35 жертөле мен пана жайлар болған [11, с. 17-18]. Ал Оңтүстік Оралда б.з.б. III-II мыңжылдықтар шебінен б.з.б. II мыңжылдықтың алғашқы ширегіндегі кезеңде шартты түрде «Қалалар елі» атауын иемденген, тарихы ерте, дамыған (сынтасты) және кейінгі кезеңдерге бөлінетін өзіндік қалалық «өркениет» болғандығын Г.Б. Зданович, Д.Г. Зданович т.б. мамандар дәлелдеп берді. «Қалалар еліне» кіретін қалалық қоныстардың (Степное, Черноречье, Арқайым, Құйсак, Жұрымбай, Есіней, Берсуат, Шиқұртау, Бахта, Париж т.б.) кейбірі 20-30 км аумаққа жететін «территориялық округтерді» иемденіп, игерген. Қоныстары кем дегенде екі типтен тұрған, негізгісі «фортификациялық» орталықтар болған еді, ал маусымдық шағын кенттер шаруашылық аумақтарда тұрғызылды, қауіп-қатер төнгенде, күн суытқанда кенттердің халқы негізгі орталыққа қоныстанды [12]. Қоныс-жайларды, жерлеу орындарын зерттеген мамандар: қауым негізгі категория және басты ұйым болған, ол қандас туыстық жағынан құралған жекелеген сегменттерден тұрған, қоғамдағы «элита» басқару мен ұйымдастыру істерін атқарған, ол ғұрыптық және абыздық функцияларды да жүргізіп отырған, әскери істе де олардың рөлі зор болған сияқты дейді [12, с. 125]. Мамандар бұл кездердегі Оңтүстік Орал тұрғындары протополиттік даму жолында болуы да мүмкін екендігін айтады. Бұл мәселеленің де келешекте зерттелуі қажет, өйткені қола дәуіріндегі қоныстар аумағының үлкен көлемде болуын осындай институттар да аңғартатын сияқты.

Шындығына келгенде, Еуразия аумағынан табылған, тіпті кейінгі палеолит кезімен мерзімделінетін ескерткіштерден бірқатар ұжымдық баспаналар кездескен. Мұндай баспаналар дамуы артта қалған халықтарда XVIII-XIX ғасырларда да болған. Ұжымдық баспаналардың қоғамдық стратиграфиясына қарағанда неке қатынастары осы қауымдық-рулық құрылыста біршама реттелсе керек. Бұл өз кезегінде билік тұрпаттарының күшейгендігін, қоғамдық қатынастардың дамығандығын, қауымның әрбір мүшесінің жауапкершілігі артқандығын көрсетеді. Кезінде Ю.В. Бромлей «Этнос және этнография» атты монографиясында этностың адамзат қоғамындағы орнына да тоқталып, алғашқы қауымдық тобыр, алғашқы қауымдық ру және рулық қауым ертедегі ең басты әлеуметтік бірлік, оларды кейінгі даму сатысында тайпа, содан соң тайпалық одақтар алмастырады деген; соған байланысты зерттеуші таптық көзқарастар тұрғысынан (формацияға сай) ерте кездегі тайпалық қоғамды «потестарлық», ал кейінгі кездегі тайпалық қауымдарды «әлеуметтік-потестарлық» деп атауды ұсынды [13, с. 15]. Соған қатысты отандық тарихнамада да жаңа замандағы потестарлық жүйе мамандар (А.Бикенов, Г.Мұсабекова т.б.) тарапынан қарастырылды. Алайда ғылыми ізденістердің басым бөлігі дәстүрлі қазақ қоғамындағы жайттармен шектелді де, ерте замандардағы проблемаларды этнолог-мамандар көп қазалай қоймады.

Есесіне кеңестік дәуірде тобыр, ру, тайпа, тайпалық одақ секілді әлеуметтік құрылымдарды зерделеген ғалымдар (М.О. Косвен, М.В. Крюков, О.М. Рапов, А.И. Першиц, А.И. Робакидзе, А.Д. Давыдов, М.К. Кудрявцев, Д.А. Ольдеррогге, Л.Е. Куббель, Л.Дрэггер, А.В. Коротаев, Т.Д. Златковская т.б.) аталмыш мәселеге қатысты тиянақты жұмыстар жүргізді. Алайда бұл кездері көптеген авторлар рулық құрылысты алғашқы қауымдық құрылыспен байланыстырып, көбіне Ф.Энгельске сілтеме жасап отырды. Дегенмен оның еңбектерінде рулық құрылыс таптық қоғамға емес, мемлекетке қарсы қойылды, яғни рулық құрылысты мемлекет айырбастады деп қорытынды жасалған [14, с. 40]. Сайып келгенде, кеңестік тарихнамада кез келген қоғамдық бірліктен таптық күрес жайы қарастырылған еді.

Энолит заманындағы қауым туралы қазақстандық тарихнамада көп ештеңе айтыла қоймайды. Ботай археологиялық мәдениетін зерттеген В.Ф. Зайберт [15] осы олқылықтардың орнын азды-кемді толықтырды. Бұл зерттеуші археологиялық материалдар негізінде ежелгі ботайлықтардың негізгі ұйымы шағын отбасы болғандығын, шағын отбасыда 2-4 адам, үлкен отбасыларда 18-20 адам өмір сүргендігін, бірнеше отбасы эконмикалық, мәдени және туыстық байланыстағы отба-

сылық экзогамиялық қауым құрғандығын жорамалдайды. Алайда билік туралы, рулық қоғам жөнінде ештеңе айта қоймайды, тек осы мәселелермен айналысқан мамандарға сілтеме жасаумен шектеледі. Дегенмен оған энеолит дәуірі проблемаларымен айналысқан авторлар кеңінен тоқталуға тырысқан. Мысалы, аумақтық жағынан Каспий өңірлеріне де таралған хвалын энеолиттік мәдениетін зерттеген бірқатар мамандар (С.А. Агапов т.б.) бұл кезеңде матриархаттың әлсірегендігін топшылайды. Олар обаларда ер адамдармен бірге жас ұл балалардың да жерленуін осының айғағы ретінде алға тартады [16, с. 80-81]. Біздің ойымызша, мамандар тарапына айтылған осы пайымдау дұрыс секілді. Себебі энеолиттік кезеңдегі ауыр еңбек күші (әсіресе металл игерудегі) ер адамдардың қоғамдағы ролін күшейте түскен еді. Бұл өз кезегінде энеолиттік қоғамдағы патриархалдық қатынастардың нығая түсуіне септігін тигізді. Алайда этнологиялық мәліметтер аналық ру Еуразия, Африка құрлықтарын мекендеген халықтарда бұдан кейін сан ғасырлар бойы сақталғандығы белгілі. Ол Қазақстанды мекендеген этностардың бірі сарматтарда да матриархаттың сақталғандығын көрнекті ғалым Б.Н. Граков [17], одан соң А.М. Хазанов [18] секілді зерттеушілер дәлелдеп берген болатын.

Қорыта айтқанда, кеңестік тарихнамада ежелгі замандардағы қауымды зерттеу ісіндегі тарихи құбылыстарды таптық тұрғыдан қарастыру азды-кемді байқалып отырады. Сонымен қатар, ілкі замандардағы қауым мен қоғамдағы билік бұларға байланысты әрбір социумның өзіне тән институттарын қалыптастырғандығы да осы кезеңдердегі ғылыми зерттеулерде кеңінен белгілі болды. Оларды зерттеуді келешекте одан ары кеңейте түсу қажеттілігі де байқалады. Себебі мұның өзі жоғары билік, мемлекеттілік, ру-тайпа немесе тайпалық бірлестіктер мен адамдар арасындағы қарым-қатынас сынды күрделі мәселелерді айқындай түсуге жетелейді.

1. Кадырбаев М.К. *Некоторые проблемы первобытной истории в свете труда Ф.Энгельса «Происхождение семьи, частной собственности и государства» // Известия АН Казахской ССР. Серия общественная. – 1971. – №5. – С. 1-12.*

2. Семенов Ю.И. *Как возникло человечество. – М.: «Наука», 1966. – 576 с.*

3. Массон В.М. *Культурогенез Древней Центральной Азии. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ; Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2006. – 384 с.*

4. Семенов Ю. *Проблема перехода от материнского рода к отцовскому // СЭ. 1970. – №5. – С. 61-65.*

5. Семенов Ю. *О материнском роде и оседлости в позднем палеолите // СЭ. 1973. – № 4. – С. 52-65.*

6. Хазанов А.М. *Природно-хозяйственные различия и проблема первичности материнского рода // СЭ. 1973. – № 1. – С. 114-121.*

7. Коробкова Г. *К проблеме общественного строя кельтеминарских племен // КСИА. – 1981. – Вып. 167. – С. 35-39.*

8. Формозов А.А. *О времени и исторических условиях сложения племенной организации // СА. – 1957. – №1. – С. 13-21.*

9. Ефименко П.П. *По поводу статьи А.А. Формозова «О времени и исторических условиях сложения племенной организации» // СА. 1957. – №1. – С. 22-25.*

10. Тумаркин Д.Д. *К вопросу о сущности рода // СЭ. 1970. – №5. – С. 93-101.*

11. *Қазақстан тарихы көне заманнан бүгінге дейін (очерк). – Алматы: «Дәуір» баспасы, 1993. – 446 б.*

12. Зданович Г.Б., Зданович Д.Г. *Проблема освоения евразийских степей в эпоху бронзы и «Страна городов» Южного Зауралья // Археология Урала и Западной Сибири (К 80-летию со дня рождения Владимира Федоровича Генинга): сб. науч. тр. – Екатеринбург, 2005. – С. 110-128.*

13. Бромлей Ю.В. *Этнос и этнография. – М.: Изд-во «Наука», 1973. – 412 с.*

14. Коротяев А.В., Оболонков А.А. *Родовая организация в социально-экономической структуре классовых обществ // СЭ. 1989. – №2. – С. 36-45.*

15. Зайберт В.Ф. *Ботайская культура. – Алматы: «Қазақпарат», 2009. – 576 с.*

16. Агапов С.А., Васильев И.Б., Пестрикова В.И. *Хвалынский энеолитический могильник. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1990. – 159 с.*

17. Граков Б.Н. *ΝΑΙΚΟΚΡΑΤΟΜΕΝΟΙ (пережитки матриархата у сарматов) // ВДИ. 1946. – № 3. – С. 100-121.*

18. Хазанов А.М. *Материнский род у сарматов // ВДИ. 1970. – № 2. – С. 138-148.*

Резюме

В данной статье автор анализирует, как постепенно происходили изменения власти в социумах в различные историко-культурные периоды человечества. Рассмотрены некоторые проблемы власти в историографии древних обществ.

Summary

In this article the author analyzes the gradual changes of power in the societies in various historical and cultural periods of humanity. Discusses some of the issues of power in the historiography of the ancient societies.

ТҮРКІ ДӘУІРІНДЕГІ ҚАЗАҚ РУЛАРЫНЫҢ ТАҢБАЛАРЫ МЕН АТАУЛАРЫ

Ғ.А. Меңілбаев – доцент, т.ғ.к., «Отан тарихы және тарихты оқыту методикасы» кафедрасы, Абай атындағы ҚазҰПУ

Таңбалар әрбір жеке тайпаларды танып, түстеп беретін белгісі-коды. Сол белгі (код) арқылы пәлен деген түсінікті екінші, үшінші жақ алады. Малға басқан таңба арқылы пәлен тайпаның малы деген ақпарат алады. Ал, біздің рәміздеріміз (герб), тікелей тотемге (киетекке) байланысты екенін көпшілік біле бермейді. Киетек (тотем) деп аталған ұғым тайпалардың намысына, арына тікелей байланысты болады. Кие олардың шығу тегі, ата-бабасы. Оларды желеп-жебей жүретін аруағы. Тайпа мүшелері, қауымдастық (община) жау-ға, қауіпті сапарға аттанғанда, табиғаттың апатына тап болғанда, қысылғанда, қуанғанда киетекке (тотемге) жүгініп, күш-қуат сұрап, солар арқылы тәңірге табынып отырған. Сондай қасиетті, киелі болғандықтан рәміз ретінде құрметтейтін болған. Киетектер қуатты, қорқынышты, айбарлы жануар кейпінде абстракт түрде бейнеленген. Бұл ежелгі және орта ғасырдағы адамдардың дүниетанымымен этнопсихологиясымен тікелей байланысты [1]. Ежелгі адамдар қоршаған ортасын түйсіну, сол түйсігін ой сарабынан өткізу арқылы жануарлардың ерекше бітімін шамадан тыс бейнелеп рәмізге айналдырған. Керісінше, таңба кескіндері ежелгі және байырғы түркі әліпбиіне айналған. Көріп отырғанымыздай таңба ретінде қолданған таңбалар әріпке бірден айналса, рәміздер кескіні оған көнбеген [2]. Міне, осының өзінде өте көп мән жатқан сияқты. Таңбалар анда-мында қала береді, демек ақпарат береді. Ал рәміз киелі болғандықтан оны кез келген жерге сызып, аяқасты етуге жол берілмеген. Байырғы Түркі қағанатының Елтаңбасы серке немесе тауешкі. Мезолит дәуірінен бермен қарай пәлен мың, миллион ешкінің (тауешкінің) суреті жартас бетіне сызылған. Ал дәл мынандай сурет Күлтегін мен Біліге қағанның ұстынан (қабыртас деуге болады) басқа жерде жоқ.

Бұл Түркі қағанат Елтаңбасы. Орта ғасырлық Оғызнаме жырында Оғыз-қағанды суреттемес бұрын оның рәміз (герб) мынау деп өгіздің (бұқаның) басын абстракты суретпен берген. Бұл екі Елтаңба (герб) қағанат (империя) рәмізі. Ал одан басқа әрбір тайпа, тайпалық одақтардың (конфедерация) елтаңбалары болған. Осы жерде біздің ру-тайпалардағы таңбаларымыздың шығу тарихы қалай келіп шығатыны белгілі бола бастайды. Яғни, олар белгілі бір көшпелі мемлекеттер құрамында одақтас болған деп тұжырым жасауға болады. Ежелгі көшпелілер таңбасы мен байырғы түркі алфавитінің бір-бірінен көшіргендей дәл келуі, өгіздің сыңарындай ұқсастығы рухани сабақтастықтың жемісі екенін баса айтқанымыз дұрыс болар.

Рәміз нышаны – киелі белгі. Жоғарыда айтқанымыздай киелілік ұғым өте басым. Өйткені ежелгі адамдар түсінігінде қорғаушы, қамқоршы болып өлілер рухы (сүлде) жүреді. Бұл тарихи деректерде тайпа рәмізі (нышаны) сол тайпалар мен тайпалық одақтардың саяси-құқықтық ахуалын, егемендігін айғақтайтын құжат рөлін атқарған. Жеке тайпа атанып, таңбасын (белгісін) белгілеу басқа тайпалармен терезесі тең болды дегенді көрсетеді [3].

Сонымен қатар, б.з. VI-IX ғ.ғ. дәуіріндегі деректер рәміз (герб) пен бітіг (жазу) екеуінің тең дәрежеде қарастырғаны анық байқалады. Оның өзіндік мәні болуы мүмкін деп ойлауға болады. Өйткені, көшпелі түркі қауымы бітіг (жазу) қасиетті деп білген [4]. Енисей бойындағы Тугутүп шаршы тасына қашалған мына бір қанатты сөзге көңіл аударалық: «Таңба ерден ерге (ұрпақтан ұрпаққа) еншіленген».

Кезінде, әлемге белгілі археолог С.В. Киселев «Что касается кыргызов, западнотюркская письменность попала на Енисей на подготовленную почву – уже почти два тысячелетия существовали там разнообразнейшие рисунки на скалах и на нарочито поставленных скалах» – деп түркі бітіг жазуының шығу тегі ежелгі тайпалар мен тайпалық қауымдастықтардың пайдаланған таңбасынан басталатынын осылайша айтып кеткен еді.

Бұлай болса, б.з.б. VI-I мың жылдықта жартас бетіне қашап жазып кеткен таңбалар логографиялық жазулар болмақ [5]. Өкініштісі, С.В. Киселевтың көрегендікпен айтып кеткен бұл идеясына (болжамына) 1950 жылдардан кейін зерттеушілер көңіл бөле қоймады. Ғалымның осы идеясына ерекше мән бере, саралай отырып, байырғы түрік жазуының бас алған қайнар бұлағын ежелгі таңбалардан іздестіруді жөн көрдік. Таңбаның нышандық (символикалық) атқаратын рөлін анықтау бір төбе де, оның шығу тегі (семантика) мән- мағынасын анықтау бір төбе [6]. Онымен қатар таңбаның құқықтық реттеу, үйлестіру міндеті, әлеуметтік, саяси рөлін анықтау өз алдына бір төбе. Таңба арқылы тайпалардың шығу тегін, олардың динамикалық бірігуі, бөліну қозғалысын анықтау ол өз алдына тағы бір сала. Осындай, таңбаларға байланысты ғылыми тұжырымдамалар жасалғаннан кейін, біздің тікелей тақырыбымызға байланысты 12-ата байұлы құрамындағы кіші жүздің ру-тайпаларының таңбаларының көне заманда қай кезден бастап кездесе бастайтындығына байланысты өзіміздің тұжырымдамамызды жасар болсақ; Байұлы құрамындағы ру-тайпалардың көне заманда жеке дара немесе басқа да ру-тайпалық бірлестіктердің құрамында жүргендігін жоққа шығаруға болмайды. Олардың Байұлы құрамына топтасуы бертінірек болғанын жазбаша деректер, шежірелер, архелогиялық қазба кезінде табылған көне рулардың белгілері (жартастарға қашалған белгілер, пышақтардағы, тастарға салынған таңбалар, құлыптастардағы рулық таңбалар т.б.) көп мағлұматтар береді. Соған қарағанда, біздің пайымдауымызша осы күнгі 12-ата байұлы деген атаумен белгілі болып жүрген, кіші жүздің ру-тайпаларын таңбалық белгілері бойынша тарқатар болсақ, олардың кейбіреуін түрік қағанаты құрамынан, ал енді біреулерінің таңбалық белгілерін ғұндар мен сақтар дәуірі кезеңінен де кездестіруге болатындығын көріп отырмыз. Мысалы; Қаржаубай Сатқожаның еңбегінде «Ежелгі сақ (скиф) Бұғытастардағы елтаңбалары мен тайпа таңбалары деген сөйлем келтірілген, осы сөйлемнің жанында б.з.б. VIII-V ғасырлар аралығындағы Елтаңба (герб) суреттері берілген. Олар – таутеке, қасқыр, барыс, бұғы, қабан, тұмсығы құс бейнесіндегі крест, өсімдіктер дүниесі т.б. Ал, сақтар құрамындағы тайпа және тайпалық одақ таңбалары, тікелей біздің кіші жүздің 12-ата байұлы тайпаларының кейбір тармақтарын қайталайтын көрініп тұр. Атап айтқанда – Беріш, Таз, Ысық, Есентемір, Жаппас т.б. Бұл біздің тарапымыздан жасалып отырған тұңғыш қадам болғандықтан, сақтар құрамындағы ру-тайпалардың барлығы бірдей кіші жүзден шыққан екен деген пікір туындамас үшін, осы таңбалардың Ысты (ұлы жүз), Терістамғалы, Албан, Ботбай, Рамадан, Суан т.б. да кездесетінін атап кеткеніміз дұрыс болар. Түрік қағанаттарының дәуір-індегі елтаңбалар (белгі) мен тайпа таңбаларының құрамында – Жаппас, Таз, Шеркес, Қызылқұрт, Есентемір, Ысық т.б. кездесетіндігін атап кетуге болады. Осы түрік қағанаты ішіндегі Тайхар жартасындағы, Қарауыл Қызыл, Дундговь, Ұлықтар мүйісінде, Жыланды су, Ұлы қорым т.б. көпшілігіндегі тайпалық белгілердің ішінде «жаппас» таңбасының жиі-жиі кездесетіні бізді таң қалдырып отыр. Әсіресе, Ұлықтар мүйісінде екі ғана елтаңба суреті бейнеленген. Біреуі –Таутеке болса, екіншісі – Жылан бейнесі (жаппас тайпасының таңбасы, басын көтеріп тұрған жылан бейнесіндегі суреті өте анық бейнеленген). Бұдан шығатын қортынды, Жаппас тайпасының болғандығын елтаңбасына қарап та білуге болады.

Самашев З., Базылхан Н., «Көне түрік таңбалары», қазақ-моңғол тарихи-мәдени экспедицияның еңбектері нәтижесінде жарыққа шыққан ғылыми еңбек [7]. Жоғарыдағы еңбектің үшінші томында біздің тақырыбымызға қатысты кіші жүздің 12-ата байұлы тайпалар бірлестігінің кейбір рулары мен тайпаларының таңбаларының кездесетіндігін атап өткіміз келеді. Осы ғылым еңбекте «Көне түріктердің таңбалары мен белгілерінің» кестесі берілген. Бірінші топқа жатқызылған таңбалар мен белгілерді – Ескерткіш, Таңба мен Белгі, Кешеннің басқа құрамдас бөліктеріндегі таңбалар, Мерзімі, Билік иесі мен этнос атауы деген тармақтары бойынша тарқатар болсақ нені байқаймыз. Мысалы: Ескерткіштің атауы – «Өңгіт/Унгет/ (жаппас тайпасындағы өңгіт руы болуы мүмкін)» таңба мен белгілерінде – архарлардың төрт түрі кездеседі (төрт аяғы бар, мүйізі арқасына қайырылған архар, екі аяғы ғана бар, мүйізі арқасына қайырылған, екі басы екі жаққа қарай бейнеленген архар, екі аяғы бар, мүйізі арқасына қайырылған архардың (екі сурет) бар. Сонымен бірге, екі құс бейнесі бедерленген. Оладың біреуі қанатын жайып ұшып бара жатқан қарлығашты көз алдымызға әкелсе, екіншісі аспанда қалықтаған қыранды елестетеді. Осындай таңбалар қатарына аузын ашып бұрылған жылан бейнесі, отырған адам бейнесі, балық бейнесі, астында түзу сызығы бар үш бұрышты ромб бейнесіндегі таңбаларды айтуға болады.

Ал кешеннің басқа құрамдас бөліктеріндегі таңбалар деген жерінде – архардың үстінде (арқа-

сы) ұзын түзу сызық бейнеленген, оның астында жүріп келе жатқан адам бейнесі суреттелген. Бұл таңбалардың мерзімі: VI-VII ғасырлар аралығы деп көрсетілген. Бұл жерде, билік иесі мен этнос атауы деген жерге ешнәрсе жазылмаған. Біздің пайымдауымыз бойынша, билік иесі мен этност деген жерде «өңгіт тайпасы» деген сөйлем жазылу керек секілді. Себебі, ескерткіш – өңгіт /унгет/ (жаппас) болса, сондай-ақ бұл ескерткіш VI-VII ғасырларға жататын болса, осы кезде өңгіт деген өз алдына рулық немесе тайпалық деңгейдегі көшпелі мемлекет болуы да ғажап емес. Яғни, көне түріктер құрамында өңгіттер (жаппас) болды деп ашық айта аламыз. Екінші топқа жатқызылған көне түріктердің таңбалары мен белгілеріне ғылыми талдау жасар болсақ нені байқаймыз? Бұл топқа барлығы 21 – ескерткіш жинақталған. Солардың ішінде: Күлтегін, Хөшө Цайдам-1 (Хушо-цайдам-1), Ел етмиш йабғұ (Ел етмиш ябғу), Чойыр, Мұхар, Хангидай хад, Қара балсағұн-2 (Қарабалгасу н-2), Дэл уул ескерткіштерін баса көрсеткен жөн деп ойлаймын. Себебі, бұл ескерткіштердің барлығында (Күлтегін ескерткішінен басқасында) таңба мен белгі деген бағандардың барлығында архарлар мен жылан бейнесі кездеседі. Тіпті бұл екі сурет кестенің 4-ші бағанындағы «кешеннің басқа құрамдас бөліктеріндегі таңбалар» деген жердегі суреттерде де бірін-бірі қайталайды. Күлтегін ескерткішіндегі таңба, белгі деген тұсында тек архардың ғана суреті берілген. Кешеннің құрамдас бөліктеріндегі таңбалар деген жеріндегі «таңбалық суреттер» астында төмендегідей сөйлемдер жазылған: – Балбалдардағы таңбалар. Бұл жерде он түрлі таңбалар бейнесі берілген. Солардың ішінде; Екі жаққа қараған, мүйізі арқасына қайырылған, екі архардың таңбасы. Басын көтеріп, шағуға дайындалып тұрған жылан (жаппас таңбасы), Жемтігін іліп, ұшып бара жатқан бүркіт, жаңа туған ай т.б. бейнеленген. Бұл ескерткіштің және таңбалардың мерзімі – 732 жыл. Билік иесі мен этнос деген бағанда: Күлтегін (685-731) деп жазылған. Ал, енді осындай тағы да бір ескерткіш-Білге қаған ескерткіші деуге болады. Бұл жерде, «таңба, белгі» деген бағанда тек жалғыз архардың суреті ғана берілген. Ескерткіш 735 жылға жатады. Білге қаған (683-734) деген жазулар ғана бар. Ал, Хөше-Цайдам, Ел етмиш йабғұ, Чойыр, Хангидай хад, Қара балсағұн-2 ескерткіштердің барлығында архарлар мен жылан бейнелері қайталанып отырған. Бұлардың барлығы да VII-VIII ғасырлар ескерткіштері болып табылады. Чойыр ескерткішінде мүйізді жылан мен архардың бейнесінің кездесуі зерттеушілерге көп сырды бүгіп отырмыз, күшті болсаң іздеп тап дегендей әсер қалдырады. Мүйізді жыланымыз, таңбалық тұрғыдан кіші жүз құрамындағы жаппас тайпасының таңбасын көз алдыңызға алып келсе, ал қалған ескерткіштердегі тауешкісінің бейнелері бірқалыпты бейнеде салынса, ал жыландар бейнесі әртүрлі формада бейнеленген. Атап айтқанда: «құйрығын қайырып, басын көкке көтерген», «бауырымен жорғалап, ирелендеп, аузын ашып қашып бара жатқан, құлағы бар жылан» т.б. бейнелерде салынған. Солардың ішінде, Мұхар ескерткішінің алатын орны ерекше десем болады. Себебі, «Мұхар» ескерткішіндегі салынған архар мен жылан таңбалары немесе белгілері өте жақсы салынған, бірінші архар кетіп барады, оның соңынан жылан еріп бара жатқандай әсер аласыз. Ескерткіш VII-VIII ғасырға жатады. Салынған жылан бейнесі немесе таңбасы осы күнгі 12-ата байұлы құрамындағы жаппас тайпасының таңбасын «Z» көз алдыңызға алып келеді (яғни, сурет – таңбадағы жылан бейнесі мен жаппас руының таңбасы арасындағы ұқсастыққа таңданбасқа болмайды.) /142-бет/. Хунну империясы орнағанға дейін қытайдың солтүстігін мекендеуші көшпелі түріктердің тұрғылықты мекені Чэндэ, Жэхэ деген жерлерден ежелгі көшпелілер мәдениетінің құндылықтары табылған. Бұл жерлерде ежелгі көшпелілер моласына қытай археологтары 1932, 1937, 1941 жылдары қазба жұмыстарын жүргізген. Қазба кезінде үшкір ұшты пышақтар табылған. Пышақтарға ежелгі көшпелілердің бітіг-жазуы жазылған. Қытай ғалымы Пэн Синь-Вэй бұл идеографиялық жазулар Хунну, Дунхулардың мұрасы деген тұжырым жасаған. Пышақ-ақшалар (пышақтағы таңбалар деген дұрыс болар – М.Ф.) отырықшы халықтардың мұрасы емес, көшпелілердің дүниесі дегенді сенімді түрде дәлелдеген. Жэхэ, Чэндэден табылған бұл пышақ-ақшадағы (пышақтағы таңбалар деп түсінген дұрыс – М.Ф.) буындық жазулар Еуразия құрлығының архелогиялық олжалар мен тас бетіндегі таңбаларға өте ұқсас екенін зерттеуші Г.Сухбаатар, А.Дамдинсүрэн еңбектерінде көрсеткен. Пышақ ақшаның (пышақтағы таңбалардың салынғанына – М.Ф.) жасалған дәуірі б.з.б. 403-222 жылдардағы Чжоу хандығы дәуіріне дөп келетінін қытай ғалымдары анықтаған. Бұл хунну империясы орнағанға дейінгі хунну тайпалық одақты құрушы немесе хандық дәуірінің мұралары. Осы жерде сөз болып отырған ғұндар дәуіріне жататын Сарыөзен-2 деген атпен белгілі ескерткіштегі түрік бітіг кескіндемелерін таңбалық тұрғыдан алып қарастыратын болсақ, бұл жерде ғалым Қаржаубай Сартқожаның пайымдауы бойынша – ғұндар тайпалық одағының құрамында, таңбалық белгілері бойынша, қазақ халқының құрамын-

дағы кіші жүз 12-ата байұлының: Алшын, Жаппас, Адай, Шеркеш, Таз, Ысық тайпаларының таңбалық белгілерін кездестіріп отырмыз. Осыдан шығатын қортынды, бұл тайпаларды ғұндар құрамында болған деген болжам жасауымызға болатын секілді. Яғни, ғұндардың ордасы құрамында кіші жүздің – Алшын, Жаппас, Адай, Шеркеш, Таз, Ысық тайпалары болуы мүмкін деген болжам айтуға болады. Оны таңбалық белгілері де растап отыр. Ал енді ғұндардан соң тарих сахынасына келген түрік қағанаты дәуіріндегі таңбалардың ішінде де кіші жүздің құрамындағы 12-ата байұлы тайпалар бірлестігіне қарасты ру-тайпалардың таңбалық белгілері кездеседі. Атап айтқанда: Жаппас, Байбақты, Беріш, Алаша, Шеркеш, Қызылқұрт, Өңгіт (жаппастың бір атасы).

Хазар таңбаларының ішінде (В.Е. Флерова бойынша) тікелей біздің тақырыбымызға байланысты, 12-ата байұлы тайпалар бірлестігіне қарайтын рулар мен тайпалардың таңбалық белгілеріне ұқсас, соны қайталайтын таңбаларды кездестіруге болады. Олар – Адай, Беріш, Шеркеш, Жаппас, Ысық, Есен-темір, Байбақты, Қызылқұрт ру-тайпаларының таңбаларына ұқсастықты байқауға болады. Қаржаубай Сартқожаұлының «Байырғы түрік жазуының генезисі» ғылыми монографиясында ру-тайпалар тарихына байланысты көптеген құнды деректер кездеседі [8]. Оның ішінде таңбалардың және руналық жазулардың шығу тарихы, олардың кескіндемелері, топтама түрінде берілген ғылыми анықтамалары, символдары (гербі), сондай-ақ түркі тіліндегі руналық жазуларға түсініктеме берілген. Бізді қызықтырғаны осы руналық жазулар ішінде кездесетін ру-тайпалар атаулары болды. Олар көптеп кездеседі. Мысалы: «Ізгіл (тайпа атауы), оғыз (тайпа атауы), алтын (бұл жерде тайпа атауы деген сөйлем кездеспейді, соған қарамастан бұл тайпа атауы болуы керек деп ойлаймыз). «Бай» (түсініктеме берілмеген), «Байырқу» (тайпалық одақ), «Құрықан» (сібірлік хандық), «Қытай» (кидан), «Қырғыз» (түсініктеме берілмеген, қазақ халқының құрамындағы ру болуы ғажап емес) / «Беріш елі» (түсініктеме берілмеген, біздің түсінігімізше бұл кіші жүздің беріш ру боуы керек), «zabyz» (біздің түсінігімізше, бұл жердегі – «жабус» деп оқып отырғанымыз «жаб-бус, жаб-пус, жаб-пас» сөзінің баламасы деуге негіз бар. Осы «Татабы» (тайпа), «Алты Чуб» (алты баулы тайпа атауы), «Оғут» (кісі аты), бұл жерде де «Оңғут, Оңғыт, Өңгіт болып жүрген жаппас тайпасының құрамындағы өңгіт руы боуы да мүмкін), «Қадар» (тайпа), «Жылан қол» (түсініктеме берілмеген), соған қарамастан осы жылан қол деп отырғанымыз «жылан» атын иеленген ру немесе тайпа жөнінде болып отыр деуге болады. Былайша айтқанда, «жылан» атауын таңбалық белгісі бойынша қарастыратын болсақ, ол «жаппас» тайпасына қатысты болады. Себебі, «жылан» таңбасын алған қазақ ру-тайпалары ішінде, тек қана бір ғана рудың немесе тайпаның таңбасы «Z», басын жоғары көтеріп, шағуға дайындалған жыланды көз алдыңызға келтіреді. Бұл таңбаны «жылан» таңбасы екенін ежелгі ғұн, түркі дәуірінің таңбалары мен жазбалары да дәлелдейді. Сол себепті, «жылан қол» деген сөйлемді «жаппас қолы» деп түсінген дұрыс болар деп ойлаймыз. Соның бірі, «жылан қолы» / жаппас қолы / деген сөйлем де біздің ойымыздың дұрыстығын дәлелдеп тұр. Осыдан шығатын қортынды: Түркі руна жазбаларында, тікелей біздің тақырыбымызға қатысты 12-ата байұлы ру-тайпаларының бірнеше руларының атаулары кездеседі. Олар – Алтын, Жаппас, Беріш, Өңгіт атаулары және Бай, Байырқу тайпалық одақтары деуге болады.

Бұл тайпалардың руна жазба деректерінде кездесуін атап өтсек, ал таңбалық белгілері бойынша – осы аталған тайпалармен қатар: қызылқұрт, шеркеш, алаша, байбақты тайпалары да бар. Барлығы-8 тайпаның атауы кездеседі.

Қаржаубай Сартқожаұлы монографиялық еңбегіндегі руна жазбаларында әзірге біздің тақырыбымызға байланысты 4-рудың ғана атауы кездесті.

Ал, ру-таңбалық белгілері бойынша барлығы 8-ру белгілі болып отыр.

Бірақ, қалған 4-рудың атаулары кездеспеді немесе олар басқа атаумен де жүруі мүмкін деген қортынды жасауға болады. Осы жерде бізге белгісіз – «Қадыр» (тайпа), «Берік, қасар» (тайпа), «Сары» (түсініктеме берілмеген), «Тохар» (түсініктеме жоқ), «Едіз» (тайпа), «Қадар» (тайпа), «Чік» (тайпа), «Авар» (тайпа) т.б. кездеседі. Сондықтан, біз 12-ата байұлы құрамындағы ру-тайпаларды осы күнгі атауы бойынша іздемес бұрын, оның ру-таңбалық белгілері бойынша, осы атауды қандай ру-тайпалар пайдаланып, олардың қай жерде көшіп-қонып жүргенін анықтау керек.

Түрік қағанаттарының дәуіріндегі (елтаңбалар) (belgu) мен тайпа таңбалары (tuugaу) деген бетте /қосымша 10/ берілген. Бұл жерде бізді қызықтырып отырған: Тайхар жартасындағы ескерткіште 10 тайпа таңбалары арасында, Байбақты мен Жаппас тайпаларының ғана таңбалары кездеседі. Қарауыл Қызыл ескерткішіндегі 35-тайпалар таңбалары ішінде, біздің 12-ата байұлы ру-тай-

паларының Шеркеш, Алаша, Есентемір, Ыссық, Тана, Байбақты, Жапбас, Беріш таңбалары кездеседі деуге болады. Осындай мысалды басқа тарихи ескерткіштерге байланысты айтуға болады.

Қаржаубай Сартқожаұлының ғылыми монографиясында төмендегідей құнды пікірді кездестіруге болады. «Z» жуан айтылатын сөзге жазылады. Түркі тілдерінің фонологиясымен айналысқан зерттеушілер «z» (ж) фонемін әр тілдегі айтылымын еске ала отырып dz, z, , 3,3,3 деген 5 түрмен транскрипциясын беріп келгенді. Кезінде «Советская тюркология» журналының редакциясы қабылдаған халықаралық фонетикалық транскрипция бойынша «z» (ж) транскрипциясын қолдандуды жөн көрдік. Орта Азия (I-VI ғ.ғ.), Алтай (V-VI ғ.ғ.), Оңтүстік Енисей (VI-VII ғ.ғ.), Еуропа (Дон, Кубань, VII-X ғ.ғ.), Орхон, Енисей, Талас жазуында таңбаланған (Кесте X. 71). Тайпа таңбасы ретінде соңғы палеолит, қола, темір және түрік дәуірінде қолданыста болған (Кесте II. 22). Яғни, «Z» таңбасын алған жапбас руы немесе тайпасы көне заманнан өзінің тарихын алатынын көріп отырмыз. Осындай болжамды таңбалық белгілеріне қарап: Шеркеш, Адай, Тана, Ыссық, Беріш, Қызылқұрт рулары мен тайпаларына байланысты да айтуға болады. Сол секілді, б.з.б. V-б.з. I ғ.ғ. Ғұндар дәуірінің ескерткіші Сарыөзен II-дегі 37 рудың тайпалық белгілері ішінде де жаппас таңба белгісі кездеседі – «Z». Осы таңба, б.з. I-VI ғ.ғ. Орта Азиядағы кездесетін тарихи ескерткіштерде жаппас тайпасының таңбалық белгілері кездеседі – «Z». Орта Азиядағы сол дәуірде өмір сүрген 46-рулық таңбалар ішінде жаппас тайпасынан басқа да кіші жүздің өзге де ру-тайпаларының таңбалары кездесетіндігін атап кеткеніміз орынды болар. Атап айтқанда: Адай, Беріш, Шеркеш, Тана, Байбақты, Таз, Ыссық, Есентемір. Қаржаубай Сартқожаұлының монографиялық жұмысының құндылығы сонда, бұл еңбекте көне ру-тайпалардың белгілерінің салыстырмалы түрдегі таңбалары келтірілген. Соларға ғылыми талдау жасай отырып, тікелей біздің зерттеп отырған Байұлы құрамындағы ру-тайпалардың таңбалық белгілерін анықтауға болады. Мысалы, б.з.б. VIII-III ғ.ғ. Сақтар (іч-оғуз) /үш оғыз/ дәуіріне жататын заттай деректердегі ежелгі және байырғы түрік әріп кескіндемелерінде Байұлына жататын ру-тайпалардың таңбалары кездеседі. Атап айтқанда, бұл жердегі 23-таңбаның ішінде жаппас тайпасының таңбасынан «Z» басқа, қызылқұрт пен тана тайпаларында кездесетін «I» таңбасы, шеркеш және есентемір тайпаларында кездесетін «Y» таңбасы кездеседі. Осындай ғылыми талдауды ғұндар дәуіріне жататын б.з.б. V-б.з. I ғ.ғ. Сарыөзен – 2 тарихи жәдігерлеріне байланысты айтуға бол-ады. Бұл жердегі 37 ру-тайпалардың белгілерінің ішінде, жаппас тайпасынан «Z» басқа, адай «I» (басы төмен қаратылған жебе) таңбасы, қызылқұрт пен тана «I» (әліп, көсеу деп жазылған) таңбасы, байбақты «O» таңбасы, қызылқұрт «II» таңбасы, беріш «^» (үш бұрыштың суреті салынған) таңбасы кездеседі. Осы секілді таңбалық белгіні б.з. I-VI ғ.ғ. Орта Азиядағы тарихи ескерткіштерден де байқауға болады. Бұл жердегі 46 ру мен тайпалар ішінде жаппас таңбасынан басқа да кіші жүздің ру-тайпаларының таңбалық белгілерінің кездесетінін атап кетуіміз керек. Мысалы, алаша мен шеркеш «Y» таңбаларының бір-бірін қайталайтыны, қызылқұрт пен тана «I» таңбаларының да қайталанатындығы, беріш таңбасы «^», «Ө» (көз таңбасы), байбақты «O» таңбасы т.б. кездесетіндігін атап кетуге болады. Негізінен, көпшілік жағдайда кіші жүздің осы ру-тайпаларының таңбалық белгілері Дон мен Кубань бойындағы (б.з. VII-X ғ.ғ.), Батыс Моңғолия (б.з. VI-X ғ.ғ.), Орхон (б.з. VI-X ғ.ғ.), Талас (б.з. VII-IX ғ.ғ.) бойындағы тарихи жәдігерлерден көптеп кездесетінін атап кетуге болады. VIII ғасырдың басында Байырку конфедерациясы 17 ірі тайпадан құралған. Бірікке Түрік қағанаты орнаған соң, Турайын қаған 749-750 жылдары қағанаттың құрылымын жаңадан жасағанда, 17 Аз-байыркуларды екі бөліп, екі қанатқа орналастырған. Тоғыз тайпадан тұратын тоғыз оғыздарды төлес қанатқа, сегіз тайпадан тұртын сегіз оғыздарды тардуш қанатқа енгізген. Осы жерде Түрік қағанатының құрамына оғыз тайпалық одағымен бірге, екі қанат болып кірген ру-тайпалардың құрамында, тікелей біздің 12-ата байұлы тайпалық одағына кірген ру-тайпалар да болуы мүмкін деген болжамды жоққа шығаруға болмайды. Бұл жерде төлес одағында – 9 тайпа, ал тардуш одағында – 8 тайпа кірген болса, олардың жалпы саны 17 тайпа болып тұр. Білге қаған кешені Күлтегін кешенінің оңтүстік жағында 500 м. қашықтықта. Кешеннің жалпы құрылымы Күлтегін кешенімен ұқсас, батыстан шығысқа қарай орналасқан. Сыртқы қорған сілемімен қоса есептегенде 150x110 м. Барықтың есігі шығысқа қарайды... Барықтың қираған орнында әппак мәрмәрдан жасалған Білге қағанның малдас құрып отырғызған мүсіні және бір тізерлеп отырған Бүбү-бегім ханымның мүсіні сақталған. Барықтың шығыс жағында жолбарыстың мүсіні жатыр. Одан шығысқа қарай үш бөлініп опырылған мәтін қашалған ұстын (ескерткіш) жатыр. Ұстынның оңтүстік-батыс жағында /250 см. аралықта/ арқасында ұңғысы бар бақатас орналасқан. Ұстынның шығыс жағында /2 м. аралықта/ қорған есігінен кірер жолда бір-біріне қарап екі қойтас тұр.

Кешеннің ішкі аллеясының сыртында «Төлес шад балбалы» деген жазуы бар бас балбал тұрғызылған. Міне, осы бас балбалдан соң кешен қорғанның сыртына қорған есігінен тура күн шығысқа бағытталып 3 км-ге созылған 230 дана балбал тастар сап түзейді. Балбалдардың соңғы тізбегінің ұшы солға бұрылып барып аяқталған.

Бұл сөйлемді келтірудегі біздің мақсатымыз, 749-750 жылдары Түрік қағанатының құрамында Аз-Байырку тайпалық одағының екіге бөлінген кезінде, оның құрамындағы 9 оғыз тайпалық одағын «төлес» деген атпен Түрік қағанатының оң қанатын құрағанын, ал 8 оғыз тайпалық одағының «тардуш» деген атпен сол қанатты құрағанын білеміз. Осындағы «Байыркуды» «Байұлы» деп алатын болсақ, кіші жүздің құрамындағы 12-ата байұлы тайпалық одағының Түрік қағанатының құрамында жүрген болып шығады. Байыркудың (Байұлының) екіге бөлінгенін, оның бір тайпалық бөлігін – Төлес, екінші бір тайпалық бөлігін – Тадуш деп атаған болып шығады. Білге қаған ескерткішінде «Төлес шадтың» бас балбалы деген сөйлем кездеседі. Бұл балбал таста 17 таңбаның қашалып жазылғаны көрініп тұр. Бұл таңбалар – Байұлы тайпалар бірлестігіндегі кіші жүздің таңбаларын қайталайтындығы көрініп тұр. Атап айтқанда, Адай, Шеркеш, Жаппас, Таз, Ыссық, Тана, Есентемір, Алаша, Қызылқұрт ұқсастығы байқалады. Сонымен бірге, Түрік қағанатының символы «серке» бейнесі бар. Оның мүйізі арқасына қарай қайырылған, тұмсығы (басы) мен мойны, денесі, алдыңғы және артқы аяқтары, құйрығы бар. Оның жанындағы кескіндемеде – бұғының мүйізі кресттің үстінде тұрғандай күйде салынған.

«Тәңір текті, Тәңірден жаратылған түрік Білге қаған бөдке (тақ иесіне) отырдым. Сөзімді түгел естіндер! Ұласқан іні, тумаларым, ұрпағым, ебтегі-иелігімдегі халқым! Ілгері – күн шығысындағы, бергі – күн ортасындағы және артқы-күн батысындағы, тысқары – түн ортасындағы, мұндағының бәрі Ордалық халық. Мұншама халықты бағындырып басын құрадым. Ол сөзімде ағаттық жоқ... Терістікте Жер-Байырку жеріне дейін жаулады. Білге қаған тұсында осы күнгі кіші жүздің Байұлы мекендеп отырған жерлері толығымен түрік қағанатының құрмында болғанын байқауға болады. Оған бірден-бір дерек ретінде Байырку тайпалық бірлестігі (одағы) мекендеген жерлерге Білге қағанның жорық жасағанынан біліп отырмыз. «Байыркұмыз» Байұлы тайпалық бірлестігі болса, оның құрамында сол кезде 17 тайпаның болғанын көріп отырмыз. Таңбалық белгілері бойынша, оның 9-ың таңбасы Байұлы тайпасының бірлестігінің құрамындағы рулардың таңбаларына өте жақын екендігін байқаймыз. Олар – Адай, Жаппас, Шеркеш, Таз, Ыссық, Тана, Есентемір, Алаша, Қызылқұрт т.б. Төмендегі сөйлем жолдары біздерді ғылыми талдау жасауға жетелейді: «Білге қаған сөзін арнап тұрған алты тақтың иелері кімдер? Қандай тайпалар? Тоғыз-оғыз, едіз жерінің күлік бектерін олармен теңестіріп ерекше атаған. Бұндағы алты тақ иелері Құтлұғ Елтеріс, Білге қағанға дейін ұлы қағанат құрмаса да, кіші хандық құрып таққа отырған болуы мүмкін. Олардың иелік еткендері түрік бірлігіндегі үлкен орны бар түрік текті тайпалар еді. Олар кімдер? Б.з. V-ҮІІ ғғ. аралығында тарихта мәлім түрік текті тайпалық үлкен бірлестіктер: қыпшақ, тоғыз-оғыз, басмыл, қарлук, түргеш, отыз-оғыз. Осы алтауы ғана. Осы алтауы-Түрік төрінің алтын бағанасы. Бұл алтауы бірлік-ынтымақта болса, қағанат айбарлы, қаһарлы. Алтауы араз болса, қағанат әлсіз. Түрік қағанатының көк туының астына жиналғанға дейін олардың өзді-өзінің қағанаты болған. «Алты тақ иегерлері» деп Білге қаған сондықтан да ерекше атап отыр. Осы алты хандықтың ордасы не деп аталған? Таңқаларлығы соншалық, кіші ордаларды М.Қашқари «алачу» (aIaiiu) деп жазыпты. XI ғасырға дейін халық санасында қалыптасып, XI ғасырдың басында жазылып хатқа түскен атау. «АIаси» – кіші орда. Бұл тарихи дерек... Алты үлкен тайпалар одағы алты кіші хандық құрып тұрған. Түріктер қағанат орталығын орда деп атаса, хандықтардың орталығын «алачу» (алаш) деп атаған. Олай болса байырғы түріктердің осы алты тайпасы кейін «Алты Алаш» атанып, күні бүгінге дейін халық жадында сақталып қалған. Бұл атау еуразия құрлығындағы ұлы дала көшпелілерінің ұранына айналған, бүтін оғыз, қыпшақ, қарлук, басмыл, он-оқ түргештердің кейінгі ұрпағы – қазақ халқының ұранына айналған.

«Алты Алачу» көк түріктердің ұраны болуы да мүмкін. Ол заманда «Алты Алачу» – деп ұран салып ту көтергенде, бүкіл түрік бір тудың астына жиналған да болар. Олай болса алты есірдің (тақ) Алты Алашы көк Түріктің аналогы болмақ. Біздің бұл ойымыз әлі де тереңірек зерттей түсуді, зерделей түсуді қажет етеді. Осындай, әлі де болса тереңдей зерттей түсуді қажет ететін тағы да бір сөйлем «тоғыз оғыз» дегендеріміз кімдер? Білге қаған ескерткішіндегі сөйлем жолдарын ғылыми талдайтын болсақ, Білге қағанның «Терістіктегі (солтүстіктегі) Байырку жеріне (Байұлы жеріне) жорық жасағанын біліп отырмыз. Бұл жердегі Байырку дегеніміз «Байұлы» деп

қарастыратын болсақ, олардың терістікте (солтүстікте) орналасқаны,оның құрамындағы тоғыз оғыз тайпалық одағын, Байұлы құрамындағы таңбалық белгілері бойынша анықтаған рулармен салыстыра отырып, Байырку құрамындағы 9-оғыз тайпамыз, Байұлы құрамындағы 9-тайпамыз емеспе деген ой туындайды. Яғни, олар – Адай, Жаппас, Шеркеш, Ыссық, Таз, Тана, Есентемір, Алаша, Қызылқұрт руларын – Төлес құрамындағы 9 тайпалық одақтар деп баға беруге болады. Себебі, олардың мекендеген жерлері мен таңбалық белгілері, оғыздың құрамында болуы т.б. бізді осындай тұжырым жасауға итермелейді. Бұдан шығатын қортынды, түрік қағанатының құрамында Байұлы тайпалық одағының 9-руы болғандығы, олардың жорықтарға қатысқандығы, т.б. белгілі болып отыр.

1. Жанұзақ Т. Қазақ ономастикасы / атаулар сыры-3 / – Алматы, 2007.
2. Аристов Н.А. «Заметки обь этническом составе тюркскихъ племень и народностей / и сведения обь ихъ численности. / – СПб. 1897.
2. Дулат. XI том, бірінші кітап. – Алматы, 2008.
3. Жолдасбеков М., Сартқожаұлы Қ. «Орхон ескерткіштерінің толық атласы» – Астана, 2005.
4. Өмірәлиев Қ. «Оғыз қаған» – Алматы, 1988.
5. Махпиров В.У. «Древнетюркская ономастика», 1990.
6. Самашев З., Базылхан Н., Самашев С. «Көне түрік таңбалары», – Алматы, 2010.
7. Сартқожаұлы Қ. «Байырғы түрік жазуының генезисі» – Астана, 2007.

Резюме

В данной статье автор рассматривает древнюю историю родов и племен тюркского народа. Также подробно дается научный анализ символам тотемизма, этимологии тюркского народа. Рассматривается взаимосвязь тюркской письменности с казахскими родовыми символами Младшего жуза.

Summary

In this article, the author first considers the ancient history of clans and tribes of the Turkic people. Also presents a detailed scientific analysis of the characters, totemism, the etymology of the Turkic people. Interconnection ismennos Turkicty with the Kazakh Little Horde clan symbols.

АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ

НАРОДНЫЙ ЭТНОГРАФ ТЕЙМУРБЕК БАЙРАМАЛИБЕКОВ

Аскерли Кянан Заман оглы – *Азербайджанская Национальная Академия Наук,
Аспирант Института Археологии и Этнографии*

Происходящие в конце XIX века – начале XX века на политической арене события оказали значительное влияние и на нашу страну. Политические изменения обычно оказывают влияние и на культурно-образовательную жизнь народа.

Окончательное формирование этнографии, как науки, зависело тогда от ученых, интеллигентов, которые собирали и записывали материалы, посвященные различным сферам жизнедеятельности народа (традиции, народное хозяйство, культура, искусство и другие). Они без устали ходили от двери к двери, из селения в селение, из деревни в деревню, узнавая у пожилых людей различную информацию для передачи ее будущим поколениям. Одним из таких авторов того периода, то есть конца XIX – начала XX века, был Теймурбек Байрамалибеков (1862-1937). Его деятельность очень интересна для освещения жизни народа в то время и насыщена ценной информацией с научной точки зрения.

Творческое наследие известного ученого своего времени Байрамалибекова, в соответствии с периодом его проживания, то есть, конец XIX – начало XX века, охватывает широкий спектр историко-этнографических событий. История и материальная и духовная культура нашего народа, многие сферы семейной жизни в той или иной степени нашли свое отражение в опубликованных им статьях, а также рукописях. Все это стало возможным, в первую очередь, благодаря любви Байрамалибекова к народу, его желанию узнать больше о прошлой и современной культуре народа, его мечте о достижении прогресса путем просвещения населения, а также благодаря его огромному интересу к этнографии.

Одним из направлений исследований Т.Байрамалибекова являются народные обычаи и традиции, церемонии и праздники. У каждого народа есть присущие только ему обычаи и традиции, церемонии и праздники. Все они связаны с вероисповеданием, жилищными условиями, родом занятий народа и природными явлениями. Даже подвергнувшись с течением времени некоторым изменениям, пришедшие с древних времен праздники сохранили свое первоначальное содержание и сущность по сей день. Природные явления, рост экономического благосостояния, высокие художественно-эстетические и эмоциональные особенности играют важную роль в народных праздниках. Как и у других, у азербайджанского народа есть свои индивидуальные традиции, церемонии и праздники. Один из таких праздников – Новруз.

Серия статей Т.Байрамалибекова «Новруз-байрам», опубликованная в 1913 году в газете «Каспий» (6, 7, 8), а также рукопись «Лянкяран в прошлом» (97) насыщены очень интересной информацией. В этих статьях широкое освещение получили истоки и происхождение этого праздника, его роль в жизни народа, правила проведения, связанные с ним традиции и обычаи, и многое другое.

Т.Байрамалибеков приводит различные соображения о происхождении этого праздника. В первой статье, опубликованной 6 марта, автор дает краткую информацию о возникновении этого праздника на основе огнепоклоннической религии – зороастризма, заложенного Заратустрой (6). Затем автор отмечает широкое празднование Новруза иранскими шахами. Давая информацию о периоде возникновения праздника Новруз, он, основываясь на одной персидской легенде, связывает истоки этого праздника с именем шаха Джамшида. (6) На самом деле, это не так; эта церемония, позже получившая название «Новруз», зародилась до зороастризма. Зороастризм, не сумев стереть из памяти народа эту традицию, присвоил ее, приукрасив связанными с зороастризмом обрядами. Возможно, зороастрийцы, приняв Новруз с энтузиазмом и привнеся в него новые черты, постарались связать его с именем Заратустры. Однако, несмотря на все серьезные препятствия, отдельные обряды церемонии Новруз до зороастризма сохранились и дошли до нас. Бывшие до огнепоклонничества традиции или забылись, или смешались, ассимилировались с зороастрийскими, встав с

ними непосредственно в один ряд. (10, 9) В своей статье «Революция Новруза» Алибек Гусейнзаде вообще ставит под сомнение существование шаха по имени Джамшид: «В Иране вообще не было шаха Джамшида, не говоря уже о приписывании ему введения в традиции празднования Новруза. (9, 233) На сегодняшний день с научной точки зрения если Новруз и можно связать с каким-то периодом и личностью, то это турецкий правитель Абуль-Фатх Джалалад-Дин Мелик-шах». (11)

У Новруза много схожих черт с зороастризмом. Но наряду со схожими чертами есть и противоречивые. Например, традиция разжигать вечером на праздник костер и, по очереди прыгая через него, повторять: «Все мои болезни-горести пусть сгорят в огне». Именно этот аспект демонстрирует, что огнепоклонники, приравнивавшие огонь к Богу, считавшие его священным, никогда бы не посмели выбросить в него свои «болезни-горести».

Этот праздник также называют «Эргенекон». Легенду об Эргенеконе Теймурбек Байрамалибеков записал со слов жителя города Лянкяран Мирзы Азиза Гаджи Новрузалиоглы 22 марта в 1898 года. Согласно легенде, тюрки изображают на своем флаге не только волка-спасителя, но также спасение тюрков в труднодоступных долинах в окружении Алтайских гор, дату которого отмечают как праздник «Возрождения» всех тюркских народов. Эта дата также совпадает с праздником Новруз. (1, 79)

Одно из направлений деятельности Т.Байрамалибекова связано с религиозными верованиями. На начальных стадиях развития общества религиозные вероисповедания играли важную роль в жизни людей и находили свое отражение в изображениях первобытных людей. Не понимая истинную суть природных явлений и будучи беспомощными перед ними, первобытные люди связывали их со сверхъестественными силами. С этой точки зрения попытки первобытных людей обрести веру нашли свое отражение в духовной культуре азербайджанского народа.

В мифологической истории нашего народа важное место занимает один из древнейших обрядов, связанный с деревьями, прошедший значительную эволюцию. Исследования показывают, что поклонение деревьям в Азербайджане берет свое начало с древнейших времен. До наших дней дошли отголоски этих древних обрядов. Стараясь понять окружающую среду, человек надеялся некоторые деревья и растения сверхъестественной силой и обожествлял их, обращаясь к ним за помощью в трудные моменты жизни. Территория Азербайджана испокон веков считалась местом поклонения таким деревьям и растениям.

Поклонение деревьям и их обожествление неслучайно. Первобытный человек считал, что у деревьев тоже есть душа и они тоже проживают человеческую жизнь. Или же параллельно существовало мнение, что некоторые деревья являются пристанищем для душ людей. Иными словами, после смерти душа покидает тело, переходит в дерево и продолжает жить в нем. Такие представления позволяют пролить свет на традиционный образ жизни и историческое прошлое народа.

Собранная и записанная Байрамалибековым информация объясняет пережитки этих верований в быте и фольклоре азербайджанского народа. Одну часть информации, связанную с поклонением деревьям, он описал в работе «Лянкяран в прошлом» под заголовком «Первичные задатки веры талышского народа», а вторую часть изложил в книге «Фольклор Азербайджана и соседних стран», которая была напечатана под редакцией В.Вагрина под названием «Вероисповедания талышей». В этой работе автор дает информацию о таких деревьях, как дуб, чинара, тополь, а также в общем о лесах и описывает несчастья и пользу, которые приносят эти деревья людям.

В работе «Первичные задатки веры талышского народа» Т.Байрамалибеков рассказывает о поклонении людей дубу, а также лесам, и пишет, что это поклонение прошло через многие века и даже сохранилось в современности. Такие деревья называют священными. Верующие в силу деревьев люди приезжают из дальних деревень или приходят пешком и приносят здесь жертвоприношения, приготовив из жертвенного мяса шашлык, едят его, пьют воду из источника, который бьет из-под священного дуба, и искренне верят, что эта вода принесет им здоровье и избавит от всех болезней.

Особый интерес представляет феномен одинокого дерева в народном представлении. Превращение этих деревьев в объекты поклонения находит свое отражение во многих легендах и преданиях. Согласно легендам, одинокое дерево когда-то было человеком. Об этом говорится и в легенде «Одинокое дерево»: «Однажды один богатый бек влюбился в красивую девушку и послал к ней сватов. Девушка не дала ему согласия. Бек, рассердившись, поклялся жениться на ней силой. Собрав своих слуг, он отправился в деревню. Девушка, узнав об этом, убегает в горы. Бек со своими людьми гонится за ней, и, поняв, что не сможет ее догнать, поражает ее стрелой. Поте-

рвляшая много крови, девушка просит помощи у Бога и на глазах у бека и его людей превращается в дерево. После этого люди долгое время поклонялись этому дереву, разжигали костер под его сенью и приносили жертвы. (3, 42)

Рассказывая о «священных» деревьях, надо отметить тот интересный факт, что обожествление этих деревьев со стороны людей объяснялось и тем, что в быту была большая нужда в них. Еще на первых стадиях развития общества деревья играли большую роль в жизни человека: из дерева изготавливались различные орудия труда, оружие наподобие лука и стрел. Деревья были главным средством спасения от холода и от дождя, а после того, как человек открыл для себя огонь, значимость дерева увеличилась многократно. Еще одним положительным фактом в пользу обожествления деревьев было то, что корень дерева нельзя было срубить.

Особое внимание в собранной информации Байрамалибеков уделял такой сфере быта, как народная медицина. Его пристрастие к народной медицине было не случайным. Он 3 года получал образование в гражданской фельдшерской школе в Тифлисе. Имея медицинское образование, он считал важным донести до населения информацию о лечении народными методами.

С древних времен люди для того, чтобы избавиться от определенных болезней или предотвратить их, использовали разные средства. В первое время наиболее используемыми средствами были растения, но по прошествии определенного времени животные также стали использоваться, как средство лечения. Гораздо позже, применяя накопленный опыт, наряду с растениями и животными люди стали использовать в качестве лечебных средств минеральные воды, климатические условия, целебные грязи, кровопускания и другие подобные лечебные методы. С тех же времен до сегодняшнего дня применение таких методов лечения получило название народной медицины.

В отличие от научной медицины, основанной на исследованиях, народная медицина основывается на практических методах, привычках, на целебных свойствах растительной, животной и минеральной среды, сугубо на информации, собранной эмпирическим путем; развивается все дальше, передается из поколения в поколение устным способом, народными традициями, примерами и находит свое отражение в народных обычаях, легендах, пословицах, рассказах. В средние века народная медицина стала превращаться в медицинскую науку, а знания, накопленные путем наблюдения и опытов, а также средства лечения были зафиксированы научными деятелями того времени.

Теймурбек Байрамалибеков всегда интересовался народной медициной, собрал обширную информацию о методах лечения различных заболеваний растениями и минеральными водами. В статьях «Народная медицина Маштаги», «Лянкяран в прошлом», «Лечение больных и похоронные обряды у тюркских и талышских народов», «Вероисповедания талышей» он описывает способы лечения, которые широко применялись в народе. Правда, в собранном им материале нет научного анализа; автор ограничился описанием способов лечения. «Но информация, собранная этим этнографом-любителем на протяжении многих лет, представляет для науки исключительное значение». (5, с. 191)

Большую часть жизни Теймурбек Байрамалибеков провел в Лянкяран-Астаринской зоне Азербайджана, которая была одной из зон проживания первобытных людей и особенностями которой с точки зрения географии было то, что она включала в себя и равнины, и предгорные, и горные области, а это, в свою очередь, оказало влияние на развитие определенных видов сельского хозяйства и жизнедеятельность населения. Люди на равнинах занимались выращиванием риса, в предгорных местах – садоводством, частично, земледелием, а в горных – скотоводством и земледелием.

В статье Байрамалибекова «Лянкяран в прошлом» (3) собрана богатая информация о животноводстве и земледелии. Он пишет об общем положении земледелия в стране, дает общую информацию о том, какие законы, касающиеся этого вида деятельности, были изданы царским правительством, а затем развернуто описывает, как готовили к посеву, сеяли, выращивали различные сорта овса, ячменя, пшеницы, риса, какими орудиями труда пользовались, а также дает обширную информацию о животноводстве и разных видах животных. По описанию автора можно судить, что во 2-й половине XIX века – начале XX века сельское хозяйство и положение сельскохозяйственных работников было не очень хорошим.

В книге «Лянкяран в прошлом» Т. Байрамалибеков, дав широкую информацию об общем состоянии сельского хозяйства, рассказывает о различных областях земледелия. Одно из направлений зем-

леделия – рисоводство. Несмотря на то, что особенности зоны, в которой жил Т.Байрамалибеков (Лянкяран-Астаринская зона), давали возможность заниматься разными видами деятельности, рисоводство играло ведущую роль в жизни населения. Т.Байрамалибеков предоставляет интересную информацию о том, как рис готовился к посеву, как взращивался, а также о сортах риса.

Наряду с земледелием, Т.Байрамалибеков также дает подробную информацию о животноводстве, садоводстве, виноградарстве, виноделии, о различных видах ремесла, о мифических верованиях народа, религиозных убеждениях, традициях и обычаях, домах, местах обитания. В общем, то, что Т.Байрамалибеков изложил на бумаге, было напечатано или так и осталось в рукописном виде, дошло до наших дней и играет неопределимую роль в изучении быта азербайджанского народа.

1. Ağazadə Y. Teymur bəy Bayramalibəyov və folklor. – Bakı: Nurlan, 2003, – 172 s.
2. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, – Bakı: AMEA-nın elmi mərkəzi, 2007, – 884 s. (9)
3. Байрамалибеков Т. Ленкорань в прошлом. 120 səh. Azərbaycan MEA-nın M. Füzuli adına əlyazmalar institutunun fondu. D – 684-28591.
4. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. – Bakı: Maarif, 1992, – 477 s.
5. Kərimov E. Teymur bəy Bayramalibəyovun folklor və etnoqrafik görüşləri. “Azərbaycan Arxeologiyası və etnoqrafiyası” jurnalı. – Bakı: Nafta-Press, 2004, №1, – 337 s.
6. “Kaspi” qəzeti, 1913-cü il, 6 mart, №55.
7. “Kaspi” qəzeti, 1913-cü il, 10 mart, №56.
8. “Kaspi” qəzeti, 1913-cü il, 14 mart, №57.
9. Hüseynzadə Ə. Seçilmiş əsərləri. – Bakı: Çarşıoğlu, 2007, – 640 s.
10. Nəğmələr, inanclar, alqışlar. (Toplayıb tərtib edən Nəbiyev A.) – Bakı: Yazıçı, 1986, – 216 s.
11. Rəsulzadə M.Ə. Novruz münsibəti ilə. “İqbal” qəzeti, 1914, 13 mart, №599.

Түйін

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы саяси аренада болып өткен оқиғалар еліміз тарихына айтарлықтай ықпал етті. Әдетте саяси өзгерістер ең алдымен білім, мәдениет саласына өзгерістер әкеледі. Этнографияның ғылым ретінде түбегейлі қалыптасуы зиялы қауым мен ғалымдардың халық арасына барып халықтың өмір сүруінің әр түрлі саласына арналған материалдар жинақтауымен, жазып алуымен байланысты болды. Қарт адамадармен әңгімелесіп, болашақ ұрпаққа қалдырып кетер деректерді ерінбей жинады. Сол кезеңнің айтулы ғалымдарының бірі Теймурбек Байрамалибеков болды. Бұл мақаланы автор халық этнографы Теймурбек Байрамалибековтің шығармашылығы мен өміріне арнаған.

Summary

Enlighten teachers, scholars collected and drawn up all materials containing different spheres of popular life in the period of Azerbaijan ethnography which is not shaped as a science.

These scholars were not been not indolent of walking from door to door, village to village, hamlet to hamlet, and have learnt information distinguished with diversity from aged of that period and could get success of forwarding them to the next generations. One of these masters was Teymur Bay Bayramalibayov who lived at the end of XIX and at the begining of XX centuries (1862-1937). His work is rich of interesting information attracting attention from scientific aspect to learn all of spheres of popular life (tillage, cattle-breeding, handicraft, mores, holidays, religious rites, primitve religious beliefs, material culture and etc.)

ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ
ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ

ДІН ЖӘНЕ ОНЫҢ КҮНДЕЛІКТІ ӨМІРДЕГІ ОРНЫ
(XX ғасырдың 20-30 жылдары)

С.Тажиева – 2 курс PhD докторанты, Абай атындағы ҚазҰПУ

Дін – бұл ғасырлар бойы жалғасып, халқымыздың асыл қасиеттерін сақтап келе жатқан маңызды тарихи-рухани мәдениеттің алтын арқауы, ұлттың ұлы мүдде жолындағы ұмтылысына сүйеу, талпынысына тіреу болған адамның жан-дүниесін алға жетелеуші күш. Дін – бұл көне заманнан келе жатқан дүниетану, мораль, педагогика. Қазақ халқының ұстанған діні ислам дінінің басқа діндерге қарағанда өзіндік ерекшеліктерінің бірі – оның өзге халықтар арасына таралу барысында сол халықтың әдетімен, салтымен, ғұрпымен, наным-сенімдер жүйесімен біте қайнасып, оған бейімделе алатындығында. Сол себепті, кейде ислам дініне байланысты әдет-ғұрыптармен жергілікті халықтың ата-бабаларынан қалған салт-дәстүрлерінен ажырату оңайға соқпайды. Басқа діндерге қарағанда ислам дінінің әр рәсімінің орындалу тәртібіне көп мән беруіне қарамастан, кейбір қағидалар мұсылман дінін қабылдаған халықтың ұлттық психологиясына байланысты өзгеріске ұшырайды. Ислам дінінің кейбір шарттары бастапқы мағынасының тереңдігіне қарамастан, үйреншікті қайталанып отыратын стереотипті әдет-ғұрыптарға айналып кеткен. Мысалы, қазақтар кез келген істі бастар алдында «Бісміллә-ір-Рахман-ір-Рахим» сөзін айтуды үлкен парыз санаған және ас қайыру, бата беру т.б. рәсімдерін міндетті түрде орындап отырған. Қазақтар қай істі бастамас бұрын үлкеннен бата алғанды жөн көрген. «Бата» жақсы тілектің, ақ ниеттің белгісі болған. Бата сөз, өсиет сөздерінің негізгі идеясы – парасаттылыққа, иманжүзділікке, адамгершілікке үндейді, оны айтушылар игі тілектерді халық өмірімен байланыстырып отыру арқылы, әсіресе жастарға өсиет беру мақсатын көздеген. Баталардың бірнеше түрлері болған. Уәдесінде тұрмаған адамды «батаны бұзды», Құдай алдында уәде-антты ұмытты, орындамады деп сөккен [1]. Бұл қазақтардың күнделікті өмірінің бір ғана көрінісі. Қазақтар өздерін мұсылманбыз деп бес уақыт намаздарын үзбей оқыған. А.Янушкевичтің айтуынша «намазды көбінесе жоғарғы тап өкілдері оқитын» [2]. ХХІ ғасырдың басынан бастап қазақтардың күнделікті өміріне айт намазына жиналу әдеті енеді. Халық айт намазына таңертең ерте тұрып, ең жақсы киімдерін киіп жиналатын болған. Мұсылмандар айт намазы күні кедей, пақырларға көмек беріп, оларды қуанту, мұсылмандарды мейрамдарымен құттықтау, үлкендері айттап қыдыру, зираттарға барып дұға оқу, құрбандық шалу, ренжіскендер татуласу, баларға сыйлық беріп қуанту т.б. мейрамды тойлау әдетті болған.

Ресей империясы қазақ халқын, қазба байлыққа толы кең байтақ жерін, кең дария сулы мекенін иелену қазақ халқын идеологиялық жолмен отарлап, рухани құлдыққа түсіруді көздеді. Рухани құлдықта ұстаудың ең тиімді жолы халықты ислам дінінен ажырату болды. Дінді жою, бұл ұлттың ұлттығын жою. Ұлттығы жоқ халықты басыбайлы бодандау өте оңай. Міне, осы тұжырымды ұстанған Ресей империясы қазақтың кең-байтақ өлкесін тек экономикалық жағынан ғана емес, идеологиялық жағынан да орыстандыру, шоқындыру саясаты арқылы толық билеп, халықтың санасын жаулап алуға білек сыбана кірісті. Отарлау қазақтар үшін үлкен сынақ болды. Ұлтты жою саясатының, коммунистік идеологияның қыспағының халық үшін әлеуметтік және адамгершілік-психологиялық салдары орасан зор болды. Дәстүрлі мәдениет пен біртұтастықтың негізі тіл мен дін өзгеріске ұшырады. Халықтың санасын отарлау жоспарлы түрде іске аса бастады. ХІХ ғасырда татарлар қазақ арасындағы мектеп, медреселерде сабақ берді, дінді насихаттады, кеңсе жұмыстарын атқарды, тілмаштық істі де атқаратын болған. Дегенмен, қазақтардың татарларға қарағанда ислам дініне деген сенімділігі осалдау, оларда ескі шамандық наным мен мұсылмандықты қосарлана пайдалану жағы басым болды. Яғни, сырттан қарағанда мұсылман болғанымен, өздерінің күнделікті тұрмысында ата-баба жолы мен әдет-ғұрпы, салт-сана дәстүрі басым жатты. Мұрағат қорларындағы құжаттардан: «Қазіргі кезде қазақтардың ескі әдет-ғұрпы, салт-санасы босаңсыды, ал жаңасы әлі құрыла қойған жоқ. Ал, мұндайда босаңсыған халық өзіне діннен тіреу іздейді. Қазақтар өздерін мұсылманбыз дейді, бірақ көпшілігінің сол дін туралы түсінігі жоқ. Бұлардың арасында ислам дінін

насихаттап, таратып жүрген саудагер татарлар, бұхарлықтар. Сондықтан, оларға кедергі жасай отырып, манандай босаңсып тұрған қолайлы кезенді пайдалана отырып, қазақтарды христиан дініне қабылдау керек» [3] – деген отарлаушы тараптың бағалауларын кездестіруге болады. Бұл кең байтақ өлкені экономикалық және идеологиялық жағынан тез меңгеріп алудың саяси зор мәні барлығын қазақ жеріне жоспарлы мақсатпен келген миссионерлер жақсы түсінді. Жалпы, отарланған халықты біртіндеп орыстандыру, шоқындыру мақсатын патша үкіметі ерте кезден бастап-ақ ойластырғаны анық. Соған байланысты 1797 жылы келешек миссионер кадрларды дайындауға айрықша мән беріліп, Қазан діни академиясының ашылуы, арнайы түрдегі «Орыстандыру палатасы» мен «Переселенческая контора», 1869 жылы Мәскеуде «Миссионерлік қоғамның» құрылды [4]. 1869 жылы «консистория» өз мақсаттарына тез жету үшін мынадай қаулы қабылдайды:

- Қазақтар үшін христиан дінінің миссияларын тарататын кітапшаларды тез арада көбейту;
- Епархия басшыларының христиан дінін таратуда баяу жұмыс жүргізіп отырғандығын, сондықтан, жұмысты жақсарту шараларын қарастыру;
- Осы жылы православие дінінің өкілдері тілмаштар арқылы қазақтармен 2-3 рет әңгімелесуден артық кездесудің болмағандығын соған орай, кездесудің санын көбейтудің шараларын қарастырудың қажеттілігі;
- Елдерді аралау үшін көлікпен қамтамасыз ету үшін облыстық губернияларға тапсырма беру;
- Христиан дінін қабылдауды алдымен ру басшыларынан, билерден бастау керек екендігі, содан кейін барып қалған қазақтар солардың артынан еретіндігі айтылады [5].

Отаршылдық саясат әртүрлі амалдармен жүзеге асырылды. Ашық күш көрсету, айдап-қамау сияқты дөрекі тәсілдермен қатар екіжүзділік, алдап-арбау да болды. XIX ғасырдың соңынан бастап қазақ халқы жаппай отырықшылана бастады. Отырықшылыққа, қала мәдениетіне көшкен халық үлкен қоғамдық өзгерісті бастан кешіреді, оның әлеуметтік, мәдени, психологиялық сипаттары белгілі мөлшерде өзгеріп, ұлттық болмысына әсер етеді. Осындай бетбұрыс кезді пайдаланып, өкімет қазақ халқының тарихи дамуын орыстандыру арнасына бұрып жіберуге барынша ұмтылды. "Орыстандырудың ең басты, ең күшті құралы – мектеп болды. Іс жүзінде әр ауылдағы мешіт жанында мұсылман мектептері болғаны рас. Онда әліппе, әдебиет оқытылып, дұға жаттады, Құран мен басқа да діни шығармаларды үйренді. Діни оқу орындары мен орыс мектептеріне мемлекет тарапынан бар жағдай жасалынады. 1881 жылы қазақ даласынан мұсылмандарға қарсы «Киргизская духовная миссия» деп аталатын мекеме ашылып, осы мекеменің басқаруымен қазақ даласынан 1883 жылдан бастап 14 миссионерлік ұйым құрылып, осы ұйымдардың жанынан 17 миссионерлік мектептер ашылады. Мысалы, 1867 жылы Макаровскіден поселкаға арналған миссионерлік мектеп салынды. Миссионерлік мектептің тек қазақ балаларына арналған интернаты болды. Бұл мектепті салуға миссионерлік комитет 2022 сом қаржы бөлді. Мектептің қабырғалары ағашпен салынды да, ауласын адам көрінбейтіндей етіп кірпішпен қалады. Бұл мектептің ауласын биік етіп кірпішпен қалауының себебі, ішіндегі қазақ балаларын сырттағы мұсылман дініндегі қазақтарға көрсетпеу еді. Осы мектептің миссионерлеріне, оқытушыларына үй салу және оларға жалақы ретінде 380 сом қаржы бөлу Торғай облыстық әскери губернаторына тапсырылған. Осы салада үлкен қызмет істеген орыстың аса ірі миссионер ғалымы, профессор Н.П. Остроумов өзінің «Историческое и современное значение христианского миссионерства среди мусульман» (Казань, 1894), «Способные ли кочевые народы Азии к усвоению христианской веры и христианской культуры» (Ташкент, 1895), «Колебание во взглядах на образование туземцев в Туркестанском крае» (Ташкент, 1910) сияқты еңбектерін миссионерлік идеяға арнап, оны жүзеге асырудың жолдарын көрсетеді. Ол бұдан басқа қырық шақты еңбек жазған. Осылай қазақтарды орыстандырудың барлық айла-тәсілдерін қолданды. Әсіресе, қазақтардың арасында исламның терең тамыр жаймауын қадағалап, көршілес мұсылман халықтарының ықпалынан ажыратып, орыс мектептеріне баулу қажет еді. Осылай әр жерде оқу орындары ашыла бастады. Мұндай оқу орындарын әр жылдары М.Мироппиев, Н.П.Остроумов т.б. сияқты миссионерлер басқаратын. Миссионер ғалымдардың негізгі міндеті – қазақ халқының менталитетін, салт-санаға байланысты заңдылықтырын, мәдени және рухани болмысын жан-жақты зерттей отырып, отарлау саясатына қажетті әдіс-тәсіл, іс-әрекетін анықтау болды. Миссионер ғалымдар халықтың осал тұстарын дөп басып, соны өз пайдаларына шешуге тырысты. Дін өкілдері дала генерал-губернаторларына барлық мән-жайды айтып, өздерінің қаулыларының көшірмелерін жіберіп отырған. Сондықтан, Ресейдің патша өкіметі өз қызметкерлері арқылы бұл миссионерлік саясатпен үнемі айналысып, қатаң бақылауға алып отырды. 1893 жылы Тобыл епархиясының епископы «Краткий очерк миссионерства Тобольской епархий» деген очерк жазған.

Бұл очерктің бір данасын осы жылдың 9-шы сәуірінде даланың генерал-губернаторы барон Таубеге салып жібереді. Барон Таубенің бұларға қайтарған жауабында: «бұл очерктің өте маңызды, христиан дінін уағыздайтын миссионерлер үшін құнды еңбек екені және алдағы уақытта мұндай очерктерді көптеп жазып, қазақ даласына көптеп тарату керек», – дейді [6]. Ресей империясының қазақ елін орыстандырып, жерін отарлаудағы ең сенімді күші — орыс шаруалары болды. Отарлау ең алдымен осы орыс шаруаларын көптеп қоныстандырудан басталды. Отарланған қазақ даласын идеологиялық жағынан жаулап алу үшін шоқындыру мен орыстандыру саясаты мемлекеттік дәрежеде жүргізілетін іске айналды. Даланың генерал-губернаторы Колпаковский 1887-1888 жылдарға берген есебінде: «орыстар қазақ даласына өздерінің тілдерін, әдет-ғұрпын және православие дінін ала келді. Мен мұны қазақтаға әсер етпейді деп айта алмаймын. Қазақтардың арасына орыстардың келуі, руларды территорияға ауыстыруда және ру басшыларын қайта сайлау – қазақтардың рухани болмысына, психологиясына, салт-санасына өзгерістер әкеледі. Бұл өзгерістер дала облыстарын басқарудағы 1897 жылғы «уақытша ереженің» әсері деп білемін [7] – деп, сол ереженің қазақтарды орыстандыруға қызмет еткенін көрсетеді.

Қазақтар аса діншіл болмағанымен, ел арасында, әсіресе, ауылдық жерлерде қожа-молдаларды, имамдарды құрметтеген. «Имам» араб сөзі, «басқарушы» деген мағынаны білдіреді. Басшылықты алған кісіні діни тұрғыда «Имам» деп атайды. Қожа-молдалардың, имамдардың беделі күшті болып, билеуші тап қатарына кіріп, ел арасында билікті жүзеге асыруға үлкен үлес қосып отырған. Ал қазақтың рухани, мәдени өмірінде діннің орны ерекше болған. Өйткені, орындалатын кез-келген салт-дәстүрдің негізінде діни сенім, ырым, діни ғұрып жататын. Керек десеңіз, қазақтардың жазу-сызуының өзі де ислам дінінен бастау алады. Қазақтар арасында мұсылман ілімі араб тілімен тығыз байланысты болған. Олар ең алғаш араб транскрипциясын меңгерді. Кейіннен, XIX ғасырдың соңына таман патша өкіметі қазақтардың орыс әліппесін пайдалануы туралы жарлық шығарады. Орыс ағартушыларының пікіріне байланысты араб транскрипциясы қазақ тілі үшін жарамсыз деп табылады. Араб тілінде, араб графикасы негізінде жазылған қолжазбалар мен кітаптарды жаппай жоя бастады. 30-шы жылдары Құран кітаптары өкімет тарапынан керексіз, іске жарамайтын қағаз ретінде жойылып жатты. Кейбір Құран кітаптарын халық қорлатпау үшін ата-бабаларының зираттарын көміп тастайтындар да кездесетін. Міне, осындай шаралардың барлығы мұсылмандық білім беру жүйесінің жойылуына апарып соқты.

Қазақ әуел бастан басқа түркі тілдес қандастарына қарағанда, табиғаты жағынан дінге аса қатты жақын бола қоймаған. Кез-келген жаңалықты қазақ тез қабылдағыш және бойына тез сіңірген момын халық. Ол сол мінезімен де жаңа ашылып жатқан орыс мектептеріне қызыға бірден лап қояды. Сөйтіп, сол қызығушылықтың салдарынан Ресей патшасына бас иіп, қызмет ететін қазақтан шыққан чиновниктер бірден көбейіп кеткен де жасыра алмаймыз.

Қаладағы мешіттер жанында татар мектептері де жұмыс істеді. Патша өкіметі тілмаштарды дайындауға мүдделі болды және шаруашылыққа қатысты мектептер мен шіркеулер ашу кезек күттірмейтін міндет еді.

Патша өкіметі Жетісу облысы бойынша жері құнарлы, табиғаты бай Ыстықкөлдің жағалауына шіркеу ашу мәселесіне кіріседі. Бұл жөнінде М.Мырзахметов: «Ыстықкөл мен Николаевкада жергілікті ұлдар мен қыздарын жинап ерлер мен әйелдер шіркеуін ашқанда, генерал-майор Колпаковский бұл істі қолдап, ақшалай көмек көрсеткені белгілі мақсаттың диірменіне су құю-дың өзі болып шығады» [4] – деп жазады. Түркістан мен Ташкент епископы 1881 жылы Түркістанның генерал-губернаторы Г.А. Колпаковскийге Ыстықкөлдің солтүстік жағалауындағы Күрмекті деген жерінен миссионерлік бағыттағы шіркеу ашу туралы өтініш хат жазады. Осылай Жетісу обылысында 1895 жылы Сарқанд миссионерлік мектебі ашылса, 1898 жылы миссионерлік стан ашылып, оған В.Покровский миссионер болып тағайындалады. Покровский осы жылдың соңында берген есебінде православие дініне қазақтар мен қалмақ балаларын қабылдап жатқанын және оларға орыс тілін, божияның заңдарын, шіркеудің әндерін үйретіп жатқанын айтады [8].

Ресей империясы мұсылман халқының бірігіп кетуінен де қатты сескенді. Қазақ халқын ислам рухынан алыстату мықтап қолға алынып, мектептерде орыс тілі мен әдебиет, Россия тарихы, православиелік діни сабақтар (Закон Божий) жүргізілді. Сондай-ақ интернаттарда оқитын балаларды демалыс кездерінде ауылдағы әке-шешелеріне жібермейтін жайттар көп болған. Оның себебі, әке-шешелерінің қасында қалып қойып, жоғарыда айтып өткендей мұсылмандардың бірігіп, рухани күшеюіне қорқатын.

Кеңес үкметі орнағаннан кейін мемлекеттің дінге деген қарым-қатынасы өзгерді. Бүкіл кеңестік

Ресейдің аумағында, соның ішінде Қазақстанда дін жабайылықтың, қараңғылықтың нысаны ретінде сипатталды. Азғантай уақыттың ішінде мешіттер, намаз оқылатын үйлер, ғибадатханалар, шіркеулер қиратылды, кейбіреулері жабылды, кейбіреулері сауық-сайран құру орындарына берілді, кейбіреулері қоймалар, асханалар, ат қораларға айналды. Қалаларда азамат соғысы кезінде қонырауларды дыбыстатуға тыйым салынды, дін қызметшілеріне қоғамдық мекемелерде, адам көп жерлерде шіркеулік киімде көзге көрінбеуді талап етті. Осыған байланысты заң бұрмаланып қана қоймай, қарсылық білдіргендер дін қызметкерлеріне сатқындық жасап, дүрбелең туғызды, үкметке қарсы қимыл-әрекеттерге қатысты деген айып тағылып, аяусыз жазаланды. Осындай қатал да, қатаң саясатты ұстанған билік басындағылар қарапайым халықтың пікірін, көңіл-күйін ескермей, адамдық құқықтық нормаларын аяққа таптап, халықтың наразылығын тудырады. Әйтседе, кеңестік билік бұндай наразылықтардың біреуінде ескермей өз мақсаттарын ары қарай жалғастыра түсті. 1917 жылы 26 қазанда кеңестердің II съезі «Жер туралы» декретте Үкіметтің шіркеуді мемлекеттен бөлуге арналған алғашқы қадамы жасалады. Осы декреттің негізінде Қазақстандағы мешіттер, шіркеулер, діни қауымның иелігіндегі жерлер жер-су комитетінің қараағына берілді. Ресей халықтары құқықтарының Декларациясына сәйкес барлық ұлттық және ұлттық-діни артықшылықтар мен шектеулерді жою еді.

1917 жылы 18 желтоқсанда РКФСР ХКК «Азаматтық неке» туралы, «балалар және хал-ахуал кітабын» жүргізу туралы, ал 19 желтоқсанда «Некені бұзу туралы» декреттерін қабылдап, туу, неке және өлімді тіркеуді мемлекеттік ұйымдардың қарамағына өткізді. Мешіттер мен шіркеулерде неке қиюға тиым салынды. Яғни, молданың мешітте неке қиюына рұқсаты болмады. Ондай әрекеттерге барғандарға ақшалай айыппұл салынатын. Мысалы, Жетісу обылыстық атқару комитеті 19 сәуірде Татар слободкасының №57/74 мешіт молдасы Шәкір Ахметұлы Ғафаровқа неке қиғаны үшін айып салынып, қатаң ескерту айтылған. Сонымен қатар, мектептерде діни уағыз айтуға қатаң тиым салынған [9]. 1918 жылғы Конституция монахтар мен дін қызметкерлерін сайлау құқығынан айырды. Тіпті дін басы саналған имамдарды кемсітіп, қорлап, оларды күштеп арақ ішуге, темекі шегуге мәжбүрлеген кездер де болған. Әулие адамдардың, ата-бабалардың зираттары қиратылып, құнды жәдігерлер қоқысқа лақтырылды. Алматы облысы, Шелек ауданының Қорам селосының дихандары құры бекер мешітке бара берудің орнына сауаттарын ашып, білімдерін толықтыру туралы шешім қабылдайды [10]. Осылай 1913 жылмен салыстырғанда, 1929 жылы Шелек ауданындағы мұсылмандар қауымының 94 ғимараттарының бірде-бірі қалмаған, ал дінге сенушілер саны 26.000 адамнан 6.000 адамға дейін қысқарған [11]. Тіпті ұзақ уақыт биліктің тірегі болған православ шіркеулеріне ерекше дұшпандылықпен қарады.

Дін орындарын жабудағы мұндай қателіктер мен заңды бұзушылықты жою мақсатында 1930 жылы 19 наурызда ҚазОАК-і мен ХКК-і қаулы қабылдады. Қаулыда былай деп жазды: «1. Дін орындарын ауыл, поселке халқының көпшілігінің ырзалығынсыз жабу, иә болмаса олардың шын көңілден ырзашылық білдірмей, жәй сыртынан ырзашылық білдіруімен жабу тоқтатылсын; 2. Мешіт, шіркеу иелері ауыл, поселке халқының көпшілігінің шын ырзашылығын алған соң ғана Қазақстан Орталық Кеңес Комитеті Президиумы тиісті тоқтамды бекіткен соң ғана жабылсын». Бұл қаулының дұрыс орындалуын бақылап отыру Ішкі Істер Комиссариаты мен оның жергілікті бөлімдеріне жүктелді [12].

Комсомол айырықша жауынгерлік құдайсыздығымен, дінсіздігімен көзге түсті. Комсомолдар ауыл шіркеулерінің қызметін өрескел бұзып, шіркеу қызметкерлерін мазақ еткендіктері, православ литургиясына шіркеу алдындағы алаңда пародия көрсеткендері жайлы көп хабарлар болды. 20 жылдары деревняларда комсомол коммунистік партияға қарағанда мықтырақ орныққанын атап өту керек. Онжылдық соңына қарай ауылдық партиялар ұйымдары мүшелерінен ауылдық комсомолдық ұйымдар мүшелері үш-төрт есе артық болды, комсомолдық қозғалыс жастарға, әсіресе ер адамдар қатарына тартымды көрінді, сондықтан екінші партия онымен еш жағдайда да қарсыласа алмады.

Орта жастан асқан шаруалар комсомол ұйымандағыларды «бұзақылар» деп атады, шындығында да, жағдай сондай сипатта болды. 1923 жылы партияның XII съезі шаруаларға қарасты, дін жолындағыларды кемсіту мен олардың сенімдерін мазақ қылуға жол бермеуді, «шіркеулерді жабу жайлы комсомолдық ермектерді» қатаң сынағандығын белгіледі. Келесі жылы партияның XIII съезі қандай да болсын діни сенімдерді былғау, шіркеу, мешіт, синога, құдайға жалбарыну үйлерін, костелдарды т.с.с. мекемелерді жабудың алдын алатынын ескертті. Дегенмен іс жүзінде бәрі басқаша сипатта болды.

Православ шіркеуі революциядан кейінгі он жылдықтан кейін біршама сенімсіздікте болды. Екі жүз жыл ішінде бірінші патриарх – Тихон, сайланғаннан кейін шіркеу басқаруындағы, Кеңес өкіметімен байланысты реттеу мәселелерінде де үлкен қиыншылықтармен кездесті. 1922 жылғы шіркеу құндылықтары – алтын, күміс, асыл тастарды аштықтан зардап шегіп жатқан Поволжьеге көмектесу мақсатында жинап алу екі жақты кінәлау мен ызылануға алып келді. Шамамен осы уақытта шіркеу Тихон соңынан ерушілер мен «тірі шіркеуді» жақтаушылар болып екіге бөлінді; Тихон патриарх біраз уақыт тұтқында болып, кез келген антикеңестік қызметтен бас тарту міндеттілігіне қол қоюға мәжбүр болды.

Бірақ барлық оқиғалар ауылдан алыс болды. Приход шіркеушілері дәстүрлі түрде шіркеуден өте аз болса да қаржылай көмек алды, күнделікті тұрмысына келушілерден түскен пайданы пайдаланды. Ауыл діни қауымы екі топтың қарсыласуына немқұрайлы қарады, себебі олардың өз алаңдары жетіп жатты. Ауыл кеңесі көп жағдайда шіркеу қызметкерлерінен «адал еңбек жолымен өмір сүрмейтіндер» деп жала жауып, олардың иелену құқықтары жоқ деп жерлерін, үйлерін тартып алған [13].

Орыс фольклорында поптың бейнесі қарама-қайшы сипатталатын. Ол негізінен жалқау, қытымыр, ашкөз, маскүнем ретінде бейнеленді.

XX ғ. 20-жж. деревня, ауылдарда азаматтық неке мен ажырасудың белес алуы шаруалардың дінге қатынасының көрсеткіші болып табылады. Көптеген шаруа жұптары діни орындарында некелескенімен, үйлену тойларын ауылдарда тойлау «қарапайым құбылыс» ретінде қалыптасып кетті. «Әр ауылда 3-4 некелеспеген отбасы бар» деген мәліметтерді кездестіруге болады... 1929 ж. Морис Хиндус өзінің туған украин деревнясына оралғанда, жастардың шіркеулік дәстүрлерді ұстанбақ түгіл, оларға қызықпайтынына таң қалған [13. 30].

XX ғ. 20 жылдарында буындар арасында, ауыр шиеленіс болды. Жастар қазіргі заманғы әрі ескі ауылдық костюмдерді киісі келмеді, оны ұлы артта қалу белгісі ретінде көрді. Ер адамдар әскери костюмдерді киді, жас қыз-келіншектер опа-далапты пайдалана бастады. Ескі ауылдық билерді қалалық танго мен фокстрот ығыстырды.

Жастар ауылды, одан қалса ата-аналарын, тіпті жер өңдеу ісін де қаламады. Буындар арасындағы шиеленістерде дінге деген көзқарас әрқашанда басты орынды алды. Ұл-қыздар дінді сыйламағандарын білдіріп, орыс селоларында крест тағудан бас тартты. Этнограф В.Богораздың пікірі бойынша, бұл құбылыстар марксист-көтерілісшілер кезеңінен келе жатқан ерте тарихи кезеңді қамтыды. 1926 жылы қазақ халқының күнделікті тұмыс-тіршілігінің бір көрінісі наурыз мейрамын тойлауына ресми түрде тыйым салды. Тек қартайған адамдар өз сенімдеріне бекем болды. Ауыз әңгімелерге сүйенсек осы дінге деген қатаң көзқарас кезеңде ауылдық жерлерде ата-апаларымыз есік-терезелерін жауып, тығыла намаз оқыған. Айт, наурыз мерекелерін, өздерінше тойлаған. Барынша діни салт-дәстүрлерін жоғалтпауға тырысқан.

Қазақ қоғамының береке-бірлігінің ұйтқысы болған қажылардың орны мен рөлінің маңызды болған білеміз. Себебі, қажылардың қазақ қоғамының алдында, халықтың алдындағы рухани беделі мен материалдық ықпалы өте жоғары болды. Қажылар қауымы өз қаржыларына мектеп-медреселер ашып, төңірегіндегі халықты білім нәрімен сусындату мақсатындағы игілікті істерімен бірге, қоғамдық-саяси қызметке де белсене араласа отырып, қоғамның ұйытқысы бола алатын тұлға ретінде төңірегіне зиялы қауымды шоғырландырған болатын. Қазақ қоғамында қажылар қауымы шын мәнінде зиялылықтың биік үлгісін көрсетті. Олар тарихтың қай кезеңінде болмасын қоғамдағы білім мен өнердің, ынтымақ пен бірліктің символы ретінде қабылданған.

Бәрімізге ортақ тұжырым: «діннің міндеті, егер ол шын мәнінде халықтың қажетіне қызмет ететін дін болса, жұртшылықты Құдайға күні-түні құлдық ұрып, жанға сауға сұрауға жұмылдыру емес, еркін өмір сүретін қоғамдастық құруға бағыттау болып табылады деген ұсыныс. Негізінен кез келген қоғамның ұлттық рухани өрісі – дәстүрдің, әдет-ғұрыптың, діни болмысының орнықтылығымен, яғни, ұлттық менталитетінің дәрежесімен өлшенеді. Бұл орайда қазақ халқының әдет-ғұрыптары мен діни наным-сенімдері ұдайы қоғам мүддесімен үндесіп, ұдайы өмір салтын, тіршілік болмысын шыңдауға қызмет етіп отырды. Адамдар қоғамының дамуын арттырғысы келсе, өнеркәсіптік, технологиялық мәдениетті ғана емес, діни руханилықты да өркендету керек» [14] – деген пікірді қазіргі мәдениеті жоғары адам қолдайтыны сөзсіз.

Бұдан заңды түрде туындайтын қорытынды – мұсылмандық ілім қазақ жерінде саяси мәнге емес, әлеуметтік-мәдени мәнге ие деген түсініктің қалыптасуы да орынды. Әлеуметтік даму мен

рухани жетілу үстінде адамзат баласы діннен, діни тағылымдардан артық басқа тиімді құрал ойлап таба қойған жоқ. Әлеуметтік тұрақтылық пен ұлтаралық қарым-қатынастарды жүйелеу барысында діннің игілікті ықпалының маңызды екенін ешкім жоққа шығара алмайды. Осы тұрғыдан алғанда саяси-әлеуметтік қарым-қатынастарды реттеуде қажетті алғы шарттардың бірі ретінде діни құндылықтарға арқа сүйеу қажеттілік болып табылады.

Орыстың өз шіркеуіне келетін болсақ, ол білімнің дамуына ықпал еткен жоқ. Төменгі, шіркеу-приход мектептері тек 1839 ж. ашылды (онда 20 мың оқушы), ал 40 жылдан кейін бес есе көбейген болуы керек. Земск бастауыш мектебі ашылса да, бастауыш білімді алғандардың саны бәрібір аз еді. Мысалы, 1890 ж. село халқының 17 пайызы ғана оқып, жаза алған. Англия мен Францияда 90%, Пруссияда 89% адам сауатты болған. XIX ғ. аяғында Жапонияда ұлдардың 90% ұйымдастырылған бастауыш мектептерде білім алған [15]. Ресейде революцияға дейін орта және жоғары білімді жоғары сословиенің балалары ғана алды. Білімді элита әлеуметтік, мәдени жағынан халықтан өзін алыс ұстады.

Ресей империясы рухани санамызды барынша жаулап алуға тырысқанымен, XX ғасырдың 90 жылдарының оқиғалары көрсеткендей қазақ халқы өзінің өміршеңдігін дәлелдеді.

1. *Ақ бата.* – Алматы, 1998. – 48 б.
2. *Янушкевич А. Дневники и письма из путешествия по казахским степям.* – Алма-Ата, 1966. – 215 б.
3. *ҚРОММ, 64-қор, 1-тізбе, 436-іс, 9-10 парақ.*
4. *Мырзахметов М. Қазақ қалай орыстандырылды.* – Алматы, 1993. – 15-16 б.
5. *ҚРОММ. 64-қор, 1-тізбе, 595-іс, 38-парақ.*
6. *ҚРОММ, 64-қор, 1-тізбе, 595-іс, 46-парақ.*
7. *ҚРОММ, 64-қор, 1-тізбе, 436-іс, 9-10-парақтар.*
8. *ҚРОММ, 64-қор, 1-тізбе, 458-іс, 34-парақ.*
9. *Преодолевая религиозные влияния ислама. 1917-начало 1930-х годов.* – Алма-Ата, 1990. 33-34 парақтар.
10. *Джеттысуйская искра. 1928, 24 желтоқсан.*
11. *Нұртазина Д.Н. Исламға қарсы шабуыл. Кеңес өкіметінің Қазақстанда жүргізген дінге қарсы саясаты (XX ғасырдың 20-40-шы жылдары).* – Алматы, 2008.
12. *Еңбекші қазақ. 1930 жыл, 19 наурыз, №64.*
13. *Шейла Фицпатрик. Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы: деревня.* – М., 2008.
14. *Әмірғазин С. Мемлекет және дін: өзара жауапкершілікті тұрпат // Саясат. 2003. №2. – 23-26 бб.*
15. *Хорос В.Г. Русская история в сравнительном освещении.* – М., 1994.

Резюме

В статье рассматривается религиозное положение начала XX века и антирелигиозная политика советского правительства. Дается описание мечетей и церквей того периода. Подробно описывается влияние антирелигиозной политики на молодежь, которая перестала уважать старших и проявлять невоспитанность. Особенно, показывается причина ослабления давних традиции казахского народа.

Summary

In this article telling about islam religion and politics for islam religion soviet government in the xx century. And described view of mosque and church in this time. The article makes clear some cases where a policy against religion become the cause of unrest in Kazakh-Russian villages, and when the youth showed their disrespect for elders. Also, it makes us understand, that especially, the policy was the cause of weakening of Kazakh traditions, which is transmitted from time immemorial.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТӘУЕЛСІЗДІК ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҮЙСІН АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЕСКЕРТКІШТЕРІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Н.Джумагулов – магистрант, *әл-Фараби атындағы ҚазҰУ*

Көп ғасырлар бойы Жетісу жері әр түрлі тайпалардың, халықтардың өмір сүрген, мәдениеттер мен өркениеттердің тоғысқан ортасы болды. Осы жерлерді ежелден жайлаған үйсін ескерткіштерін зерттеу Қазақстан археологиясының негізгі бағыттарының бірі болып табылады.

Ерте темір дәуірінде өмір сүрген үйсіндердің тарихы жөнінде басы ашылмай келе жатқан мәселелер әлі де бар. Атап айтқанда этникалық тарихы, тілі, тұрмыс-тіршілігі, шаруашылығы, сонымен қатар олардың алып жатқан территориясы мен таралу аймағы әлі де терең зерттеуді қажет етеді.

Тәуелсіздік жылдары Жетісу жерінде, сонымен қатар үйсін дәуіріне жататын ескерткіштер Тарбағатайдың теріскейіндегі Тебіске, Базар, Қарғыба өзендерінің жағалуларында 70-тен астам қорғандар анықталып, оның 17-сі зерттелді. Жалпы алғанда Үйсін дәуірінің ескерткіштерінің жерлеу үрдісі, шаруашылығы, тұрмыс-тіршілігі, діни наным-сенімдерінен мол деректер беретін ескерткіштердің ең көп зерттелген түріне обалар жатады. Сонымен қатар қыстақ-қоныстар, қалалық отырықшы орындар тәрізді ескерткіштер де көптеп кездеседі. Бұл жөнінде әлі төменде тоқталамыз. Дегенменде біздің алдағы мақсатымыз барлық зерттеулерді бір ізге түсіріп, жүйелеу болып табылады.

Айта кету керек, үйсіндердің археологиясына, ескерткіштерінің зерттелу тарихына қатысты соңғы жылдары бірқатар еңбектер жарияланды. Көптеген зерттеушілер (Ақышев, Нұрмұханбетов, Су Бихай, Н.Мұхаметханұлы, Байпақов, Марьяшев, т.б.) еңбектері жарық та көрді. Олардың арасынан біздің қарастырып отырған тақырып ішінара болса да А.Досымбаева [1], Д.С. Байгунаков [2; 3] т.б. ізденістерінде көтерілді. Нәтижесінде қазіргі таңда үйсіндер тарихы мен мәдениетіне қатысты қомақты ғылыми қор жинақталды. Бұлар да келешекте тарихнамалық талдау жасауды қажет етеді.

1990-1998 жылдары Ә.Т. Төлеубаевтың жетекшілігімен ҚазМУ-дың ерте көшпенділерді зерттейтін экспедициясы Тарбағатайдың теріскейіндегі Тебіске, Базар, Қарғыба өзендерінің жағалауларынан үйсін дәуірінің 70-тен астам қорғандарын анықтады. Тебіске өзенінің бойында Құлбабас деген жерде 17 қорғанды қазып зерттеді. Зерттеу барысында бұл қорғандардың үйсін мәдениетіне жататындығы анықталды. Зерттелген Құлбабас қорғандар тобының тобының №1, 2, 6, 7 қорғандарының барлығында да адамды ақымды қабірде жерлеген. Ал бұл дәстүр тек Жетісу ескерткіштеріне тән болып келеді. Сонымен қатар мәйттің жанына қойылатын заттар: керамикалық ыдыстардың тек бас жағынан шығуы, қой омыртқасы және де тоналмаған №2 қорғанның шығыс қабырғасынан қойдың құймышыққа дейінгі омыртқа тізбесінің қойылуы (адам сүйегіне параллель сол жақ бүйірінде) сонымен қатар темір пышақтың шығуы үйсіндердің жерлеу ғұрыптарына тән болып келеді.

Сонымен Ә.Т. Төлеубаев Тарбағатайдың терістік баурайынан ашып зерттеген ескерткіштері бұл өңірде б.з.б. II-I ғасырларда үйсіндердің болғандығын дәлелдейді және осыған дейінгі бұл мәдениетті зерттеушілер оның солтүстік-шығыс шекарасын Ыстықкөл мен Балқаш сызығы бойынша анықтап жүрсе, ол бұл мәдениеттің таралу аймағын солтүстік-шығысқа қарай біршама кеңейттік деген пікірде [4].

Түрген-II археологиялық кешені Түрген шатқалдарында Түрген ауылынан оңтүстік-шығысқа қарай 35 км, Ой жайлау турбазасынан шығысқа қарай 200 м және астрономиялық обсерваториядан оңтүстік-шығысқа қарай 3 км жерде Қызылбұлақ шатқалында орналасқан. Ескерткішті 1996 жылы Жетісу археологиялық экспедициясы (А.Н. Марьяшев, А.А. Горячев) Қызылбұлақ жылғасының оң жағалауын құрайтын және осы жылғамен аттас өзеннің қосылған жеріндегі ескі моренаның жазық ауданынан тапқан. Кешен әр кезеңге тиеселі бірнеше ескерткіштерден: қола дәуіріне, сақ және үйсін кезеңіне жататын қыстақтардан тұрады. Ерте темір ғасырының қорымдарына кешеннің орталығында орналасқан және оның жоғарғы стратиграфиялық деңгейін құрайтын кішігірім қорғандар жатады. Барлығы 6 қорған зерттеліп, онда 15 қабір тіркелген. Қызылбұлақ IV екі қорған, Түрген-II кешенінде 6 қорған зерттелінді. Қазба барысында алынған деректер жерлеу құрылысының сипатына қарай, заттық материалдар бойынша соның ішінде керамикалық ыдыс-

тардың негізінде үйсін кезеңіне жататындығы анықталды. Жетісу археологиялық экспедициясының ерекшелігі радиокөміртектік зерттеудің қолданылуы. Нәтижесінде Түрген-II археологиялық кешеніндегі қабірлерді б.з.б. III-I ғасырларға жатқызуға мүмкіндік туғызды.

Бұл қорымның пайда болуы көне үйсін тайпасының Жетісу таулы аймағын игеруімен байланысты. Мұндай қорымдар жазық аудандарда орналасқан, ертеректе тіпте қыстақ және тұрақ ретінде пайдаланылған. Қорымдардың жанында, жар немесе жылғаның арғы жағында сол кезеңнің қыстақтары тіркелген. Үйсін кезеңіндегі мұндай қыстақтар мен қорымдар кішігірім шатқалдардың барлығында кездесуі, бұдан Іле Алатауы таулы аймағында халықтың тығыз тұрақтанғанын байқауға болады [5].

Бұтақты-I археологиялық кешені Алматы қаласының оңтүстік-шығыс шет жағында, Медеу шатқалына 9 км тас жолдан оңтүстік-шығысқа қарай орналасқан. Ескерткіш территориясы өзеннің оң жағалауында жазық террасада ұзынынан 1,5-2 км ені 1 км, Іле Алатауының сілемдеріне дейінгі жерлерді алып жатыр. XX ғасырдың ортасында-ақ бұл жерлерде тұрғын үйлер мен бақтар салынған болатын. Осының нәтижесінде археологиялық кешеннің негізгі бөлігі жойылып кетті. Тек батыс бөлігі ғана төбешік күйінде сақталған. Ұзындығы 200 м ені 50 м-ге дейін жететін дәл осы ауданнан жерлеу құрылыстары мен керамиканың сынықтары тіркелді.

1996 жылы шаруашылық-құрылыс жүргізілуінің барысында Жарбұлақ өзенінің оң жағалауында орналасқан төбенің жоғарғы жағынан авариялық жағдайында табылған болатын. Сондықтан 1996-1997 ж.ж. далалық маусымда ҚР БҒМ Археология институтының қызметкерлері ескерткіштің өмір сүрген уақытын анықтау үшін қазба жұмыстарын жүргізген еді. Қазба жұмыстарының нәтижесінде екі сармат (?) және бір түрік кезеңіне жататын жерлеу орындары анықталды. 1996-1999 ж.ж. далалық маусымда Бұтақты-I археологиялық кешенінде негізінен ескерткіштің өмір сүру кезеңдерін және сипатын анықтау үшін қазба жұмыстарын жүргізген болатын. 2003-2004 ж.ж. Алматы кешенді археологиялық экспедициясының (жетекшісі – т.ғ.д. К.М. Байпаков) жоспарлау археологиялық зерттеулері жүргізілді: сақталған телімнің топографиялық жоспары алынды. Онда ерте темір және ортағасырлық 15 жерлеу орны анықталды.

Ерте темір ғасырының Бұтақты-I археологиялық кешенінде моланың екінші стратиграфиялық деңгейі 8 жерлеу орнын қамтиды. Моланың сыртқы құрылысы дөңгелек қалыптағы тастар және қорған іспеттес, нашар сақталған.

Жерлеу орындарының хронологиясын үзік-үзік мәліметтермен анықтау қиынға түсті. Заттық материалдың жоқтығы, бір жағынан жағдайды қиындатады, ал екінші жағынан – Іле Алатауының жерлеу орындарының сипатты белгілеріне тән болып келеді. Түрген-II кешеніндегі молаларда ересектердің жерлеу орындарының көбісі заттық инвентарьсыз тіркелген, ал Бұтақты-I кешеніндегі керамикалық ыдыстардың жақынырақ аналогиясы Іле өзенінің оң жағалауындағы молалардан байқалады. Бұл сақ-үйсін мәдениетінің белгілері. Сонымен жерлеу ғұрыптарының ерекшелігі, заттық материалдар, жерлеу орындарының құрылыстары археологиялық кешеннің көп қабатты және Алматы қаласының территориясындағы әр түрлі кезеңдік ескерткіш екенін көрсетеді [6].

2008 жылы далалық маусымда Бұтақты-I археологиялық кешеніндегі зерттеулер жалғастырылды. Ерте темір ғасырының тұрғын үйі, оған жалғасқан аула мен оның территориясында шаруашылық жайлары бар құрылыс толығымен аршылды. Стратиграфиясы мен заттай материалдары бойынша ол б.з.б. IV-III ғ.ғ. деп мерзімделді [7].

1994-2005 жылдары Іле Алатауы өңірінен үйсіндердің ондаған қоныстары анықталған. Бұл өңірде қазақ-американ археологиялық экспедициясы (К.М. Байпаков, Ф.П. Григорьев, К. Чанг) нәтижелі зерттеу жұмыстарын жүргізді. Зерттеу барысында аса қашық емес жерлердегі Талғар, Цыганка, Талдыбұлақ өзендерінің аңғарларынан бірқатар ескерткіштер табылды. Археологиялық зерттеулермен қатар, күйген тұқымдардың қалдығын палеоботаникалық талдау, өсімдіктердің тұқымы мен ұрығын микроталдаудан өткізу жұмыстары жүргізілді; сол төңіректегі қоршаған орта мен өсімдіктердің қазіргі түрлеріне жалпы шолу жасалды; көне және ортағасырлардағы суландыру жүйелерінің қалдықтары геоморфологиялық тұрғыдан зерттеліп, радиокарбондық тәсіл бойынша нақтылы мерзімдері анықталып, белгіленді [8].

Қоныстарға жалпылама сипаттама беріп өтсек Сарытоғай (Шарын) қонысы Алматы қаласынан шығысқа қарай 200 км жерде өзеннің оң жағалауында, кертпеш беткейлі жоғары алаңқайда орналасқан. Табиғи жағдайларға байланысты оның бір бөлігі ғана сақталған. Жетісу жеріндегі көлемі жағынан басқа қоныстарға қарғанда ірілеу болып келеді. Орны анықталған тұрғын-жайлардың құрылымын, салыну жоспарын айқындау мүмкін болмаса да, күнделікті тұрмыста пайда-

ланатын еңбек құралдарының, қыш ыдыстардың көптеп табылуы көне халықтардың шаруашылық кәсібі мен қыш өндірісі туралы біршама тұспалды деректер беретін материалдар жиналды. Сонымен қатар Шарын өзені бойындағы қоныстардан табылған қыш ыдыстар б.з.б I- б.з I мыңжылдықтың басы кезеңіне жатады және жоғары сапалы асүй жабдықтарының көптігімен ерекшеленеді. Мұндай қыш ыдыстар Жетісу жеріндегі үйсін қонысы Ақтастан да кездеседі. Бұл қоныстың зор аумақты алып жатқанына қарай ірі әкімшілік және қол өнер кәсіпшілігінің орталығы болған тәрізді деп қорытындылайды [9].

Алматы облысының Кеген ауданында, Алғабас ауылынан оңтүстік-батысқа қарай 3 км жерде Өсербай-1 қонысы орналасқан. 1994 ж. барлау ниетімен қазба жұмыстары жүргізілді. Қазбаның жалпы көлемі 90 шаршы метр. Мұнда 10-12-ге таяу Тұрғын-жай орындары анықталды және олар екі қатар етіп тастан қаланған шаршы, тік бұрыш пішіндес болып келеді. Еңбек құралдарынан 40x20 см көлеміндегі ұшы қырланып, өңделген дәнүккіштер; жұмыр тастан жасалған тағы екі үккіш табылды. Сондай-ақ қыш ыдыстар, көзе, қазан, тегеш бөлшектері қазба барысында шықты. Қыш бұйымдарының сынқтары Ақтастан табылған қыштарға ішінара ұқсайды және үйсін кезеңінің бұйымдары болуы мүмкін [10].

Алматы облысының Талғар ауданындағы бір топ қоныстар үш кешеннен тұрады. Олар Талғар және Есік қалаларының аралығында Рахат, Красный Восток ауылдарының маңындағы 2 км алқапта созылып, оңтүстікке қарай Есік қорымына қарама-қарсы 5 км жерде орналасқан. Орталық қонысқа сипаттама беріп өтсек, Рахат-1 қонысының орталық бөлігі таудың алғашқы текшелі беткейінің деңгейінен 10 м және оған солтүстіктен тұмсық тірейтін жазық даладан 50 м биіктіктегі трапеция пішіндес төбе, табан тұсының көлемі 100x120 м, үстінде үлкен диаметрі 85 м, кіші диаметрі 55 м сопақша алаң бар. Оның орталық бөлігін жағалай беткейлерді бүйірлей қолдан қазған орлар өтеді, бұлар бекініс-қамал тұрғызу үшін қазылған және басқа екі қоныс та осы типтес болып келеді. Жалпы Тасмұрын өзенінің оң жағалауында орналасқан бұл қоныстан шыққан қыш ыдыстардың сынықтары, қазан, құмыра, хұм сияқты ыдыстар сақ-үйсін кезеңіне жатады. Бұл қоныстарды ақсүйектердің ордалары болған деген болжамға келеді [11].

1994 жылы Талғар шағын ауданының сақ және үйсін қоныстарын кеңінен зерттеу қолға алынды. Алматы қаласынан солтүстік-шығысқа қарай 24 км, Түзусай ауылынан батыс бағытта 1 км қашықтықта, құрғақ жылға – сайдың сол жағалауында Түзусай тұрағы орналасқан. Бұл тұрақты алғаш зерттеген Ф.П. Григорьевтің дректері бойынша қоныстың оңтүстік шетіне тақау жерде, оңтүстік-шығыс-солтүстік-батыс бағыты бойлай 11 оба орналасқан. Қорғандарда етек тұсы тас шығыршықпен бекітілген топырақ үйіндісі бар. Көлемі әр түрлі: диаметрлері 12-ден 40 метрге дейін, ал биіктіктері 1-4 м аралығында. 1980-1981 жылдары қорған-обалардың біразы осы аумақты ауыл шаруашылығы жұмысына жарату барысында бүлдіріліп, құртылып жіберіліпті. Қалған екі қорғанның қалдықтарын Б.Н. Нұрмұхамбетов зерттеді. Қабырғасы шырша бөренелерден қаланған тік бұрышты үлкен бейіт ішінен цилиндр пішінді ұсақ сүйек моншақтар мен беті тегіс келген ромб тәріздес; қатпарлы ою-өрнегі бар шаршы типтес; сондай-ақ арқардың мүйізіне ұқсайтын бірнеше алтын жапсырмалар табылды. Бұл олжалар б.з.б. IV-III ғасырларға жатады. 1992-1993 жж. Қоныс орнында жалпы аумағы 216 шаршы метрді қамтитын екі қазба жұмысы жүргізілді. Қазба нәтижесінде Түзусай қонысының мәдени қабатының қалыңдығы 0,5-1,1 м екендігі анықталды, ол өйш ыдыс сынықтары, жануарлардың сүйектері, көмір үгінділерінен құралған. Бұл заттар төрт белдеуде орналасқан, олардың мерзімдері қонысты адамдар мекен еткен кезеңдерге сай келеді. Қазба кезінде қоныстың өзге де белгілері ашылды. Бірақ олардан тұрғын-жайлар мен басқа да құрылыстар кездеспеді. Қоныс б.з.б. IV-II ғасырларға қатысты болып шықты. 1994-1996 жылдары қонысты қазу жұмыстарын Талғар қазақ-американ қосыны жалғастырды. Тұрақтың 16 шаршы метр аумағына зерттеу жүргізіліп, оның стратегиясы және жоспары жөнінде жаңа деректер мәлім болды. Құл-қоқыс төгетін 7 ұра, құрылыс қалдықтары анықталып, қыш пен тас заттардың коллекциясы жиналды. Арнайы палеоботаникалық, фитолитиялық, зооархеологиялық, геоморфологиялық және топырақтанулық зерттеулер жүргізілді. 1996 жылы Түзусай қонысында қазба жұмысы атқарылды. 40 шаршы метр ауданды қамтыған қазба табиғи жер қабатына (1 метрден астам) дейін жеткізілді [12].

1999 жылы Алматы қаласынан шығысқа қарай 20 км жерде, Панфилов кентінің оңтүстік шетінде, Цыганка өзенінің оңтүстік-шығыс жағасында орналасқан Цыганка-8 қонысында қазба жұмыстары жүргізілді. Жер үйлер мен қойма-ұралардан тұратын қоныс солтүстік-шығыстан

оңтүстік-батысқа қарай, өзеннің шығыс жағасын бойлай 100 м-ге созылып жатыр. АҚШ-тың зертханасында бес рет жүргізілген радиокарбондық талдаудың нәтижесінде б.з.б. 775 жылдан 370 жылға дейін және б.з.б. 350-300 жылдардан 220-50 жылдарға дейінгі кезеңде өмір сүргендігі анықталды. Бұл қоныстан табылған қыш заттары б.з.б. 400 – б.з. 100 жылдар аралығындағы Түзусайдікіне ұқсас болғанымен, Цыганка-8 тұрағының одан да ерте замандарға жатқызуға болады. Сөтіп, Цыганка-8 қонысындағы, одан бұрынғы Түзусайдағы қазбалар, сондай-ақ Талғар ауданынан сақ-үйсін кезеңінің 20-дан астам тұрақ орнын ашқан барлау жұмыстары бұл аймақта отырықшы халықтар тығыз орналасқанын, олардың тұрақты қоныстарды мекендегенін дәлелдейді. Олар негізінен табиғи сулардың және қолдан суғару арқылы бидай, арпа, тары еккен, сондай-ақ тау бөктерлеріндегі жазғы жайылымдар-жайлаулардың төсінде бақташылық және отарлық мал шаруашылығымен айналысқан. Түзусай қонысынан жерүсті үйлері, ал Цыганка-8 тұрағынан жеркепе үйлердің екі түрі кездесті. Олардың бірі – тікбұрышты, екіншісі – сопақ пішінде келген. Зерттеулерден белгілі болғандай, олар тұрақты тұрғын-жай міндетін атқарған, мұнда адамдар жыл бойы тіршілік еткен [13].

Талғар қаласынан 7 км жерде Орман шатқалындағы қоныс орналасқан. Жүргізілген далалық зерттеу жұмыстары нәтижесінде алқаптың оңтүстік-батыс бөлігінен жекелеген қыш заттар табылды. Оларға картография жасалып, сақтардың Орман-1 және 2 жаңа қоныстары анықталды.

Орман-1 қонысы Талғар қаласынан шығысқа қарай 5 км қашықтықта, алқаптың оңтүстік бөлігінде, Орман ауылынан шығыс бағытта 2 км жерде орналасқан. Қазіргі кезде жері толығымен жыртылып тасталған. Мәдени қабаттың табылуына қарағанда, ол 4000 шаршы метр аумақты алып, қазіргі құрғап қалған жылғаның екі жақ диегінде орналасқан тәрізді. Қоныстың орталық оң тұсынан қыш заттардың мол шоғыры табылды. Қазба барысында жер қойнауынан шыққан қыш, дәнүккіш, тас келсап ерте темір дәуіріне жатқызылды. Ал Орман-2 қонысы Орман-1 қонысынан батысқа қарай 1 км жерде орналасқан. Қоныс орнын зерттеу үшін бір кесінді шұңқыр қазғанда, Орман-1 тұрағының қыш бұйымдарына ұқсас заттар, дәнүккіштер табылып, бұл қоныстың аумағында қарқынды ауыл шаруашылығы жүргізілгені анықталды [14].

Осы экспедицияның негізінде сақ-үйсін кезеңіне жататын қоныстардан табылған керамикалық ыдыстарға зерттеулер жүргізілді. Атап айтқанда Талды-бұлақ II, Цыганка II, Цыганка IV, Цыганка VIII, Қызыл-Бұлақ III, Талғар ауданынан (1998-1999 ж.ж. жинақ) материалдары алынды. Салыстыру мақсатында Б.Н. Нұрмұханбетовтің 1990 жылы Новоалексеевқада жүргізген қазба материалдары және Сарытоғайдағы (Шарын) материалдар пайдаланылды. Мақалада тек тостағанның ғана техникo-технологиялық анализі келтірілген. Нәтижесінде тостағанның түрлері, қандай шикізаттан жасалғаны, оны жасау әдістері анықталды [15].

Түзусай-3, Серектас-1, Шарын, Өсербай-1, Цыганка-8, және Орман сияқты қоныстардан табылған заттар арасында қыш өндірісіне, егіншілікке байланысты қызықты деректер, мысалы, дәнді дақылдардың сақталып қалған қабық-үгінділеріне дейін бар. Есік пен Талғар қаласының арасында Рахат ауылы маңында орналасқан бір топ қоныстар жақсы сақталған жалдары мен орлары болуына байланысты күшейтілген бекіністер түріне жатқызылды. Археологиялық ескерткіштер деректері көне үйсін тайпалары шаруашылығында малшылық, егіншілік бағыттарының бірге дамығанын, сондай-ақ қыш өндірісінің, металлургияның, тоқымашылықтың, тас, сүйек өңдеудің жоғары дейгейде болғанын көрсетеді.

Қорыта айтқанда, Тәуелсіздік жылдары үйсін археологиялық ескерткіштері қарқынды зерттелді. Оны бірнеше жылдарға созылған жоспарлы жұмыстар мен «Мәдени мұра» ұлттық стратегиялық жобасы аясындағы далалық ізденістерден де көреміз. Ғылыми зерттеулерде Жетісу жерінде үйсін дәуіріне жататын, сондай-ақ Тарбағатайдың теріскейіндегі осы мәдениетке тән ескерткіштер зерттеліп, жаңа тұжырымдар жасаудың негізі қалыптасты. Сонымен қатар үйсіндердің жүргізген шаруашылығы қытай дереккөздерінде біржақты қарастырылып келсе, соңғы жылдары үйсін қоныстарында жүргізілген археологиялық зерттеулердің нәтижесінде алынған жаңа деректерге сүйене отырып, олардың кешенді шаруашылық жүргізгені отандық тарихнамада тиянақты түрде тұжырымдалды. Сондай-ақ жаңа техникалық үлгілер мен технологияларды ізденістерде пайдалану нақты мәліметтерге қол жеткізуге мүмкіндік беріп, соны пайымдауларға жол ашты.

1. Досымбаева А. *Культурный комплекс тюркских кочевников Жетысу. II в. До н.э. – V в. н.э. – А., 2007. – 216 с.*

2. Байгунаков Д.С. *Ежелгі Қазақстан тарихының тарихнамасы (палеолиттен ерте орта ғасырларға дейін): 07.00.09: Тар. ғыл. д-ры... дисс. қолжазбасы. – Алматы., 2010. – 375 б.*

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №1 (32), 2012 ж.

3. Байғунаков Д.С. Усуньдер: тарихнамалық талдау // ҚазҰУ хабаршысы. Шығыстану сер. – 2009. - №3. – 21-30 бб.

4. Төлеубаев Ә.Т. Ертедегі үйсіндердің Тарбағатайдың теріскейіндегі ескерткіштері // ҚазМУ хабаршысы. Тарих сериясы. 1999. №12. –23-35 бб.

5. Горячев А.А. Могильник раннего железного века археологического комплекса в верховьях ущелья Тургенъ // Известия НАН РК. Серия общественных наук. 2007. №1 (253). – С. 3-14.

6. Горячев А.А. Археологические памятники комплекса Бутакты-I на юго восточной окраине города Алматы // Известия НАН РК. Серия общественных наук. 2006. №1 (252). – С. 45-59.

7. Горячев А.А., Мотов Ю.А. Результаты исследований археологического комплекса Бутакты-I на юго восточной окраине города Алматы. Известия НАН РК. Серия общественных наук. 2010. №1(274). – С. 13-24.

8. Байпаков К.М., Таймагамбетов Ж.К. Қазақстан археологисы. – Алматы, 2011. – 163-164 бб.

9. Байпаков К.М., Марьяшев А.Н. Новыеданные по изучению поселений эпохи раннего железного века в Жетысу // Известия МОН РК. НАН РК. Серия общественных наук. 2001. №1 (230). – С. 57-60.

10. Сонда. – 60-61 бб.

11. Сонда. – 62-63 бб.

12. Байпаков К.М. Жетісу мен Алматы аумағындағы сақ пен үйсіндердің қоныстары. – Алматы, 2008. – 27-31 бб.

13. Сонда. – 31-33 бб.

14. Сонда – 33-35 бб.

15. Кузнецова О.В Техничко-технологический анализ керамики с поселений сако-усуньского времени из района Жетысу // Известия МОН РК. НАН РК. Серия общественных наук. 2000. №1. – С. 161-165.

Резюме

В данной статье рассматривается история изучения основных археологических памятников усуней на территории Жетысу в годы независимости Республики Казахстана. Систематизированы основные взгляды ученых. Рассмотренная история раскопок поселений и курганных могильников показывает, что усуньские памятники системно изучены в последние два десятилетия.

Summary

In given article the history of studying of the basic archaeological monuments usuns in territory of Zhetysu in days of independence of Republic of Kazakhstan is considered. The basic sights of scientists are systematised. The considered history of excavation of settlements and barrows burial grounds shows that usuns monuments is system are studied last two decades.

СОСТОЯНИЕ КОНФЕССИОНАЛЬНОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ ВО II-ОЙ ПОЛОВИНЕ XIX В.

Д.Аманжолова – докторант, Абай атындағы ҚазҰПУ

Во второй половине XIX века идет активное проникновение капиталистических отношений, ломавших не только традиционное хозяйство, но и приведших к ломке сознания, поиска выхода из тупика. Одним из путей выхода из него рассматривался ислам.

Именно в XIX веке ислам закрепился в массовом сознании вместе с его институтами: муллами из казахов, мечетями и пожертвованиями на их строительство и содержание.

В XIX веке происходило более тесное соседство с представителями других конфессий, прежде всего христианами – российскими крестьянами, православными миссиями на территории Казахстана.

Одним из важных конфессиональных институтов ислама является вакуф, существование которого освящено шариатом. Вакуф – неотчуждаемое имущество, в широком понимании – все завоеванные мусульманами земли, с которых халифу платился харадж – поземельный налог с немусульман, а в узком – движимое и недвижимое имущество. Их главное назначение – поддержание образования, благотворительных учреждений и личного персонала духовенства, поэтому они принадлежали медресе, мечетям, кладбищам, надгробнымпамятникам святых (т.е. мазарам), а также потомкам святых [1 с. 267].

Вакуфы создавались за счет пожертвований правителей, обществ, дарений частных лиц и приобретений медресе путем покупки. В мусульманских странах религиозные учреждения составля-

ли часть государственного института, поэтому никаких дополнительных податей в пользу государственной казны с них не взималось. Завещанное имущество являлось собственностью религиозного учреждения, часть доходов с которого шло на его содержание, а другая распределялась между духовными лицами. Существовали и личные фамильные вакуфы, предназначенные для потомков почитаемых шейхов, святых [2]. Владея значительными землями, духовные организации получали огромные доходы и играли заметную роль в экономической жизни государства. Свидетельством тому может служить Бухарское ханство, где 20% обрабатываемых земель относилось к вакуфным землям, а в Хивинском ханстве – до 32% [3, с. 81].

Представление об экономическом могуществе исламских учреждений в мусульманских странах распространилось и на историю мусульманства в России. В литературе нередко встречается утверждение об экономической силе ислама и в России [4]. Это объясняется слабой изученностью социально-экономической истории российского мусульманства и вакуфного вопроса в том числе, а также традиционным причислением всего духовенства к “эксплуататорскому классу”.

Исторические условия существования ислама на территории России не благоприятствовали развитию вакуфов. Казахстан и другие традиционно мусульманские регионы Российской империи не входили в состав мусульманских государств. Ислам распространялся здесь не путем завоевания и насаждения, а постепенно через торговые связи с мусульманским миром, через миссионерскую деятельность. Поэтому здесь распространялись только те черты ислама, которые конституировали его как образ жизни. Политические и экономические функции ислама были значительно усечены [5].

Уровень социально-экономического развития в казахском ауле не позволяет говорить о высоких доходах мулл, особенно денежных. Мусульманские учреждения на большей части Казахстана стали появляться после присоединения к России с разрешения властей, поэтому говорить о вакуфах в виде недвижимости не приходится. Более того, по “Временному положению” 1867-1868 годов земля была объявлено государственной собственностью, а вакуфы не допускались [6].

В Туркестанском крае, где исламские учреждения имели давнюю историю, вакуфное имущество было развито не одинаково. Судя по архивным данным, в большей части Семиреченской области вакуфов не было. В частности, Верненский уездный начальник в своем рапорте сообщал, что в уезде вакуфного имущества не существует [7]. Также Копальский уездный начальник графу о вакуфном доходе оставил не заполненной [7; л.11, 13], по-видимому, их не было. Аналогичными были рапорты уездных начальников Пржевальского, Лепсинского уездов.

При исследовании выяснилось, что некоторые вакуфные земельные владения давно утратили свое название и еще до присоединения к России перешли во владение населения. Эти земли были объявлены собственностью тех, кто ее обрабатывает.

Андижанские события и в этом вопросе внесли свои коррективы. Комиссия, созданная генерал-губернатором Туркестанского края Духовским, считала, что не следует принимать даже косвенных мер к укреплению идей ислама, религии только терпимой русской властью. А организация управления вакуфными имуществами и наблюдение за правильностью употребления вакуфных доходов расценивались именно такими мерами и признавались невыгодными для русских интересов [7, л. 41]. Эту точку зрения разделяли в своих решениях Ферганское областное правление, депутаты Государственного совета при обсуждении положения об управлении Туркестанским краем.

Невмешательство в вакуфные дела означало невмешательство в регулирование доходов. При этом российская администрация не должна была забывать о государственных интересах, то есть возможность перевода этих имуществ в собственность государства. Таким образом вакуф – это важный экономический институт ислама, который изначально был запрещен российским правительством.

Поэтому поземельно-податным комиссиям предписывалось ограничиваться следующими общими положениями:

1. Надзор за вакуфными имуществами не должен касаться способов расходования получаемых с них доходов;
2. Надзор должен ограничивать регистрации вакуфных имуществ и возможным исследованием их в юридическом отношении;
3. Надзору этому должно принадлежать право отстранения мутевалиев в тех случаях, когда деятельность их будет признана противоправительственной;
4. Надзор должен строго наблюдать за тем, чтобы в случаях упразднения учреждений, в поль-

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №1 (32), 2012 ж.
зу которых они завещаны, вакуфы эти поступали бы, как выморочное имущество, в состав государственных имуществ” [8, л. 43 об].

Таким образом, мнение комиссии сводилось к тому, чтобы, не вмешиваясь в вопросы дохода и их распределения, не упускать надзор за имуществом, которое может перейти в государственную собственность. На основе работы комиссии был разработан “Проект положения об управлении вакуфами”. Статьи этого Проекта предусматривали следующее:

“13. Вакуфные имущества находятся под наблюдением областной и уездной администрации.

14. Управляющие вакуфными имуществами (мутевалии) утверждаются в должности уездными начальниками... и отрешаются от должности тою же властью.

15. Уездная администрация должна иметь возможно полные сведения о числе вакуфных установлений, размерах имущества и размерах их доходов.

16. Учреждение новых допускается не иначе как с разрешения генерал-губернатора, который дозволяет сие единственно в случаях, заслуживающих особого внимания.

17. В случаях прекращения существования тех учреждений, в пользу которых завещаны вакуфы, последние переходят в собственность государства.

18. Тому же отчуждению подлежат вакуфы, завещанные в пользу учреждений, признанных вредными, а также вакуфы, завещанные иностранным мусульманским учреждениям.

19. Продажа земельных вакуфов запрещается” [8, л. 45об.-46].

Вакуфы как экономический институт исламской религии представляет значительное состояние, дававшее экономическую и политическую самостоятельность религиозным учреждениям в мусульманских странах. Это представление в литературе распространилось на российское мусульманство. В действительности исторических условий для развития вакуфного дела в пределах Российской империи не было, проникновение ислама среди казахов привело к законодательному запрещению создания вакуфов Российским государством. Допуская другие, кроме господствующей православной, религии как терпимые в империи, власти стремились не допустить их самостоятельности, прежде всего их экономического укрепления. Подарки мулл в дни религиозных праздников, определенная плата за наречение имени, отпевание умершего не позволяют говорить о богатстве мусульманского духовенства. Строительство же мечетей, медресе состоятельными людьми стало распространяться во второй половине XIX века, и к вакуфам можно отнести эти религиозные учреждения, но не земельные участки. В Казахстане вся земля была объявлена собственностью государства.

Укрепление позиции ислама в Казахстане во второй половине XIX века привели к смене политики правительства. Был взят курс на ограничение институтов ислама, казахи были выведены из под управления ОМДС. Были приняты меры, препятствующие деятельности этих институтов: мулла должен быть из казахов, владеть русским разговорным языком; при медресе должен быть открыт русский класс или преподавание русского языка; литература должна использоваться только прошедшая цензуру.

1. Смирнов Е. *Сыр-Дарьинская область. Описание, составленное по официальным источникам Е.Смирновым.* – СПб., 1887. – 355 с.

2. Саидбаев Т.С. *Ислам и общество.* – М., 1979. – С. 216.

3. Благовещенский В.П. *К вопросу о вакуфах в Сыр-Дарьинской области.* – Ташкент, 1889 – С. 7.

4. Климович Л.И. *Ислам в царской России; Аширов Н. Эволюция ислама в СССР и др.*

5. Юнусова А. *Башкирия. Ислам в контексте Российской истории. // Азия и Африка сегодня – 1998, №3.*

6. Крафт И.И. *Сб.указонений о киргизах ...* – С. 144; *Сабитов Н. Мектебы и медресе у казахов* – С. 13.

7. ЦГА РК, ф.44, оп.1, д.1767, л.11, 13, л.41.

8. ЦГА РК, ф. 64, оп.1, д.5578, л.43об,л.45об.-46.

Түйін

XIX ғасырдың екінші жартысындағы Қазақстандағы ислам позициясының күшейтуі үкіметтің саясатының ауысымдарына келтірді. Исламның институттары, қазақтар шектеуге бет алған, Омдстарды басқарудың астынан шығарылды. Қамданған, бұл институттардың кедергі келтіретін қызметтері: молда Қазақтардан болуы, орыс сөйлеу тілімен білуі керек; медресенің жанында орыс тілінің орыс сыныбы немесе сабақ беруі ашуы керек; әдебиет тек қана өткен цензураны қолдануы керек.

Summary

Strengthening of a position of Islam in Kazakhstan in second half of XIX-th century have led to change of a policy of the government. Was the course on restriction of institutes of Islam is taken, Kazakhs have been deduced from under management. The measures interfering activity of these institutes have been taken: the mullah should be from Kazakhs, know Russian a spoken language; Russian class or Russian teaching should be opened; the literature should be used only passed censorship.

ИЗ ИСТОРИИ ИЗУЧЕНИЯ ЗВЕРИНОГО СТИЛЯ

А.Б. Сагандыкова – магистрантка 1-го курса, КазНУ им. аль-Фараби

В современном казахстанском обществе формируется особый интерес к историческому прошлому. История выступает как необходимая составная нашей культуры, как источник для самопознания и духовного творчества. Благодаря возросшему интересу к древней истории, производятся крупномасштабные археологические работы на всей территории Республики, а археологическая наука Казахстана переживает заметный подъем. Необходимость всестороннего глобального взгляда на археологию Казахстана, обусловленная потребностями времени и социума, диктует сближение естественных и гуманитарных наук в решении проблем древней истории Казахстана. Интеграция научных знаний, в свою очередь, позволяет подойти к решению проблем археологии Казахстана в контексте древней истории Центральной Азии. На фоне сближения наук, в тоже время, можно заметить процесс зарождения совершенно новых научных направлений.

Концептуальные позиции современной археологии, в свою очередь, диктуют необходимость изучения истории науки. Огромный пласт накопленных сведений и аналитический материал по ним (гипотезы, концепции, взгляды), требуют исторического осмысления научных достижений в области археологического изучения Казахстана и всей территории Центральной Азии. Процесс историзации, обусловленный спецификой и внутренними процессами развития археологической науки должен сегодня способствовать мобилизации научной мысли, определению приоритетов и перспектив развития научного знания. Поэтому столь велика роль историографии археологии, приобретающей в последние годы статус важного элемента предмета науки.

Особое место в историографии археологии занимают вопросы изучения сакского звериного стиля. История этого изучения берет свое начало еще в древности. В большом списке литературы, посвящённой скифам-сакам, по праву первое место занимает блестящий для своего времени труд В.В. Григорьева «О скифском народе саках», в котором суммированы данные письменных источников по политической истории сакских племён [1]. Хотя со времени выхода в свет этого труда прошло 140 лет и за это время накопилась солидная библиография по сакам, но работа В.В. Григорьева до сих пор не потеряла своего научного значения.

В одной статье невозможно проанализировать даже малую часть научной литературы по среднеазиатским сакам. Отметим только, что в свое время вся русскоязычная и зарубежная литература о саках возникла исключительно на основе различной интерпретации античных и древнеперсидских источников. Эти исследования, несомненно, сыграли положительную роль в изучении сакской проблемы, но большинству из них в разной степени были присущи односторонность и субъективизм.

Так как на протяжении столетий в историографическом анализе скифоведения остро стоял вопрос происхождения скифов-саков и их культуры, то и до сих пор он считается дискуссионным. С позиции археологии большинство точек зрения по данной проблеме сводится к двум противопоставляемым концепциям. Первая из них, наиболее полно сформулированная в работах известных ученых-скифологов Б.Я. Гракова, М.И. Артамонова и др. [2] и получившая в науке наименование *«автохтонной»*, основывается на представлении о генетической связи скифов с носителями так называемой срубной археологической культуры. Вторая версия, активными сторонниками которой были не менее известные скифологи В.А. Ильинская, А.И. Тереножкин и др. [3], получила название *«центральноазиатской»*. Появление скифов в Восточной Европе в ней связывается с передвижением последних из глубинных районов Азии.

Естественным является то, что внимание к истории науки особенно актуально в моменты изменения исследовательских парадигм. Актуальность и научная новизна исследования искусства звериного стиля, роли и значения языка изображений обусловлены тем, что в научный оборот

был введен большой корпус источников, созданный раскопками Иссykkского кургана археологической экспедицией Акишева К.А., находками В.Д. Кубарева, Н.В. Полосьмак, В.И. Молодина на юго-востоке Российского Алтая, З.С. Самашева и А.-П. Франкфора на юго-западе Алтая, в пределах Республики Казахстан [4]. Здесь были найдены неразграбленные рядовые погребения и захоронения представителей знати, в которых сохранен первоначальный контекст ритуальных атрибутов, в том числе артефактов с богатым изобразительным рядом. Это зооморфная атрибутика головных уборов (навершия и другие детали головных уборов, диадемы и "эгреты"), нашейные гривны, детали одежды, а также предметы вооружения и другие артефакты, сопровождавшие умершего, в частности, оружие, зеркала, детали поясной гарнитуры. Кроме того, в убранстве коней, сопровождавших захоронения людей, развернуты сложные ансамбли зооморфных образов: в погребальных или культово-церемониальных масках, на парадной узде, седельных подвесках и т.п.

Существование человека на протяжении многих веков находилось в прямой зависимости от природы, неразрывной частью которого был животный мир, поэтому в искусстве почти каждого народа был период, который бы характеризовался присутствием элементов "звериного стиля". Небывалого расцвета и совершенства этот "стиль" достиг в скифо-сакское время, когда на всей территории степной полосы Евразии, на базе скотоводческого хозяйства происходило формирование раннекочевнических обществ со сложной социальной иерархией. Вместе с тем, центрально-азиатский регион большинством ученых выделяется как особая зона кочевого мира, не только потому, что именно здесь возможно выявить истоки скифо-сибирского искусства и найти его наиболее яркие образцы, но и потому, что только на этой территории скифо-сибирская художественная традиция существовала непрерывно на протяжении нескольких столетий.

Такой широкий хронологический и территориальный масштаб данного культурного феномена делает решение многих связанных с ним проблем необходимым для понимания всего комплекса историко-культурных процессов происходивших в этой части Евразийского субконтинента. Предметы древнего искусства являются не только одним из важнейших археологических источников для реконструкции системы идей и представлений эстетического и ритуально-мифологического содержания, но и служат своеобразными маркерами этнокультурных и социальных изменений в кочевых сообществах.

Поразительно долгое существование скифо-сибирского искусства, его идейно-художественное своеобразие и богатое духовное содержание вот уже около 150 лет приковывают к себе взгляды зарубежных и отечественных исследователей. Круг обсуждаемых проблем включает в себя вопросы происхождения и формирования скифо-сибирского звериного стиля, его изобразительные, семантические и региональные особенности, в контексте общих закономерностей культурного развития кочевых народов Евразии.

Другое направление научного поиска связано с исследованием среды обитания и взаимодействия с ней древнего человека, изучение его сознания, психологических черт, отразившихся в художественном творчестве, т.е. в тех результатах деятельности, которые способна фиксировать современная археология. Причем, в данном случае, перед нами классический пример того, как художественное явление приобретает историческое значение не только благодаря специфическим изобразительным особенностям своих произведений, но и той роли, которое оно играло в эстетическом, шире – в духовном обиходе своего времени.

Следовательно, понятие "звериный стиль скифо-сакского времени" в научной литературе традиционно применяется по отношению к произведениям искусства народов, населявших обширные просторы евразийских степей в VII – начале II вв. до н.э. Многочисленные кочевые племена, объединенные одинаковым типом хозяйства и в связи с этим во многом сходным обликом материальной культуры, занимали в этот период всю степь и отчасти лесостепь Восточной Европы, Предкавказье, Южное Приуралье, Приаралье, некоторые районы Памира, Тянь-Шаня, Саяно-Алтая и ряд других областей Южной Сибири и Казахстана. Для обозначения этой огромной культурной совокупности отечественными учеными было предложено несколько различных терминов: "скифо-сибирское культурно-историческое единство" (Грязнов М.П., Мартынов А.И.) [5], "общность" (Матюшенко В.И.), "скифский мир" (Яценко И.В., Раевский Д.С., Членова Н.Л., Петренко В.Г.) [6], "культуры скифского круга" (Членова Н.Л.), "скифский евразийский мир" (Алексеев В.П.), "евразийский культурный континуум скифской эпохи" (Раевский Д.С.). Однако, вследствие того, что одни из этих определений не вполне корректно отражают суть самого явления, преувеличивая сте-

пень сходства рассматриваемых культур, а другие, очевидно, более точные, излишне длинны и фонетически сложны для повседневного использования, в научной литературе прочнее всего укрепился термин "скифо-сибирский мир" как наиболее нейтральный (Мартынов А.И., Алексеев В.П., Мошкова М.Г., Мелюкова А.И.) [7]. А.Д. Грач считает возможным определить просторы Великой Евразийской степи как «иранской скифо-сако-юэчжийской ойкумены».

А.И. Мартынов определяет, что к середине I тыс. до н.э. на этих обширных территориях археологически отчетливо прослеживаются следующие культуры скифо-сакского типа: культура скифов Причерноморья; савроматская – на равнинах Предкавказья, в низовьях Волги и на Южном Урале; культура саков в Казахстане и Средней Азии; пазырыкская культура на Алтае; тагарская и уюкская культуры Тувы; культура Ордоса в Северном Китае и др. [8, с. 201-202].

При этом, следует отметить, что данный археологический феномен и историческое явление характеризуют разнообразные специфические признаки, одним из которых и является особое искусство звериного стиля. Оно представляет собой не просто художественное воспроизведение окружающего животного мира, свойственное многим народам и многим эпохам. По мнению многих исследователей, это – вполне стройная система, в которой изображались только определенные звери (главным образом, хищники, копытные, птицы и фантастические существа – грифоны), только определенным способом (в канонических позах, с преувеличенными глазами, ушами, когтями, клювами), воплощая определенные идеи, мировоззренческие представления, ценностные ориентации древних людей (Членова Н.Л., Хазанов А.М., Шкурко А.И., Переводчикова Е.В.) [9].

В то же время искусствоведы говорят о зверином стиле, как универсальном коде реальной (природно-социальной) и сакральной действительности (Л.С. Марсадолов). Звериный стиль в искусстве саков отражает, по мнению исследователя Туякбаевой Б.Т., представления о разуме – душе, восходящие к культам и ритуалам скифо-сакских племен, согласно которым происходит перевоплощение души из человека в птицу или зверя. Эти же представления нашли отражение и в полиморфных мифических существах: грифонах, крылатых конях, барсах, а также в животных, воплощающих в себе объединенный образ коне-олене-грифонов и т.п. Этот мотив можно наблюдать в изображении сфинксов или человеко-птицах, когда человеческий лик указывает на их исток – душу, некогда поглощенную хищником: душа человека, таким образом, участвует в цикле возрождения природы [10]. А в конце концов, это отражает философию «единства бытия», нашедшую художественную форму в эпиграфическом декоре одеяния «Золотого человека».

Сакско-скифское искусство, единое в основных принципах своей изобразительной системы, обладало в каждом отдельном регионе своего существования заметным художественным своеобразием. Изучение конкретных проявлений этого своеобразия актуально не только в стилистическом искусствоведческом плане. Исследование причин и механизмов возникновения в достаточно жесткой схеме звериного стиля новых специфических элементов позволяет в конечном итоге глубже понять те историко-культурные процессы, которые проходили в скифскую эпоху на обширной территории Евразии. Таким образом, использование произведений звериного стиля как исторического источника требует, прежде всего, их археологического анализа (Богомоллов В.Б., Томилов Н.А., 1990) [11].

Если эстетико-стилистический аспект сакско-скифского звериного стиля учеными прояснен, то содержательная сторона этого искусства до сих пор во многом остается загадкой. Поэтому и спектр мнений по данной проблеме имеет столь широкий диапазон – от «семантического агностицизма», предполагающего, что о смысловой функции звериного стиля «можно лишь гадать», до смелого утверждения о достижимости полного истолкования семантики этого стиля [12, с. 359-360].

Итак, большинство исследователей, конечно же, констатирует наличие у памятников звериного стиля определенной семантики. Ее толкование сводится к попыткам разглядеть тотемные, сакрально-магические, религиозно-мифологические, мировоззренческие и другие представления скифов-саков.

Таким образом, нами рассмотрены некоторые научные направления изучения истории звериного стиля. И, несмотря на ведущиеся в археологии, истории науки и искусствоведении многие годы научные изыскания, проблема возникновения кочевой цивилизации в степях Евразии, исторические судьбы отдельных сакско-скифских племен, происхождение их культуры и, в том числе, звериного стиля в изобразительном искусстве, по-прежнему остаются актуальными.

1. Григорьев В.В. О скифском народе саках. – СПб., 1871.
2. Граков Б.Я. Скифы. М., 1971.; Артамонов М.И. Происхождение скифского искусства. СА. 1968. №4.
3. Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия в VII-IV вв. до н. э. – Киев, 1983.
4. Акишев К.А. Искусство и идеология саков Семиречья. - А., 1980.; Кубарев В.Д. Древнетюркские изваяния Алтая. – Новосибирск, 1984.; Полосьмак Н.В. Стережущие золото грифы. Новосибирск, 1994., Самашева З.С. Берел – выдающийся памятник истории и культуры древних кочевников Казахстана – Самашев З., Жумабекова Г. // История Казахстана в школе и ВУЗах. – 2002. – №9.
5. Грязнов М.П. Аржан – царский курган раннескифского времени. – Л., 1980; Мартынов А.И. Скифо-сибирское единство как культурно-историческое явление // Скифо-сибирское культурно-историческое единство. Материалы I Всесоюзной археологической конференции. – Кемерово: Изд-во КГУ, 1980.
6. Яценко И.В. Искусство скифских племен Северного Причерноморья. // История искусства народов СССР. т.1, – М., 1971; Раевский Д.С. Модель мира скифской культуры. Мир скифской культуры. – М., 2006; Членова Н.Л. Центральная Азия и скифы. – М., 1997.
7. Алексеев В.П. Историческая антропология и этногенез. – М., 1989; Мошкова М.Г. История и культура сарматов. – Саратов, 1983. Мелюкова А.И. Проблемы скифо-сарматской археологии. – М: Наука. 1990;
8. Мартынов А.И. Археология. – М., 2002.
9. Хазанов А.М., Шкурко А.И. Семантика скифского искусства и проблемы ее интерпретации III Всесоюзная конференция. Тезисы докладов. – М., 1979; Переводчикова Е.В. Язык звериных образов: Очерки искусства евразийских степей скифской эпохи. – М. 1994.
10. Туякбаева Б.Т. Эпиграфический декор архитектурного комплекса Ахмеда Яссави. – Алма-Ата: Онер, 1989.
11. В 1990 г. В.Б. Богомолов и Н.А. Томилов рассмотрели вопрос взаимосвязи художественного стиля и археолого-этнографических исследований. Отмечая, что орнамент - концентрированное выражение художественного стиля, они считают возможным выяснить, когда можно говорить об этнических или историко-этнографических общностях.
12. Раевский Д.С. Указ. соч.

Резюме

Несмотря на ведущиеся в археологии, истории науки и искусствоведении многие годы научные изыскания, проблема возникновения кочевой цивилизации в степях Евразии, исторические судьбы отдельных сакско-скифских племен, происхождение их культуры и, в том числе, знаменитого звериного стиля в изобразительном искусстве, по-прежнему остаются актуальными.

Summary

Despite conducted in archeology, history of a science and art criticism many years scientific researches, a problem of occurrence of a nomadic civilization in steppes of Eurasia, historical destinies of separate saksko-Scythian tribes, an origin of their culture and, including, the well-known animal style in the fine arts, still remain actual.

НҮРҒАЛИ ЖӘНЕ НӘЗИПА ҚҰЛЖАНОВТАР

Ә.Қ. Садықова – 2 курс магистранты,
магистратура және PhD докторантура институты, Абай атындағы ҚазҰПУ

Семей жері – қатпар-қатпар ғажайып сырларға толы. Есімдері әлемге әйгілі талай тұлғалар осы Семей өңірінде туып-өскен немесе осы жерде тұрып қызмет еткен талантты адамдар. Өйткені тарихты жасаушы да, оны дамытушы да – адамдар.

Семей өңірінде өткен ғасырда қала тарихында елеулі із қалдырып, елдігімізге өз өрнектерін қалдырған тұлғалар болды.

Сондай тарихи тұлғалардың бірі, қазақ халқының арасынан тұңғыш рет шыққан ағартушы, педагог ғалым, тамаша аудармашы және қоғам қайраткері – Нәзипа Құлжанова және Нұрғали Құлжанов.

Қазақтың ұлы ақыны Сұлтанмахмұт Торайғыров «Таныстыру» поэмасында қазақты өрге сүйрейтін қандай зиялы азаматтар бар деген сауалға жауап іздеп, алдыңғы шоғырда ерлі-зайыпты Нәзипа мен Нұрғали Құлжановтарды ауызға алады.

*Ардақты бар Нәзипа деген ханым,
Газет, журнал жүзінде жұртқа мәлім.
Оқыса, осындай әйел шығар еді деп,
Оқығандар бағалар сөздің дәмін.*

*Неше күн қыдырсаң да таба алмассың,
Семейдің одан өтер адал жанын.
Ақ көңіл, мінезі оңды, жүзі жарқын,
Бінтасы жеткізбекке әйел хақын, –*

дей келіп, Нұрғали Құлжанұлын сипаттайды:

*Бірге айтайын Нұрғали Құлжанұлын,
Жаңылмасақ бұлайша мұның сынын.
Қайратты, кең ойлайтын сабырлы адам,
Жасымайтын, бермейтін жанға сырын.*

*Турашыл жан бетіне қарамайтын,
Онан келер зиянды санамайтын.
Қазақтың ескі, жуан тұқымынан,
Жөпшендіні еске алып баламайтын.*

(С.Торайғыров)

Оқу ағарту ісінде, әлеумет қызметінде танылған Құлжановтардың азаматтық келбеті мен адамгершілік қасиеттерін ақын дәл таныған.

Құлжановтар – Торғай өңірінің тумасы болса да ұлы ақын Абай Құнанбаевтың әдеби мұраларын насихаттауда өзіндік еңбек еткен алдыңғы қатарлы топ өкілдерінің ішінде есімі ерекше аталатын білімді жандар.

Нәзипа Сегізбайқызы мен Нұрғали Құлжановтардың бөліп айтарлық ерекшелігі ұлы ұстаз Ыбырай Алтынсарин ашқан мектептің түлектері болуларымен қатар, олар дарынды тұлғаға лайық шәкірттік мінезді бойына сіңіріп, тәлімгерлік өнегені жете ұғынып бар күш-қуатын, білімін сарқа жұмсап, өздері де соңғы буынға ұланғайыр еңбек сіңірді.

Ленинградтағы Орталық Мемлекеттік архив деректері бойынша Нәзипа Құлжанова Торғай облысындағы бірден-бір оқу орны – Қостанайдағы орыс-қазақ әйелдер прогимназиясының барлық төрт жылдық курсына ойдағыдай бітіріп шыққан (1898-1903) [1].

1903-1904 жылдары Торғайдағы қыздар училищесін ойдағыдай аяқтап, біраз уақыт сол училищеде көмекші мұғалім болып тағайындалады.

Нәзипа Құлжанова 1905-20 жылдары Семей қаласындағы оқытушылар семинариясында ұстаздық еткен.

Ерлі-зайыпты білімді екі жас Нұрғали, Нәзипа Құлжановтардың Торғайдан Семейге келуіне не себеп деген сұраққа келсек, сол кездегі феодалдық-патриархалдық рушылдық қоғамның әдет-салты әлі үстем болып тұрғанда тыныштықпен, бейбіт өмір сүре алмады. Сондықтан, туған жерден алысырақ шеткері жатқан сахара төріне қарай – Семей қаласына сапар шегеді. Олар келген жыл Абайдың дүниеден өткен жылы 1904 жыл болатын. 1905 жылы «Семипалатинский листок» газеті Абайдың қайтыс болуына байланысты қоғам қайраткері Ә.Бөкейханов көлемді қазанама жазды. Онда Абайдың өмірін, халықтық ақын екенін жұртқа бірінші рет танытқан алаш азаматы Әлихан Бөкейханов болды. Құлжановтардың да ұлы Абаймен таныстығы да осы жылдардан басталды.

Қазақ қыздарының арасында тұңғыш рет Географиялық қоғамның мүшесі болған Нәзипа Құлжанова 1914 жылы 26 қаңтар күні Семей қаласында ұлы Абайдың қайтыс болғанына байланысты он жыл толуына орай әдебиет кешін ұйымдастырып, сол кеште орыс тілінде тамаша баяндама жасап шығады. Ақын Абайдың өлмес даңқының сыр-сипатына терең баға береді. Алғаш рет Абай өлеңдерінің орысша аудармасынан үзінділер оқиды. Бұл Нәзипаның ең басты тарихи еңбегі болып табылады.

Нәзипа Құлжанова Батыс Сібір Орыс Географиялық қоғамының Семей бөлімшесіне мүше болған. Ол туралы Семей облыстық өлкетану музейінің ғылыми кітапхана қорында сақталған жазбалардың деректері бойынша: 1914 жылғы «Записки Семипалатинского подотдела Западно-

Сибирского отдела РГО, выпуск XI, 1917» деген кітапшасында Географиялық қоғамның мүшелері Федор Николаевич Белослюдов, Нұрғали, Нәзипа Құлжановтар деп жазған деректер бар [2].

– «Список членов общества изучения Киркряя 1923 год» деген құжатта Нәзипа Құлжанова бар, осы қоғамның мүшесі болғанын растайды.

1924 жылғы 1 шілде ОРГО-да Географиялық қоғамның мүше-қызметкері Құлжанова Нәзипа Сағызбаевна – Оренбург деп көрсетілген. Бұл Нәзипаның қоғамдық ұйымдар ісіне қатысын айғақтайтын тарихи деректер. Берілген деректер 1993 жылы Д.Дәуренбекованың құрастыруымен шыққан «Алғашқы қарлығаштар» деген кітабының 23-24 беттерінде жазылған [3].

Географиялық қоғамға әуелі Нұрғали Құлжанов мүше болған. Ресей императорлық географиялық қоғамы Батыс Сібір бөлімі Семей бөлімшесінің 1902-1910 жылдардағы шежіресінде Н.Құлжановтың мүшелікке түсуі 1908 жыл деп көрсетілген. Нұрғали Құлжанұлы Құлжанов қатардағы мүше ғана емес, ол бөлімшенің басқару жүйесіне тартылған, яғни тексеру комиссиясының мүшесі қызметіне сайланған. Ал, Нәзипа Сегізбайқызы бөлімшенің 1913 жылғы жұмыс қорытындысының есебі бойынша сол жылы мүше-қызметкерлігіне қабылданған. Нақты дерекке жүгінейік: «К 1 января 1914 года в Семипалатинском подотделе Западно-Сибирского отдела ИРГО числилось 137 членов, из них почетных было – 4, действительных – 113 и членов-сотрудников – 20. В 1913 году в подотдел было избрано 49 действительных членов и 7 членов сотрудников... В члены сотрудники избраны: Горохов А.В., Кульджанова Н.С., Немцова А.С., Попов Я.Я., Рычков К.М.» [4].

Ерлі-зайыпты Құлжановтар географиялық қоғамның жұмысына белсене араласқан. Петербургтан, Мәскеуден жер аударылып келген, бұрын ірі ғалым, зерттеушілер қатарында саналған атақты адамдардан жасқанбай, иық тіресіп іске кіріскен.

Ұлы ақын Абай Құнанбаевтың әдеби мұраларын насихаттап таратуда өзіндік еңбек еткен алдыңғы қатарлы топтың өкілдері ішінде Ә.Бөкейханмен бірге Нәзипа мен Нұрғали Құлжановтар есімін құрметпен атаймыз. Өз ұлтын өркениетті елдер қатарынан көруге ұмтылған қазақ зиялыларының бірі Нұрғали Құлжанов өзінің қысқа да саналы ғұмырын зайыбы Нәзипамен бірге Семей жерінде өткізген. Ерлі-зайыпты екеуі шығармашылық ізденісте тек білім берумен шектелмей, саясатта да, қоғамдық жұмыстарда да орасан еңбек етті.

Әсіресе қала өміріне үлкен серпіліс әкелген 1914 жылы Абай Құнанбаевтың дүниеден өткеніне 10 жыл толуына арнап өткізілген әдеби кештің маңызы зор болды. Осы әдеби кешті ұйымдастырушылардың бірі Нәзипа Құлжанова ақын өмірі туралы баяндама жасап, Абай шығармалары орындалып, ұлттық салт-дәстүрден көрсетілген.

Ал Нұрғали Құлжанов болса, Семей Географиялық Қоғамы бөлімшесінің тексеру комиссиясының мүшесі ретінде жұмысына араласып [5], бөлімше мұражайына аттың күміс пен қоладан көмкерілген ер-тұрманын сыйлаған [6].

Құлжановтар отбасы Орыс Географиялық қоғамының мүшесі ретінде қазақ халқының тұрмыс-салт, әдет-ғұрыптарын, ауыз әдебиетімен фальклорлық шығармаларын зерттеп, оларды кеңінен насихаттаумен айналысты.

Бөлімшеге қазақ зиялылары да мүше болады. Мәселен, Мәрсеков Райымжан (1902), Құдайбердіұлы Шәкәрім (1903), Ақбаев Жақып (1907), Құлжанов Нұрғали (1908), Семей қаласының мұсылман балалар мектебінің мұғалімі Елікбаев Рахметтола (1907), Зайсан уезінің тілмашы Иманқұлов Жәмбек (1902), тілмаш Оспанов Омарбек, Күре болысынан Сандыбаев Сағындық (1902), Семей өлкелік сотының тілмашы Тарабаев Имамбек (1907), Павлодар көпесі Айткин Ахметтола (1902), көпес Хамитов Мұхамет (1902) және Абылайханов Арынғазы мүше болады [7].

Нәзипа мен Нұрғали Құлжановтардың игі істері көпшілікке тарап отырған. 1914 жылдың 10 ақпанында Г.Н. Потанин Омбы Географиялық Комитеті жиналысында өткен жазда Әлімхан Ермековтың шақыруымен Қарқаралы уезіне барғанда, қазақтар туралы көрген-білгендерін есеп бере келіп, «...былтыр Тоқырауыннан қайтып келе жатып, бір ауылға қондым. Бұл ауылда Семейдегі семинарияның қазақша тіл мұғалімі Нұрғали Құлжанов жамағаты Назифа ханым әдебиет кешін жасады. Ойнаушылары Назифа ханым, гимназист 11 жасар қыз, гимназистка, һәм бір қыз-бәрі нағыз қазақ. Оқылған өлеңдері ішінде Некрасовтың өлеңдері де болды. Бұл уақытта қазақ ауылында отырғаным, алдымда өлең оқып тұрған жас қыздың қазақ қызы екендігі, һәм ертеңінде оның ат құлағында ойнап, шауып жүретіндігі ойымнан мүлде шығып кетіпті...», – деп тамсана айтқан [8].

1915 жылғы «Қазақ» газетінің 28 наурыздағы 114 санына М.Әуезов «М» – деген бүркеншік

есіммен жазған мақаласында: «13 февральда Семейде саудагерлер клубында қазақтың жас талапкерлерінің ыждаһатымен мұсылман атынан жаралыларға деп ашылған науқасхананың һәм қазақ мұқтаж оқушыларының пайдасына болған қазақша әдебиет кешінде болғандарды жазбақшымын...» – дей келіп, кешті Райымжан Мәрсековтың қазақ әдебиеті туралы сөзімен ашқанын, одан соң Нұрғали Құлжанов халық алдына шығып, кеш бағдарламасымен таныстырған соң, сахналық көрініс – Біржан-Сара айтысы қойылып, Сара – қыз Қозыбағаровтың жамағаты Тұрар ханым, Біржан семинарияда оқитын шәкірт – Жүсіпбек мырза Аймауытов және көріністен соң күй шертіліп, ән айтылып, Абайдың, Ы.Алтынсариннің өлеңдері оқылып кеш көркем де көңілді өтіп, қадірменді ақсақал Жақия қажы Бейсекеев жастарға деп сый қылған 100 соммен барлығы 917 жинағанын айтады.

1905 жылы 13 ақпанда болған осы кеш жайында жоғарыда аталған газетте «Семейден» атты мақаласында Нәзипа Құлжанова түскен қаржыға есеп бере келіп: «...осы сомадан барлық расходтар шығарылғанда, таза пайда 640 сом болды. Мұны екіге бөліп, 320 сомын жоғарыда айтылған ауруханаға шығардық, қалған 320 сомын Семей облысынан орысша һәм мұсылманша оқушы мұқтаж 12 қазақ жастарына былайша бөлдік: студент-технолог Әлімхан Ермековке 100 сом, Студент Халел Ғаббасовқа – 40 сом, Семинарист Жүсіпбек Аймауытовқа – 10 сом, екі класты школдағы Тақымжан баласына – 10 сом һәм сол школда оқушы Мұстамбай баласына – 10 сом» – дей келіп, кешті ұйымдастыруға қатысқандарға алғысын білдіреді [9].

Нәзипа мен Нұрғали Құлжановтардың игі істері көпшілікке тарап отырған.

Нәзипа, Нұрғали Құлжановтардың Семей қаласы тұрғындары арасында тұңғыш рет қазақ тілінде ойын-сауық ұйымдастырып, өнерлі адамдарды, халықтың толағай теңіз ән-күйін насихаттау жолындағы еңбектері бір төбе. Бірақ қазақтың ән-күйлері жайында жазған еңбектері әлі де жарияланбай келеді.

Нәзипа Құлжанова Семей қаласында оқу-ағартушылық саласында елеулі еңбектер сіңіргенін құжаттар растайды.

Төңкерістен кейінгі кезеңде Нәзипа Құлжанова қазақ баспасөзінде қызмет атқарады. «Қазақ», «Сарыарқа» және «Алаш» газеттеріне бала тәрбиесіне, үй шаруашылығына, денсаулыққа байланысты әртүрлі мақалалар жариялайды.

1917 жылы Семей облыстық қазақ съезіне қатысып, оның төралқасы құрамына енеді.

1920 жылы Қырғыз (Қазақ) АКСР Оқу ағарту комиссариатының қазақ тілінде оқулықтар, кітаптар шығару мен баспасөз істері жөніндегі комиссияның белді мүшесі болған. Осы қызметте жүріп, жаңа қазақ әліпбиін енгізу жөніндегі Орталық Комитеттің құрамына мүшелікке енген.

Нәзипа 1930-жылдардың басында Мәскеуге барып Н.К. Крупскаямен кездесіп көптеген ақыл-кеңестер алады. Әлі де еңбек етіп, көлемді туындылар жазбақ болған журналист, ағартушы Нәзипа Құлжанова 1934 жылы Алматы қаласында дүниеден өтеді.

Алғаш рет Нәзипа, Нұрғали Құлжановтардың есімін республикалық «Социалистік Қазақстан» газетінде жариялаған белгілі ақын Мәриям Хакімжанова екен. Онан кейін де «Семей таңы» және «Иртыш» газеттерінің №96, 97 сандарында (19 мамыр 1967 жыл) «Сарғайған сурет сыры?» атты К.Сәкиева мен С.Сырымбетовтердің бірігіп жазған екі газетте бір мезгілде жарық көрген шағын мақаламен қоса екеуінің түскен суреті шыққан.

С.Сейфуллин, С.Торайғыров, М.Әуезов, С.Мұқанов, Ә.Марғұлан, М.Хакімжанова, С.Бегалин, Қ.Мұхамеджанов, Ә.Жиреншин сияқты ғалымдар, жазушылар Құлжановтардың Қазақ революциясына дейінгі және онан кейінгі қоғамдық жұмыстары, әдеби еңбектері жайлы реті келген жерде еске түсіріп, өз шығармаларында айтып отырды.

Қорыта айтқанда, бүгінде сол ағалар мен апалардың салып кеткен рухани ізі жалғасын тауып, қазіргі және келер ұрпаққа мәңгілік мұра боп қалды.

1. Бейсенбайұлы М. Ардақты бар Нәзипа деген ханым. // Абай, 1996. №3, – 89 б.

2. Семей облыстық өлкетану музейінің ғылыми кітапхана қоры, «Записки Семипалатинского подотдела Западно-Сибирского отдела РГО, выпуск XI, 1917»; құжат – «Список членов общества изучения Киркряя 1923 год», – 82 б.

3. Ахметова Л. Нәзипа Құлжанова. Алғашқы қарлығаштар. Құраст. Дәуренбекова Д. – Алматы: Қазақстан, 1993. – 17-29 б.

4. Отчет о деятельности Семипалатинского подотдела Западно-Сибирского отдела Императорского Русского Географического общества за 1913 год. // Записки Семипалатинского подотдела Западно-Сибирского отдела Императорского Географического общества. VIII шығарылуы. – Семей. 1914. 1-68 б.

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №1 (32), 2012 ж.

5. *Записки Семипалатинского Подотдела Западно-Сибирского отдела ИРГО. Вып.7. – Семей. 1913 г. – 8 б.*
6. *Мұхамедханов Қ. Абайдың қосқан үлесі – «Ертіс», 1963, 8-қыркүйек.*
7. *Летопись Семипалатинского подотдела Западно-Сибирского отдела Императорского Русского географического общества. 1902. IX 1910. Семей. 1913. – 81-92 бб.*
8. *Саматов М. Потанин докладынан. // Құраст. Субханбердина Ү. – Алматы: 1998. Қазақ №5-6., 1914ж. 30 наурыз.*
9. *Құлжанова Н. Семейден. // Құраст. Субханбердина Ү. – Алматы: 1998. // Қазақ №114., 1915 ж. 28 наурыз.*

Резюме

В этой статье рассматривается о семейной паре Нурғали и Назипы Кульджановых, которые в начале XX века сделали огромный вклад в образовательной и культурной жизни казахского народа.

Summary

In this article considered about household vapour Nurgali and Nazipy Kulidzhanovyh which at the beginning initially XX age has made huge deposit in educational and cultural sphere of kazakh folk.

ОРЫС ШЕНЕУНІКТЕРІНІҢ ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНДА ТҮТҚЫНДА БОЛҒАН КЕЗІНДЕГІ ЖАЗБАЛАРЫ (мұрағат құжаттары негізінде)

Б.Т. Калиева – 2-курс магистранты, магистратура және (PhD)
докторантура институты, Абай атындағы ҚазҰПУ

Қазіргі таңдағы ең күрделі де негізгі мәселелердің бірі ол «Қазақстан тарихын» еш бұрмалаусыз нақты фактілерге сүйене отырып қарастыру. Сондықтан да қазақ елінің тарихын қайта ой елегінен өткізу арқылы жан-жақты зерделеу, Отанымыздың өзіндік төл тарихын зерттеп, жас ұрпаққа терең тарихи білім беру – еліміздің зор мақсаттарға жету жолындағы негізгі кепілдіктерінің бірі. Өйткені, жаңа саяси ахуалды түсіну, сондай-ақ тәуелсіздік алған дербес ел мүддесіне сәйкес келетін көзқарастар жүйесін қалыптастыру, саяси мәдениеті жоғары азаматтарды тәрбиелеп шығарудың бүгінгі таңда терең мәні мен маңызы бар. Бірақ бұл бір күнде немесе бір жылда атқарыла салатын шаруа емес. Талай уақыт отарлық жүйенің қамытын киген ел тарихының бұрындары назардан тыс қалып келген тұстарын екшелеп, ақиқатын ашып көрсету – уақыт талабы.

Еліміздің Президенті Н.Назарбаев “Тарих толқынында” деген еңбегінде отаршылдықтың зардаптары жөнінде былай деп жазады: «Далалық өңірлерге жаппай қоныс аударғандар дәстүрлі көші-қон аймақтарын айтарлықтай тартылып, халықтың негізгі бөлігінің күнкөріс көзі болып отырған мал шаруашылығына жойдасыз зиян келтірді» [1].

Қандай да бір елдің тарихын, тұрмысы мен тынысын сипаттау барысында ең алдымен ол халық туралы жазылған жазба деректеріндегі мәліметтерге назар аудару әр тарихшының негізгі мәселесі болып табылады. Солардың бірі қазақ елі Ресей империясының бодандығын қабылдағаннан бастап, қазақ даласына көптеген экспедициялар жүргізіліп, саяхатшылар келген болатын. Сол экспедициялардың есептеріндегі мәліметтермен, саяхатшылардың күнделіктері мен естеліктерінде қалдырылған жазбаларынан қазақ халқының тұрмыс-тынысы жөнінде біраз мәліметтер аламыз. Әрине ол құжаттарды біз мұрағаттармен сирек қорларда жұмыс жасау барысында кездестірдік. Сондай мәліметтердің бірі ол мұрағат қорларынан табылған төменде келтірілетін орыс шенеуніктерінің қазақ халқы туралы жазып қалдырған материалдары болып табылады. Ең алдымен қазақ даласына келіп, қазақтар оны тұтқынға алған дәрігер, орыс офицері Савва Большойдың жазбасына назар аударсақ [2].

1803 ж. қазақ даласында болған дәрігер, Бұхар сауда керуенінің құрамында болған С.Большойдың жазбаларынан көре аламыз. Осындай сапарларының Мұзбел деген жерде басынан жарақаттанып, қазақтарға тұтқынға түседі. Дәрігердің қол-аяғын байлап, дүние мүлкін тонайды. Бірнеше күн жүргеннен кейін Сырдарияға жетіп, дәрігерді төртінші адамға ұстатып, жол бойы шөлдеп, қарны ашады. Көзбен торсыққа қарап, су ішкісі келгендігін білдіреді. Бірақ қазақтар оның бұл әрекетіне еш көңіл бөлмейді. Оны қырғыздардың (қазақтардың) бір руы телеуге алып келеді. Тоғыз ай бойы көшпелілердің арасында өмір сүріп, әр түрлі оқиғаларды басынан кешіргендігін

жазып қалдырған. Қазақ сұлтаны Әбілғазымен орынбор басшылары келісімге келіп дәрігер С.Большой Ресейге қайтады. Сонымен бұл жерден көретініміз, дәрігердің қазақтарда тұтқында болған кезіндегі жазбаларында, оның сол кездегі көшпелі қазақ қоғамына ерекше мән беріп, олардың күнделікті өміріне назар аударған. С.Большойдың жазбасында мынадай мәлімет келтірілген: «Қазақ даласына тұтқынға түскен сәттен бастап олар маған әр түрлі көзқараста болды. Алғашында мына орысты қарашы деген сөздер естіле бастады, көптеген ауыр жұмыстар жасатты. Бұл жұмыстарды жасай беретін едім, егер беретін тамақтары дұрыс болса» деген. Ары қарай қазақтардың тағамы жайлы былай сипаттайды: «жұмыс жасап болғаннан кейін көже береді, ал кейде ол көжені жатар алдында береді. Түс уақытында көбіне талқан жегізеді. Ет көп жемейді, жеседе кейде ғана береді. Сонымен қатар қышқыл сүт немес айран береді, кейде оны сумен араластырып шалап жасайды». Сонда бұл жерден көретініміз қазақ қоғамында, сол кездің өзінде негізгі шаруашылық мал шаруашылығы болғандықтан, тағамдардың барлығы сол малдың өнімі болған. Бұл көшпелі қазақ елінің мал шаруашылығымен айналысқандығын көрсетеді. 27 желтоқсанда Абылғазы Қайып С.Большойды Телеудің үйінен алып Ресейге жіберуге дайындады. Қазақтар оны көбіне Саба, Сабабай деп атаған.

Дәрігер өзінің қазақ даласында болған кезінде қазақ ауылдарындағы мектептер және онда қандай пәндер өтілетініне қызығушылық танытып, мектептер жайлы төмендегідей сипаттап берген: «қазақтардың өзінің мектебі де, мешіті де жоқ, сонымен қоса халықтың біраз бөлігі өз тілінде оқуда, жазуда білмейді. Астрологиялары да дұрыс дамымаған, бірақ әр қазақ өзінің поляр жұлдыздарын біледі (темірқазық) және т.б. Оларда сабақ барысында мынадай музыкалық аспаптарда ойнауды үйреткен: дудка (сыбызғы), балалайка, гудок (кобыз).

Қазақ елінің тұрмысы жайлы былай атап өткен: «үй жабдықтарына: қазан, ағаш кесе, табақтар, торсық және т.б. Тағамдары: қазақтардың көбіне қой, ешкі, жылқы, сиыр еттерін пайдаланады. Олар етті суға қайнатып, тұз қосып жей береді. Ол тамақты бес бармақ деп атайды, артынан сорпа ішеді. Сонымен қатар, бидай, тары жейді. Сусындарында су, сүт, ашытылған сүт (айран), қымыз және құрт жасаайды. Қымыздарының ерекше емдік қасиеті болған. Жалпы қазақтардың киімдеріне: шапан, ол кейде жібек матаданда болуы мүмкін; тон, белбеу, шұлғау, етік, шалбар, малақай, әйел адамның көйлегі, саукеке, кимешек, шыт, моншақ, тұлым және т.б. айтқан болатын.

Қазақ халқының экономикалық жағдайына былай деген: «өндірісі және саудасы: қазақтардың өндірісінде бірінші орында мал шаруашылығы тұр. Малдан бірінші орында жылқы, қой, ешкі одан кейін сиыр тұрады. Себебі сиыр көшіп-қонғанға ең қолайсыз мал болып табылады. Олар сонымен қатар ит, мысық асыраған. Негізгі шаруашылығы: қазақтарда балық аулау өте сирек кездесетін шаруашылықтың түрі. Олар балықты тек уақыт өткізу үшін және қолдары бос уақытта ермек үшін аулайды. Ал аңды аулауға өздерінің иттерімен және бүркіттерімен шығады. Аңды аулаудағы негізгі қару түрлері садақ және жебе болып табылады. Көктемде өздеріне қолайлы аймақта егін егумен шұғылданады. Олар көбінесе арпа, бидай және басқа да дәнді-дақылдың оншақты түрін егеді. 1804 жылы Сырдарияның бойына С.Большой ең алғаш темекі егіп, оның жақсы өсетініне көзі жеткен. Бұған дәлел ретінде сол ғасырда Сыр бойында зерттеу жүргізген А.Л. Данзастың мәліметтерінен оқи аламыз [3].

С.Большойдың қазақ еліне және даласына сипаттама бере келе, қазіргі тандағы ай атаулары сияқты ол кезде де дәл қазіргідей аталғандығын, сонымен қатар тек этимологиясында біршама өзгерістер бар екендігін төмендегі жазып қалдырған құжаттан көре аламыз: «қазақтарда бір айда 30 күн, ал бір жылда 360 күн бар екендігін көрсеткен. Әр айдың атауларын төмендегідей жазып қалдырған:

1. Құрман (наурыз), бұл кезде айдың тууына байланысты айт мерекесі болады. Бұл кезді құрбан айт мерекесі немесе наурыз (жаңа жыл) деп атайды;
2. Саур (сәуір), бұл айда сабан тойы болады;
3. Чауза (мамыр), бұл үш ай көктем айлары бағар деп аталады;
4. Саратан (маусым, шаян);
5. Эсет (шілде, арыстан);
6. Самбула (тамыз), бұл үш ай жаз айлары;
7. Мизан (қыркүйек);
8. Ақран (қазан, сары шаян);
9. Каус (қараша, мерген), бұл үш ай күз айлары;

10. Джидды (желтоқсан);

11. Дамот (қаңтар);

12. Хут (ақпан, балық), бұл үш ай қыс айлары.

Дәрігердің тағы қазақ қоғамындағы мән берген бір жайты, ол діни наным-сенімдері болатын. Сонымен қоса, жылына бір рет оларда ораза айы болады және ол бір ай көлеміне созылған. Қазақтар мұсылмандар, сенімдері ислам, соның ішінде суниттік жолда. Олардың басқару жүйесі хан, сұлтан, би болып бөлінеді [4].

Сонымен қатар осындай сайын қазақ даласына берген құжаттың бірі ол тағы да қазақ даласында болған шенеуніктің орыс кемпірімен сұхбаттасуы. Н.Боголюбовтың бұл еңбегінің атауы «В плену у киргизов. Рассказ старушки. Истинное происшествие» Б.м. 1890 №7 [5].

Н.Боголюбов қызмет бабымен Үлкен Ырғыз өзені бойындағы (Самар губ.) өзінің көлігін жөндеуге апарған адамның анасы ол кісіге шай беріп отырып өзінің басынан өткен әңгімесін сипаттаған. Ол кісінің есімі Домна еді. Енді төменде сол сұхбаттасу барысындағы Н.Боголюбовпен Домна кемпір арасындағы диалогты төмендегідей көрсетсек:

Домна кемпір: Өзін қай жақа жол тарттың?

Боголюбов: Оралға деді.

Домна: Орал қаласы бұрынғы Жайық өзенінің бойында емес па?

Боголюбов: Ия, сіз қайдан білесіз, бұрын Жайық, ал қазір Орал.

Домна: Біз Оралдың арғы жағында да болғанбыз, оны Пугачевтің көтерілісінен кейін оған мұндай атауды Екатерина берген болатын.

Боголюбов: Оралдың арғы жағында дейсіз ба, ол жақта – кырғыздар өмір сүреді емес па?

Домна: Ия дәл сол жерде мен қонақ болдым және қиындық көрдім.

Боголюбов: Сонда не болды ол жақта?

Домна: Онда мен өз басынан өткен оқиғаны айтып берейін. «Біз өзіміздің ауылымыздан шет шығып, апкем және достарымызбен гүл жинауға шықтық. Сол кезде бір топ кырғыз ер адамдары мені және әпкелерімді ұстап алды. Ал төрт күн жүріп, бесінші күні дегенде от жағулы тұрған жерге жеттік. Сол кезде біз олардың үйлеріне жеткенімізді түсіндік. Олардың үйлерін (кибиток) деп атаған. Далада қой, жылқы және түйелер жайылып жүрді. Ал ол жердің тұрғындары бізді көріп бізге өзге халық ретінде қарады. Ал біздің олардан айырмашылығымыз, олар тек қысық көзді, беттері жалпақ сонымен ерекшеленген болатын. Біз шаршанқы, қол-аяқтарымыз ісініп тұрған күйімізде қазақ даласына келдік. Біздің қол-аяқтарымызды көрген кырғыз (қазақ – Қ.Б.) әйелдері әр түрлі шөптермен басып жараларымызды екі аптада емдеп берген еді. Қазақ әйелдері үйде отырып, үй шаруаларымен айналысады, ал ер адамдар даладағы жұмыстарға қарайды. Ал үйде болған кезде күніне 4 немесе одан да көп рет Мұхаммед пайғамбарларына жығылады. Бүкіл үйдегі жұмыспен әйелдері айналысады, кейде тіпті атты да әбзілдейтін әйелдері [6].

Осы жоғарыда келтірілген құжаттар негізінде біздің көретініміз қазақ халқы тұтқынға алған адамдарына еш қиянат келтірмейді. Тек оларды үйлеріне алып келіп қоймай, сонымен қоса оларға өз қонақжайлықтарын көрсетеді. Тағыда бұл жазбаларда қазақ даласындағы халықтың тұрмыстынысы сипатталып, қазірде олардың кейбіреулері сақталғандығын аңғарамыз.

Қазақ халқының және даласының тұрмысын, шаруашылығын, рухани өмірін мұрағат құжаттары арқылы келтіре отырып, жоғарыда атап өтілген мәліметтер негізінде «тоқсандай сөздің, тобықтай түйіні» дей келе ел басымыз Н.Ә. Назарбаевтың мынадай сөзімен қорытындыласақ: “Еуразияның жүрегінде, өркениеттер тоғысында талай халықтарды тал бесігінде тербеткен ұлы даланың төсінде дүниеге келген біздің халқымыздың барынша тарихы – ұлт пен ұлыс ретінде сақталып қалу жолындағы толассыз күрестерге толы тарих”, – деп атап өткен еді [7].

Сонымен, қорыта келе қазақ елі, халқы, даласы туралы жазып қалдырған орыс шенеуніктерінің жазбаларындағы біздің елге берген сипаттамасы құнды деректердің бірі болып табылады. Себебі қазақ еліне жіберілген зерттеушілер мен саяхатшылардың күнделіктеріндегі, еңбектеріндегі жазбаларында сол кездегі қазақ халқының болмысына тән көптеген мәліметтер келтірген.

Ал келешек ұрпақ ретінде, біздің мақсатымыз осы аталып өткен материалдарды сын көзбен баға беру. талдау арқылы XVIII ғ. II-ші жартысымен XIX ғасырдың басындағы қазақ қоғамы, тұрмысы, болмысы туралы жалпы ой қалыптастырып, қазақ халқының көшпелі қоғамдағы өмір сүруіндегі өзіндік ерекшеліктерін көрсету.

1. Назарбаев Н.Ә. *Тарих толқынында*. – Алматы: Атамұра, 1999. – 296 б.
2. Большой С. *Записки о приключениях в плену у киргиз-кайсаков в 1803 и 1804 гг. – Сын отечества, 1822, части 76, 77, 80 (микрофильм)*, – 290-298 л.
3. ҚР ОММ, РГВИА 67 қор, 1 тізім, 131 іс, – 31-45 бб.
4. ҚР ОММ 846 қор, 16 тізім, 19208 іс, – 25-35 бб.
5. Боголюбов Н. *В плену у киргизцев. Рассказ старушки. Истинное происшествие*. – *Детский отдых*. – Б.м, 1890, №7 (микрофильм), – 17-32 л.
6. ҚР ОММ 2300 қор, 13 тізім, 26 іс, – 16-29 бб.
7. Назарбаев Н. *Қазақстандық жол: тұрақтылықтан-жаңару арқылы-өркендеуге // Егеменді Қазақстан. 2006, 16 желтоқсан*.

Резюме

В этой статье пишется о том, как казахи взяли русских чиновников в плен, когда они были в плену во второй половине XVIII века и в начале XIX века и про кочевую жизнь казахов.

Summary

In this article to write on how to kazakhs have taken the russian official in captivity, and when they were in captivity in the second half XVIII age and at the beginning initially XIX age have described about nomadic life of the kazakhs.

ПЕРОВСКИДЕ КЕҢЕС ӨКІМЕТІ ОРНАУЫНЫҢ САЯСИ-ЭКОНОМИКАЛЫҚ АЛҒЫШАРТТАРЫ

Ш.Т. Нұржанова – магистрант, Қазақ-Қытай академиясы

Қазақ халқының тағдыры мен тарихында Сыр өңірінің алатын орны ерекше. Сыр елі адамзат тарихы үшін ежелгі өркениет ошағы екені ғылымға ерте заманнан белгілі. Бұл жерде адамдар осыдан жарты миллион жылдар бұрын мекендеген.

Тарихи деректер бойынша Сыр бойын өте ерте кезден бастап сақтардың, массагеттердің мекендеуі күні бүгінге дейін жалғасып отырған Сыр бойы өркениетінің дәстүрлілігін дәлелдейді. Қазір археологиялық қазбалар жүріп жатқан Шірік-Рабат қаласы б.д.д I мыңыншы жылдарда салынған сақ ескерткіші болып табылады.

Бұл аймақтағы алғашқы тарихқа енген оқиғаның бірі б.д.д 529-528 жылғы парсы патшасы Кирдің Сыр бойына жорығы, осы жорықта парсы әскерінің сақ патшайымы Тұмар ханымның әскерінен жеңіліп, Кирдің басының алынғаны. Бұдан кейін Сыр өңірі тарихта грек патшасы Александр Македонскийдің жорығына байланысты аталады. Онда Ескендірдің мың сан қолы Сырдарияға (Сейхун) келгенде арыны басылып кері кайтқаны дүйім халыққа мәлім З.М. Буниатовтың «Государство хорезмшахов и ануштегинидов» (1097-1231 гг.) деп аталатын еңбегінде Жент қаласы Сейхун өзені (Сырдария) бойындағы аса маңызды форпос ретінде аталады. [1] Жентпен қатар Берженлікент, Рабат-Тоған, Шахаркент сияқты қалаларда жүргізілген тауар-ақша айналымы Сыр бойында қала мәдениетінің айрықша өркендеуіне елеулі ықпал етті. Көптеген тарихи деректерде Сығанақ, Жент, Отырар, Жанкент, Асанас, Хайрабад, Өзгент, Сауран т.б ірі қалалардың әсемдігі мен байлығы жөнінде сол заманғы саяхатшылардың сипаттамалары бар. Тіпті бұл өңірде қалалардың көптігі туралы халық арасында: «Арал мен Шаш қаласының арасында лақ секірсе сексен қаладан жерге түспей жетеді» деген мақал тараған.

XIII ғасырда тарих сахнасына Евразия құрлығын дүр сілкіндірген Шыңғыс хан бастаған монғолдар шықты. Монғол қосындары Сыр бойындағы 30-дан астам қаланы жермен-жерсен етті. Сыр бойындағы сан ғасырлық тарихы бар қалалар қиратылғаннан кейін бұл өңірде көшпенділер дәуірі басталды...

Дегенмен де Сырдарияның бойы тұрмысқа қолайлы болғандықтан бұл жерде өмір ешуақытта тоқтаған емес. Бұл бір қала жойылса орнына басқа қалалар бойын тіктеп отырды, соның бірі Ақмешіт болды.

1814 жылы Қоқандықтар аса маңызды қала Түркістанды бағындырып, батыс аймаққа қарай үстемдігін орнату үшін Жаңақорған, Қосқорған, Жөлек, Күмісқорған, Ақмешіт қамалдарын салды.

Зерттеушілердің пікіріне қарағанда Ақмешіт қаласы 1817 жылы Сырдарияның сол жағалауында Қамысқала болып бой көтеріп, кейін Ақмешіт атанған [2].

Ақмешіт 1853 жылы Ресей патшасының қол астына өтіп, Перовск аталды.

Перовск уезінің алғашқы бастығы П.П. Панкратовтың тұсында көркейіп, питомник ашылып, қаланы айналдыра тоғай, көшелеріне ағаштар отырғызылып, ол көше бойлап аққан сарқырамалар суарылды. 1807 жылы қалада 5058 адам тұрған [3].

Қалада 1880 жылы 2 кірпіш зауыты, 2 желдиірмен, май құрылғылары, 2 монша, жүйке аурулары емханасы болған.

Ал, бүгінгі ұсынылып отырған мақалада ісі қазақ халқының өткен тарихындағы елеулі оқиғалардың бірі кеңес өкіметінің алғаш болып Перовскіде орнауының саяси экономикалық алғы шарттарына тоқталмақпыз.

XX ғасырдың басында салынған Орынбор-Ташкент теміржолы өлкеге капиталистік қатынастармен бірге революциялық идеялардың енуіне бірден-бір себепкер болды. 1905-1907 жылдарда бірінші орыс революциясының әсерінен Орта Азия және Қазақстанда Ресейдің отаршылдық саясатына қарсы толқулар басталды. Теміржол бойындағы станциялардың көпшілігінде ереуілдер өтті. Жұмысшылар тек экономикалық қана емес, сонымен қатар, саяси талаптарды да ұсынды. Қараша айының бас кезінде Перовскіде, Қазалыда, Түркістанда ереуілшілер комитеті пайда болды. Жұмысшылар бір ай бойы теміржол желісіне, азық-түлік, телеграфқа иелік етті. Перовск ереуіл комитеті Түркістан және Көбек станциялары арасындағы қозғалыстарға басшылық жасады.

Бірінші орыс революциясы жеңіліске ұшырағаннан кейін патша өкіметі шешуші шабуылға шықты. Ереуілдерге қатысқан және оларды қолдаған адамдарды сотсыз, тергеусіз жазалау басталды. Перовск, Жосалы, Қазалы станциялары саяси сенімсіздігі үшін патша өкіметі жер аударғандардың тұрағына айналды. Н.В. Шумилов, А.В. Червяков, Н.Ф. Селиверстов, Н.В. Виторский сияқты бір топ саяси қуғындар паналады.

1907 жылы 28 мамырда Перовск депосында барлық жұмыс тоқтатылып, жұмысшылар депо бастығына өз талаптарын қойды, себепсіз жұмыстан қуылған жолдастарын өз орнына қайтаруды сұрады. Оған қосымша жұмыс жалақысын қайта қарауды ұсынды. Өйткені, жаңа бастық келгеннен кейін жалпы еңбек ақысы 30 процентке төмендеп кеткен еді. Перовск жұмысшыларының ереуілін басу үшін депо басшыларының өтініші бойынша Жосалыдан жедел түрде жандарм әскерлері шақырылып, олар 29 мамыр күні таңертен депо алаңында болды. Жандармдар жұмысқа келген адамдарды қақпа алдында қарсы алып, олардың ішінен 17 адамды қамады.

Ал, дүниежүзілік империалистік соғыс жылдарында еңбекшілердің материалдық және құқықтық жағдайы жылдан жылға нашарлай берді. Жергілікті жерлерде салық 3-4 есе, ал кейде 15 есеге дейін көтерілді. Патша өкіметі шенеуніктерінің зорлық-зомбылығы мен арандатушылық саясаты адам төзгісіз ашықтан-ашық тонау жағдайына жеткізілді. Мысалы, соғыстың үш жылында тек Қазақстанның оңтүстік облыстарынан Орынбор-Ташкент темір жолы арқылы майданға 20 899 мың пұт мақта, 300 мың пұт ет, 104 мың пұт мақта майы, 474 мың пұт балық, 229 мың пұт сабын, 70 мың бас жылқы, 12,7 мың бас түйе, 38мың аршын киіз, 13 441 киіз үй, тағы басқа заттар жөнелтілген.

Бұған шыдамаған жұмысшылар большевиктердің бастауымен көтерілістерге шықты. Сонын бірі 1916 жылғы Перовскіде болған солдат әйелдерінің көтерілісі. Қала халқының қолдауымен болған бұл көтерілістің артынша Қазалы, Жосалы, Шиелі станцияларында тұратын халықтар да жергілікті өкімет орындарына салық төлеуден бас тартқан. [4]

1916 жылғы 25-шілдедегі әскер жасындағы ер-азаматтарды майдандағы қара жұмысқа алу жөніндегі патша жарлығы қалың қазақ ішіндегі жаңа дүрбелеңнің басталуына себепкер болды.

Патшаның указы бойынша майдандағы тыл жұмысына Перовск уезінен 6,672 адам, ал Қазалы уезінен 9,744 адам алынуға тиісті болды.

1916 жылғы 23 тамызда шыққан Генерал-Адъютант Куропаткинның бұйрығынан:

4. Жұмысшы партиялары ондықтан, жүздіктен, мыңдықтан құрастырылуы қажет. Әрбір поезд бір мың жұмысшыны таситын болады.

Әрбір жүздік өзінің тиісті болысының немесе қоғамының атымен аталуы қажет.

Әрбір жүздікте жүзден аса жұмысшы, 1 жүзбасы, 1 мырза, 1 аудармашы және 1 аспаз болуы қажет. (барлығы 104 адам) [5].

Жоғарыда келтірілген деректен патша өкіметінің қазақ даласынан жұмысшылар жинауда белгілі бір қатаң тәртіппен жұмыс істегендері белгілі болып тұр. Түркістан әскери округінің әскери қолбасшысы Ген.-адъютант Куропаткиннің тағы бір Түркістан аймағы бұратана жұмысшылары-

ның алғашқы 30 эшелонын тасымалдау жоспары бойынша Перовск жұмысшылары 1916 жылы 17 қазанда азанғы 9.30-да №113 поездбен аттандырылу қажет еді [6].

Уездер мен болыстар бойынша тыл жұмыстарына жұмысшы топтарын бөлу ведомосі.

Перовск уезді

Кентуб болыстығы – 314

Шаған – 321

Қараөзек – 254

Патша болысы – 400

Көткеншек – 308

Аламан – 230

Масловская – 240

Баюсак болысы – 393

Гродсковская – 397

Романовская – 167

Жаңа-қорған – 366

Жөлек – 385

Приречная – 369

Скобелев – 273

Головочевская – 420

Каракөл-Дуандария – 183

Кретама болысы – 296

Қысбөгет – 344

Спирановский болысы – 305

Аузыкент – 187

Айнакөл – 362

Телекөл – 157 [7]

1916 жылғы 18 желтоқсаннан 1917 жылғы 10 наурыз аралығындағы Түркістан аймағы жұмысшыларын эшелонмен тасымалдау жоспары бойынша

...141. Перовск. 11-ақпан. П. №113. 9.29у (вр.п)

...155. Перовск.26-ақпан. П. №113. 9.29 у

...160. Перовск. 3-наурыз. П. №113. 9.29у

Перовск, Қазалы уездерінде жағдайдың шиеленісі түскенін сезген облыстың соғыс губернаторы «Жергілікті халықтардың жағдайы бұрынғыдан да бетер нашарлап кетті. Әрбір минут сайын үлкен нәрсені күтуге болады... Жаппай көтеріліске дайындалып жатқандай», деп Түркістанның генерал-губернаторына хабарлауы тегіс емес-ті [8].

Ел ішіндегі осындай әрекеттерден көтерілістің туатындығын сезген облыстың соғыс губернаторы Қазалының уезд басқармасына Қазалыда тұрған 4-інші Сібір полкінің бір ротасын Арал қыстағына тезінен жіберуді бұйырған.

Осындай көтеріліске дайындық жұмыстары Перовск уезінде де жүргізілген. 1916 жылы шілде айының 26-нан 27-не қараған түні Перовскіге жақын Қаракеткен станциясы бастығының жоғары орындарға берген телеграммасына қарағанда Боғазак болысындағы №5 ауылдың адамдары казарманы және темір жолдарды талқандап кетуге дайындалып жатқанын Бұлақбай деген қазақ станция бастығына келіп хабарлаған.

Қазалыға жақын №71 бекетте көтерілістің болатындығына көзі жеткен оның бастығы Түркістан соғыс округінен шұғыл жәрдем сұраған. Сырдария соғыс губернаторының тағы бір мәліметіне қарағанда «24 маусым күні таң алдында 50 адамдай қазақтар Перовск уезіндегі Масловск болыс басқармасының уйіне шабуыл жасап, болысты және оның хатшысын өлтірген.» Осындай жағдай Қазалы уезіне қарасты Қармақшы участогында да болды. Мұнда патшаның өкілдері өлтірілді.

Қазақстан мен Орта Азияны шарпыған, Батыс Сібір мен Кавказға дейінгі өңірді қамтыған 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс революциялық деңгейге көтерілді. Әсіресе, орыс патшасы Қазақстанның Ресейге қосылған кезіндегі шартын бұзып, империалистік соғысқа қазақтарды атты әскер қатарына алудың орнына, тылдағы қара жұмысқа шақыруы үлкен қорлық болды. Қазақ шаруалары бұл жаппай алуға үзілді-кесілді қарсы болып Амангелді Иманов бастаған 1916 жылғы көтеріліске 50 мыңға тарта сарбаз жиналды.

Өзінің ауқымы мен өлкедегі саяси жағдайға ықпалы жөнінде бұл көтерілістің орны ерекше болды.

Осы көтерілістің ізінше Қазалы уезіндегі халықтардың арасында толқулар басталды. Олар майдандағы армиялардың қара жұмыстарына жұмысшылар беруден бас тартты. Жұмысшыларды жинау үшін іс сапарға жіберілген өкілдерге қарсылық көрсетті, болыс басқарушыларын жазалады және қарулы әскерлерге қарсылық көрсетуге дайындалды. Осындай қозғалыстың басында Қазалы уезі Қуандария болысының қазағы Қобылан Қашқынбаев болды [9].

Перовск және Қазалы уездері еңбекшілерінің көтерілістері күшпен басылды. Ол орыс жұмысшы табы мен шаруаларының жер үшін, 8 сағаттық жұмыс күні үшін, империалистік соғыс пен патша өкіметіне қарсы күресімен ұштасты.

Көтеріліс 1917 жылғы Ресейдегі ақпан буржуазиялық революциясына ұласты.

Патша өкіметі құлап, жер жерде Уақытша үкіметтің жергілікті органдары мен жұмысшы және солдат депутаттарының кеңестері құрыла бастады.

Алғашқы кезде Уақытша үкімет пен жергілікті органдары қолдау тапқанымен, халықтың жер шаруаға, ал зауыттар мен фабрикалар жұмысшыларға беріледі деген үміті ақталмады, ең бастысы Уақытша үкіметтің соғыс тоқтатылады деген уәдесі орындалмады. Олар құлаған патша өкіметінің саясатын жалғастырды. Міне осының барлығы Уақытша үкімет беделінің шұғыл құлдырауына алып келді, жер-жерде «Бүкіл үкімет кеңестерге берілсін!» деген ұран жиі-жиі ұсынылды.

Перовск мен Қазалыда жұмысшы және солдат депутаттарының кеңестері наурыз айының басында құрыла басталды. Уақытша үкімет осы уездерде де ескі отарлық аппаратты сақтап қалғысы келді. Дегенмен революцияшыл жұмысшылар патша үкіметінің белсенді жақтаушыларын – уезд бастықтарын, полицейлік шендерді, болыс басқарушыларын орындарынан алды.

Бұл жұмыстарда жергілікті жерде құрылған социал-демократиялық ұйымдар басшылық жасап отырды. Уақытша үкімет пен большевиктердің арасындағы бірнеше айлық күрес 1917 жылғы 25 қазандағы Петроградтағы төңкеріске жалғасты.

Бұл төңкеріс тарихта «Ұлы Октябрь социалистік революциясы» деген атпен енді.

Үкімет билігі В.Ленин (В.И. Ульянов) басшылық еткен Халық Комиссарлар Кеңесінің қолына өтті. Жұмысшылар мен солдат депутаттары Кеңесінің ІІ-ші съезінде қабылданған декреттер Ресейдің соғыстан шығуын, жердің шаруаларға берілгендігін және әр түрлі деңгейдегі Кеңес билігінің жер-жерде орнай бастағанын жариялады.

Қазақстанда Кеңес өкіметінің орнауы 1917 жылы Қазан айының соңынан басталып 1918 жылдың наурызына дейін жалғасты [10].

1917 жылы 29-қазанның түнінде өкімет билігі Перовск жұмысшы және солдат депутаттары Кеңесінің қолына өтетіні туралы қарар қабылданды. Бұл тарихи оқиға большевик көшесіндегі үйде болды. 30-қазанда (12-қараша) Перовскіде қала еңбекшілері мен жергілікті гарнизон солдаттарының бұқаралық митингісі болып, онда Кеңес өкіметі билікті өз қолына алды деп хабарлады. Сол күні Ташкент жұмысшыларына көмекке қызыл гвардия отряды жедел түрде жүріп кетті.

Перовск Кеңесі өкімет билігін алғаннан кейін бірін-бірі қолдау қажеттігі туралы нақты іс-шараларын ұсынып, Ташкент Кеңестеріне хат жазды. Өзара көмек көрсету шараларын жасау мақсатында келісім жасау үшін Қазалыға бес адамнан тұратын делегация жеберілді. Сөйтіп, Орта Азия мен Қазақстанда бірінші болып, Кеңес өкіметін орнатқан Перовск Сыр өңірі тарихының жаңа бір белесіне жол тартты.

1. Бунятов З.М. – «Государство Хорезмшахов и анушитигинидов» (1097-1231 гг.) М.: «Наука», 1986.

2. Алаштың Ақмешіті «Алты Алаш» қазақ ақпарат кеңістігін дамыту қоры. – 2009, – 22 б.

3. Қызылорда. – Қызылорда, 2005, 72 б.

4. Сыр өңірі тарихы. – Алматы, 1998, – 107 б.

5. ҚРОМА. 232-қор. Оп-1. 55-іс, б-2, – 24-парақ.

6. ҚРОМА. 232-қор. Оп-1. іс, №55. св.2. – 28-парақ.

7. ҚРОМА. 232-қор. Оп-1, 55-іс, св-2. – 48-парақ.

8. «Ленин жолы», 12 март, 1967 ж.

9. Сыр өңірі тарихы. – Алматы, 1998, – 108 б.

10. Қазақстан тарихы. – Алматы, 2008, – 453 б.

Түйін

Орта Азия мен Қазақстанда кеңес өкіметінің орнауы, оның Перовскіден басталуы кездейсоқ құбылыс емес, тарихи қажеттілік болғандығы талданған. Автор осы тарихи оқиғаның саяси-экономикалық алғы-шарттарын қарастырады.

Резюме

Установление Советской власти в Средней Азии и в Казахстане, начавшаяся с города Перовска не было случайным явлением, а исторической неизбежностью. В данной статье автором приведены основные политико-экономические предпосылки этого исторического феномена.

НЕМІС ТАРИХНАМАСЫНДАҒЫ «КҮНДЕЛІКТІ ТАРИХ» МЕТОДОЛОГИЯСЫ: МАҚСАТЫ МЕН МІНДЕТІ

Д.Б. Асымова – 2 курс докторанты, Абай атындағы ҚазҰПУ

Қазіргі таңда тарих ғылымында «күнделікті тарих» бағытына үлкен қызығушылық байқалып жатыр. Аталған тарихнама табысты түрде дамып, батыс еуропалық және ресейлік тарихи ғылымындағы зерттеушілердің өзге бағыттарымен басекелесе бастады. Өкінішке орай мұндай тәжірибелік зерттеулер қазақстандық тарихи ғылымда жоқтың қасы. Тарих ғылымындағы жаңа бағыт болып табылатын күнделікті тарихты зерттеу арқылы осы күнге дейін өз деңгейінде ашыла қоймаған жекелеген тұлғалардың портреттерін шынайы түрде көрсетуге болады, яғни макро тарихтан микро тарихқа өту арқылы жаңа методологияны қалыптастыру басты мәселеге айналып отыр. Ал аталмыш ұғымды түсініп қалыптастыру үшін басқа елдердің тарих ғылымындағы тәжірибесіне жүгіну қажет, қарастырып отырған тәжірибелік мысалды германдық тарих ғылымының «күнделікті өмір» түсінігін қалыптастыру жолы. Еңбектеріне сүйеніп қараса герман тарихшылары күнделікті өмір тарихын көпетеген келесідей сөз тіркестері арқылы бөліп түсіндіреді. Белгілі бір сала мен өмір салтын білдіретін *әдеттегі өмір* (Alltag) және *күнделікті тұрмыс* (Alltaglichkeit) деген екі ұғымға бөледі. Күнделікті тұрмыс бір қатар сөз тіркестер құрамына қосымша бөлігі ретінде енеді, мысалы: күнделікті өмір, әдеттегі білім, әдеттегі сана, күнделікті сөз, адамның күнделікті тәртібі, әдеттегі өмірдің мәдениеті. Күнделікті тұрмыс әлеуметтану, психология, психиатрия, лингвистика, өнер теориясы, әдебиет теориясы және философия сияқты ғылыми пәндері тұтас кешенінің нысаны болып табылады. Бұл тақырыптар философиялық трактаттарда және ғылыми зерттеулерде кеңінен қарастырылады. Олардың авторлары өмірдің, тарихтың, мәдениет және саясаттың түрлі аспектілерін қарастырады; мұнда авторлардың көзқарасы әр түрлі болады. Бұл еңбектердегі *субъективті күйзеліс* объективті құрылымдары мен үдерістерге қарсы, *минтік практикалық іс-әрекеттер* – жеке және ұжымдық әрекеттерге, *ұзақ ырғақтар* – бір реттік заманалық маңызы бар оқиғаларға, *ұтымдылықтың икемді формалары* – мінсіз конструкциялар мен нақты әдістерге нақты қарама-қарсы қойылады. Философтік және әлеуметтік ойларының түрлі бағыттары мұндай қарама-қарсылықтарға жол ашады. А.Шюцтың еңбектерінде Э.Гуссерльдің феноментану және М.Вебердің әлеуметтану туралы ойлар, американдық прагматизм ережелерінің Дж.Г. Мидтің, И.Гофманның, С.Стросстың интеракционизм туралы ойларымен біріккен Г.Гарфинкельдің этноәдіснамасы жайлы атап кеткен жөн. Лингвистикалық *талдаудың* дәстүрінде Л.Витгенштейн және Дж.Остин *әдеттегі тілді* насихаттап, ол дербес мағынаға ие болды. Марксизмде, мысалы А.Лефеврдың, кейіннен К.Косиктің, А.Хеллердың, Т.Лейтхойзердың еңбектерінде түрлі қоғамдық формациядағы өмірдің күнделікті негізіне қызығушылық арта түсті [1]. Бұл ескертулерді ескере отырып, *үш әдістемелік қағиданы* ұсынып отыр. Күнделікті өмір өз бетінше өмір сүрмейді, «күнделікті өмірге айналу» процестері нәтижесінде пайда болады. Бұл процестерге «күнделікті өмірді еңсіру» үрдістері қарсы келеді.

1. Күнделікті өмір – бір құбылысты екінші бір құбылыстан бөлетін дифференциялаушы ұғым. Аталған салалардың шектері мен мәндер орны, уақыты, орта мен мәдениетке байланысты өзгеріп тұрады. Осылайша, еуропалық ұлттық мәдениеттер американдық мәдениетпен сәйкес келмейді.

2. Күнделікті өмір туралы сөз күнделікті өмірдің өзімен және оның сөзімен сәйкес келмейді. Күнделікті өмір жөніндегі теориялардың бәрінде *теориялық сөздің орны* мәселесі туындап отырады. Кім және қайда күнделікті өмір туралы айтады? Қай күнделікті өмір: өзінің күнделікті өмі-

рі туралы ма әлде басқа біреудің күнделікті өмірі туралы айтып отыр? Бұл сұрақтарға жауап беруде философтар арасында келіспеушіліктер туындайды. Бұл жағдайда ерекшелікке деген наразылық туындап, өзіндік жасырын артықшылықтар және алдын-ала келісілмеген бағаланбай қалу әсер ете бастайды. Қарапайым адамның «экспроприациясы» тек философтарға ғана қатысты деуге болмайды.

Жалпы герман тарихшылары мен әлеуметтанушылардың ойынша «күнделікті өмір тарихы» ұғымы қоғамды рухани жағынан, мәдени жағынан жалпы адам өмірінің барлық салаларын субьективті түсіну арқылы рационалды қоғам құруға апаратын жол болып табылады деп көреді.

Кейіннен *эвристикалық перспектива* мәселесін қарастырмақпыз. Күнделікті өмірді, күнделікті өмір теориясы мен белгілі бір практикалық іс-әрекеттердің қызметін түрлі әдістермен тақырыптарға бөліп қарастыруға болады. Теориясы күнделікті өмірдің ерекше *ұтымдылығы* деген өзекті мәселесіне арналған. Біздің ойымызша, ұтымдылық дегеніміз оның түрлі салалары мен стильдерінде өмір сүретін мазмұндық, дұрыс, тұрақты түрде қайталанып отыратын өзара байланыстарға ауысып тұратын ұғым. Ұтымдылықтың бұл плюрализациясы иррационалдылық түрлерінің көптеген санына ұтымдылықтың бір ғана барлық нәрсені қамтитын түрі емес, ұтымдылықтың ерекше өзгеріп тұратын түрлері қарсы болуына әкеп соғады. Ұтымдылықтың мұндай кең және өзгеріп тұратын түсінігіне сезім мен бояу логикасы жөнінде, заттар тәртібі жөнінде, шынайылықтың түрлері жөнінде сөз сәйкес келеді. Тәжірибеде сақталатын және әрекет пен сөз арқылы пайда болатын ұтымдылық бар. Біздің тақырыбымыздың шеңберінде ұтымдылық пен тәртіп мәселесіне бағытталуы тек орынды ауыстыруды ғана қарастырмайды. Ойдың жартылай ауысуы, оның бөлшектенуі, ұтымдылық шеңберіне енуі оның сипатын да өзгертеді [2].

Талдауды қарама-қарсы қою ұғымынан бастасақ деп ойлаймыз. Бұл қарама-қарсылық бөліну негізінде қарастырылады. Күнделікті – бұл *әдеттегі, тәртіпке салынған, жақын ұғымдарымен тығыз байланысты*. Күнделікті өмірге қарама-қарсы қойылатын ұғым бұл күнделікті емес өмір, оған *әдеттегі емес, тәртіптен тыс, алыс жатқан* ұғымдар жатады. Тәртіптің бұл арнайы түрлері барысында сақ болғанымен, бірде бір адам мәдениеті күнделікті және күнделікті емес өмірді міндетті түрде бір-біріне қарсы қояды. Егер біз, мысалы үшін, ара немесе арыстанның күнделікті өмірі жайлы ойланатын болсақ, онда міндетті түрде ара немесе арыстанның күнделікті өмірі дегеніміз не? деген сұрақ туындайды. Біздің тәжірибеміз көрсетіп отырғандай, жануар «қатаң тәртіп бойынша», ішкі түйсік пен генетикалық бағдарлама арқылы өмір сүреді. Оның өз әлемі бар және сол әлем шеңберінде ол әрекет етіп өмірді қабылдайды. Күн сәулесінде денесін қыздырып жатқан мысық үшін бұл мейрам бе? Ол «шексіз қиялдарға» берілгенде өзін өзгерте ме? Адам «белгіленбеген жануар» ретінде өзінің табиғатына сәйкес шамалы түрде белгіленген тәртіпін ойластырып, өз әлемін құру қажет. Үйрену және меңгеру процесінде адамның дағдылары білім мен білікке айналып кетеді. Бұл білімдер бірнеше рет материалдық заттарда қайта құрылып, жүзеге асырылады. Бұл тағам, киім, ұрпақты жалғастыру, үйдің орнын, уақытты пайдалану т.б. адам үшін таныс және жақын құбылыстарға қатысты болады. Әдеттен тыс құбылыстардың арғы жағы біздің тәжірибемізде кездескен әдеттегі дүниеге сәйкес келмейді. Біздің алдымызда жақсы таныс әлемнің шектерінде бізді тартып та, қорқытып та таныссыздық пен күтпегендік күтеде. Таныссыздық кенеттік пен әлділіктің бірігуі арқылы келеді. Бірінші кезекте бұған жеке және ұжымдық өмір тәртібінің пайда болуы, қайта құрылуы, жойылу қауіпті сәттері, нақтырақ айтқанда, адамның өмірге келуі, қиялдары, аурулары мен өлімі, сонымен қатар қаланың салынуы, соғыстар мен төңкерістердің пайда болуы, ғаламның пайда болуы, табиғи апаттар, үлкен авариялар жатады. Күнделікті емес өмірдің маңызды белгісі тәртіптің пайда болуы мен сол тәртіптің ыдырауы кезінде кездесетін әдеттен тыс құбылыстар болып табылады. Күнделікті істер – бұл күнде болып жатқан істер, мейрамдардың «реттелген қарбаластық» арасынан шығатын істер. Мейрамдар өз кезегінде оларды өткізу орындары мен күнтізбелердің пайда болуына әсер етеді. Күнделікті және күнделікті еместің, профандық және сакральдықтың қарама-қарсылығы көне заманнан келе жатып, мифтер мен салттардың негізіне жатады. Баланың күнделікті өміріндегі «асыл ойлар» және ересектердің кездесуі мен қоштасуындағы сыпайылық ережелері қарама-қарсылық негізінде жасалған. Адам «белгіленбеген жануар» ретінде тек күнделікті тәртіпте ғана өмір сүрмейді. «Күнделікті өмірдің өзіндік тәжірибесі мен даналығы, өз келбеті мен өз көрінісі, өзіндік қайталанушылығы мен әдеттен тыс істерді, өз жұмыс күндері мен мерекелері бар». Сондықтан күнделікті өмірді жеке сала ретінде талдауға және күнделікті өмірдің ерекше мәдениеті туралы айтуға болмайды [3].

Қарама-қарсылықтың екінші жұбының анықталуы күнделікті өмірді жоққа шығарады. Күнделікті өмірдің шектеулі, тұйық жағы нағыз шынайы өмірге шынайы әлемге, партикулярды құбылыстардың барлығы баяу түрде шайылып, жергілікті және провинциялық тәртіптер әмбебаптылыққа жайылып кететін өмір мен әлемге қарсы қойылады. Бұл қарама-қарсылықта әдеттегі және әдеттегі емес өмір бір-бірімен байланысқан қосымшалылықтың қатынасы шынайылықтың екі саласын бөліп отыратын иерархия қатынасына ауысып кетеді. Бұл көне гректер жазғандай, күнделікті өмірдің құнсыздандырылуына әкеп соғады. Білімнің қысымы, «баспағы» әлемге деген едәуір кең көзқарас пайда болуына әкеп соғады. Ал күнделікті өмірдің бұрыш-бұрышында, қараңғы жер түбінде орын алған құбылыстардың барлығы да құнсыздандырылады. Жаңа дәуірдің басталуымен күнделікті өмірден ауытқулар жаңа формаларға иеленеді. Алдыңғы әлем мен қоғамның тәртібі өнермен айналысуға мүмкіндік беретін тәртіпке орын береді. Тігінен тұрған ось көлденең жатқан кеңістігіне айналып, уақытша ось пайда болып, прогреске айналады. Шынайы сана – жолдың соңында пайда бола алатын сана. «Санасыз қараңғы күнделікті өмірді» (Т.Лейтхойзер), «күнделікті өмірдің дінін» (К.Косик) «жалған дүние» (К.Маркс) ретінде түсіндіруге тырысқан күнделікті өмірдің идеологиялық қарсылыстары қиын жағдайға тап болады. Олар не тым ерте, не тым кеш келеді. Лейбництің «сана ғажайыбы» («miracle de la raison») немесе Гуссерльдің «рационалдылықтың ғажайыбы» («Wunder der Rationalitat») нәтижесінде ең ғажайып болып табылады. Егер бұл ғажайып адамның өз күшімен жасалынса, онда құдіретті күшке арналған алтарь «адам дініндегі» адамның өзін-өзі құрметтеуге қызмет етеді.

Күнделікті өмірді құнсыздандыру тенденциясы біз үшінші қарама-қарсылықты қарастырған кезде күшейе түседі. Күнделікті өмір *нақты, әдістемелік, тәжірибе тұрғыдан тексерілетін, қайта шығарылатын* қорқытатын стандарттан күңгірт, дилетанттық, импровизацияланған, окказионалды тұрғысынан ерекшелінеді. Енді білімсіз адамға әмбебап емес философ қарсы келсе, дилетанттарға тар саладағы маман-сарапшы қарсы келеді. Көне заманда бұл қарама-қарсылықтың алғышарттары белгіленсе де, қазіргі дамудың нәтижелері болып табылады. Сарапшы – бұл философтың тікелей мұрагері, білімнің сарапшысы ретіндегі ғалым болып табылады. Бұған құқық және өнер саласындағы сарапшылар да жатады. Олар өз академиялар, әділеттілік пен мұражайлар сарайларының түрлерінде құпиялы жерлері бар. Сарапшылар саясат, тәрбие мен денсаулық сақтау салаларға еніп, өзіне бағындырады [4]. Олар күнделікті өмірдің мүмкіндіктерін формалды ұйғарымдары желісіне алып келеді. Бюрократия мен технократия «өмір әлемін» бағындырып алады. Бұл туралы бірнеше рет айтылған.

Күнделікті өмірдің құнын қайтару бойынша бірнеше рет талпыныс жасалған. Бұл талпыныстар философияның өзі сияқты өте көне. Бүгінгі күні бұл міндетті шешуге тырысқан философтардың бірнеше атын атауға болады. Э.Гуссерльдің, А.Шюцтың, Л.Витгенштейннің, У.Джеймстың және басқа да философтардың еңбектерінде күнделікті өмір мәдениетінің теориялық тұрғыдан негіздемесін табуға болады.

Бұл мәселеге көшпес бұрын, өткен құндылықтарына оралу арқылы күнделікті өмірдің қарапайым жоғарылануына ғана алып келетін осы мәселенің шешілуін іздеудің екі жолы бар. Бірінші, аталған жол жай ғана орынды ауыстыру – инверсияға негізделіп отыр. Бұл жағдайда күнделікті өмірді әмбебап білім мен тәрбиеге қарсы қою немесе күнделікті өмірді сарапшылардың жеке меншігі болып табылатын арнайы білімдерге қарсы қою өз мәнін сақтап қалады. Бұл орайда бұл жұптағы басқа мүшесіне, нақты айтқанда, күнделікті өмірге баса назар аударылады. Қоғамның рухани мәдениеті мен сарапшылардың арнайы білімдерінің орнына дөрекі әдебиет, дала жаргоны, анекдоттар, бақшаларды бағу, көршілер арасындағы өзара көмек көрсету, өзін-өзі білім алу және «өзін жаса» қағиданың басқа да көріністері келеді. Антитезис бойынша қарама-қарсылықтың екі жағының деформациялануы мүмкіндігі пайда болады: жоғары мәдениеттің формаларын жоғарылату, бұл күнделікті өмірді мәдениеттің ең төмен сатысы немесе рудименті ретіндегі бағалануына әкеп соқтырады. Сонымен қатар бұл жағдай спонтанды иллюзияға негізделген. Күнделікті өмірдің өрлеуіне алып келетін екінші жол – бұл архаикалық қалпына қайта оралу болып табылады. Өткен уақыттың архаикалық формалары жасайтын ғажайыптық күнделікті өмірді жоғарылатады. Әлемнің көне құрылымы мен өмірдің архаикалық формалары алғашқы табиғатпен керемет ойынымен қызығып кетеді де, олар өркениетті сананы дағдарыстан шығара алатын нағыз альтернатива болып табылмайды. Біздің ойымызша, өткенге оралу арқылы күнделікті өмірдің құндылықтарын қайта өрлендіру емес, бір уақытта қайта түсінуін талап ететін қайта баға-

лау қажет. Баяндаманың басында атап өткен эвристикалық болашақ өз күшіне енеді. Біз толықтай атап көрсете алмайтын гипотезадан анықтаймыз: егер барлық мәдени тәртіптер бір-бірінен ерекшелінетін және бір-бірін орнын жоятын болса және белгілі бір дәрежеде өзгеріп тұратын болса, онда олар бір жалпы тәртіпке біріге алмайды және белгілі бір регулятивті негіз салушылыққа келтірілмейді. Белгілі бір дәрежеде олар жеңілмейтін озбырлықты сақтайды. Күнделікті білім, күнделікті саясат, құқық, тарих, өнер мағынадағы күнделікті өмір өзгермелі ұтымдылық орнының жаңа мағынасына ие болады. Бұл күнделікті өмірдің басқа нәрсеге редуциялана алмайтын өзіндік бір мәні бар. Тіл, жұмыс, техника, материалдық заттар және тағы басқалар жаңа жақтарымен белгіленеді.

Егер біз әдістеме жағынан белгілі бір көзқарасқа сәйкес күнделікті өмірді адам мен қоғамның қалыптасуы мен ұйымдастырылуы жүзеге асырылатын үрдіс ретінде қарастырсақ, онда біз ең алдымен қозғалыстың төмен түсетін бағытын көре аламыз. Оны Макс Вебер «күнделікті өмірдің бейтараптанылуы» деп атаған. Мұнда дәстүрлерді оқу, меңгеру және нормаларды бекіту формаларына ие болатын жаңа орынға үйрену үрдісі жатады. Ол деградация ретінде, мәдени күнәкарлану ретінде осыған қатысты әдебиетте бірнеше рет және үстірт қана сипатталған. Бұл үрдістегі күнделікті өмір белгілі бір мағыналық тұнбалар жинақталып сақталатын сала ретінде анықталады. Әдетте біркелкі білім, механицизм және т.б. жайында сөз болады. Тек екі мысал келтіруге болады: Макс Вебер харизма мен дәстүрдің арасында «бапталған күнделікті өмір» орналасқан, деп есептейді, ал Мартин Хайдеггер кескінсіздік пен анонимділікті негізсіз бос сөзбен байланыстырады, Альфред Шюц пен Морис Мерло-Понти оның теориясын жалғастырмады. «Күнделікті өмірдің бейтараптанылуы» процесін құнсыздандыратын сынға жауап қайтаратын болса, өзгеше басымдылықтарға аса назар аудару қажет. (а) Күнделікті өмірдің бейтараптанылуы адамның «қаны мен етіне» сіңіп кеткен нәрселердің іске асырылуы мен меңгерілуін анықтайды. Бұған: тілдегі сөздерді жаттау, гаммалар мен аккордтарды жаттау, аспаптармен жұмыс жасау, қала кварталдарында және жазық далада бағыт алу жатады. Мұндағы білім мен дағдылар жасанды әдістер арқылы еш уақытта толтырылмайтын сенімділікке ие болады. (б) Бұл іске асырылу ережелерді таза қолдануымен немесе механикалық түрінде жаттықтыруымен байланысты емес, бірақ ол тәжірибенің бір түрі болып табылады. Бұл орайда Платон мен Аристотель үшін заттардың пайдаланылуы оларды пайдалы түрде өндірісі үшін белгілі бір шаманы білдіртеді. (в) Күнделікті өмірмен қатар пайда болған постперсоналды иесіздендіру аты да, сапасы да жоқ дегенді ғана білдірмей, түсіністіктің шекара саласындағы нығайтуды білдіреді. (г) Нәтижесінде күнделікті өмір ғылымды, өнерді, дінді қоса алғанда барлық салаларды қамтиды. Өйткені олар тек институционализацияда ғана ұзақ мерзімнің ішінде болуға және дәстүрлерді сақтауға қабілетті формаға ие болады. Бұл орайда әлеуметтік шынайылықтың ерекше сала ретінде күнделікті өмірді сипаттауға қарсылық білдіретін Элиастың пікірі дұрыс деп есептейді. Егер күнделікті өмірді бөлімшесі патологиялық сипатқа ие болса, онда даму белгілі деңгейінде тоқтатылады [5].

Күнделікті өмірдің бейтараптанылуының төменге түсетін қозғалыс күнделікті өмірден асыру процесінде қарама-қарсылыққа ие. Оларға шығармашылық пен инновациялар процесіндегі әдеттен тыс нәрселердің пайда болуы жатады. Олар ережелерден және жаңа дефинициялардан ауытып қалу, шығындарға ұшырау арқылы өздеріне жол ашады. Күнделікті өмір мағынаның пайда болуы, ережелердің ашылу орны ретінде өмір сүреді. Жаңа және бірегей интегративті жалпы тәртіппен немесе регулятивті негіз қалаушылық қағидамен ескермелеген жағдайда, онда ол ауытып қалу формасына айналады. Мұнда анонимділіктің гумусы бар, оны персоналдылық алдындағы гумус деп атауға болады. Егер бір жаңалық ашылатын болса, мақсатты әрекетпен қатар аты бар әрекет етуші де жойылады. Декарттың «мен ойлаймын» емес, ал Лихтенбергтың «ол ойлайды» деген пікірі күнделікті өмірдің мәдениетін түсінуіне жол ашады. Бұл қарапайым тірі қалу талаптарынан шығатын күнделікті өмірдің мәдениетін түсінуіне алып келетін жол. Жаңалықтарды таза қызмет ретінде қабылдайтын сын өзінің жетістіктері осы күнделікті өмірді бастан кешіру арқылы ғана өмір сүре алатынын ұмытпауы қажет. Бір мағыналылық көп мағыналылығына айналатын процесті да атап кету жөн. Цензорды алдайтын әзілдің эрозиялық әсері туралы айту қажет. Өнер осындай алмасуларға қатысады, өйткені ол ашық райды керемет көрініс сәйкес келетін едәуір жоғары ашық райға айналдырмайды, ал басқа рұқсат етілген нұсқаға «сұйық» конъюнктивті сәйкестендіреді. Бұл жаңалықтар егер олар сәнмен ангажирленсе, күрделі мәселеге айналады. Күн-

делікті әдеттен ғажайыпты бөлу үрдісі оған орын мен уақыт табылмаған кезінде патологиялық формаларды қабылдап алады. Орын мен уақыттың табылмауы өмірдің барлық мүмкіндіктерін әдеттегі күнделікті құбылыстарға айналдырады. Мәжбүрленген жүзеге асырылуы «заттың жоғалуының» барлық айырмашылықтарына қарама-қарсы келеді.

Күнделікті өмірде бірігуге жатпайтын және әрдайым бір бірінен бөлектенетін қоспасы басым болады. Егер реттелетін линиялар өзгеріп тұратын болғанын және түрлі нақты тәртіптер жалпы тәртіпке салынбағанын ескертсек, таза элементтерді немесе таза салаларды араластыру туралы ой күрделі проблема болып табылады. Сепаратты салаларға өмірдің бөліну қауіпі алмасу орны және пікір алмасулар болған жағдайда тоқтатылады. Мұнда түрлі салалар «араласып, шайқасып» кетеді де, ал тігінен және көлденең пайда болған қосылыстар «қоспа жағдайына» тап болады. Бұған мысал ретінде күнделікті өмірдің тілін атап көрсетуге болады. Бұл жұмыс аяқталғаннан кейін ғалымдар сөйлейтін тіл емес, түрлі саланың мамандары бір-бірімен сөйлесетін тілді айтамыз. Сонымен қатар қаланы да тек мәдениет ескерткіштерінің жиынтығы, арнайы мақсаттарға салынған ғимараттар және көлік қозғалысының бағыттары жиынтығы ретінде ғана емес, ал аса бір маңызды, ауқымды құбылыс ретінде қарастыру қажет. Алайда бұл тоталды функционализацияға қарсы қойылатын кезінде ғана атауға болады [6].

Күнделікті өмірдің, үш еселенген анықталатын, жоғарыланатын, балқытатын формадағы ұтымдылықтың құқығы күнделікті өмір тек күнделікті өмір ретінде қабылдануына бөгет жасайды. Бұл күнделікті өмір қызметтің барлық арнайы формаларын алмастыра алады немесе барлық құбылыстардың сенімді іргетасы болады деген сөз емес. Осындай қайта балқыту процестеріндегі күнделікті өмір бір нәрсенің пайда болуына мүмкіндік беретін фермент ретінде әрекет етеді. Бірақ ол өзі қозғалыста болған кезінде ғана жарамды бола алады. Ойлау мен әрекеттің әмбебап және арнайы формалары homo oeconomicus, politicus, scientificus..., сияқты фигураларға біріккен жағдайда homo қалдық немесе ақырғы фигураға айналады. Бұл күнделікті өмір мен оның сценарийлерінің кедейленуі мен құрғатылуына әкеп соғады. Бүгінгі таңда күнделікті өмірге туындаған қызығушылық вакуумның пайда болу симптомы ретінде қарастырылуы мүмкін. Бұл вакуумның генезисі бір жақты ұтымдылықтың құнсыздандыратын қысыммен байланысты. Бұл вакуум «зорлықпен жүкті» ретінде айқындалады. Жойылған мағынадан агрессия пайда болады. Машиналарға қарсы бүліктен бастап мәдениетке қарсы бүлікке дейін, тіпті адамды жою әрекеттеріне дейін туындаған деструкцияның көптеген себептері болады. Алайда оны жоғары техникамен қамтылған және арнайы өркениеттің секциялары мен айдарларына бөліну қауіпі бар шынайылықты мәжбүрлеу талпынысы ретінде қарастыруға болады. Бұл өзіне асыру күнделікті өмір өзінің арғы жағы күнделікті өмірден тыс өмірін сақтайтын жағдайында ғана болуы мүмкін.

1. Людтке А. «Что такое история повседневности? Ее достижения и перспективы в Германии» – М. 1999. – 10-15 б.; Goffman E. «Das Individuum im öffentlichen Austausch» – Frankfurt/M. 1974.

2. Гузенбург К. «Микроистория: две-три вещи которые я о ней знаю» – М. 1996. – 23-31 б.; Waldenfels B. «Im Labyrinth des Alltags» 1978; Waldenfels B. «In den Netzen des Lebenswelt» – Frankfurt/M., 1985; Grathoff R., Waldenfels B., eds., «Sozialität und Intersubjektivität. Phänomenologische Perspektiven der Sozialwissenschaften im Umkreis von Aron Gurwitsch und Alfred Schutz» – München. 1983; Hammerich K., Klein H. eds., «Materialien zur Soziologie des Alltags» – Opladen. 1978.; Kiwitz P. «Lebenswelt – zwischen Moderne und Tradition» // Philosophische Rundschau, 33, 1986. – б. 35-48.

3. Вульф К. «Антропология. История, культура, философия» – М. 2008. – 35-40 б.; Durkheim E. «Die Elementaren Formen des religiösen Lebens» – Frankfurt/M. 1981.

4. Вальденфельс Б. «Повседневность как плавильный тигль рациональности» – М. 1991. – 42-61 б.; Leiris M. «Le sacre dans la vie quotidienne» // Hollier D. Le college de sociologie (1937-1939). – Paris, 1979.

5. Кнабе Г. «Диалектика повседневности» Вопросы философии выпуск 5, 1989. – 12-20 б.; Merleau-Ponty M. Das Sichtbare und das Unsichtbare. – München. 1968.

6. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. – М., 1995. – 87-98 б.; Waldenfels B. «Verstreute Vernunft. Zur Philosophie von Michel Foucault» // Studien zur französischen Philosophie. Phänomenologische Forschungen. 18. – Freiburg/München, 1986.

Резюме

В статье обсуждается «история повседневности» (everyday life history, Alltagsgeschichte, histoire de la vie quotidienne) – новая отрасль исторического знания, предметом изучения которой является сфера человеческой обыденности во множественных историко-культурных, политико-событийных, этнических и конфес-

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №1 (32), 2012 ж.
сиональных контекстах. В центре внимания истории повседневности комплексное исследование повторяющегося, «нормального» и привычного, конструирующего стиль и образ жизни у представителей разных социальных слоев, включая эмоциональные реакции на жизненные события и мотивы поведения.

Summary

In article «the daily occurrence history» (everyday life history, Alltagsgeschichte, histoire de la vie quotidienne) – new branch of the historical knowledge which subject of studying is the sphere of the human ordinary in plural historical and cultural, politiko-sobytijnyh, ethnic and confessional contexts is discussed. In the center of attention of history of daily occurrence complex research repeating, "normal" and habitual, designing style and a way of life at representatives of different social strata, including emotional reactions to vital events and motives of behavior.

ҚАРҚАРАЛЫ ӨңІРІНДЕГІ ТАУ-КЕН Өндірісі ЖӘНЕ ҚАЗАҚ Жұмысшылары (XIX ғасырдың I жартысы)

Г.Н. Адырбекова – 2 курс магистранты, магистратура және докторантура институты,
«БМ0114 00 – Тарих» мамандығы, Абай атындағы ҚазҰПУ

Еліміз тәуелсіздік алғаннан бастап белгілі отандық тарихшылар бұрын зерттелмеген және айтуға тыйым салынған көкейкесті мәселелерді көтеріп, халқымыздың тарихын жазуда еңбек сіңіруде. Дегенмен, тарихымызда әлі де өз деңгейінде жан-жақты зерттеліп, ұлттық мүдде тұрғысында тиісті бағасын алмаған маңызды мәселелер баршылық.

Белгілі неміс философы Фридрих Ницше: «Өз тарихын көршісінің баяндауы арқылы қабылдайтын халық, ешқашан өзін сақтай алмайды» – деп, тарихын өз ұлтының мүддесі тұрғысынан жазбаған халықтың басына төніп тұрған қатерді дұрыс көрсете білген. Сол себептен де біз ұлтымызды сақтау мақсатында әлі де тарихымызды өзіміз отары болған көршіміз Ресейдің баяндауы негізінде қабылдауымызды тоқтатып, олардың халқымызды жойып жіберуге дейін барған отарлық саясатын ашық айтып, мәселені кешенді зерттеу нәтижесінде оның салдарына тиісті бағасын беретін уақыт жетті деп санаймыз.

Осы көзделген бағыт негізінде мақаламызда хандық билікті жойған 1822 жылғы “Сібір қырғыздары жарғысының” нәтижесінде құрылған алғашқы Қарқаралы сыртқы дуанындағы тау-кен өндірісі және онда жұмыс жасаған алғашқы қазақ жұмысшыларының әлеуметтік жағдайын жан-жақты зерделеп, баға беру басты мақсатымыз болмақ.

Батыс Сібір иелігінің құрамына кіретін 8 сыртқы дуанның ішінде Қарқаралы ең үлкені болған. Қарқаралы сыртқы дуаны 1824 жылы 8 сәуірде ашылған. Крассовскийдің мәліметіне қарағанда Қарқаралы дуаны «құрамына 18 болыс, 147 ауыл, 18 320 киіз үй кірген». Өңірдің халық саны ұдайы өсіп отырған: П.Кеппен мәліметі бойынша 1850 жылдары бұл аймақта 146 655 адам өмір сүрсе, XIX ғасырдың аяғында 171 655 адам тұрған, оның 169 656 қазақ болған.

Шығыс және Орталық Қазақстанда пайдалы қазба байлықтарын табу және өндіру XVIII ғасырда орыс саяхатшыларының көптеп келуімен тікелей байланысты. 1715 жылғы И.Д. Бухгольц, 1720 жылғы И.М. Лихарев, 1722 жылғы И.Унковский экспедициялары Ертіс өзенінен Зайсан көліне дейін және Тарбағатай мен Жоңғар Алатауы маңында барлау жұмыстарын жүргізді [1, 3 б.]. Қазба байлық орындарын алғашқы болып ашқандар баршылық: капитан И.Г. Андреев (1785 ж.), атаман Телятников (1796 ж.), М.Поспелов және Т.Бурнашев (1800 ж.), Сібір корпусының аудармашысы Ф.Назаров (1813 ж.) және И.П. Шаниндер (1816 ж.) болатын.

И.П. Шанин Көрпетай және Бесшоқы шатқалынан ерте заманда қорғасын және мыс өндірген бірнеше орындарды тапты [2, 14 б.]. Осы кезеңде басқа да пайдалы қазбаға бай орындар ашыла бастады. Осы аймақты жақсы білетін жергілікті қазақтар кен орындарды іздеу жұмыстарымен айналысып, орыстарға көмектесе бастайды. Саудагерлер жергілікті тұрғындарға әртүрлі сыйлықтар беріп, оларды пайдалы қазба байлықтары бар жерлерді іздеуге және тауып беруге үгіттейді.

Асыл тастар мен металдарды табу және өндіру орыс өкіметі үшін маңызды мемлекеттік іс болып саналды. Себебі оларға әскер мен соғыс-теңіз флотын ұстау үшін қаражат керек болды.

XIX ғасырдың I жартысында Қазақстан территориясында алтын, күміс және қорғасын өндіру дами бастады. Орыстың ірі кәсіпкерлері Қазақстанның пайдалы қазбаларын өндіруді ұйымдастыруға өз қаражаттарын сала бастады.

Орталық Қазақстанда алғашқы болып кен орыны табылып, қазба байлықтар өндіріле бастаған жер Қарқаралы өңірі болып табылады. Айта кету керек, тау-кен өндірісі кәсіпкерлері емес, саудагер Степан Попов бәсекелестік жоқ кезде осы өңірде кен орындарын көптеп тауып, өз иелігіне айналдыра бастайды. XIX ғасырдың 20-жылдары Степан Попов және оның ұлдары Александр мен Николай Қарқаралы, Баянауыл сыртқы дуанында саудагерлікпен айналысқан.

Жеке кәсіпкерлерге алтын және басқа да кен түрлерін өндіруге ресми түрде рұқсат тек 1826 жылдан бастап беріле бастады [1, 3 б.]. 1828 жылдан бастап Степан Попов Шығыс Қазақстанда алтын кен орындарын іздеу жұмыстарын кеңінен жүргізе бастады. Өз жұмысын ілгерлету мақсатында ол болыс басшыларымен және жергілікті қазақтармен «достық» қарым-қатынас ұстанымында болды. Қарқаралы қазақтары оны «Попоу» деп атаған. Тау инженері В.Коцовскийдің мәліметіне қарағанда Поповтың осы өңірдегі достары, яғни жергілікті аңқау қазақтар оған кен орындарын табуға атпен іздеп жүріп көп көмектескен [3, 11 б.].

1834 жылы саудагер С.Попов Қарқаралыдан оңтүстік-батысқа 90 шақырым жерде орналасқан Берікқара шатқалында ең алғашқы мыс және күміс-қорғасын кен орнын табады. Осы кен орындарының ашылуымен қазақ даласында пайдалы қазбаларды игерудің ұзақ тарихы басталады. Тау инженері В.Коцовскийдің мәліметіне қарағанда Берікқара кен орынының ашылғаны туралы Степан Попов 1834 жылы 22 маусымда жариялайды. Кенді алыс зауыттарға тасымалдау қиын әрі шығыны мол жұмыс болғандықтан осы өңірден зауыт ашу жоспарланды. Осылайша қазақ жерінде ең алғашқы зауыттар ашылу тарихы бастау алды.

1839 жылы Министрлер комитеті С.Поповқа күміс және қорғасын өндіретін Благодатно-Стефановский зауытын салуға рұқсат береді. Қу шатқалы маңынан Баянауыл және Қарқаралы сыртқы дуандары арасынан 7 мың шақырым жер беріліп, 10 жылға қазынаға салық төлеуден босатылады. Осыған қоса С.Попов он шақырым жерді жергілікті қазақтардан жалға алады. Бұл жерді оған Қарауыл-Қамбар болысының старшинасы Атшабар Кенджин 285 рубль 71 тиынға уақытша жалдауға береді [3, 10 б.].

Орыс саяхатшысы П.А. Чихарев 1842 жылы Қазақстанның оңтүстік-шығысында болып, осының негізінде жазылған «Алтайға ғылыми саяхат» атты еңбегін Парижде 1845 жылы жарыққа шығарады. Аталған еңбегінде ол: «Поповтың кен орындарында жаз мезгілінде әдетте 33 килограмм алтын өндіреді, жұмыс сәуір айының аяғында басталып, 10 қазанда аяқталады, шамамен 250 адам жұмыс істейді, кен орынында тек қазақтар ғана жұмыс жасаған,» – деген мәлімет береді. Бұл мәлімет қазақтардың сол кезде-ақ тау-кен жұмыстарын игергенін және ұлттық жұмысшы кадрларының пайда бола бастағанын көрсетеді. Біз мұндай мәліметтерді басқа да жұмыстардан таба аламыз. Мысалы өлкетанушы Н.П. Иевлев: «П.М. Зенков «Экономические заметки по Киргизской степи от Иртыша до Иссык-куля» атты мақаласында 1829 жылдары кен орындарында тек қана қазақтар жұмыс істеген,» – деген мәліметті көрсетеді. Ал 40-жылдары қорғасын балқытатын пештерде шебер болып қазақтар жұмыс жасаған [4, 92 б.]. Орыс кәсіпкерлері тау-кен орындарында негізінен қазақтардың жұмысын пайдаланған.

Көптеген қазақтар жұт кезінде малынан айырылып қалған соң кен орындарына келіп жұмысқа тұрған. Мысалы 1839 жылы «ақ тышқан» деп аталатын жұттан кейін Локтевский зауытына келіп жұмысқа орналасуына мәжбүр болған [5, 36 б.].

Қарқаралы сыртқы дуанында Степан Попов бір жылдың ішінде, яғни 1843 жылы 359114 рубльге бағаланатын 724559 әртүрлі кен өндірген [6].

С.Поповтың «Благодатно-Стефанов» зауыты 1844 жылы қыркүйек айында іске қосылып, жыл бойы жұмыс жасап тұрды. Зауыттың құрылысына 14000 рубль қаражат жұмсалды.

40-жылдары Қарқаралы маңында ауылдық-мекенде шамамен 200 қазақ және орыс отбасылары өмір сүріп, Благодатно-Стефанов зауытының құрылысымен айналысты [7, 188 б.].

1852 жылы орыс өкіметі қазақ даласына Шыңғыс-тау мен Тарбағатайдың солтүстік-батысында және батыс Алатауда барлау жұмысын жүргізуге капитан Татаринов басқарған экспедицияны жібереді. Барлау жұмыстары қазақ даласында әлі де игерілмеген кен орындарының көп екенін мәлімдейді [8, 301 б.].

Генерал-адъютант Анненков қаржы министрлігіне жазған баяндамасында былай деп жазады: «Қырғыз даласында алтын өндірумен айналысып жатқан жеке кәсіпкерлердің жұмыс қарқыны өте төмен..., бірақ жұмысшы жалдау және олардың күшін пайдаланудың арзандылығы өкіметтің бұл іске үлкен көңіл аударуына тұрарлық». Сондай-ақ, ол: «Бұл орайда Қырғыз даласы байлығы мол болашаққа уәде береді,» – деп мәлімдейді [9, 45 б.].

Қазақстан территориясында кен өндірісін дамыту мақсатында патшалық өкімет 1854 жылы сұлтандарға алтын өндірумен айналысуға рұқсат беру туралы қаулы қабылдайды. Мұрағат құжаттарында 50-жылдары сұлтандардың алтын өндірісімен айналысуына рұқсат сұраған өтініштері көптеп кездеседі [8, 194 б.]. 1856 жылы жаз мезгілінде Батыс Сібір генерал-губернаторы Г.Х. Гасфордтың атына Қарқаралы сыртқы дуаны Нұрбике-Шаншар болысының биі Тәттібет Қазанғапов келесідей өтініш жазыпты: «Сібір қырғыздарының жерінде алтын өндірумен және басқа да пайдалы қазбаларды табу мақсатында сізден осы іспен айналысуыма рұқсат сұраймын» [9, 419 б.].

Ал 1857 жылы 11 наурызда Алтай зауытының басшысы Қарқаралы сыртқы дуаны Нұрбике-Шаншар болысының биі Тәттібет Қазанғаповқа «жеке кәсіпкер ретінде алтын өндірісімен айналысуға рұқсат қағазы беріледі».

Тау-кен орындарындағы жұмысшылардың жағдайы өте төмен дәрежеде болды. Сол себепті де қазақ жұмыскерлері кен орындары мен зауыттардан қашып кетіп отырды. Осыған орай Шығыс Сібір басшылығы қашқындарды ұстап алып келген алтын өндіруші кәсіпкерлерге 1 рубль 50 тиын мен 3 рубль аралығында қаражат төлеп отыру туралы ереже қабылдайды. Бұл ереже бірінші кезекте саудагер, жеке кен өндірушілерге қатысты болды. Ал олардың кен орындарында негізінен қазақтар жұмыс істеді және олар бұл жердегі жағдайға төзбей жиі қашып кетіп отырған [8, 299 б.].

Кен орындарында 100 қазақ жұмысшысына бір орыстан тең келді. Сонымен қатар әйелдер мен балалардың да еңбегі қолданылды. Әр бір 100 еркек жұмысшыға 27 әйел мен 13 бала жұмыскерден тең келіп отырды. 1838 жылы қабылдаған патша жарлығы бойынша түскі ас уақытын қоспағанда 15-16 сағат жұмыс деп белгіленгеніне қарамастан кен орындарында жұмыс уақыты 18 сағатты құрады. 1868 жылы «Дала өлкесі» атты газетте кен орындарындағы жұмысшылар ерте таң атқаннан күн батқанға дейін жұмыс істейді, үстеріндегі киімдерінің ескілігі соншалық жазды күндері киімсіз жүреді. Жұмысшылар күніне 15-20 тиын еңбекақы алады. Осыған қоса олар жұмыс құрал-саймандарын өз қаражаттарына сатып алуға міндетті болды және кен орындарында қауіпсіздік техникасы мүлдем сақталмаған [10, 29 б.].

1856 жылы Благодатно-Стефанов зауытында 260 адам жұмыс істеген, оның құрамына 12 бақылаушы, 42 ерікті жалданушы, 12 қазынаның адамы және 203 қырғыз жұмысшысы кірген [12].

1862 жылы Қарқаралы өңірінде алтын мен басқа да пайдалы қазбаларды табу және өңдеумен айналысатын 89 кен орны ашылған, оның ішінде күміс пен қорғасын өндіретін 9, мыс 50 және тасты көмір шығаратын 7 орын тіркелген... Поповтың Богословский, Самамбет, Бесшоқы, Петров, Белозер, Қызыл-Испен, Қайрақты, Кеншоқы, Сары-Тугомбаев, Құтантау, Керегетас, Тай, Пұшық, Бий, Тел-Адыр кен орындарында 1862 жылы 26,715 пұт күміс-қорғасын, 100 пұт қорғасын, 22230 пұт мыс өндірілген [13, 287 б.].

Көріп отырғанымыздай, XIX ғасырдың бірінші жартысында Қарқаралы өңірінде кен орындары көптеп ашыла бастаған. Әрине бұл жерде қазақ даласының пайдалы қазбасын тонау мақсатында келіп, кен орындарын бей-берекет қазып тастап, жергілікті халыққа өз зардаптарын тигізген орыс өкіметі іс-әретін ашып айта кету керек. Сондай-ақ, бұл кен орындарында қазақ жұмысшыларының еңбек күші өте арзан бағаланған. Ал жұмыс күнінің ұзақтығы, жалақы деңгейі мен кен орындарындағы ауыр жағдай қазақ жұмысшыларының әлеуметтік деңгейінің өте төмен дәрежеде болған деген қорытынды жасауға міндеттейді.

1. Развитие горного дела в Восточном Казахстане (XVIII в. – в 30 годы XX в.). Управление архивов и документов ВКО, ЦДНИ ВКО: Сборник документов. – Семей, 2008. – 458 с.

2. Попов Ю. Каркаралы. – Алматы: «Кайнар», 1981. – Т.3. – 184 с.

3. Восточная Сарыарка. Каркаралинский регион в прошлом и настоящем. Под редакцией Алдажуманова К.С. и Бейсенова А.З. – Алматы, 2004. – 564 с.

4. Султанов О.С. Развитие золотопромышленности на юго-востоке Казахстана. // Материалы международной научно-практической конференции «Казахстан на пути к государственной независимости: история и современность». – Семей, 2001, – С. 91-95.

5. Қайырханова Ф.К. XVIII-XIX ғасырдағы Қазақстан. – Семей, 2006. – 94 б.

6. ЦГА РК. Ф. 374. Оп. 1. Д. 1289. Л. 184. Отчет по управлению внешних округов киргизской степи за 1843 г. И материалы к нему.

7. Сабырханов А. Ұлы бетбұрыс. – Алматы: Мектеп, 1981. – 253 б.

8. Аполлова Н.Г. Хозяйственное освоение Прииртышья в конце XVI – в первой половине XIX вв. – М., 1976, – С. 218-349.

9. *Казахско-русские отношения в XVIII-XIX вв. Сборник документов и материалов. – Алма-Ата: Наука, 1964. – 574 с.*
10. *Краткий очерк исследований Восточной части киргизской степи Западной Сибири с 1816 по 1893 гг. Составитель горный инженер Романовский Г.Д. – СПб., 1903, – С. 39.*
11. *Қарасаев Ғ. Шығыс Қазақстандағы алтын өндірісі. // Отан тарихы. – 2004. №1. – 27-30 бб.*
12. *ЦГА РК. Ф.345. Оп.1. Д.2492. Л.38-39.*
13. *История Каркаралы в документах и материалах. Том 2. – Алматы, 2010. – 494 с.*

Резюме

В статье рассматривается история становления горнорудного дела в Каркаралинском крае Казахстана. На основе архивных документов, ранее не введенных в научный оборот, автор пытается раскрыть быт и социальную сторону жизни первых рабочих этих предприятий. Отдельно показана деятельность Попова С. и его сыновей, первооткрывателей каркаралинских золоторудных месторождений, и посвятивших свою жизнь их промышленным освоением.

Summary

This article discusses the history of the formation of mining business in Karkaralinsk region of Kazakhstan. On the basis of archival documents, has not previously entered in the scientific revolution, the author tries to uncover the social side of life and the life of the first workers of these enterprises. Separately shown activity S.Popov and his sons, the pioneers Karkaraly gold deposits, and devoted their lives to their industrial development.

ҚҰҚЫҚТЫҚ МЕМЛЕКЕТТІҢ НЕГІЗГІ ҚЫЗМЕТІ – АДАМ ҚҰҚЫҒЫН ҚОРҒАУ

Д.А. Қожабеков – 2 курс магистранты, магистратура және PhD докторантура институты, Абай атындағы ҚазҰПУ

Біздің елімізге ғана емес, дүние жүзінің көптеген өркениетті елдеріне ортақ күрделі және шешуі қиын проблема – адам құқықтарын қорғау мәселесі. Еліміздің Конституциясында: адамды, оның өмірін, құқықтары мен бостандықтарын ең жоғарғы құндылық деп жариялап, ал адамның құқықтары мен бостандықтарын тануды, сақтау мен қорғауды мемлекеттің міндеті деп белгілегені бәрімізге мәлім. «Адамның құқықтары мен бостандықтары – дүниежүзілік қауымдастық меңгерген, тиісті халықаралық-құқықтық актілерде мойындалған және бекітілген, әлеуметтік және заңды түрде қамтамасыз етілген адам мінез-құлқының өлшемі, әркімге тиесілі, ол үшін қажетті мінез-құлық нұсқасын таңдауға, оған байланысты ешкім де қандай да болмасын шектеулер мен тыйымдар сала алмайтын әркімнің ажырамас және ажыратылмас қабілеті» [1, 77 б].

Осы негізде адам құқықтарын жариялау, адам құқықтары туралы халықаралық құжаттарды мақұлдау тым аз. Ең алдымен осы құжаттарды қорғаудың тиімді механизмін дайындау қажет.

Бүгінгі таңда, демократиялық қоғам кезеңінде, адамның мүдделері мен құқықтары, бостандықтары басымдық жағдайда, олар көпшілік мүдделерімен үйлесімде болуы абзал. Арада туындайтын нақтылы қарама-қайшылықтар адам мүдделерінің пайдасына, оның құқықтары мен бостандықтарын іске асыру мақсаттарында шешілулері тиіс. Адамның, оның құқықтары мен бостандықтарының басымдығы қағидасы конституцияның мазмұнынан еркін сезіліп тұр. Бұл заң шығарушылық және заңды қолдану практикасын анықтауға тиісті конституциялық шындық. «Басқа барлық конституциялық қағидалар – халықтардың тең құқылығы мен өзін-өзі басқаруы, мемлекеттің егемендігі мен қауіпсіздігі, мемлекеттік тұтастығы мен аумақтық бірлігі т.б. біртекті, бірақ адамның құқықтарын мойындау, оның құқықтары мен бостандықтарын жоғарғы құндылық деп танудың конституциялық қағидалары бағынышты ретінде қарастырылуға тиіс» [2, 516 б]. Осы тұрғыда, адам құқықтарын жоғарғы құндылық ретінде мойындаудың конституциялық қағидаларынан мемлекеттің бірқатар міндеттері келіп шығады:

- а) азамат пен адамның құқықтары мен бостандықтарын мойындау;
- ә) оларды сақтау және қорғау.

Мемлекеттің ролі туралы айта келіп, Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев екінші кезеңде – 1995 жылдан 2000 жылға дейін, 1995 жылғы референдумда халық қабылдаған конституцияның негізінде қазіргі замандық демократиялық институттарды құру мен нығайтуға, жаңа саяси мәдениетті қалыптастыруға ерекше көңіл бөлінді. Осының негізінде, біз Қазақстанды

шын мәнісінде демократиялық институттар қызмет ететін, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарына кепілдік берілген елге айналдыру үшін берік негіз қаладық деп атап көрсетті.

Құқықтық саясатты сол саясаттың тұлғалық өлшемінде қарастыру, құқықтық саясаттың тармағынада құқықты жалпы гуманизм қағидаларында белгілеу және қолдану саласындағы тактика мен стратегияны жасау және іске асыру болып табылады. Кең мағынада бұл ең алдымен Конституцияға, халықаралық құқық нормаларына негізделінген, тұлғаның мүдделерін, құқықтары мен бостандықтарын оның міндеттерімен өзара әрекеттесулерінде іске асыруға бағытталынған құқықтық механизмнің қызметі мен қайта жаңғыруын қамтамасыз етуші идеялардың, мақсаттардың, іс-шаралар мен тәсілдердің жүйесін біріктіретін барлық мемлекеттік органдардың қызметі.

Қазіргі таңда қоғамдағы адам құқықтарын әсерлі іске асырудың сыртқы және ішкі қауіптері жоқ емес. Адамның заңдық, құқықтық құндылықтарға жағымсыз көзқарасын ішкі қауіптерге жатқызуға болады, және олар құқықтық нигилизмнің түрліше формаларында көрініс табады. Бұл құқыққа, заңдарға, адам құқықтарына, нормативтік тәртіпке, жалпы жағымсыз – теріс көзқарас. «Бұл арада шешуші сәттердің бірі ретінде құқыққа өркөкіректік-жақтырмаушылық, менсінбеушілік, мысқылды-сенбеушілік тұрғыдан қарау, оны іргелі, негізгі идея деп бағаламай, адам құндылықтарының сөресіндегі екінші қатардағы құбылыс деп санау болып табылады. Ал бұл, өз кезегінде, қоғамның өркениеттілігінің өлшемін, оның рухының көңіл-күйінің, әлеуметтік сезімдерінің, әдеттерінің жағдайын сипаттайды [3, 405 б].

Мемлекетіміздің дамуының өтпелі кезеңі саяси және экономикалық жағдайдың тұрақсыздығымен, құқық аясынан тыс жүргізілген меншікті қайта бөлісу, капиталдың алғашқы шоғырлануы, халықтың белгілі топтарының тұрмыс-күнкөріс жағдайларының қайыршылық шегіне жетумен, ұстағанның қолында, тістегеннің аузында кеткен мемлекет меншігін жекешелендірумен сипатталады. Бұған мемлекеттік шенеуніктердің сыйбайлас жемқорлығын, мемлекеттік аппараттың қызметіндегі бюрократизмді, құқық қорғаушылық және түзету органдарының қызметтеріндегі ауытқушылықтар туралы жағымсыз ақпараттың қол жетімділігін қосуға болады.

Азаматтардың мемлекеттік органдарға сенімі төмен болса, әлеуметтік капитал төмен болады, онсыз мемлекет күшті бола алмайды. Ол құқықтық нигилизмнің заңды жаппай сақтамаушылық, заңдар соқтығысы, заңдылықты саяси, идеологиялық немесе практикалық қажеттілікпен алмастырушылық адам құқықтарының бұзылуы сияқты жаппай көріністеріне алып келеді. Азаматтардың нашар құқықтық қорғалуы олардың заңға деген, мемлекеттің қоғамда тәртіп пен тыныштық орнатуға, адамдарды қылмыстық қастандықтардан қорғай алуға қабілеттілігіне сенімін жоғалтады. Өйткені мемлекеттік қызметкерлердің ұйымдасқан жауапсыздығын ең барып тұрған белсенді, нағыз өжет, мемлекеттік органдар жүйесінен материалдық немесе ұйымдық көмек алуға мүмкіндігі бар азаматтар ғана бұзып өте алады. Оған мысал ретінде адамдардың денсаулығының нашарлауына, мүгедектікке, өлімге алып келген мыңдаған дәрігерлік қателіктерді келтіруге болады. Бірақ мұндай фактілерді дәлелдеу және дәрігерлердің жауапсыздықтарының салдарынан денсаулықтарын жоғалтқан, мүгедек болып қалған немесе өлген жақындары үшін өтемақы алу тек барып тұрған өжет адамдардың ғана қолдарынан келеді. Бұл көріністі Шымкент қаласында 100-ден астам балаға АИВ жұқтыру, ал осы шектен шыққан оқиғаның БАҚ-тың араласуымен тек көрнекі сот процесімен аяқталғандығымен тәмамдауға болады.

Қазақстан Республикасы Президентінің 1996 жылғы 30 сәуірінде №2967 Өкімімен Қазақстан Республикасының қоғамдық қауіпсіздігінің тұжырымдамасы бекітілген, онда егеменді Қазақстанның қауіпсіздік тұжырымдамасын жасауы мақсаты республикамызда қазіргі кезеңде қалыптасып келе жатқан қоғамдық қатынастардың қалыпты дамуы үшін мемлекеттік деңгейде қолайлы жағдайлар болып табылатын толғағы жеткен міндет деп атап көрсетілген. Демократиялық-құқықтық мемлекетке тән мемлекеттік құрылымдардың қызмет етуінің ұтымды бастауларын іздестіру мен басымдықтарды қайта қарау адам мен азаматтың құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз етумен, Конституциялық құрылыс пен қоғамдық қауіпсіздікті қорғаумен сипатталады.

Мемлекеттің қалыптасуы мен нығайтылуы, демократиялық реформаларды жүргізудің өтпелі кезеңіндегі қоғамдық қауіпсіздік адам мен азаматтың, қоғам мен мемлекеттің өмірлік маңызды мүдделерін заңға қарсы қолсұғушылықтардан, стихиялық апаттар және басқа да төтенше жағдайлардан қорғауға бағытталған мемлекеттің ресми қабылдаған нормаларының жүйесі болып табылады.

Қоғамдық қауіпсіздік – бұл тұлғаның, қоғам мен мемлекеттің өздеріне елеулі зиян тигізулері мүмкін қорқыныштар және қауіп-қатерлерден қорғалғандығы. Ол мемлекеттік органдар мен бас-

қа да ұйымдардың Қазақстан Республикасының Конституциясы мен заңдарына негізделінген және адам мен азаматтың, қоғам мен мемлекеттің іргелі мүдделерін бұзушы ішкі және сыртқы әсерлерден қорғауға бағытталған қызметін қамтамасыз етеді. Қоғамның тұрақты өмір сүруі мен дамуына теріс әсер етуші орын алып отырған және болуы мүмкін қорқыныштар және қауіп-қатерлерді ескере отырып, мемлекет басшысы қоғамдық қауіпсіздік тұжырымдауға негіз болатын мақсаттар мен міндеттерді белгілейді. Қоғамдық қауіпсіздік объектілері: адам, оның құқықтары мен бостандықтары, меншік түрлерінен тәуелсіз қоғамдық бірлестіктер мен басқа да ұйымдар, әлеуметтік топтар мен мемлекет.

Қоғамдық қауіпсіздік субъектілері: бұлар қоғамдық қауіпсіздікті іске асыруға тиісті барлық мемлекеттік ұйымдар. Қоғамдық қауіпсіздікке қауіп-қатерлер – бұлар іске асырылуы адамның, азаматтың, қоғам мен мемлекеттің құқықтарын, бостандықтары мен заңды мүдделерінің бұзылуына алып соғулары мүмкін, қоғамдық қауіпсіздік объектілеріне қауіп төндіретін себептер, жағдайлар мен факторлардың жиынтығы. Адам құқықтарын қорғау механизмінде басты роль мемлекеттің еншісіне тиісті, бірақ бұл процеске үкіметтік емес ұйымдар мен саяси партиялар да белсенді араласуда. Егер құқықтар мен бостандықтар заң жүзінде бекітілген болса, онда мемлекет өзіне оларды сақтауға және үшінші бір тұлғалар бұзған жағдайда қорғауға міндеттеме алады [4, 59 б].

Мемлекетті нығайту идеясы нарықтың қарым-қатынастарды әмбебап реттеуші ретінде қараушылықтың орнына келді. Тұлғаны қорғау қызметін мемлекеттік емес құрылымдарға беру адам құқықтарын қамтамасыз етуде бірыңғай саясаттың жоқ екендігін білдіреді. Азаматтардың қауіпсіздігін мемлекеттік-құқықтық қамтамасыз етудің негізгі міндеттерінің бірі – тұлғаның өмірлік маңызды мүдделерінің жүйесі мен басымдықтарын анықтау мен заңды түрде бекіту, мемлекеттік органдардың жауапкершілік аяларын белгілеу, олардың қызметін бақылау механизмін орнату, тұлғаның құқықтары мен бостандықтарын қорғаудың жағдайын, бағыттарын талдау болып табылады. Реформаторлардың стратегиялық қателігі мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық процестерді басқарудан бойын аулақ салуы болды. «Бұрынғы отандық тәжірибені теріске шығару, жария институттармен теке-тірес, құқық қорғау органдарын мағынасыз қайта құру, істеріне берілген адал мамандарды қудалау мемлекеттің құқық қорғаушылық әлеуетіне әсерін тигізбей қоймайды. Күшті мемлекетте билік пен демократия – қарама-қарсылықтар емес. Демократия тек заңдылық қатаң сақталатын жерде ғана дамиды» [5, 7-8 бб.].

Мемлекеттің құқық қорғаушылық қызметін сипаттайды төмендегі екі белгі сипаттайды.

а) мемлекеттің тоталитарлық өткеннен шығуы мен құқықтық, демократиялық мемлекетті құрумен байланысты;

ә) екіншісі – Қазақстан Республикасының халықаралық міндеттемелерімен байланысты.

Осыған орай мемлекет шенеуніктердің тарапынан билікті бұрмалап пайдаланушылыққа қарсы құқықтық механизмдер құрып, оны жетілдіреді. Соңғы кездерде мемлекеттік басқару аясында жүргізілген реформалар мемлекеттің қызметтің негізгі стандарттарының тобына адам құқықтарын қорғау сияқты басымдықтың енгізілгендігі туралы айтуға мүмкіндік береді – мемлекеттік қызметкерлер заңдылық, отансүйгіштік, гуманизм, кәсібилік және басқа да құндылықтармен бірге адам мен азаматтың мүдделерін, құқықтары мен бостандықтарын да басшылыққа алулары керек.

Адамның құқықтарын қорғаудың басты кепілі қуатты, демократиялық, жақсы ұйымдасқан мемлекет болып табылады. Қазақстан Республикасы Президентінің 2006 жылғы Қазақстан халқына Арнауында былай делінген: «Терең демократиялық дәстүрлердің жоқтығы, бостандықты бетімен кету деп түсіну елді тұрақсыздандыруға, біздің болашағымызға деген барлық жоспарларымызды сызып тастауға және артқа шегінушілікке алып келуі әбден мүмкін екендігін мойындауымыз керек. 2005 жылы орын алған президенттік үшін жарыстан біз осындай сабақ алдық. Біздің адасушылықтарымыздың себептерінің бірі биліктің либерализмінің қарапайым, оның әлсіздігі мен бетімен кеткен мансапқұмарлардың кез келген «еркеліктері» мен «тентектіктеріне» тыйым салуға оның дәрменсіздігі деп қабылдануында жатыр. Бізге мұндай елестер мен адасушылықтардан арылу керек.

Осыған орай ел ішіндегі және сыртындағы сындарға жалтақтамастан, біз демократиялық дәстүрлерді дамытумен қатар оларды қорғаудың жеткілікті дәрежедегі катал жүйесін қарастыруымыз қажет. Сайып келгенде, заң бұзушылық үшін қатаң талап қою керек. Жала жабу, параға сатып алу, зорлық-зомбылық үшін жауапкершілік шаралары белгіленуі, ал қажет болса, тиісті заңдарды қайта қарау керек. Азаматтардың Конституция мен заңдарды орындауларын қамтамасыз ету – құқық қорғау орындарының міндеті. Олар үшін «қайда және кім не айтар екен?» деген

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №1 (32), 2012 ж.
сұрақ туындамауы, тек «заңды бұздың ба – оның баптарына сәйкес жауапкершілікке тартыла-
сын» деген анық ереже болуы керек. Олай болмаса, біз баяғы кеңестік «заң-арбаның оқ ағашы-
ның» кебін киеміз. Құқық қорғау орындарының басшыларының қайсысы бұл ережені орындама-
са, ол қызметінде қалмауға тиіс. Біз басқаша жолмен құқықтық мемлекет пен демократиялық
қоғам құра алмаймыз [6].

Басымдықтар ысырылып, мемлекет өзіндік мәні бар құндылық ретінде қойылған сәтте қоғам-
дық даму өзгеріске ұшырап, бұзылып, адам мен оның мүддесіне бағыныштылық орын беріледі.
«Мемлекет – тұлға» қатынастарында басымдықтарды ауыстыру сөзсіз тоталитарлық режимдер-
дің қалыптасуына алып келеді. Адам құқықтары мен бостандықтарының құндылықтар ретіндегі
басымдылық қағидасы конституцияның бүкіл мазмұнында орын алған. Қазақстан Республикасы
Конституциясының 12-бабында былай деп жарияланған: «Қазақстан Республикасында Конститу-
цияға сәйкес адам құқықтары мен бостандықтары танылады және оларға кепілдік беріледі. Адам
құқықтары мен бостандықтары әркімге тумысынан жазылған, олар абсолютті деп танылады,
олардан ешкім айыра алмайды, заңдар мен өзге де нормативтік құқықтық актілердің мазмұны
мен қолданылуы осыған қарай анықталады». Бұл конституциялық шындық заң шығарушылық
және заңды қолдану практикасын белгілеуі тиіс. «Барлық басқа конституциялық қағидалар –
халықтардың тең құқықтылығы мен өзін-өзі басқаруы, мемлекеттік егемендік пен қауіпсіздік,
мемлекеттік тұтастығы мен аумақтық бірлігі және басқалары бірқатардағы, бірақ адам құқықта-
рын, оның құқықтары мен бостандықтарын жоғарғы құндылық ретінде тану конституциялық
қағидаларына бағыныштылар есебінде қарастырылады» [6]. Адам құқықтарын жоғарғы құнды-
лық ретінде тану конституциялық қағидасынан мемлекеттің бірнеше міндеті туындайды, олар:
адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын тану, оларды сақтау және қорғау. Сондық-
тан мемлекеттің тұтастығын қалыптастырудағы негізгі қызмет – адам құқығын тану, сақтау және
қорғау деп білемін.

1. Толковый словарь Конституции Республики Казахстан. – Алматы: Жеты Жарғы», 1996. – 365 с.
2. Общая теория государства и права. Академический курс в двух томах. Т.2. – М., 1998, – 638 с.
3. Назаркулова Л.Т. Конституция Республики Казахстан – основа построения демократического пра-
вового государства: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. – Алматы, 1999. – 29 с.
4. Ибраева А.К. Адам құқықтары – құқықтық мемлекеттегі мемлекеттік аппарат қызметінің негізгі
қағидасы: з.ғ.к. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Астана. 2008 – 136 с.
5. Айтимбет И.А., Мухтарова А.К. Проблемы формирования правосознания у школьников в период
перехода от тоталитаризма к правовому государству. – Алматы, 2001. – С. 45-114.
6. Назарбаев Н. Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан: ҚР Президентінің 2007 жылғы Қазақстан халқына
Жолдауы // Егемен Қазақстан. 2007, 1 наурыз.

Резюме

В этой статье рассмотрены вопросы об основной деятельности суверенного государства – защите прав человека. Также автор отмечает особую ценность человеческих прав глазами международных правоведов, на основе всемирно признанных документов.

Summary

In this article questions on primary activity of the sovereign state – protection of human rights are considered. Also the author marks special value of the human rights, eyes of the international jurists, on the basis of world-wide recognized documents.

АБАЙ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ 1974-1980 ЖЫЛДАРДАҒЫ РЕКТОРЫ, ҚОҒАМ ҚАЙРАТКЕРІ, КӨРНЕКТІ ҒАЛЫМ, ҰЛАҒАТТЫ ҰСТАЗ ЖҰМАБЕКОВ ЖҮНІСБЕК ЖҰМАБЕКҰЛЫНЫҢ (1927-1980) ТУЫЛҒАНЫНА 85 ЖЫЛ

ЖАРҚЫН ЖҮЗДІ ЖҮНІСБЕК

О.М. Қоңыратбаев – *т.ғ.к., ғылыми қызметкер, А.Байтұрсынов атындағы «Тұлғатану» орталығы, Абай атындағы ҚазҰПУ*

2012 жылы 29 ақпанда Магистратура және PhD докторантура институтының ғимаратында А.Байтұрсынов ат. «Тұлғатану» орталығының ұйымдастыруымен Абай ат. ҚазҰПУ-дің 1974-1980 жылдардағы ректоры, қоғам қайраткері, көрнекті ғалым, ұлағатты ұстаз Жұмабеков Жүнісбек Жұмабекұлының (1927-1980) туылғанына 85 жыл құрметіне Тарих факультеті студенттерінің, Магистратура және PhD докторантура институтының магистранттары, докторанттары және ұстаздарының қатынасуымен «Жарқын жүзді Жүнісбек» атты тарихи-танымдық дәріс болып өтті.

Дәріске «Тұлғатану» орталығының директоры, т.ғ.д., профессор Д.М. Мұқатова, Магистратура және PhD докторантура институты директорының ғылым жөніндегі орынбасары, б.ғ.д., профессор Н.Аралбай, тарих факультетінің деканы, т.ғ.д., профессор Ф.К. Кенжебаев, Магистратура және PhD докторантура институтының «Қазақстан тарихы мен мәдениеті» кафедрасының меңгерушісі, т.ғ.д., профессор М.К. Қойгелдиев, тарих факультеті деканының орынбасары, т.ғ.к., доцент С.Х. Байдилдина, Магистратура және PhD докторантура институты директорының тәрбие істері және даму жөніндегі орынбасары, т.ғ.к., доцент С.К. Шілдебай, Т.С. Садықов атындағы «Қазақстан тарихы» кафедрасының меңгерушісі, т.ғ.к., доцент Т.Ә. Нұрпейісов, белгілі бауыржантанушы, ф.ғ.к., доцент М.Қалдыбай, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ профессоры, т.ғ.д. Д.Байғұнақов, Магистратура және PhD докторантура институтының «Қазақстан тарихы» кафедрасының доценті, т.ғ.к. Ш.Тілеубаев және басқа да арнайы шақырылған қонақтар қатынасып, жиналған қауымға ректор, қоғам қайраткері, көрнекті ғалым, ұлағатты ұстаз Жүнісбек Жұмабеков туралы қызықты естеліктер айтты.

Кездесуде Магистратура және PhD докторантура институтының магистранты, ұзақ жылдардан бері университет тарихын зерттеп жүрген белгілі маман Нұрдәулет Манкеев ректор Жүнісбек Жұмабековтың (1927-1980) өмірі мен қайраткерлік қызметі туралы ғылыми баяндама жасады.

Магистратура және PhD докторантура институты директорының орынбасары, профессор Н.Аралбай дәрістің ғылыми және тәрбиелік маңызын жоғары бағалап, дәріс модераторы О.Қоңыратбаевты, белсенді магистранттар – Н.Манкеев пен А.Жүнісбаевты мақтау грамотасымен мараптады.

БІЛІМ ӘЛЕМІНДЕГІ БИІК БӘЙТЕРЕК

Н.Манкеев – *тарихшы-педагог, ғылыми ізденуші, магистратура және PhD докторантура институты, Абай атындағы ҚазҰПУ*

Кез келген өркениетті елде өзінің қоғамдық қызметімен тарихта терең із қалдырған жеке тұлғалардың шығармаларын дәріптеп, есімдерін жаңғырту бүгінгі ұрпақтың аға буын алдында атқарар игі істердің бірі болып саналмақ. Мәселеге осы тұрғыдан қарасақ, биылғы жылы көрнекті ғалым, тарихшы Жүнісбек Жұмабековтың туғанына 85 жыл толып отыр. Жүнісбек Жұмабекұлы өткен ғасырдың 70-80 жылдарындағы қазақстандық ғылым әлемінде кеңінен танымал есім болатын. Ол көрнекті тарихшы болуымен қатар жоғары мектеп ісін шебер ұйымдастырушылардың бірі болды. Ғылым жолына көптеген шәкірттер дайындады. Замандастары Жүнісбек Жұмабековты адалдығы, өз ісіне берілгендігі және жауапкершілігі үшін жоғары бағалаған.

Жұмабеков Жүнісбек Жұмабекұлы 1927 жылы 7 қаңтарда Алматы облысының Шелек ауданындағы Малыбай ауылында дүниеге келген. Әкесі Қаңтарбаев Жұмабек еті тірі, көзі ашық, ел-жұртқа сыйлы шешен адам болған екен. Ұжымдастыру кезінде өңірде қазақ ауылдарын отырықшылыққа көшіруге, ұжымшарлар құруға белсене араласып, бірнеше ұжымшарларда басқарма төрағасы болған.

Жүнісбек Жұмабекұлы жеті жасқа келгенде анасы қайтыс болады. Алайда, әкесі оған жетімдіктің тауқыметін тартқызбады. Зерек перзентінен зор үміт күткен әкесі оны уақытымен мектепте оқытып, әкелік қамқорлығын аяған жоқ. Осылайша, Шелек ауылындағы жеті жылдық мектепті бітірген соң небәрі 16 жастағы балаң жігіт 1943 жылдан бастап Қадам жеті жылдық мектебінде өзі мұғалім, өзі оқу ісінің меңгерушісі қызметін атқарады. Бұл кез Ұлы Отан соғысының қайнап жатқан кезі еді. Жас жігіт бірнеше рет өзі сұранып майданға кетпек болады. Алайда, Шелек аудандық әскери комиссариатындағылар «Сен әлі кішісің, жасың толған жоқ, жасың толғанда өзіміз шақырамыз» деп, қайтарып жіберетін. Бірақ ол тылда жүріп-ақ жеңісті жақындатуға зор үлес қосты. Бала оқытып, «Информбюро» хабарларын таратты, майданға көмек жинасты. Жүнісбек Жұмабекұлының жасы 18-ге толғанда соғыс та аяқталған болатын.

Ілім-білімге талаптанған жігіт оқуға ұмтылады. Осындай ұмтылысының нәтижесінде ол Алматы Мемлекеттік заң институтына түсіп, оны 1949 жылы бітіргеннен кейін сол оқу орнында оқытушылық қызметке қалдырылады. Осы институтта оқытушы, аға оқытушы, кафедра меңгерушісінің міндетін атқарушы қызметтерін зор ынтамен жүргізді. Жүнісбек Жұмабекұлын қазақ халқының тарихы, түркі елдерінің байырғы туысқандық қарым-қатынастары қатты қызықтырады. Алайда ол кезде барлығын Мәскеу билеп-төстеп тұрған заманда ұлттық тақырыптағы зерттеулерге жол берілмейтін. Сондықтан ол ғылыми жұмысының тақырыбына амалсыз кеңестік кезеңнің өзгерістерін алуға мәжбүр болған. Оның сол кездегі ғылыми зерттеу шеңберінің ауқымы Кеңес өкіметі тұсындағы ұжымдастыру кезеңін қамтыды. Сөйтіп, өзінің шынайы ғылыми ізденісі барысында Жүнісбек Жұмабеков 1954 жылы 19 сәуірде М.В. Ломоносов атындағы Мәскеу Мемлекеттік университетінің Ғылыми Кеңесінде диссертация қорғап, тарих ғылымының кандидаты ғылыми дәрежесін алады. Жүнісбек Жұмабековтың есімі ғылым әлеміне таныла бастағаны да осы тұс болатын. Көрнекті тарихшылар жас ғалымның зерттеулеріне жоғары баға берді.

1955 жылы Жүнісбек Жұмабекұлы Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің ғылым және жоғары оқу орындары бөлімінің жолдамасымен Семей малдәрігерлік институтының Марксизм-ленинизм кафедрасына меңгеруші болып жіберіледі. Семейдегі үш жыл жас ғалым үшін қалыптасу, іздену жылдары болды. Осы оқу орнының қабырғасында жүргенде Жоғары Аттестациялық Комиссияның 1956 жылғы 8 қыркүйектегі шешімімен оған «доцент» ғылыми атағы бекітілді. Өз міндетіне үлкен жауапкершілікпен қарай білуі, біліктілігі мен білім деңгейінің жоғарылығы оны үлкен абырой мен беделге ие етті.

Жүнісбек Жұмабекұлы 1958 жылы Алматыдағы Қазақ дене шынықтыру институтына доцент болып ауыстырылса, 1960 жылы КОКП тарихы және философия кафедрасының меңгерушісі болып тағайындалады. Осы институтта істеген сегіз жылда Жүнісбек Жұмабекұлы ондаған ғылыми зерттеулерін жариялаған болатын. Өзінің жемісті еңбегінің нәтижесінде ол 1966 жылы Қазақ КСР Жоғары оқу орындары министрлігі қоғамдық ғылымдарды оқыту бөлімінің бастығы қызметіне жоғарылатылды. Бұл қызметте ол министрліктің алқа мүшесі де болған. Сондай-ақ, институттағы оқытушылық істен де қол үзбеді.

Жүнісбек Жұмабекұлы ХХ ғасырдың 30-жылдарында еңбекші шаруаларды жаңа өмірге бейімдеу мәселесіне арналған докторлық диссертациясын 1971 жылы 5 қаңтарда сәтті қорғап шықты. Ғалым өзінің зерттеу еңбегінде қазақ халқының өркениетке жақындау мәселелерін жан-жақты зерттеп, өзіндік пікір білдірді. Ал, 1973 жылы 29 маусымда Жоғары Аттестациялық Комиссия шешімімен Жүнісбек Жұмабекұлына «профессор» ғылыми атағы бекітіледі.

Жүнісбек Жұмабекұлы сонау 70-жылдардың өзінде-ақ, Қазақстанның қазір біз айтып жүрген қасіретін нақты баяндап бере алған тарихшы. Яғни, ол сол жылдары ақиқаттың көзіне тура қарауға өзінің ғылыми жұмысында тәуекел жасаған аз ғана зерттеушілердің бірі. Бұл тарихи шындық алдында ғалымның азаматтық ар-ұжданы таза екендігінің бір белгісі. Бұл мәселе жөнінде Жүнісбек ағамыздың соңғы шәкірттерінің бірі, көрнекті ғалым, тарих ғылымының докторы, профессор Талас Омарбеков ағамыз өз еңбегінде былай деп атап көрсетеді: «Қазір біз кеңінен жазып жүрген 1929-1931 жылдары Қазақстанда болған шаруалар көтерілістері туралы деректер бастауында Жүнісбек ағаның еңбегі тұр. Ол былай деп жазды: Мұндай бас көтерулер мысалы, Семипалатинск округінің Зыряновск ауданында және Орталық Қазақстанның 6 ауданында орын алды». Әрине, ол кезде ғалым бұл көтерілістерге жан-жақты тоқтала алмайтын еді. Дегенмен де тарихшылардың кейінгі ұрпағы мына біздер үшін, ол кісінің «осындай да оқиғалар болған, естерінде болсын» деген сыңайда сөз арасында атап кеткен осы тәрізді ескертпелері аса маңызды болды. Осының арқасында біз, бұл мәселелерді мүмкіндік туысымен індетте зерттедік».

Иә, расында да, Коммунистік партияның идеологиялық қылышы төбеде жалаңдап тұрғанда құпияланған тарихи шындықты осылай ашық айту ғана таңдандырып қоймайды. Бізді тамсандырары – Жүнісбек ағамыздың Ораз Исаевтың Мәскеуге хаты, Тұрар Рысқұловтың И.Сталинге хаты тәрізді ол жылдары тіптен ауызға алуға рұқсат етілмейтін «құпия» құжаттардан нақты деректер келтіруі және ол деректердің шын мәнінде кеңес өкіметінің қазақ даласында жүргізген зорлық саясатын әшкерелеуі дер едік. Иә, шындықты айтамын деген адам қисынын таппай қоймайды. Міне, Жүнісбек аға сондай тарихшы-ғалым болатын.

70-жылдары Жүнісбек Жұмабекұлы республика мен қаланың қоғамдық өміріне белсене атсалысып, Халық депутаттары Алматы қалалық Кеңесінің шақырылымына қатарынан екі рет депутат болды. Сондай-ақ, Алматы қаласындағы Фрунзе аудандық партия комитетінің мүшесі, Оқу-ағарту, жоғары мектеп және ғылыми мекемелер қызметкерлері республикалық кәсіподағының мүшесі, республикалық «Білім» қоғамының пленум мүшесі болды.

1974 жылы наурызда Жүнісбек Жұмабекұлы қазақ жоғары білімінің қара шаңырағы Абай атындағы Қазақ педагогика институтына ректор болып тағайындалады. Осы қызметті 1980 жылы 4 сәуірде өмірден озғанға дейін жеті жыл қатарынан атқарды. Ол ректор болған 1974-1980 жылдары институтта түбегейлі өзгерістер қолға алынды. Бұл жылдары институттың мектептермен байланысы күшейтіліп, ұстаздар қауымы оқу-тәрбиелік, ғылыми-зерттеу жұмыстарына белсене араласып, студенттердің мектептегі практикалық жұмыстары жанданды. Институт ұжымы мектептерге арналған оқу-әдістемелік құралдарды көптеп шығарып, мұғалімдердің біліктілігін арттыру және оларды қайта даярлау, кәсіби бағдар беру сияқты жұмыстарды қарқынды түрде жүргізіп отырды. Осы мақсатта институттың ғылыми-өндірістік жұмысын ұйымдастыру және басқару үшін 1974 жылы ғылыми-зерттеу бөлімі құрылған.

Бұл жылдарда институттың материалдық базасы күрт жақсарды. Институтта студенттер саны артып, жаңадан факультеттер мен кафедралар ашылды. Жаңа жатақханалар салынып, профессор-оқытушылар құрамы жаңа пәтерлермен қамтамасыз етілді. Сонымен бірге, Абай атындағы ҚазПИ-дің жарты ғасырлық мерейтойы қарсаңында 6 бөлімнен тұратын институт тарихының мұражайы ашылды. 1975 жылы Верный қыздар гимназиясының орнына салынған қазіргі 7 қабатты оқу ғимаратының құрылысы аяқталып, пайдалануға берілді. Бұл сол кезде ректор Ж.Жұмабековтың тікелей араласуының нәтижесінде институттың материалдық-техникалық базасына қосылған зор үлес еді.

Сондай-ақ, 70-жылдары Жүнісбек Жұмабекұлының қызметтік бөлмесінде осы іргелі оқу орнының бүгінгі бас ғимаратының архитектуралық жоба-суреті ілуі тұрған екен. Сөйтіп, сол кезде өзі мұрындық болған осынау игі іске кейінгі ректорлар Құлжабай Қасымов пен Токмұхамед Садықов үлкен қолдау жасап жүзеге асырған тарихи дәлел. Сондай-ақ, қазіргі университеттің қарсы бетіндегі оқытушы-профессорларға арналған пәтер үйлер де кезінде Жүнісбек ағамыздың бастамасымен қолға алынған игі іс.

Ол кезде, институт ректорының тарихшы болуына байланысты тарих факультетіне ректорат тарапынан үнемі назар аударылып, қолдау көрсетілді. Мәселен, институт ректоры Жүнісбек Жұмабековтың тарих факультетінен сағат алып, студенттерге дәріс оқуының өзінен-ақ тарихи білімге аударылған назардың қаншалықты деңгейде болғанын аңғару қиын емес. Сөйтіп, профессор Ж.Жұмабеков ректор бола жүріп, оқу үрдісіне бірінші кезекте мән беріп, дәріс беруші профессор-ұстаз ретінде бүгінгі шәкірттерінің есінде қалып отыр. Онымен кезінде әріптес болған, бүгінгі таңдағы профессор Исатай Төленбековтың айтысында ол, өз сабағына кез-келген оқытушының келіп қатысуына рұқсат беріп қана қоймай, мұрағаттардан алған Қазақстан тарихына қатысты құпия құжаттардың мазмұнын төңірегіндегі ұлттық намысы бар адамдарға жеткізіп отыруды да әдетке айналдырған. Жүре келе оның осы өнегесі сол кездегі жас ізденуші тарихшыларға да әсер етпей қоймады. Айталық, кезіндегі Ж.Жұмабековтың аспиранты, бүгінгі таңдағы т.ғ.д., профессор Талас Омарбековтің Қазақстан тарихындағы ақтандақтарды айғақтауда және әдіскер тарихшы ретінде бүгінде республикаға танымал тарихшылар қатарынан көрінуі Жүнісбек Жұмабеков еңбегіндегі рухани өнегенің өз жалғасын тауып отырғанының белгісі.

Ректор Жүнісбек Жұмабеков өз қызметі барысында қазақтың тұңғыш жоғары оқу орнын бүкіл одақ көлеміне кеңінен таныта білуінің нәтижесінде 1978 жылы 12 қазанда КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының Жарлығы бойынша педагогикалық мамандарды даярлау мен тәрбиелеудегі қол жеткізген табыстар мен жетістіктер үшін Абай атындағы Қазақ педагогика институты «Еңбек

Қызыл Ту» орденімен марапатталды. Осы кезден бастап 1990 жылға дейін «Еңбек Қызыл Ту орденді Абай атындағы Қазақ педагогика институты» деп аталған.

Өмір тәжірибесі көрсетіп отырғандай, шынай ізденіс пен қажырлы еңбек өз жемісін әр кезде де береді. Осы орайда, Жүнісбек Жұмабекұлының да қажырлы еңбегі мен үлгілі өнегесі ескерусіз қалған жоқ. Қоғам мен мемлекет алдында сіңірген еңбегі үшін екі бірдей «Құрмет Белгісі» орденімен (1961, 1976), «Ерлік еңбегі үшін» медалімен және басқа да мемлекеттік наградалармен марапатталды. Сонымен қатар, Жүнісбек Жұмабекұлы 1967 жылы 29 тамызда саяси және ғылыми білімдерді насихаттаудағы белсенді қызметі үшін, 1977 жылы 20 қаңтарда Республиканың халық ағарту саласына жоғары білімді педагог мамандар даярлаудағы жемісті табыстары үшін Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Президиумының Құрмет Грамотасымен екі рет марапатталған. Ал Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Президиумының 1978 жылы 13 қазандағы Жарлығы бойынша Жүнісбек Жұмабекұлына «Қазақ КСР-нің еңбек сіңірген ғылым қайраткері» құрметті атағы берілді.

Ғалым басшылық жұмыста болсын, ұйымдастырушылық жұмыста болсын, әрқашан да ғалым. Осы ретте, Жүнісбек Жұмабекұлы ұстаздық және тағы басқа жауапты жұмыстарды атқара жүріп, бір сәтке болса да ғылыми зерттеулерден қол үзген емес. Абай атындағы Қазақ педагогика институтында атқарған ректорлық қызметі барысында Жүнісбек Жұмабекұлы өзін талантты ғалым ғана емес, талантты ұйымдастырушы тұрғысынан да көрсетті. Ол жас ғалымдарға баса назар аударып, мүмкіндігінше оларға жағдай жасауға тырысқан адамгершілік қасиеті зор азамат еді. Оның ғылымға деген зор қамқорлығының арқасында институтта ғылыми-зерттеу жұмыстарымен ауқымды түрде айналысудың зор мүмкіндігі туды.

Жүнісбек Жұмабекұлы аспиранттармен жұмыс істеуге қат-қабат ректорлық жұмыс арасынан да орайын келтіріп уақыт таба білді. Ол науқас болғанына қарамастан диссертациялық жұмыстарды атүсті қарамай, олардың әрбір бетіне қаламмен өзінің ескертпелері мен ақыл-кеңесін жазып отырған. Бұл жөнінде профессор Талас Омарбеков өз естелігінде былай деп жазады: Мәскеуге операция жасатуға жүрер алдында Алматы санаторийінде жатқан ол кісі менің диссертациялық жұмысымды тағы бір қарап беруге үлгеріп, тіптен сол кездегі диссертация қорғататын арнаулы кеңес төрағасы, белгілі ғалым Ә.Тұрсынбаевқа телефон шалып, менің жұмысымды қорғау кезегіне қоюды өтінгені күні бүгінге дейін жадымда. Ауыр сырқаттан қажыған Жүнісбек ағаның адамгершілік деңгейі мен рухани күш-жігерінің аса жоғары екендігі сол кезде мені қатты толғандырған еді. Амал қанша, Жүнісбек аға сол Мәскеу сапарынан қайтып оралмады».

Жүнісбек аға тамаша ғалым, білікті ұстаз және үздік ұйымдастырушы болумен қатар өнегелі отбасының да иесі болатын. Абзал азамат өзінің отбасылық өмірінде жұбайы Шәкен екеуі бес перзент сүйді. Бүгінде ұрпақтырының бәрі өмірде өз жолдарын тапқан әр саланың білікті маман иелері. Олардың ішінде үлкен қызы Алма – ұстаздық жолды ұстанса, Үміті – педагогика ғылымдарының кандидаты, Қазақ Ұлттық техникалық университетінде дәріс береді. Ал, Дана есімді қызы өнер ғылымының кандидаты доцент, Астанада Л.Гумилев атындағы Еуразия университетінде қызмет істейді. Жанаты әке жолын қуып, тарихшы болды, ол да ғылым кандидаты. Кенже ұлы Талғат – Алматыдағы Республика сарайында директордың орынбасары.

Ғалым-қайраткер есімін туған елі де атаусыз қалдырған жоқ. Ол өзі кезінде өмірге келіп, қанаты қатайып түлеп ұшқан елді мекендегі көшелердің біріне және Алматы қаласы Ақбұлақ ықшам ауданындағы бір көшеге оның есімі берілді. Сонымен қатар, 2009 жылы 11 желтоқсанда осы оқу орнының тарих факультетінде Жүнісбек Жұмабеков атындағы дәрісхана ашылды. Дәрісхананың ашылу салтанатына университет ректоры С.Ж. Пірәлиев және айтулы тұлғаның туған-туыстары, көрнекті тарихшы ғалымдар, факультет ұстаздары мен студенттер қатысты.

Жүнісбек Жұмабекұлы өзінің «қамшының сабындай» келте ғұмырында небәрі 53-ақ жас жасады. Алайда, өмір бойы еліне еңбек сіңірген аяулы азаматтың жарқын бейнесі оның замандастары мен бүгінгі ұрпақтың есінде мәңгі сақталатын болады. Ал, оның есімін ұмытпай, соңына қалдырған мол мұралары мен игі істерін ғылым мен қоғам игілігіне пайдаланып, олардың еңбектерін елеп-ескеріп отыру жастардың тарихи танымын арттырып, патриоттық тәрбие берудегі маңызы зор жарқын қадам болып табылмақ. Бүгінгі жастар аға ұрпақтың ғылыми мұрасы мен іс-тәжірибесін зерттеп білу арқылы өсіп келе жатыр. Ал, Жүнісбек Жұмабеков сияқты қазақ халқының болашағы үшін тер төккен тарихшы-ғалымдардың өмір жолы мен халық алдындағы адал қызметі ХХІ ғасыр жастары үшін де үлгі болары сөзсіз.

Резюме

В данной статье раскрываются сведения, основанные на архивных материалах, о жизненном пути и ректорской деятельности в истории КазПИ Жунусбека Жумабекова.

Summary

In this article development, on archive materials, the life's way and directional works in history of KazPI Junusbek Jumabekov.

